Universiteit Leiden
The Netherlands

Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800

Boersma, E.G.H.

Citation
Boersma, E. G. H. (2021, March 9). *Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800*. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/3151619

Version:	Publisher's Version
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/3151619

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

Leiden University Repository

The handle https://hdl.handle.net/1887/3151619 holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Boersma, E.G.H.
Title: Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800
Issue Date: 2021-03-09

Noodhulp zonder natiestaat

Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620-circa 1800

Erica Boersma

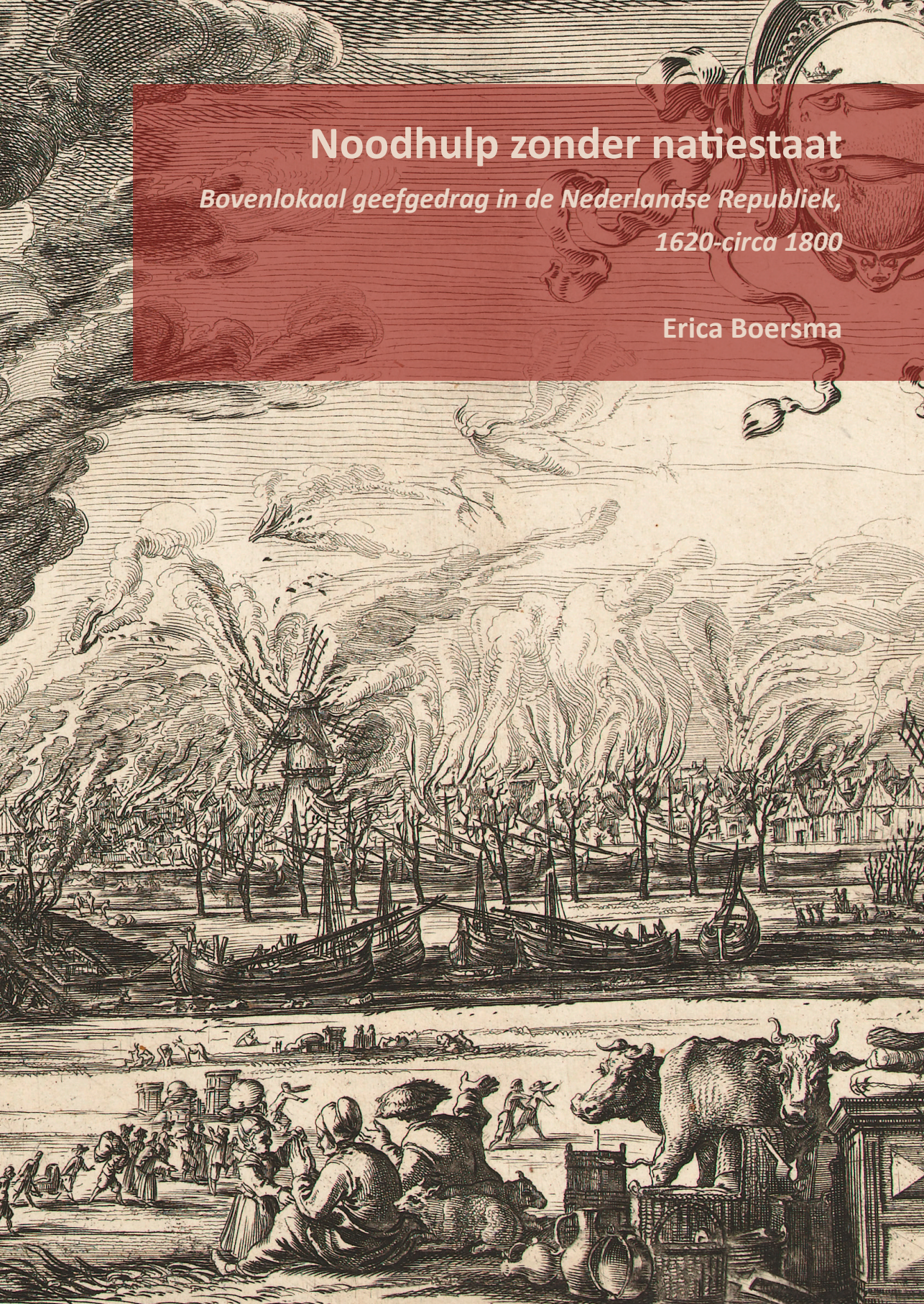

Noodhulp zonder natiestaat

Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof.dr.ir. H. Bijl,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op dinsdag 9 maart 2021
klokke 15:00 uur
door

Erica Gosiena Hiltje Boersma
geboren te ‘s-Gravenhage
in 1955

Promotores:

Prof. dr. J.S. Pollmann

Prof. dr. A. Schmidt

Promotiecomissie:

Prof. dr. M. van Groesen

Prof. dr. M.P.C. van der Heijden

Prof. dr. G.H. Janssen (Universiteit van Amsterdam)

Prof. dr. M.H.D. van Leeuwen (Universiteit Utrecht)

Dr. M.A. Ebben

Dr. J.M. Müller

Inhoud

Tabellen en grafieken 5

Afbeeldingen 6

Woord vooraf 9

Inleiding 11

Deel I Geven aan buitenlandse geloofsgenoten 39

Hoofstuk 1. Collectes voor Duitse protestanten, 1620-1640 41

Het perspectief van de Staten van Holland 43

Het perspectief van de slachtoffers 48

Het perspectief van de Zuid-Hollandse synode 57

Overtuigen van de gevers 58

Conclusie 59

Hoofdstuk 2. Collecte voor Ierse protestanten, 1643-1644 61

De achtergrond van de 'Ierse Collecte' 62

Polemiek over Ierland en England in de Republiek (1641-1643) 64

Creëren van solidariteit 74

De collecte 83

Conclusie 89

Hoofdstuk 3. Waldenzen en hugenoten, 1655-1731: Overheidsperspectief 93

Financiële omvang van de solidariteit 95

Creëren van steun: publieke media, kerken of overheid? 97

De eerste landelijke hulpactie (1655) 100

Een 'tsunami' van Franse immigranten (jaren 1680) 114

Verbod protestantisme in Piëmont: eerste nationale hulpactie (1687) 126

Uitwijzing Franse protestanten uit Piëmont (1698) 133

Mislukte nationale hulpacties (1728, 1731) 138

Conclusie 144

Hoofdstuk 4. Waldenzen en hugenoten 1655-1731: Geversperspectief 147

De opvang van hugenoot-immigranten 148

Hulpcampagnes voor waldenzen (1650-1665) 152

Hulpcampagnes voor waldenzen en hugenoten (1687- 1731) 157

Gevolgen voor de interconfessionele verhoudingen in de Republiek 169

Conclusie 172

Hoofdstuk 5. Transnationale doopsgezinde solidariteit 175
Doopsgezind in de Republiek 177
Lobby voor diplomatieke hulp 184
Financiële hulp voor buitenlandse geloofsgenoten 197
Conclusie: gereformeerde en doopsgezinde transnationale solidariteit 217

Deel II Noodhulp bij stads- en dorpsbranden 221

Hoofdstuk 6. Oorlogsschade Generaliteitslanden: Bergen op Zoom 1749-1750 223
Een eerste noodplan voor Bergen op Zoom 226
Een pleidooi voor meer noodhulp: visie van de slachtoffers 228
Uitbreiding van het noodplan 230
De generale collecte: overtuigen van de gevers 231
De wederopbouw 241
Conclusie 249

Hoofdstuk 7. Hollandse stads- en dorpsrampen 253
De casussen 254
Het perspectief van de slachtoffers: overtuigen overheid 257
Gewestelijk perspectief 263
Geversperspectief: institutionele gevers 277
Geversperspectief: motivering geverspubliek 284
Conclusie 293

Hoofdstuk 8. Rampen in Overijssel en Gelderland 295
Overijssel 295
Gelderland 306
Conclusie 316

Conclusie 321
Waarom geven aan verre vreemdelingen? 321
Noodhulp zonder natiestaat 330

Bijlagen 335

Bibliografie 359

Summary 395

Curriculum Vitae 405

Tabellen en grafieken

Tabel 1. Geefcultuur 33
Tabel 2. Tijdlijn Eerste Engelse burgeroorlog & Ierse collecte 64
Tabel 3. Opbrengst Ierse collecte 87
Tabel 4. Religieregelingen & vervolgingen waldenzen en hugenoten 95
Tabel 5. Opbrengsten collectes 1655-1731 96
Tabel 6. Organisatie en vorm van de collectes 1655-1731 99
Tabel 7. Commissie voor Buitenlandsche Nooden en voorlopers 183
Tabel 8. Doopsgezinde collectes en bijdragen 1660-1733 210
Tabel 9. Schade-opgave magistraat Bergen op Zoom 229
Tabel 10. Fondsen voor de wederopbouw van huizen en landerijen 243
Tabel 11. Collecte Bergen op Zoom, opbrengsten en uitgaven 246
Tabel 12. Verzoek Delft, adviezen aan Staten van Holland en concessies, 1655 265
Tabel 13. Verzoek van en concessies De Rijp, 1654 267
Tabel 14. Verzoek adviezen en concessies Hilversum, 1766 270
Tabel 15. Verzoek en concessies Strijen, 1759 272
Tabel 16. Opbrengsten stedelijke rampencollectes 278
Tabel 17. Collectes Hardenberg 1708 299
Tabel 18. Collectes en giften Varsseveld 1723-1724 312
Tabel 19. Hulpverzoeken aan en besluiten van de Gelderse Landdag, 1711-1780 315
Tabel 20. Gewestelijke bijdragen aan geloofsgenotencollectes 336
Tabel 21. Amsterdamse bijdragen aan geloofsgenotencollectes 336
Tabel 22. Bevolkingsomvang Republiek 342
Tabel 23. Bevolkingsomvang Amsterdam 342
Tabel 24. Bevolkingsomvang Holland, Friesland, Overijssel 342

Grafiek 1. Collecte-opbrengsten per bestuurlijke eenheid 336
Grafiek 2. Vergelijking bijzondere collectes & inkomen protestantse armenzorg Amsterdam 341
Grafiek 3. Definitieve schade-opgave Strijen 352
Grafiek 4. Strijen: schade aan goederen en huis per claim 353

Afbeeldingen

Afb. 1 *Remonstrantien […] van Svveybrugge ende Anhalt* (1636) 49

Afb. 2 James Cranford, *Yrelandtsche traenen* (1642) 65

Afb. 3 Willem Apollonius, Johannes Rogiers en Philipus Lansbergius, *A remonstrance* (1643 77

Afb. 4 *Yrlands bloedende request* (1643) 83

Afb. 5 Jodocus Hondius, *Grouwelijke moord* (1655) 102

Afb. 6 Staten van Groningen, Uitschrijving van een gewestelijke waldenzencollecte (1655) 107

Afb. 7 Romeyn de Hooghe, *Ontvangst hugenoten in de Republiek* (1686) 118

Afb. 8 Opbrengst Leidse collecte voor hugenoot-immigranten (5 dec 1685) 121

Afb. 9 Staten van Groningen, uitschrijving huis-aan-huiscollecte voor hugenoot immigranten (7 feb 1686) 123

Afb. 10 Gewestelijke collecte Utrecht voor hugenoot-immigranten, opbrengst Pijlsweerd (1687) 130

Afb. 11 Herinneringsplaquette Bobbio Pellice 140

Afb. 12 Beuckelaer, Cornelis, *Spiegel voor de ieucht* (1664) 154

Afb. 13 Stadsbestuur Leiden, uitschrijving gewestelijke waldenzencollecte (1731) 164

Afb. 14 Claas Bruin, *Ter gedachtenisse en roem van Hollands liefdadige mededeelzaamheyd, aan de verdrevene geloofsgenoten* (1731) 166

Afb. 15 Commissie Buitenlandsche Nooden, klasse-indeling, collecte-opbrengst 1710 en bijdragen 1713 209

Afb. 16 Gerard Sibelius, B*eleg Bergen op Zoom door de Franschen in 1747* (1750-1752) 224

Afb. 17 Henrik van Elvervelt, T*er gedagtenisse van […] een collecte voor Bergen op Zoom* (1749) 236

Afb. 18 Medaillon 1, detail Afb. 17 237

Afb. 19 Iven Besoet, *Vuurwerk te Den Haag voor de Vrede van Aken 13 juni 1749* (1749) 240

Afb. 20 Gerbrand van den Eeckhout, *Delft na de explosie 1654* (1654) 255

Afb. 21 Plattegrond Strijen met verbrande huizen na de brand op 22 mei 1759 260

Afb. 22 Salomon Savery, *De Rijp vóór en tijdens de grote brand van 1654* (detail) 284

Afb. 23 *Ter gedagtenis […] collecte [...] voor Hilversum* (1766) 286

Afb. 24 Stadsbestuur Hardenberg, commissiebrief in collecteboekje Hollandse collecte (1708) 298

Afb. 25 Kerkenraad Varsseveld, attestatie voor collecteurs (19 oktober 1723 309

Datumstijlen

In de zeventiende eeuw waren verschillende kalenders in gebruik. In de Republiek gebruikte men de moderne, Gregoriaanse kalender (Nieuwe Stijl, ns) in Holland, Zeeland en de Generaliteitslanden. Gelderland, Overijssel, Friesland en Groningen hielden tot 1700 vast aan de oude Juliaanse kalender (Oude Stijl, os), Drenthe tot 1701. In Engeland bleef de Juliaanse kalender tot 1752 in gebruik, bovendien begon het nieuwe jaar er op 25 maart. In Schotland gebruikte men de eveneens de Juliaanse kalender maar begon het nieuwe jaar op 1 januari. In de protestantse Zwitserse kantons Bern en Zürich ging de nieuwe kalender in op 1 januari 1701. De meeste katholieke landen, zoals Frankrijk en Savoye, gebruikten de Gregoriaanse kalender. In de zeventiende eeuw liep de oude kalender tien dagen achter op de nieuwe. Waar relevant, zijn data voorzien van de toevoeging os of ns of worden beide data aangegeven (bijvoorbeeld 8/18 april).

Citaten

In citaten in de tekst worden afkortingen van aanspreektitels voor de leesbaarheid voluit geschreven. Lastige citaten in vreemde talen zijn door mij vertaald. Voor Bijbelcitaten gebruik ik de 'Statenvertaling online'.

Afkortingen

AAG	Afdeling Agrarische Geschiedenis, Universiteit Wageningen
AHT	Aantekeningen Hendrik Toren (SAA 565A VDGA 565)
BMGN	Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden
CieBuNo	Commissie voor Buitenlandsche Nooden (SAA 565A VDGA 565)
DGBo	Doopsgezinde Bijdragen, oude reeks
DGBn	Doopsgezinde Bijdragen, nieuwe reeks
JHoC	Journal of the House of Commons
JHoL	Journal of the House of Lords
RJV	Relaas Jacob Vorsterman (SAA 565A VDGA 565)
RGP KS	Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Kleine Serie
TvW	Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis
VDGA	Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam

Woord vooraf

Noodhulp is het onderwerp van dit proefschrift en zonder (nood)hulp had ik dit onderzoek niet tot een goed einde weten te brengen. Iemand zei ooit dat een schrijver vol enthousiasme aan een boek begint om zich halverwege af te vragen waar hij/zij in hemelsnaam aan begonnen is om vervolgens een zucht van verlichting te slaken als het is afgerond. Het schrijven van een proefschrift is vergelijkbaar, zeker voor een buitenpromovendus die grotendeels is aangewezen op de eenzaamheid van haar studeerkamer. In mijn promotores Judith Pollmann en Ariadne Schmidt had ik gelukkig twee fantastische begeleiders die me alle vrijheid gaven om mijn onderzoek naar eigen inzicht in te richten en die me met hun waardevolle commentaren en adviezen niet alleen subtiel wisten bij te sturen maar ook steeds weer wisten te inspireren. Hun vertrouwen in de goede afloop en hun morele support waren onmisbaar bij de verwezenlijking van dit proefschrift. Helmer Helmers ben ik nog altijd dankbaar voor onze stimulerende discussies over de Britse geschiedenis terwijl Arjen Nobel zo vriendelijk was om zijn kennis over het platteland en vooral over Strijen met mij te delen. De gesprekken met mede-promovendus David de Boer over de raakvlakken tussen onze onderzoeken waren steeds waardevol. Mede-promovenda Carolina Lenarduzzi was de afgelopen jaren een belangrijk klankbord en met haar kritische maar altijd opbouwende commentaar op mijn manuscript heb ik mijn voordeel kunnen doen. Ook de discussies met mijn andere mede-promovendi Carolien Boender, Silvia Gaiga, Thérèse Peeters en Cees Reyner heb ik steeds inspirerend gevonden. Ik dank Marco van Leeuwen voor het delen van zijn gegevens over Amsterdamse armenzorginstellingen en Dinah Hesselink-Zweers voor haar informatie over Hardenberg. Onmisbare medewerking kreeg ik ook van de medewerkers van de vele archieven die ik voor dit onderzoek heb geraadpleegd. Vrienden en familie leverden eveneens een bijdrage met hun geduld, luisterend oor en belangstelling. Remmelt Daalder was bereid om grote delen van mijn manuscript kritisch te lezen. Bram Poldervaart hielp me met enkele lastige Franse passages en mijn zus Jolanda Boersma met Italiaanse teksten. Tot slot wil ik mijn partner Elja Schröder danken voor haar niet-aflatende en onmisbare steun, geduld en aanmoedigingen tijdens de totstandkoming van mijn proefschrift, dat ik hierbij ook aan haar opdraag.

Inleiding

Noodhulp voor de natiestaat

> Gelijck alle gevoelijcke creatuyren van de selve soorte door een natuyrlijck ingeven hun voegen en te samen accorderen, om te wederstaen alles wat haer wesen ende existentie soude mogen destrueren, soo behooren in sonderheyt die gene, welcke met verstant zijn begaeft en te samen vereenigt in het selve gemeyn gheloove en professie van de waere religie veel meer elckanderen bij te staen, in soodanige tijden van ghevaer als dese zijn, ende te contribueren wat sij vermogen in een saecke haer soo nae betreffende.
>
> *Committee for Ireland,* 1643[1]

Met deze woorden zocht een commissie van het Engelse parlement in 1643 hulp voor in Ierland vervolgde protestanten. Van hulp aan geloofsgenoten wordt doorgaans verondersteld dat deze religieus gedreven is en inderdaad sprak het *Committee* de Nederlanders aan op de gedeelde confessionele identiteit. Maar op de eerste plaats werd een beroep gedaan op de medemenselijkheid en de natuurlijke neiging tot onderlinge hulp die volgens het *Committee* weliswaar versterkt werden door de menselijke ratio en de gedeelde confessionaliteit, maar daarvan niet afhankelijk waren. Daarmee gaat deze oproep in tegen de gangbare opvatting over vroegmoderne hulp aan geloofsgenoten.

Deze studie gaat over noodhulp in de vroegmoderne tijd, vooral de hulp die beoogde om slachtoffers in staat te stellen hun leven weer op te bouwen.[2] Het beoogt een antwoord te vinden op de vraag waarom en onder welke omstandigheden Nederlanders solidair waren met vreemden en hoe deze solidariteit in de gedecentraliseerde en religieus pluriforme Republiek der Verenigde Nederlanden tot stand kwam. De Republiek staat bekend om haar hulp aan vervolgde buitenlandse geloofsgenoten, maar onderzoekers denken dat er

---

[1] *Yrlands bloedende request [...] (Knuttel 4993)* (Dordrecht: Isaac Reyers 1643) 11.

[2] De grenzen tussen acute noodhulp en structurele noodhulp zijn niet altijd even scherp. De eerste is gericht op het redden van levens direct na een ramp, de tweede beoogt slachtoffers in staat te stellen hun leven weer op te bouwen. Dit onderzoek gaat over de tweede categorie.

nauwelijks hulp werd boden aan slachtoffers van (natuur)rampen in eigen land. Tot op zekere hoogte sluit dat aan bij andere inzichten. Differentiëren tussen verschillende maatschappelijke of religieuze groepen was immers de regel. Volgens de gangbare juridische, politieke en filosofische opvattingen van die tijd waren niet alle mensen gelijk. Niet alleen aan mannen en vrouwen, maar ook aan christenen, andersgelovigen (joden, moslims) en 'heidenen' werden verschillende eigenschappen en capaciteiten toegedicht.[3] Ook binnen de christelijke samenlevingen waren er rangen en standen met verschillende rechten terwijl na de Reformatie ook nog op confessionele gronden onderscheid kon worden gemaakt. Al deze verschillen bemoeilijkten wellicht identificatie met mensen buiten de eigen omgeving en maatschappelijke of confessionele groep. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat er te veel druk was op de armenzorg, want net als de armenzorg was ook noodhulp gebaseerd op liefdadigheid, vooral via collectes. Wie het archief in een willekeurige stad bekijkt, zal getroffen worden door de frequentie van allerlei collectes in deze tijd.[4] Nederlanders moesten hun liefdadige gift dan ook verdelen over allerlei doelgroepen die concurreerden om de aandacht van de donateurs. Overheden probeerden het financiële beroep op hun burgers te reguleren en in eigen kring te houden. Dat verklaart dan echter weer niet waarom ze wel toestonden dat er geld naar buitenlandse mensen in nood vloeide. Deze inzichten zijn bovendien ook erg generiek, en er is niet eerder onderzoek gedaan om te toetsen wat ze nu werkelijk betekenden voor noodhulp. Tot nu toe zijn 'confessionele' hulp aan buitenlandse geloofsgenoten en 'seculiere' rampenhulp altijd apart bestudeerd. Waarom de Republiek wel de ene maar niet de andere soort slachtoffers steunde wordt daardoor veeleer verklaard op basis van aannames dan op basis van vergelijkend onderzoek. Deze studie brengt ze bijeen om de verschillen en overeenkomsten in solidariteit met beide groepen slachtoffers te onderzoeken en te verklaren. We zullen zien dat veel van de politieke en bestuurlijke problematiek rond noodhulp in de Republiek vergelijkbaar is met die in onze eigen tijd.

---

[3] Het verschil beschaafd-onbeschaafd stamt uit de Griekse filosofie en werd gelijkgesteld met christenen en heidenen, aldus Francisco Bethencourt, 'Humankind. From division to recomposition', in: Fabian Klose en Mirjam Thulin eds., *Humanity. A history of European concepts in practice from the sixteenth century to the present* (Göttingen 2016) 29–50.

[4] Voor een interessant overzicht van collectes in een achttiende-eeuws burgemeestersarchief: J. C. Breen, 'Collecten te Amsterdam in de achttiende eeuw', *Jaarboek Amstelodamum* 5 (1907) 131–152.

Zoals we in deze inleiding zullen zien is men tot dusver in de discussie over noodhulp in de Republiek uitgegaan van een aantal aannames. De eerste daarvan is dat hulp aan buitenlandse geloofsgenoten religieus gemotiveerd was, door de transnationale kerkelijke netwerken zelf werd georganiseerd, en na 1648 minder belangrijk werd. De tweede aanname is dat binnenlandse hulp in de Republiek niet van de grond kwam omdat de Republiek geen natiestaat was en zowel centrale instellingen als onderlinge solidariteitsgevoelens er zwak ontwikkeld waren. Dit alles zou, ten derde, pas zijn veranderd als gevolg van de modernisering en staatsvorming die in de late achttiende eeuw inzette en die leidde tot het ontstaan van de moderne seculiere, op humanitaire en vaderlandse gevoelens geschoeide noodhulp. Zoals de volgende drie historiografische paragrafen laten zien, liggen deze aannames ondertussen allemaal onder vuur.

Hulp aan buitenlandse slachtoffers van geloofsvervolging

Vroegmoderne hulp aan buitenlandse geloofsgenoten is door historici doorgaans geplaatst, en verklaard, vanuit de context van een gedeelde confessionele identiteit, en daar is ook veel voor te zeggen. Na de Reformatie waren overal in Europa christelijke minderheden ontstaan die steun zochten bij geloofsgenoten, veelal van over de grenzen. Vorsten wilden het *corpus christianum* in hun territoria zuiver houden wat leidde tot massale uitzetting of vlucht van andersgelovigen. Tussen 1600 en 1750 raakten honderdduizenden christenen op drift, die zich vaak groepsgewijs in ballingengemeenschappen elders probeerden te vestigen.[5] Als gevolg daarvan ontstonden in de calvinistische diaspora op religieuze, familie- en handelscontacten gebaseerde netwerken die de basis vormden van een transnationale confessionele gemeenschap. De gedeelde ervaring van vervolging en ballingschap stimuleerde het groepsgevoel en de onderlinge loyaliteit en vergemakkelijkte de identificatie met het lijden van geloofsgenoten elders.[6] Via in de diaspora ontstane netwerken konden internationale

---

[5] Nicholas Terpstra, *Religious refugees in the early modern world. An alternative history of the Reformation* (New York 2015) 4, 105–132.

[6] Ole Peter Grell, 'The creation of a transnational, Calvinist network and its significance for Calvinist identity and interaction in early modern Europe', *European Review of History* 16 (2009) 619–636; Ole Peter Grell, 'Merchants and ministers. The foundations of international Calvinism', in: Andrew Pettegree, Alastair Duke en Gillian Lewis eds., *Calvinism in Europe, 1540-1620* (Paperback; Cambridge 1996) 254–273; Alastair Duke, 'Perspectives on European Calvinism', in: Andrew Pettegree, Alastair Duke en Gillian Lewis eds., *Calvinism in Europe, 1540-1620* (Paperback; Cambridge U.K. 1996) 1–20, aldaar 5–6; Graeme Murdock, *Beyond Calvin. The*

publiciteitscampagnes worden gevoerd om geloofsgenoten in Europa te informeren over vervolgingen en op te roepen tot solidariteit. Deze internationale netwerken vormden de ruggengraat voor de organisatie en de distributie van diplomatieke en financiële hulp.[7]

Hoewel de meeste historische aandacht is uitgegaan naar het internationale calvinisme, was transnationale religieuze solidariteit niet voorbehouden aan calvinisten, ook andere denominaties hebben een verleden van vervolging en migratie, zoals katholieken, doopsgezinden en joden.[8] Ook zij ontwikkelden een eigen grensoverschrijdende confessionele herinneringscultuur waarin vervolging, verbanning en slachtofferschap centraal stonden en die herkenning en inleving in het leed van verre geloofsgenoten mogelijk maakten.[9] Ole Grell meent dat de transnationale confessionele identificatie onder calvinisten gedurende drie generaties in stand bleef. Na de Dertigjarige Oorlog nam het gevoel tot een transnationale calvinistische gemeenschap te behoren sterk af omdat aan vervolging en gedwongen emigratie een einde kwam en de herinneringen daaraan vervaagden.[10] Deze bevindingen sluiten aan op het idee dat de Vrede van Westfalen (1648), in Nederland doorgaans de Vrede van Munster genoemd, het keerpunt was waarop een door religie gedomineerde politiek plaatsmaakte voor een seculiere, door ratio en staatsbelangen bepaalde politiek.[11] Het gangbare idee is dat dit leidde tot een vermindering van religieus geweld binnen en tussen staten.

---

intellectual, political and cultural world of Europe's Reformed churches, c. 1540-1620 (Paperback; Basingstoke 2004) 31–53. Menna Prestwich, 'Introduction. The changing face of calvinism', in: Idem ed., *International Calvinism 1541-1715* (Paperback; New York 1986) 1–14 en andere bijdragen in deze bundel.

[7] Ole Peter Grell, *Brethren in Christ. A Calvinist network in Reformation Europe* (Cambridge 2011).

[8] Geert H. Janssen, *Dutch Revolt and Catholic exile in Reformation Europe* (Cambridge 2014) 104–128, 181; Troy Osborne, 'The development of a transnational 'Mennonite' identity among Swiss Brethren and Dutch Doopsgezinden in the sixteenth and seventeenth centuries', *Mennonite Quarterly Review* 2 (2014) 195–218; Jonathan I. Israel, *Diasporas within a diaspora. Jews, crypto-Jews and the world maritime empires (1540-1740)* (Leiden 2002) 202–206; Jay Berkovitz, 'Jewish philanthropy in early modern and modern Europe. theory and practice in historical perspective', in: Yossi Prager ed., *Toward a renewed ethic of Jewish philanthropy* (New York 2010) 99–122, aldaar 103–106.

[9] Over de rol van zogenaamde 'attrocity narratives' bij de vorming en instandhouding van deze 'cosmopolitan memories': Judith Pollmann, *Memory in Early Modern Europe, 1500-1800* (Oxford 2017) 174–184.

[10] 'By the second half of the seventeenth century, however, the binding force of transnational confessional loyalty gradually eroded, even in the Calvinist context. In this sense Calvinist Europe too was a 'transient space' in European history.', Grell, 'Creation', 632–633; Grell, *Brethren*, 300.

[11] H. Schilling, 'Confessional Europe', in: Thomas Brady, Heiko A. Oberman en James Tracy D. eds., *Handbook of European history, 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance, and Reformation. Vol II: Visions, programs and outcomes* (Leiden 1995) 641–681, aldaar 669–670; David Onnekink, 'Introduction. The 'dark alliance' between religion and war', in: Idem ed., *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 1–15, aldaar 2.

In het laatste kwart van de vorige eeuw begonnen historici echter vraagtekens te zetten bij deze visie. De kritiek richt zich zowel op Westfalen als de oorsprong van een op soevereiniteit gebaseerd statensysteem, als op de seculariseringsthese.[12] Dit was niet alleen omdat de Vrede van Westfalen andere religieuze gezindten en staten buitensloot, maar ook omdat historici zich sinds de jaren 1990 steeds meer realiseren dat religie een belangrijke politieke factor bleef.[13] Europa bleef ook na 1648 'sharply divided by faith'.[14] Massale verbanningen van religieus deviante groepen namen na 1648 zelfs toe.[15] Religieuze retoriek bleef niet alleen belangrijk in het publieke debat over vervolgingen maar ook tot ver in de achttiende eeuw een belangrijke legitimatie in de oorlogsverklaringen van de Republiek.[16] Gebeurtenissen als de herroeping van het Edict van Nantes (1685), de *Glorious Revolution* (1688-1689) en de daarop volgende campagne tegen de Ierse katholieken zijn niet te begrijpen zonder de religieuze polarisatie in heel Europa te erkennen.[17] De continuering daarvan maakt het waarschijnlijk dat religieuze identificatie met geloofsgenoten elders ook na 1648 voortduurde. Ballingschapservaring werd verinnerlijkt en de herinneringen daaraan werden binnen families en geloofsgemeenschappen doorgegeven.[18] Voorouders die om geloofsredenen hadden moeten vluchten en lijden werden een bron van trots en status voor

---

[12] Voor recente kritiek op de soevereiniteitsthese bijv. D.J.B. Trim, 'Conclusion. Humanitarian intervention in historical perspective', in: B. Simms en D.J.B. Trim eds., *Humanitarian Intervention* (Cambridge 2011) 381–401, aldaar 381. Voor kritiek op de seculariseringsthese: David Onnekink, *Reinterpreting the Dutch Forty Years War, 1672-1713* (London 2016) 1–15; Peter H. Wilson, 'Dynasty, constitution, and confession. The role of religion in the Thirty Years War', *The International History Review* 30 (2008) 473–514, aldaar 474; J.C.D. Clark, 'Secularization and modernization: the failure of a 'grand narrative'', *The Historical Journal* 55 (2012) 161–194.

[13] Over dit debat: Philip Benedict, 'Religion and politics in Europe, 1500-1700', in: Kaspar von Greyerz en Kim Siebenhüner eds., *Religion und Gewalt. Konflikte, Rituale, Deutungen (1500-1800)* (Göttingen 2006) 155–173; Onnekink, ''Dark alliance''.

[14] Benjamin J. Kaplan, *Divided by faith. Religious conflict and the practice of toleration in early modern Europe* (Cambridge MA 2007) 336–343, 337(citaat). David Onnekink, 'The last war of religion? The Dutch and the Nine Years War', in: Idem ed., *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 69–88; Donald Haks, 'The States General on religion and war: manifestos, policy documents and prayer days in the Dutch Republic, 1672-1713', in: David Onnekink ed., *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 155–175.

[15] Terpstra, *Religious refugees*, 131–132.

[16] David de Boer, *Religious persecution and transnational compassion in the Dutch vernacular press, 1655-1745* (Diss. Universiteit Leiden en Universität Konstanz 2019); Donald Haks, *Vaderland en vrede, 1672-1713. Publiciteit over de Nederlandse Republiek in oorlog* (Hilversum 2013).

[17] Onnekink, ''Dark alliance'', 8.

[18] Johannes Müller, *Exile memories and the Dutch Revolt. The narrated diaspora, 1550-1750* (Leiden 2016) 7–9, 147–171, 204. Herinneringen aan verbanning werden bovendien geïncorporeerd in de lokale herinneringscultuur, Ibid., 116–122.

hun nageslacht. Het ballingschapsverleden werd daardoor een belangrijk element in de identiteit van hun nakomelingen en creëerde *imagined communities* van mensen die zich tot ver in de achttiende eeuw met een religieuze diaspora identificeerden.[19] Dat maakt het begrijpelijk dat ook hun nakomelingen zich nog generaties lang het lot van recente religieuze ballingen aantrokken. Deel I van dit proefschrift zal aantonen dat 1648 niet het einde was van de internationale solidariteit met geloofsgenoten elders. Of 1648 wel een breuk betekende in de wijze waarop hulp aan geloofsgenoten werd gemotiveerd is het onderwerp van Deel I van deze studie.

Hulp aan binnenlandse slachtoffers van rampen

Doorgaans zien rampenhistorici de hulpactie van 1807 na de ontploffing van het kruitschip in Leiden als Nederlands eerste *moderne* hulpactie: centraal verordonneerd, nationaal georganiseerd, strak door de centrale overheid geregisseerd en met een nauwgezette openbare financiële verantwoording. Voor die tijd waren hulpacties 'vooral een lokale en soms regionale aangelegenheid' totdat met de Leidse ramp het 'patroon van niet-inmenging dat de hulpverlening van overheidszijde ten tijde van de Republiek had gekenmerkt' definitief werd doorbroken en 'Neerlands eerste nationale collecte' tot stand kwam.[20] Ook waterstaatshistorici menen dat de nationalisering van de hulpverlening bij overstromingen pas in de negentiende eeuw plaatsvond; daarvoor was de hulp nog strikt lokaal georganiseerd. Toch zien sommige historici de rivieroverstromingen van 1741 of 1784 als een trendbreuk in het regionale karakter van de hulpverlening omdat de inzameling en distributie van geld en goederen toen voor het eerst landelijk gecoördineerd werd.[21] Dit gebeurde echter door een *burger*hulpcomité en niet door de overheid. Vóór het ontstaan van de natiestaat in 1795 zouden de landelijke of gewestelijke overheden en de stadhouder geen enkele belangstelling

---

[19] Müller, *Exile memories*; David van der Linden, *Experiencing exile. Huguenot refugees in the Dutch Republic, 1680-1700* (Farnham 2015).

[20] Hugo Landheer, 'Nederlands eerste nationale collecte. De financiële hulpverlening aan de slachtoffers van de buskruitramp', in: Arti Ponsen en Ed van der Vlist eds., *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden* (Leiden 2007) 239–265, aldaar 241.

[21] Resp. Toon Bosch, 'Natuur en cultuur. Modernisering van hulpverlening na catastrofale overstromingen in de Nederlandse Delta, 1740-1861', *TvW* 21 (2012) 39–47; A.M.A.J. Driessen, 'De hulpverlening door de Oeconomische Tak na de watersnood van 1784', *TvW* 11 (1995) 67–82; J. van Zellem, ''Nooyt gehoorde hooge waeteren'. Bestuurlijke, technische en sociale aspecten, in het bijzonder de hulpverlening, van de overstromingsramp in de Over-Betuwe in 1740-1741', *TvW* 12 (2003) 11–20; Driessen, 'Hulpverlening 1784'.

hebben gehad voor het lot van slachtoffers van binnenlandse rampen. Alleen plaatselijke of regionale overheden van de getroffen gebieden ontplooiden initiatieven tot directe noodhulp; structurele hulp aan particulieren bij de wederopbouw werd echter niet als een overheidstaak gezien. Bestuurders verleenden in 1781 en 1784 wel medewerking aan de verdeling van door particulieren ingezameld geld, maar stelden zelf geen fondsen ter beschikking. Pas in 1799 en 1809 nam de nationale overheid zelf het initiatief tot landelijke watersnoodcollectes. Deze verandering in de watersnoodhulp ligt 'precies in het verlengde van de ontwikkeling van het nationaal besef in de loop van de achttiende eeuw'.[22] Bij het loskopen van gevangen zeelieden uit Barbarije werd een vergelijkbaar patroon geconstateerd. De Staten-Generaal waren nauwelijks tot nationale collectes te bewegen - en als ze die dan in het kader van internationale vredesverdragen toch wilden organiseren, kwamen die niet van de grond omdat de meeste gevangenen van Hollandse herkomst waren. Door de beperkingen van het decentrale bestuurssysteem en het gebrek aan bovengewestelijke solidariteit bleef de lossing van gevangen zeelieden nog tot in de achttiende eeuw in de eerste plaats een lokale verantwoordelijkheid.[23]

De impliciete veronderstelling in deze historiografie is dat de beperkte politieke integratie en het particularisme dat daarvan het gevolg was, bovenregionale solidariteit en het landelijk organiseren van hulpacties belemmerden. In het versnipperde staatsbestel van de Republiek was er immers geen overheidsorgaan dat landelijke collectes bij decreet kon uitroepen of noodhulp kon verordonneren. Door institutioneel onvermogen, particularisme en het ontbreken van nationale gevoelens was de Republiek niet in staat tot bovenregionale hulpacties. Het gebrek aan solidariteit met onbekende landgenoten in de Republiek schrijven rampenonderzoekers dus toe aan het ontbreken van een centrale natiestaat. Rampenhistorici veronderstellen dat de opkomst van meer centraal geleide natiestaten in de achttiende eeuw een omslag veroorzaakte in de manier waarop cohesie in de samenleving gesmeed kon worden. De tweede veronderstelling is dat de centrale bestuursstructuren van de Bataafse

---

[22] A.M.A.J. Driessen, *Watersnood tussen Maas en Waal. Overstromingsrampen in het rivierengebied tussen 1780 en 1810* (Zutphen 1994) 191, 282–283.

[23] Erica Heinsen-Roach, 'The Reluctant State. The Dutch Republic and the ransoming of captives, 1600–1727', *Dutch Crossing* 40 (2016) 168–186; Erica Heinsen-Roach, *Consuls, corsairs and captives. The creation of Dutch diplomacy in the early modern Mediterranean, 1596–1699* (Diss. University of Miami 2012); C.J. den Ridder, 'Gedenk de gevangenen alsof gij medegevangenen waart. De loskoop van Hollandse zeelieden uit Barbarijse gevangenschap, 1600-1746', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 5 (1986) 3–22.

Republiek (1795) en het Koninkrijk Holland (1806) een modernisering van collectes en hulpacties mogelijk maakten. Dit proefschrift betoogt dat een centrale natiestaat geen noodzakelijke voorwaarde was voor bovenregionale rampenhulp.

Omslag in de achttiende eeuw?

Sinds de jaren 1980 verbinden historici van de moderne wereld de opkomst van nationale gevoelens doorgaans aan het ontstaan van moderne natiestaten aan het einde van de achttiende eeuw.[24] Daarvoor zouden lokale en regionale identiteiten domineren en was er slechts bij de elite en de bestuurders sprake van proto-nationale sentimenten.[25] Dat gold ook voor Nederland, dat in dit opzicht moderniseerde tussen 1780 en 1850.[26]

Er was inderdaad veel dat de Nederlanders tijdens de Republiek verdeelde. Allereerst was dat de formele staatsstructuur. Bij de Unie van Utrecht (1579) was bepaald dat alleen gezamenlijk opgetrokken zou worden in de landsdefensie en de buitenlandse politiek en was de gewestelijke soevereiniteit bevestigd. Daarmee was de Republiek in feite een op overleg en consensus gebaseerd samenwerkingsverband tussen gewesten, die elk weer een consensusgerichte samenwerking waren van de (belangrijkste) steden en de adel.[27] In de praktijk hadden de steden (en de stedelijke politiek) grote invloed op de politiek, vooral bij een afwezige of zwakke stadhouder. Toch waren andere partijen, zoals plattelandsbestuurders, de adel en de Generaliteitslanden, niet zonder invloed.[28] De decentrale bestuursstructuur werkte echter een lokale oriëntatie en particularisme in de hand

---

[24] Bijv. Ernest Gellner, *Nations and nationalism. New Perspectives on the past* (Oxford 1983); Benedict Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Herziene druk, oorspr 1983; Londen 2006); Eric Hobsbawm en Terence Ranger eds., *The invention of tradition* (oorspr. 1983; Cambridge 2013).

[25] Zoals E.H. Kossmann, 'The Dutch case: a national or a regional culture?', *Transactions of the Royal Historical Society* 29 (1979) 155–168; S. Groenveld, 'Natie en nationaal gevoel in de zestiende-eeuwse Nederlanden', *Scrinium et scriptura* 20 (1980) 372–387; S. Groenveld, ''Natie' en 'patria' bij zestiende-eeuwse Nederlanders', in: N.C.F. van Sas ed., *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 55–81; Alastair Duke, 'The elusive Netherlands. The question of national identity in the early modern Low Countries on the eve of the Revolt', *BMGN* 119 (2004) 10–38.

[26] N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004); Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).

[27] Voor een recente beschrijving van de complexe structuur en politieke werking van de Republiek: David Onnekink, 'The body politic', in: Helmer J. Helmers en Geert H. Janssen eds., *The Cambridge companion to the Dutch Golden Age* (Cambridge 2018) 107–123.

[28] Arjan Nobel, *Besturen op het Hollandse platteland. Cromstrijen 1550-1780* (Zutphen 2012).

die volgens de moderniseringsgedachte pas overwonnen werd bij de vestiging van de natiestaat.

Naast de formele structuur bemoeilijkte ook de religieuze pluriformiteit van de Republiek de nationale cohesie. Vrijheid van geweten was een principiële keuze die werd gegarandeerd door de Unie van Utrecht maar er was geen vrijheid van eredienst en niet-gereformeerden werden veelal uitgesloten van publieke ambten. De gereformeerde kerk was weliswaar geen staatskerk met een verplicht lidmaatschap, maar ze was wel de publieke, bevoorrechte kerk en de enige die formeel in het openbare leven mocht functioneren. De katholieke kerk bleef verboden en afwijkende protestantse denominaties werden gemarginaliseerd. Religieus andersdenkenden werden getolereerd, niet op principiële gronden maar vanuit bestuurlijk realisme en het streven naar sociale rust. Men duldde de aanwezigheid van andere religies maar gaf ze niet dezelfde rechten.[29] Het formele monopolie van de gereformeerde kerk en de pragmatische tolerantie van de bestuurders resulteerden in een permanent spanningsveld waarin gereformeerde predikanten steeds opnieuw de grenzen van de tolerantie ter discussie stelden. Desondanks bestond er een breed gedragen maatschappelijk ideaal van co-existentie waarbij in de publieke ruimte de nadruk lag op gedogen en eendracht en waarin religieuze en burgerlijke identiteiten naast elkaar konden bestaan.[30] Door de religieuze pluriformiteit was er echter geen gedeelde religieuze identiteit om een nationale cohesie te smeden, zoals in monoconfessionele staten wel het geval was. De decentrale structuur en de confessionele en maatschappelijke verschillen werkten een wij-zij-denken in de hand.

De Republiek lijkt dus inderdaad een onwaarschijnlijke plek om solidariteit met onbekende landgenoten te ontwikkelen. Toch denken vroegmoderne historici daar inmiddels positiever over. De realisatie dat politiek een discursief proces is, heeft geleid tot een herwaardering van de politieke structuur van de Republiek. De decentrale staatsstructuur en de nadruk op lokale zelfstandigheid vereisten dat besluiten eerst op alle politieke niveaus werden besproken waardoor ze breed gedragen werden. Bovendien hadden burgers door de

---

[29] Benjamin J. Kaplan, ''Dutch' religious tolerance: celebration and revision', in: R. Po-Chia Hsia en H.F.K. van Nierop eds., *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) 8–26, aldaar 25.

[30] Willem Frijhoff, 'Dimensions de la coexistence confessionelle', in: Christiane Berkvens-Stevelinck, Jonathan I. Israel en G.H.M. Posthumus Meyjes eds., *The emergence of tolerance in the Dutch Republic* (Leiden 1997) 614–634; Judith Pollmann, 'Public enemies, private friends: Arnoldus Buchelius's experience of religious diversity in the Early Dutch Republic', in: Arthur K. Wheelock en Adele Seeff eds., *The public and private in Dutch culture of the Golden Age* (Newark, Londen 2000) 181–190; Kaplan, *Divided*, 239–243.

nabijheid van lokale bestuurders doorgaans vertrouwen in de overheid. Het staatsbestel voor 1795 was daardoor in de praktijk niet zo onwerkbaar als lang op grond van de formele structuur werd gedacht.[31] Ook kunnen we ons afvragen of de omslag in 1795 wel zo drastisch was als verondersteld. Hoewel het nieuwe staatsbestel het bij decreet uitroepen van collectes mogelijk maakte, betekende dat nog niet dat de inzameling en de hulpverlening ineens anders aangepakt konden worden. Zo ontbrak tot 1809 een institutionele structuur voor de landelijke coördinatie van de hulp bij overstromingen.[32] Bovendien was het centrale ambtenarenapparaat van het Koninkrijk Holland in 1807 niet veel groter dan dat van de Staten-Generaal der Republiek waardoor het weinig waarschijnlijk lijkt dat er sprake was (of kon zijn) van een drastische breuk in de hulpverlening.[33]

Willem Frijhoff wees in 1992 op het bestaan van meervoudige identiteiten binnen een samenleving. Dat mensen gehecht bleven aan hun lokale identiteit hoefde identificatie met het vaderland niet in de weg te staan. Hij trok daarmee de tweedeling tussen een nationale identificatie in de moderne tijd en een lokale identificatie in de vroegmoderne tijd in twijfel. Dit wordt onderschreven door recent onderzoek naar stedelijke identiteitsvorming. Steden in de Republiek benadrukten in de zeventiende eeuw niet alleen hun stedelijke trots maar wisten tegelijkertijd ook een gezamenlijke bovenregionale identiteit te smeden.[34] Carolina Lenarduzzi spreekt in dit verband van gestapelde identiteiten die katholieken in staat stelden hun religieuze identiteit te combineren met lokale en nationale loyaliteiten.[35] Lokale identiteiten konden dus niet alleen gebruikt worden om een wij-zij-onderscheid te maken tussen de stedelijke gemeenschap en de buitenwereld, maar konden ook bijdragen aan bovenlokale

---

[31] J.L. Price, *Holland and the Dutch Republic in the seventeenth century. The politics of particularism* (Oxford 1994); Johan Aalbers, *De Republiek en de vrede van Europa* (Groningen 1980) 65; Olaf van Nimwegen, *De Republiek der Verenigde Nederlanden als grote mogendheid. Buitenlandse politiek en oorlogvoering in de eerste helft van de achttiende eeuw en in het bijzonder tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748)* (Amsterdam 2002) 12; Onnekink, 'Body politic'; Maarten Prak, *Nederlands Gouden Eeuw. Vrijheid en geldingsdrang* (Amsterdam 2020) 10, 12.

[32] Gerrit R. Boomsma en Petra van Dam, ''Voor de ongelukkigen van de watersnood'. Historisch onderzoek naar de geefcultuur bij watersnoden in de negentiende eeuw', *TvW* 24 (2015) 24–37.

[33] S. Groenveld, F.P. Wagenaar en Frits van der Meer, 'Pre-Napoleonic centralization in a decentralized polity: the case of the Dutch Republic', *International Review of the Administrative Sciences* 76 (2010) 47–64.

[34] Judith Pollmann en Andrew Spicer, 'Introduction', in: Judith Pollmann en Andrew Spicer eds., *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands. Essays in honour of Alastair Duke* (Leiden 2007) 1–9, aldaar 8; Marianne Eekhout, *Memorabilia van de Tachtigjarige Oorlog. De rol van voorwerpen in de oorlogsherinnering, 1566-1750* (Hilversum 2020) 46–48; Pollmann, *Memory in Early Modern Europe*, 117.

[35] Carolina Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek. De belevingswereld van een religieuze minderheid 1570-1750* (Nijmegen 2019) 338–339.

identiteitsvorming en zelfs een afwijkende religieuze identiteit hoefde identificatie met het vaderland niet in de weg te staan.

Dat we echter niet alle vaderlandretoriek als uitingen van nationale eenheid mogen interpreteren, blijkt uit het onderzoek naar het gebruik ervan tijdens binnenlandse crises. Vaderlandretoriek werd dan juist ingezet om het verzet tegen de overheid te rechtvaardigen.[36] Dit ondergraaft de hierboven al genoemde aanname uit de oudere nationalismestudies dat nationale gevoelens vooral top-down en op instigatie van de overheid ontstonden. In tijden van oorlog had vaderlandretoriek daarentegen een samenbindend effect.[37] Vaderlandretoriek kon dus op verschillende wijze - afhankelijk van de politieke context (van buitenlandse c.q. binnenlandse crises) - worden gebruikt.[38] Het probleem met vertogen, pamfletten en andere publicaties is dat we moeilijk kunnen vaststellen hoe representatief deze waren, en hoe leidend voor het gedrag. Uitingen van gewone mensen zijn helaas schaars. Een uitzondering daarop zijn de rijmen van het loterijpubliek. Deze laten zien dat het brede publiek tegen het einde van de zeventiende eeuw de identificatie met en de loyaliteit aan het vaderland had overgenomen - in elk geval in periodes waarin het voortbestaan van de Republiek op het spel stond.[39] Vaderlandse gevoelens bestonden dus al voor de opkomst van de natiestaat en konden dus wel degelijk ingezet worden om noodhulp te bepleiten. De vraag of mensen daar ook daadwerkelijk naar handelden is een tweede en zal in deze studie worden onderzocht.

Een tweede belangrijke verandering die vaak in de achttiende eeuw wordt gesitueerd is de opkomst van humanitaire gevoelens. Lynn Hunt stelde in haar baanbrekende boek *Inventing human rights* (2007) dat humanitaire gevoelens in de Renaissance ontstonden onder invloed van nieuwe narratieve vormen, die de gedeelde menselijke natuur en ratio van alle mensen benadrukten. Via de, in het midden van de achttiende eeuw opgekomen, epistolaire romans konden lezers zich in de emoties van de hoofdpersonen uit andere sociale milieus inleven. De

---

[36] Ingmar Henrik Vroomen, *Taal van de Republiek. Het gebruik van vaderlandretoriek in Nederlandse pamfletten, 1618-1672* (Diss. Erasmus Universiteit Rotterdam 2012) passim; Guido de Bruin, 'Het begrip 'vaderland' in de pamfletliteratuur ten tijde van de Republiek, 1600-1750', in: N.C.F. van Sas ed., *Vaderland: een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 143–161, aldaar 153–154.

[37] Haks, *Vaderland en vrede*, 256–261.

[38] Over de schuivende betekenis van het begrip 'vaderland', zie ook de bijdragen in: N.C.F. van Sas ed., *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999).

[39] Haks, *Vaderland en vrede*, 256–261.

lezers herkenden deze gevoelens en werden zich bewust van de menselijkheid en de fundamentele gelijkheid van alle mensen. Als gevolg daarvan ontstond er een 'imagined empathy' die breder was dan de eigen klasse, sekse, ras of de nationale grenzen.[40] Deze mentaliteitsverandering maakte een seculiere, op medemenselijkheid gebaseerde empathie en solidariteit met verre onbekenden mogelijk; voor die tijd was empathie voorbehouden aan de eigen maatschappelijke, sociale of religieuze groep.[41] Vroegmoderne solidariteit met onbekende geloofsgenoten moeten we, Hunt volgend, dus zien als een vorm van 'ouderwetse' empathie binnen de eigen sociale groep, waarbij de gedeelde confessie de fysieke en sociale afstanden overbrugde. Vanzelfsprekend erkent zij dat empathie een menselijke eigenschap is die ook al voor de 'humanitarian big bang' bestond, maar 'eighteenth-century people had to learn to empathize across more broadly defined boundaries'.[42] Empathie is dus onderhevig aan culturele veranderingen.[43] Deze bredere achttiende-eeuwse empathie, met ideeën over mensenrechten in het verlengde daarvan, werd de rechtvaardiging van en de motiverende kracht achter internationale humanitaire hulp.[44]

De these dat het humanitaire discours in de Verlichting begon, wordt breed geaccepteerd maar ook daarvoor was Europa's morele wereld allesbehalve leeg.[45] De Reformatie had de christelijke eenheid verbroken waardoor religie niet langer adequaat was als samenbindende factor in de samenleving. Daardoor ontstond al in de vijftiende en zestiende eeuw een humanitair getint moreel discours over de menselijke natuur. Humanisten als Erasmus erkenden de menselijkheid van elk individu op basis van zijn natuur en niet op basis van zijn relatie tot God: menselijkheid kreeg dus een antropocentrische in plaats van een christelijke

---

[40] Lynn Hunt, *Inventing human rights. A history* (New York 2007) 32, 38–69; Lynn Hunt, 'The long and the short of the history of human rights', *Past & Present* 233 (2016) 323–331.

[41] Hunt, *Inventing human rights*.

[42] Het begrip 'humanitairian big bang', dat het plotselinge ontstaan van humanitaire gevoelens benadrukt, is gemunt als hoofdstuktitel in Michael N. Barnett, *Empire of humanity. A history of humanitarianism* (Ithaca NY 2011) 49. Hunt, *Inventing human rights*, 38.

[43] 'Empathy, like suffering, is a historical constant, but, unlike suffering, it can take different cultural forms over time', Hunt, 'Long and short', 329.

[44] Barnett, *Empire of humanity*, 49–50.

[45] Thomas Weller, 'Humanitarianism before humanitarinism? Spanish discourses on slavery from the sixteenth to the nineteenth century', in: Fabian Klose en Mirjam Thulin eds., *Humanity. A history of European concepts in practice from the sixteenth century to the present* (Göttingen 2016) 151–168, aldaar 152. Zie ook de inleiding in De Boer, *Religious persecution*.

invulling.[46] De confrontatie met de slavernij van 'indianen' in de Spaanse koloniën leidde bij vroegmoderne denkers en missionarissen tot een veroordeling van (indiaanse) slavernij op menselijke gronden. Dat betekent niet dat deze denkers tegen slavernij als zodanig waren, want met de slaafmaking van Afrikanen hadden ze geen moeite. Wat ter discussie kwam te staan was de gedachte dat sommige groepen mensen 'slaves by nature' waren. Slavernij op de juiste gronden, zoals krijgsgevangenschap, was nog altijd acceptabel.[47] Dit vroegmoderne discours was dus wezenlijk anders dan het moderne mensenrechtendiscours, waarin vrijheid van slavernij een individueel mensenrecht is dat geen ruimte laat voor uitzonderingen en juiste gronden. Wel geeft het aan dat er in de vroegmoderne tijd oog kwam voor medemenselijkheid los van religieuze gronden.

Dat nieuwe mensbeeld leidde volgens historicus David Trim ook daadwerkelijk tot humanitair gemotiveerde acties ten behoeve van geloofsgenoten. Als voorbeeld geeft hij de, met militaire dreiging gepaard gaande, diplomatie van Oliver Cromwell in 1655 ten behoeve van vervolgde protestantse waldenzen in Savoye. Deze actie was niet in het politieke belang van de Engelse staat, die een verdrag nastreefde met Frankrijk waarvan Savoye een satelliet was, en was ook niet religieus geïnspireerd. Integendeel, Cromwell was 'acting on behalf of people because their suffering was wrong, rather than simply because they were fellow believers'.[48] Er was dus al sprake van humanitaire gevoelens ("humanitarian sensibility").[49]

Deze onderzoekers suggereren dat solidariteit met geloofsgenoten vanaf het midden van de zeventiende eeuw niet alleen religieus gemotiveerd was.[50] Zij weerleggen dus het idee dat er een scherpe dichotomie is tussen een religieuze en sociaal beperkte vroegmoderne

---

[46] Mihai-D. Grigore, 'Humanism and its humanitas. The transition from the *humanitas christiana* to *humanitas politica* in the polical writings of Erasmus', in: Fabian Klose en Mirjam Thulin eds., *Humanity. A history of European concepts in practice from the sixteenth century to the present* (Göttingen 2016) 73–90.

[47] Mariano Delgado, ''All people have reason and free will'. The controversy over the nature of the Indians in the sixteenth century', in: Fabian Klose en Mirjam Thulin eds., *Humanity. A history of European concepts in practice from the sixteenth century to the present* (Göttingen 2016) 91–105; Weller, 'Humanitarianism before humanitarianism?'..

[48] D.J.B. Trim, ''If a prince use tyrannie towards his people'. Interventions on behalf of foreign populations in early modern Europe', in: B. Simms en D.J.B. Trim eds., *Humanitarian Intervention* (Cambridge 2011) 29–66, aldaar 65.

[49] Trim, 'Historical perspective', 386. Zie ook de andere bijdragen in deel I van B. Simms en D.J.B. Trim eds., *Humanitarian Intervention. A history* (Cambridge 2011).

[50] D.J.B. Trim, 'Intervention in European history c. 1520-1850', in: Stefano Recchia en Jennifer M. Welsh eds., *Just and unjust military intervention. European thinkers from Vitoria to Mill* (Cambridge 2013) 21–47, aldaar 36–38.

empathie enerzijds en een humanitaire, seculiere en brede moderne empathie anderzijds. Onder de elite van denkers en politieke leiders bleek ook voor de achttiende eeuw al een psychologische identificatie met vreemdelingen te bestaan die kon worden omgezet in concrete acties. Of gewone mensen ook gevoelig waren voor een humanitair discours en daarnaar handelden is echter nog een open vraag. Om dat te onderzoeken moeten we op een ander, meer praktisch, niveau kijken naar de geefcultuur van de Republiek.

Organiseren van de liefdadige gift

Iedere collecte had toestemming van de overheid nodig, die daarbij onderscheid maakte tussen reguliere en buitengewone collectes. Reguliere collectes werden standaard een of twee keer in de week in de kerk of huis-aan-huis gehouden voor de lokale armen. Alle andere collectes waren 'buitengewoon'. Ze werden georganiseerd voor de lokale armen als de armenkas aangevuld moest worden en bij speciale gelegenheden, maar ook voor allerlei andere doelgroepen van binnen en buiten de stad, zoals slachtoffers van rampen. Het belangrijkste verschil was dat reguliere collectes een langlopende toestemming hadden en dat voor elke buitengewone collecte apart toestemming gevraagd moest worden aan het stadsbestuur. Buitengewone collectes, zoals voor buitenlandse geloofsgenoten en rampenslachtoffers, waren dus altijd onderwerp van politieke besluitvorming.

Armencollectes vormden de basis onder de lokale (stedelijke) solidariteit en het is dan ook geen wonder dat stadsbesturen de liefdadige gift aan de plaatselijke armeninstellingen probeerden te beschermen en te optimaliseren. Stedelijke overheden reguleerden daarom de frequentie van bijzondere collectes en doorgaans ook de wijze waarop gecollecteerd mocht worden, de zogenaamde 'voet ende forme'. Via de vorm - collecteren huis-aan-huis in plaats van in de kerk, met open schalen in plaats van gesloten collectezakken of door belangrijke personen - kon sociale druk op de gevers worden uitgeoefend en de hoogte van de opbrengst worden beïnvloed. Soms stelden stadsbesturen paal en perk aan de opbrengst door aan de toestemming een maximaal bedrag te verbinden of stimuleerden zij juist het geefgedrag door het publieke vertrouwen in de collectes te verhogen.[51] Bij bijzondere collectes legde de

[51] Amsterdam stelde regelmatig een limiet op de opbrengsten, Breen, 'Collecten Amsterdam', 134. We zullen zien ook andere steden maxima vaststelden. Over vertrouwen: Daniëlle Teeuwen, *Financing poor relief through charitable collections in Dutch towns, c. 1600-1800* (Amsterdam 2015) 96–97, 151–154.

overheid in een officiële uitschrijving het doel en de redenen van de collecte vast en de voorwaarden waaronder die mocht plaatsvinden. De uitschrijving vormde vervolgens de basis voor de publieke bekendmaking van de collecte, doorgaans via aflezing of aanplakken van de uitschrijving op een publieke plaats en meestal ook via de predikanten vanaf de kansel.

Soms werden collectes gehouden op een bid-, dank- of vastendag waardoor ze nog meer onder de publieke aandacht werden gebracht.[52] Ook het uitschrijven van biddagen was in de Republiek voorbehouden aan de wereldlijke autoriteiten, die daarvoor een biddagsbrief opstelden waarin de aanleiding voor de biddag en de collecte werden uitgelegd. Op elk bestuurlijk niveau kon een biddag worden uitgeschreven. Deze uitschrijvingen verliepen, in lijn met de decentrale structuur van de Republiek, getrapt: van de Unie via de gewesten naar de lokale bestuurders die vervolgens de kerken informeerden. Elk bestuurlijk niveau vaardigde daarbij een eigen uitschrijving uit, al dan niet met aanpassingen.[53] Op de aangewezen dag moesten de predikanten die brief vanaf de kansel voorlezen en een bijpassende collectepreek houden.[54] De gelovigen werden op de biddag geacht meerdere diensten bij te wonen, niet te werken en zich van frivole activiteiten, zoals dansen, kermisbezoek en drinken, te onthouden. Dit stimuleerde het kerkbezoek en biddagen werden doorgaans dan ook goed bezocht. Niet alleen waren biddagen en biddagsbrieven uitermate geschikt om belangrijke gebeurtenissen bekend te maken onder het grote publiek, ze waren ook een instrument om de publieke opinie te beïnvloeden.[55] Predikant Jacobus Stermont was in 1650 vast niet de enige die meende dat 'een predikatie van den predik-stoel, meer quaets kan doen dan hondert blauwe boeckjes' (pamfletten).[56]

---

[52] Biddagen konden, afhankelijk van het doel, de vorm hebben van een boetedoening of een dankzegging en gingen vaak gepaard met vasten. Over het fenomeen biddagen, N.C. Kist, *Neêrlands bededagen en biddagsbrieven, 2 dln.* (Leiden 1848).

[53] N.C. Kist, *Neêrlands bededagen en biddagsbrieven, dl. 1 Oorsprong, lotgevallen en toestand der christelijke biddagsviering, bijzonder in Nederland* (Leiden 1848) 198–199.

[54] Vanaf 22 maart 1653 waren predikanten hiertoe zelfs verplicht, *Kerkelyk plakaat-boek 5 dln. [verder: KPB]* (Den Haag 1722) III, 26.

[55] Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Den Haag 1999) 360–361; Haks, *Vaderland en vrede*, 113–114; J. van Eijnatten, *Liberty and concord in the United Provinces. Religious toleration and the public in the eighteenth-century Netherlands* (Leiden en Boston MA 2003) 141–145. Over het belang van preken in de verspreiding van ideeën: Robert Scribner, 'Oral culture and the diffusion of Reformation ideas', *History of European Ideas* 5 (1984) 237–256. Over speciale 'charity sermons' voor de armenzorg in Engeland: Donna T. Andrew, 'On reading charity sermons: eighteenth-century Anglican solicitation and exhortation', *Journal of Ecclesiastical History* 4 (1992) 581–591.

[56] Deze uitspraak, die Stermont deed te midden van het orangistisch-staatsgezinde debat in de jaren 1650, geciteerd bij De Boer, *Religious persecution*, 126, n459.

De armenzorg in de Republiek was een gemengd en lokaal georganiseerd systeem waarin religieuze en stedelijke instellingen voor de armen probeerden te zorgen. Dit decentrale karakter bleef tot in de negentiende eeuw in stand.[57] In het onderzoek naar de armenzorg ging de aandacht in eerste instantie uit naar de organisatie en de instituties. Pas in de jaren 1970 ontstond er belangstelling voor de economische aspecten van de armenzorg en recentelijk ook voor de financiering.[58] Voor een aantal steden in de Republiek is die inmiddels gedetailleerd in kaart gebracht.[59] Daaruit blijkt dat de opbrengsten van reguliere collectes in de zeventiende eeuw niet alleen verreweg de belangrijkste, maar ook een tamelijk stabiele inkomstenbron van de armenzorg vormden. In de achttiende eeuw nam het aandeel van de collectes af en werden inkomsten uit beleggingen en subsidies voor de armenzorg relatief belangrijker.[60] Hoewel de gangbare opvatting was dat de gift aan de stadsarmen vrijwillig moest zijn, is de stabiliteit van de collecte-opbrengsten een indicatie dat dit in de praktijk niet helemaal het geval was, aldus Jo Spaans die suggereert dat er een 'morele druk' bestond om te geven naar vermogen. Wie niet thuis was, werd opnieuw bezocht en niet meedoen was eigenlijk geen optie.[61] Het ontduiken van collectes was dus nauwelijks mogelijk, behalve via de spreekwoordelijke knoop in de collectezak. Gevers ontwikkelden daarom waarschijnlijk de

---

[57] Joke Spaans, 'Kerkelijke en publieke armenzorg voor en na de scheiding tussen kerk en staat', in: J. de Bruijn e.a. eds., *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerken en staat 1796 - 1996* (Zoetermeer 1998) 127–144; Maarten Prak, 'Goede buren en verre vrienden. De ontwikkeling van onderstand bij armoede in Den Bosch sedert de Middeleeuwen', in: Henk Flap en Marco H. D. van Leeuwen eds., *Op lange termijn. Verklaringen van trends in de geschiedenis van samenlevingen* (Hilversum 1994) 147–169, aldaar 164.

[58] Marco H.D. van Leeuwen en Anthon Schuurman, 'Groepsdwang of liefdegift. Armenzorg en liefdadigheid in de vroegmoderne tijd', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 369–374, aldaar 369–371.

[59] Joke Spaans, 'De gift aan de armen in Friese steden in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. Toegelicht aan het voorbeeld van Sneek', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 375–393; A. Buursma, *'Dese bekommerlijke tijden' armenzorg, armen en armoede in de stad Groningen 1594-1795* (Assen 2009). Voor Delft, Utrecht, Zwolle en 's Hertogenbosch: Teeuwen, *Financing poor relief*; Daniëlle Teeuwen, 'Collections for the poor. Monetary charitable donations in Dutch towns, c. 1600–1800', *Continuity and Change* 27 (2012) 271–299.

[60] Spaans, 'De gift', 388; Teeuwen, *Financing poor relief*, 12. Over de stabiliteit: Elise van Nederveen Meerkerk en Daniëlle Teeuwen, 'The stability of voluntarism: financing social care in early modern Dutch towns compared with the English Poor Law, c. 1600-1800', *European Review of Economic History* 18 (2014) 82–105, aldaar 88–93; Marco H.D. van Leeuwen, 'Amsterdam en de armenzorg tijdens de Republiek', *NEHA-jaarboek* 95 (1996) 132–161, aldaar 134–137; Marco H.D. van Leeuwen, 'Overrun by hungry hordes? Migrants' entitlements to poor relief in the Netherlands, 16th-20th centuries', in: S. Hindle en A. Winter eds., *Migration, settlement and belonging in Europe, 1500-2000: Comparative Perspective* (Oxford 2013) 173–203; Prak, 'Goede buren', 153–156.

[61] Spaans, 'De gift', 381–383.

gewoonte om elke week een vast bedrag aan de stadsarmen te geven. Welke bedragen zij daarnaast nog aan bijzondere collectes gaven, weten we niet.

Geefmotieven

Historici schrijven de veranderingen die rond 1600 in de organisatie van de armenzorg optraden doorgaans toe aan de opkomst van nieuwe opvattingen over armen en armenzorg. Het voert te ver om diep in te gaan op de redenen achter de reorganisatie van de armenzorg.[62] Belangrijker voor dit onderzoek is de vraag of er een andere kijk op armoede ontstond – als bedreiging in plaats van als noodlot of christelijke deugd – en vooral of daardoor de liefdadige gift anders gemotiveerd werd. Sinds de laatste eeuwwisseling hebben de meeste historici de tweedeling losgelaten tussen een middeleeuwse liefdadigheid gebaseerd op religieuze motieven en een post-reformatorische op rationele en seculiere gronden.[63] Ook in de Republiek betekende de Reformatie geen breuk in het *denken* over armen, armenzorg en liefdadigheid. Ook al stond na de Reformatie niet langer het zielenheil van de gever maar de bestrijding van armoede centraal, liefdadigheid was ook in de protestantse visie nog altijd een belangrijke christelijke deugd.[64] Wel werd het onderscheid tussen 'ware' en 'valse' armen in de loop van de zestiende eeuw scherper. Ware armen waren onschuldig aan hun situatie en werden gezien als leden van de stedelijke gemeenschap die hulp verdienden. Valse armen, zoals zwervers en bedelaars, ondermijnden het idee dat werken een christelijke plicht is en werden als profiteurs gezien. Men ging de steun aan de arme dan ook zien als een middel om armoede en bedelarij te bestrijden en daarmee als een bijdrage aan het collectieve welzijn van de samenleving. De gift aan de arme was zowel een christelijke als een burgerlijke plicht.[65]

---

[62] Historici zijn het oneens of de veranderingen economische of religieuze oorzaken hadden, Thomas Max Safley, 'Introduction', in: Idem ed., *The reformation of charity. The secular and the religious in early modern poor relief* (Boston 2003) 1–14. Over continuïteit of breuk in de armenzorg en liefdadigheid: Anita Boele, *Leden van één lichaam. Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650* (Hilversum 2013) 18–21. Kritiek op de secularisatie-gedachte in: Ole Peter Grell, 'The protestant imperative of Christian care and neighbourly love', in: Ole Peter Grell en Andrew Cunningham eds., *Health care and poor relief in Protestant Europe, 1500-1700* (Londen 1997) 42–63, aldaar 42–63.

[63] Thomas Max Safley, 'Conclusion', in: Idem ed., *The reformation of charity. The secular and the religious in early modern poor relief* (Boston 2003) 193–199.

[64] Boele, *Leden van één lichaam*, passim; Teeuwen, *Financing poor relief*, 103–106.

[65] Boele, *Leden van één lichaam*, 254–277, 324–327.

Bovenlokaal geefgedrag is voor de Republiek slechts sporadisch onderzocht en al helemaal niet op de lange termijn of in vergelijkend perspectief. Wat we weten komt vooral uit studies naar de stedelijke armenzorg en in mindere mate uit rampenstudies. Daarnaast vinden we informatie over bijzondere collectes voor buitenlandse geloofsgenoten en rampenslachtoffers in monografieën over religieuze groepen en stadshistories. Deze studies maken vergelijken moeilijk, maar leveren wel nuttige informatie over bovenlokaal geefgedrag.[66]

In het armenzorgonderzoek komen historici regelmatig informatie tegen over collectes voor bovenlokale doelen en op basis van lokale stad-uitschrijvingen menen zij dat het religieuze argument ('religieuze plicht' en 'christelijke compassie') ook bij deze collectes het belangrijkste motief was. Seculiere argumenten, zoals humanitaire ('menslievendheid') en patriottische ('vaderland'), gingen pas na 1795 tijdens de Bataafse Republiek de boventoon voeren.[67] In Amsterdam zouden de doelen van bijzondere collectes in de tweede helft van de achttiende eeuw minder internationaal en minder religieus worden en er zou sprake zijn van nationalisering en secularisering van de liefdadige gift.[68] Het is echter de vraag of deze verandering niet een gevolg was van de afname van religieuze vervolgingen in die periode. Of dezelfde verandering zich ook in de geefargumenten voordeed, kunnen we aan de hand van de collectedoelen niet vaststellen. Immers, donaties aan een op het oog seculier collectedoel kunnen wel degelijk religieus gemotiveerd zijn, zoals enkele studies naar rampen suggereren.[69] We moeten dus voorzichtig zijn met conclusies over geefmotieven op basis van collectedoelen. Het grootste bezwaar tegen de stedelijke invalshoek is dat daarin alleen

---

[66] Voor deze literatuur: zie bij de individuele hoofdstukken van dit proefschrift.

[67] Teeuwen, *Financing poor relief*, 104–106, 120.

[68] Marco H.D. van Leeuwen, 'Liefdadige giften in Amsterdam tijdens de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 417–442, aldaar 434–439. In dit kader is het verrassend dat 'kerk en levensbeschouwing' nog altijd (1995-2013) het meestbegunstigde doel is (met 22% in 2013 beduidend hoger dan 'internationale hulp' die met circa 13% op de tweede plaats komt) en het meeste geld ontvangt, R.H.F.P Bekkers, Th.N.M. Schuyt en B.M. Gouwenberg eds., *Giving in the Netherlands 2015. Donations, bequests, sponsoring and volunteering. Summary of principle findings* (Amsterdam 2015) <https://renebekkers.wordpress.com/2015/04/24/giving-in-the-netherlands-2015-summary-of-principle-findings/> [geraadpleegd 22 februari 2017].

[69] Over de rol van religieuze discoursen en rituelen bij het opwekken van solidariteit met rampenslachtoffers: Marijke Meijer Drees, ''Providential discourse' reconsidered. The case of the Delft Thunderclap (1654)', *Dutch Crossing* 40 (2016) 108–121; Adriaan Duiveman, 'Praying for (the) community: disasters, ritual and solidarity in the eighteenth-century Dutch Republic', *Cultural and Social History* 16 (2019) 1–18. Over religieuze motivering van gevers in negentiende-eeuwse watersnoodverzen: Boomsma en Van Dam, 'Voor de ongelukkigen', 79.

stadsuitschrijvingen aan de orde komen. Een eventuele betrokkenheid van hogere autoriteiten blijft grotendeels onzichtbaar en hun redenen daarvoor eveneens, terwijl, zeker bij collectes voor buitenlandse geloofsgenoten, ook hogere overheden als de Gewestelijke Staten of de Staten-Generaal betrokken konden zijn, al was het maar omdat hulpverzoeken als eerste bij deze instanties terechtkwamen.[70] Of hogere autoriteiten intern dezelfde argumenten hanteerden als stadsbesturen gebruikten richting hun inwoners is dus nog onduidelijk.

Ook naar geefgedrag en geefmotieven bij internationale hulpacties is weinig specifiek onderzoek gedaan. Hoewel Grell een afname van calvinistische steun zag, weten we dat de Republiek in de jaren 1680 grote aantallen hugenoten opnam en Noord-Italiaanse waldenzen steunde.[71] Hoewel doorgaans wordt verondersteld dat het vooral om religieus gemotiveerde hulp ging, is nooit diepgaand geanalyseerd welke motieven na 1648 een rol speelden bij de steun aan geloofsgenoten. Hulp aan slachtoffers komt alleen van de grond als gevers zich bewust zijn van de noodsituatie en bereid zijn om te helpen. Publieke media spelen daarbij een belangrijke rol, niet alleen in het bekendmaken van de gebeurtenis maar ook door de manier waarop het nieuws wordt vormgegeven en ingekaderd.[72] Het is immers de toon die de muziek maakt. Communicatiespecialisten noemen dit het 'framen' van het nieuws, oftewel het geven van betekenis aan het nieuws.[73] Deze term geeft aan dat nieuws niet neutraal of waardevrij is maar wordt gekleurd door de argumenten die de auteur belangrijk vindt, met weglating van andere argumenten.[74] Vroegmoderne religievervolgingen konden, onder de

---

[70] H.C. Rogge, 'De vervolging der Waldensen in 1655 en 1656', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 2 (1903) 134–189; Erica Boersma, ''Yrelandtsche traenen gedroogd.' Transnationale solidariteit en lokale politiek in Zeeland, 1641-1644', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 128 (2015) 201–222 <doi:10.5117/TVGESCH2015.2.BOER>.

[71] De literatuur komt in de betreffende hoofdstukken aan de orde.

[72] Dit proefschrift vat 'publieke media' breed op, als alle gedrukte media die het grote publiek konden informeren of beïnvloeden. Daaronder vallen onder andere polemische pamfletten, neutrale nieuwsperiodieken en (vanaf de achttiende eeuw) couranten, maar daarnaast ook gedrukte overheidspublicaties, rekesten, preken en prenten.

[73] 'Frames are organizing principles that are socially shared and persistent over time, and that work symbolically to meaningfully structure the social world', Michael J. Carter, 'The hermeneutics of frames and framing: an examination of the media's construction of reality', *SAGE Open* 3 (2013) 1–12, aldaar 1 <doi:10.1177/2158244013487915>.

[74] Lisanne Wigchers, 'De strijd om het sterkste frame. Of: hoe komen mediaframes tot stand? (22 februari 2019)', *De Nieuwe Reporter* (2019) <https://www.denieuwereporter.nl/2019/02/de-strijd-om-het-sterkste-frame-of-hoe-komen-mediaframes-tot-stand/> [geraadpleegd 23 augustus 2019]. Een thematische analyse van de verschillende aspecten van framing bij Carter, 'Hermaneutics of frames and framing'.

juiste condities, leiden tot een mediahype waarbij zich in de publieke media een strijd afspeelde tussen conflicterende frames. Aan de ene kant van het spectrum probeerden de slachtoffers of hun vertegenwoordigers internationale diplomatieke en financiële steun te verwerven en aan de andere kant stonden de vervolgende autoriteiten die hun beleid rechtvaardigden en hulp wilden voorkomen. Daartussen stonden nog partijen die de gebeurtenis gebruikten om eigen, vaak binnenlandse, politieke belangen op de kaart te zetten. David de Boer liet onlangs overtuigend zien dat alle partijen hun zaak rechtvaardigden met argumenten die zijn terug te voeren op vijf normatieve (morele) principes: religie (confessionele waarheid en confessionele solidariteit), soevereiniteit, de wet, redelijkheid en medemenselijkheid. Welk principe de overhand had, was afhankelijk van het discursieve veld en van wie een auteur wilde overtuigen.[75] Zo bewees de intrekking van het Edict van Nantes (1685) voor de een de superioriteit van het gereformeerde geloof en voor de ander de onrechtvaardige en onmenselijke politiek van Lodewijk XIV.[76] Belangrijk is om op te merken dat vervolging van religieuze minderheden dus niet alleen op religieuze gronden veroordeeld of verdedigd kon worden maar ook op seculiere. Omgekeerd mogen we veronderstellen dat hulp aan vervolgde geloofsgenoten eveneens op basis van religieuze en seculiere argumenten kon worden gegeven of juist onthouden.

Bovenregionale solidariteit met landgenoten komt vooral aan de orde in rampenonderzoek. Hoewel deze discipline na de Tweede Wereldoorlog een hoge vlucht nam,[77] werd de interesse van Europese historici pas rond het millennium gewekt nadat een aantal natuurrampen Europa had getroffen.[78] In Nederland gebeurde dat nog wat later.[79] De aandacht verschoof daarmee van rampenmanagement en risicobeheersing naar de sociale

---

[75] De Boer, *Religious persecution*.

[76] Ibid., 202–204.

[77] Historiografische overzichten: Geneviève Massard-Guilbaud, 'Introduction: the urban catastrophe - challenge to the social, economic and cultural order of the city', in: Idem, Harold L. Platt en Dieter Schott eds., *Cities and catastrophes. Coping with emergency in European history* (Frankfurt/M 2002) 9–42; Gerrit Jasper Schenk, 'Historical disaster research. State of research, concepts, methods and case studies', *Historical Social Research* 32 (2007) 9–31.

[78] John C. Burnham, 'A neglected field: the history of natural disasters', *Newsletter of the American Historical Association* 26 (1988) 22–24. Monica Juneja en Franz Mauelshagen, 'Disasters and pre-industrial societies: historiographic trends and comparative perspectives', *The Medieval History Journal* 10 (2007) 1–31, aldaar 6–8.

[79] Raingard Esser en Marijke Meijer Drees, 'Coping with crisis: an introduction', *Dutch Crossing* 40 (2016) 93–96.

impact van rampen.[80] De kwesties van *social vulnerablility* (de vraag welke sociale groepen binnen de samenleving door rampen worden getroffen en waarom) en *resilience* (de weerbaarheid en veerkracht van lokale samenlevingen) kwamen volop in de belangstelling en men kreeg oog voor rampen als katalysator voor verandering. 'Copingstrategieën', zoals risicovermijding, de interpretatie van rampen en herinneringsculturen, staan nu in het centrum van de historische aandacht.[81] In Nederland hebben natuurrampen, vooral overstromingen en in mindere mate ziekten (veepest), plagen (paalwormen) en hongersnoden, tot nu toe de meeste historische aandacht gekregen.[82] Hoewel branden de grootste bedreiging voor vroegmoderne steden vormden, zijn ze voor de Republiek nog weinig onderzocht.[83] Voor zover er onderzoek is gedaan naar de organisatie van noodhulp bij vroegmoderne rampen heeft dat doorgaans betrekking op individuele collectes aan het einde van de achttiende eeuw.[84]

Methodologische verantwoording

Voor de analyse van de 'geefargumenten' maak ik gebruik van het onderzoek naar geefgedrag en geefmotieven bij vroegmoderne armencollectes en moderne goededoelencampagnes, een

---

[80] Petra J.E.M. van Dam, *De amfibische cultuur. Een visie op watersnoodrampen* (Amsterdam 2010); Lotte Jensen, *Wij tegen het water. Een eeuwenoude strijd* (Nijmegen 2018).

[81] Bijv. Lotte Jensen, ''Disaster upon disaster Inflicted on the Dutch'. Singing about disasters in the Netherlands, 1600-1900', *BMGN* 134 (2019) 45–70; Monica Juneja en Gerrit Jasper Schenk, 'Viewing disasters. Myth, history, iconography and media across Europe and Asia', in: Idem ed., *Disaster as image. Iconographies and media strategies across Europe and Asia* (Regensburg 2014) 7–40; Rosmarie Zeller, 'Reading images of natural disasters in printed media of early modern Europe', in: Monica Juneja en Gerrit Jasper Schenk eds., *Disaster as image. Iconographies and media strategies across Europe and Asia* (Regensburg 2014) 55–70. Zie ook Harm Pieters, 'Herinneringscultuur van overstromingsrampen. Gedenkboeken van overstromingen van 1775, 1776 en 1825 in het Zuiderzeegebied', *TvW* 21 (2012) 48–57.

[82] Adam Sundberg, *Floods, worms, and cattle plague: nature-induced disaster at the closing of the Dutch Golden Age, 1672-1764* (Diss. University of Kansas 2015); Adam Sundberg, 'An Uncommon Threat: Shipworms as a Novel Disaster', *Dutch Crossing* 40 (2016) 122–138; Joop W. Koopmans, 'The early 1730s shipworm disaster in Dutch news media', *Dutch Crossing* 40 (2016) 139–150; Jessica Dijkman, 'Bread for the poor. Poor relief and the mitigation of the food crises of the 1590s and the 1690s in Berkel, Holland', in: Dominik Collet en Maximilian Schuh eds., *Famines during the 'Little Ice Age' (1300-1800). Socialnatural entanglements in premodern societies* (Cham CH 2017) 171–193. Zie ook het recent gehonoreerde NIOD-project 'Heritages of Hunger' van Marguérite Corporaal (Radboud Universiteit).

[83] Voor Duitsland en Engeland bijv.: Marie Luisa Allemeyer, 'Profane hazard or divine judgement? Coping with urban fire in the 17th century', *Historical Social Research* 32 (2007) 145–168; John E. Morgan, 'The representation and experience of English urban fire disasters, c.1580–1640', *Historical Research* 89 (2016) 268–293.

[84] Uitgezonderd Driessen, *Watersnood*. Zij onderzocht een vijftal overstromingsrampen over een langere termijn en onder verschillende landsbesturen tussen 1780 en 1810.

recente ontwikkeling die mede geïnspireerd is door het onverminderde belang van filantropie in de huidige tijd.[85] Voor elke succesvolle publiekscampagne, vroegmodern en hedendaags, moet solidariteit met de doelgroep gecreëerd worden. Daarbij is het essentieel dat potentiële gevers zich bewust zijn van de noodsituatie, overtuigd raken van de noodzakelijkheid van hun gift en het idee hebben dat hun geld goed besteed zal worden.

Ik baseer me op het, enigszins aangepaste, conceptuele model dat in 2012 werd ontwikkeld voor de stedelijke armenzorg in de Republiek en dat in enigszins aangepaste vorm ook is toegepast op moderne goededoelencampagnes.[86] Andere onderzoekers hanteren varianten op deze modellen en gebruiken andere termen en een andere rubricering.[87] Wat ze gemeen hebben is dat geefgedrag bepaald wordt door argumenten die uiteenvallen in drie categorieën, die ook mijn onderzoek zullen structuren: 1) de beeldvorming over het doel en de doelgroep, 2) de morele dimensies van het geven en 3) de geefstructuur, die ik tezamen de *geefcultuur* noem. Elk van deze drie categorieën bestaat uit een aantal subcategorieën die ik heb toegesneden op dit onderzoek, bijvoorbeeld door toevoeging bestuurlijke structuur van de Republiek (Tabel 1).

---

[85] René Bekkers en Pamala Wiepking, 'Waarom geven mensen aan goede doelen?', *NEMOKennislink* (2006) <https://www.nemokennislink.nl/publicaties/waarom-geven-mensen-aan-goede-doelen/> [geraadpleegd 2 oktober 2018]. Rond de eeuwwisseling werd een studiecentrum voor filantropie opgericht en in 2018 een bijbehorende leerstoel aan de Vrije Universiteit, 'Center for Philanthropic Studies' <http://www.giving.nl/> [geraadpleegd 29 maart 2019].

[86] Lex Heerma van Voss en Marco van Leeuwen, 'Charity in the Dutch Republic: an introduction', *Continuity and Change* 27 (2012) 175–197, aldaar 185–192; Marco H.D. van Leeuwen en Pamela Wiepking, 'National campaigns for charitable causes: A literature review', *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 42 (2013) 219–240.

[87] Zo heten mijn 'categorieën' bij Heerma van Voss en Van Leeuwen 'determinants of giving behaviour', bij Van Leeuwen en Wiepking 'determinants of success and failure'. 'Proximity' geldt bij de eerste studie als eigenschap van het goede doel, bij de tweede als eigenschap van de gever. Een eerder model gebruikt weer andere termen, Bekkers en Wiepking, 'Waarom geven?'. 'Morele dimensie' heb ik via Van Leeuwen en Wiepking ontleend aan A. Etizoni, *The moral dimension. Toward a new economics* (New York, 1990). Nog een andere variant bij Boomstra en Van Dam waar de geefcultuur bestaat uit de 'geefmotieven' van de individuele gevers en de geefstructuur (de 'organisatie die het geven van geld mogelijk maakt'), Boomsma en Van Dam, 'Voor de ongelukkigen', 68.

Tabel 1. Geefcultuur

Categorie	Subcategorie
Beeldvorming over het doel en de doelgroep	• Grote nood • Hulpwaardigheid van de doelgroep • Fysieke, culturele, sociale of religieuze nabijheid
Morele dimensies van het geven	• Eigenbelang: reputatie, status, materiële, sociale of religieuze beloningen • Religieuze, burgerlijke, menselijke plicht
Geefstructuur (context)	• Publiciteit: creëren van bewustwording van de noodsituatie, creëren beeldvorming over de slachtoffers • Organisatie van de hulpcampagne • Vertrouwen in de hulporganisatie en de juiste besteding van de donaties • Politieke en economische omstandigheden • Bestuurlijke structuur van de Republiek

De belangrijkste categorie is wellicht de beeldvorming over de beoogde ontvangers van de hulp: zijn ze onschuldig aan hun lot, doen zij zelf wel genoeg om hun situatie te verbeteren, zijn ze de gift wel waard? Nabijheid is daarin een belangrijk begrip omdat historisch en psychologisch onderzoek laat zien dat men sneller en guller geeft aan mensen uit de directe fysieke, culturele of maatschappelijke omgeving en voor recente gebeurtenissen.[88] De reden is volgens psychologische wetenschappers dat hulpverleners (en donateurs) zich bij een grotere 'psychologische afstand' minder verantwoordelijk te voelen.[89] Nabijheid van rampen en slachtoffers zorgt bovendien voor een grotere media-aandacht.[90] De psychologische afstand kan echter overbrugd worden door individualisering van de slachtoffers.[91] Zo veranderde de foto van de verdronken Syrische peuter Aylan Kurdi in 2015 'op slag onze kijk

[88] Een klassieker op dit vlak is Carlo Ginzberg, 'Killing a Chinese Mandarin. The moral implications of distance', in: Olwen H. Hufton ed., *Historical change and human rights* (New York 1995). Over het effect van afstand bij de liefdadige gift in de Republiek bijv. Van Leeuwen, 'Liefdadige giften', 439; Teeuwen, *Financing poor relief*, 78.

[89] Dit is vergelijkbaar met het zogenaamde omstandereffect bij ongelukken, Yaacov Trope en Nira Liberman, 'Construal-level theory of psychological distance', *Psychological Review* 117 (2010) 440–463.

[90] Verklaringen voor de onevenwichtige media-aandacht in Nederlandse nieuwsberichten bij Jade van Doornik, 'Watersnoodrampen: waarom krijgt Houston meer aandacht dan Bangladesh?', *NOS* (2017) <https://nos.nl/l/2190575> [geraadpleegd 30 januari 2019]; ''Medeleven voor Parijs, stilte over Beiroet'', *Nos* (2015) <https://nos.nl/l/2069570> [geraadpleegd 30 januari 2019]; Ariane Kleijwegt, 'Pakistan niet 'mediageniek' genoeg voor massale hulp', *Trouw* (2005) <https://www.trouw.nl/gs-b67a2468> [geraadpleegd 10 oktober 2020]. Idem voor de Verenigde Staten: W.C. Adams, 'Whose lives count? TV coverage of natural disasters', *Journal of communication* 36 (1990) 113–122.

[91] Tehila Kogut e.a., 'How far is the suffering? The role of psychological distance and victims' identifiability in donation decisions', *Judgment and Decision Making* 13 (2018) 458–466.

op het vluchtelingendrama op de Middellandse Zee'.[92] Desalniettemin leiden iconische beelden en media-aandacht niet altijd tot hulp, zoals de huidige vluchtelingencrisis laat zien. Psychologische nabijheid alleen is onvoldoende voorwaarde voor hulp.

In de tweede categorie, *de morele dimensies van het geven,* staan de beweegredenen van de gever centraal. Deze kan doneren uit eigenbelang, zoals het vergroten van reputatie of status, het ontlenen van een goed gevoel aan het geven of materiële beloningen, zoals een prijs in een goededoelenloterij.[93] Daarnaast spelen doorgaans ook minder baatzuchtige motieven, gebaseerd op religieuze, nationale of humanitaire overwegingen. In deze studie beschouw ik – in analogie met Hunt en Trim – argumenten als humanitair als deze een psychologische identificatie met lijdende vreemdelingen opwekken op basis van een gedeelde menselijkheid en bedoeld zijn om een (solidariteits-)reactie te weeg te brengen om wille van dat lijden (en niet vanwege een gedeeld geloof).[94]

Tot slot bepaalt de *geefstructuur*, de maatschappelijke en bestuurlijke context van de hulpactie, in grote mate het succes. Die bepaalt immers de infrastructuur voor de publiciteit, de organisatiemogelijkheden en de controlemechanismen om vertrouwen te wekken bij de gevers. De economische en politieke situatie en de structuur van de staat zijn vanzelfsprekend ook van invloed. De logistieke infrastructuur om geld of hulpgoederen bij de slachtoffers te krijgen, is vanzelfsprekend ook van belang, maar komt in dit onderzoek minder aan de orde.

Noodhulp begon in de vroegmoderne tijd vrijwel altijd met een hulpverzoek van of namens de slachtoffers waarin zij draagvlak voor hun zaak probeerden te creëren. In de bestuurlijke context van de Republiek kon een hulpverzoek op elk bestuurlijk niveau worden ingediend. Een verzoek aan de Staten-Generaal kwam, via de gewesten, uiteindelijk terecht bij de stadsbesturen die de finale toestemming moesten geven. Op elk niveau wogen de bestuurders de belangen af van de slachtoffers, de gevers en van de economische of politieke

---

[92] Rolf Bos en Stieven Ramdharie, 'Het beeld dat alles verandert', *de Volkskrant* (3 september 2015) <https://www.volkskrant.nl/gs-b17600d9> [geraadpleegd 5 augustus 2019].

[93] Over de belang van status en reputatie in hedendaagse filantropie: Hans Nauta, 'Geven is goed, maar met filantropie loop je niet te koop', *Trouw* (25 januari 2019) <https://www.trouw.nl/gs-b573300a> [geraadpleegd 5 februari 2020].

[94] Volgens de huidige, breed geaccepteerde, definitie berust humanitair hulp op vier principes: menselijkheid, onpartijdigheid, onafhankelijkheid en neutraliteit en moet vrij zijn van politieke, economische of militaire doeleinden, Dutch Ministry of Foreign Affairs, *People first. The Netherlands' course towards humanitarian aid and diplomacy* (29 maart 2019) 15 5 <https://www.government.nl/documents/parliamentary-documents/2019/03/29/letter-on-the-netherlands-course-towards-humanitarian-aid-and-diplomacy>.

consequenties van inwilliging of afwijzing van het verzoek. Als de bestuurlijke procedure met succes was doorlopen, dan moesten in de laatste, doch cruciale stap de donateurs nog worden overtuigd en de collecte worden gehouden. Van essentieel belang is dat op ieder niveau de juiste 'geefargumenten' ingezet werden. In de historiografie is tot nu toe onderbelicht gebleven of (en zo ja, hoe en waarom) de geefargumenten op deze verschillende niveaus varieerden. Het is immers niet onlogisch dat hogere overheden (ten dele) andere motieven hadden om slachtoffers te helpen dan individuele gevers. Anders dan voorgaande solidariteitsonderzoeken zal ik mij dus niet alleen richten op gevers, maar ook op slachtoffers en besluitvormers.

Deze studie volgt een procesmatige insteek waarbij hulpverzoeken worden gevolgd vanaf de slachtoffers (niveau 1) naar de hogere overheden (niveau 2) en via de toestemming verlenende stadsbesturen, die ik institutionele gevers noem (niveau 3), naar de individuele gevers (niveau 4). Op basis van de zojuist beschreven procedure onderzoek ik welke argumenten van belang geacht werden vanuit het perspectief van de slachtoffers (of hun vertegenwoordigers), de hogere overheden (Unie, gewest), de institutionele gevers (het stadsbestuur) en de individuele gevers.

Voor het eerste perspectief onderzoek ik hulpverzoeken en andere uitingen van de slachtoffers die bedoeld waren om overheden en gevers te overtuigen. Op het niveau van de overheden staat de besluitvorming over het hulpverzoek centraal en gaat het dus over de interne motivering van de uiteindelijke beslissing en dus niet over de externe legitimering van het besluit. Tot slot onderzoek ik wat individuele gevers motiveerde om te geven. Helaas zijn egodocumenten of testamenten waarin vroegmoderne donateurs zelf hun gedachten over goede doelen of hun geefmotieven beschrijven dan wel hun mening geven over bijzondere collectes uiterst zeldzaam. Daarom onderzoek ik de argumenten waarmee getracht werd donateurs tot geven over te halen, bijvoorbeeld in formele collecte-uitschrijvingen (waarin overheden de hulpactie legitimeerden), collecteboekjes (waarin veelal de slachtoffers hun zaak beargumenteerden), preken (waarin de visie van de overheid en de predikant) en de publieke media. We mogen immers veronderstellen dat daarbij juist die argumenten gebruikt werden waarvan men wist, of veronderstelde, dat die de potentiële gevers zouden

aanspreken.[95] Methodologisch sluit ik op dit punt aan bij het armenonderzoek.[96] Waar mogelijk zal ik de opbrengst van de collectes in kaart brengen als maatstaf voor het succes van de campagne.[97]

Omdat dit proefschrift gaat over bovenregionale solidariteit, bestudeert het alleen gewestelijke en landelijke solidariteitsacties. Om veranderingen in het geefgedrag te onderzoeken heb ik gekozen voor de lange onderzoeksperiode van de jaren 1620 tot het einde van de achttiende eeuw. Om het verschil in solidariteit met buitenlandse geloofsgenoten en binnenlandse rampenslachtoffers te onderzoeken en te verklaren, worden voor het eerst beide soorten bovenregionale solidariteit in een studie bijeengebracht vanuit de hypothese dat solidariteitsvorming en geefgedrag niet zo wezenlijk verschillen als tot nu toe wordt verondersteld. Immers, solidariteitsacties voor geloofsgenoten hoeven niet altijd alleen maar religieus gemotiveerd te zijn en rampenhulp niet alleen seculier.

De brede opzet en de lange onderzoekstermijn dwingen mij tot het maken van keuzes. De belangrijkste is die van de te onderzoeken casussen. Wat betreft de hulp aan buitenlandse protestanten zal ik de meeste 'grote' hulpacties onderzoeken, maar noodhulp binnen de Republiek kan, door de veelheid van rampen in de vroegmoderne tijd, alleen op basis van een beperkt aantal casussen plaatsvinden. Onder rampen versta ik ernstige en *onverwachte* destructieve gebeurtenissen waarbij (vrijwel) *iedereen* in een bepaald gebied plotseling door een *grote* schade wordt getroffen en die ongebruikelijke (re)acties vergen.[98] Individuele rampspoed, zoals het afbranden van een enkel huis of de lossing van een individuele

---

[95] Andrew, 'On reading charity sermons'.

[96] Marco H.D. van Leeuwen, 'Giving in early modern history: philanthropy in Amsterdam in the Golden Age', *Continuity and Change* 27 (2012) 301–343, aldaar 323; Teeuwen, *Financing poor relief*, 117. Nb. Ook Hunt c.s. onderzochten alleen het vertoog over inleven in vreemden en geen daadwerkelijke solidariteitsacties.

[97] Ik ben me ervan bewust dat deze maatstaf niet honderd procent betrouwbaar is vanwege variërende economische omstandigheden. Om dit te compenseren worden de opbrengsten vergeleken met de opbrengsten van de reguliere armenzorg. Voor details: Bijlage I.

[98] Mijn definitie leunt op die van E.L. Quarentelli uit 2000, geciteerd bij Ronald Perry: '"relatively sudden occasions when [...] the routines of collective social units are seriously disrupted and when unplanned courses of action" must be undertaken to cope'. Voor de meeste onderzoekers is deze definitie acceptabel. Hoewel de opname van schade in de definitie ter discussie staat, is die voor mijn onderzoek relevant omdat het daarin gaat over hulp aan slachtoffers, doorgaans ten behoeve van schadeherstel. Ronald W. Perry, 'Defining diasaster: an evolving concept', in: Havidán Rodríguez, William Donner en Joseph E. Trainor eds., *Handbook of disaster research* (2e herziene druk; Cham CH 2018) 3–22, aldaar 14–15. Over de concepten 'ramp' en 'catastrophe': Schenk, 'Historical disaster research', 11–14.

gevangene, valt dus buiten de context van mijn onderzoek. Verreweg het meeste rampenonderzoek betrof tot nu toe watersnood, vooral in rurale gebieden. De extra bestuurlijke laag van hoogheemraden en waterschappen tussen de slachtoffers en de gewestelijke overheden betekende dat de hulp bij watersnoodrampen langs een andere institutionele weg verliep dan bij andersoortige rampen. Daarom zal ik mij beperken tot grote stads- en dorpsrampen. Het gevolg van deze keuzes is dat stadbranden domineren. Belangrijker is dat door de keuze voor grote stads- en dorpsrampen kerkelijke hulpinitiatieven onderbelicht blijven omdat daarbij, zoals zal blijken, doorgaans de seculiere autoriteiten het voortouw namen. Desalniettemin waren kerkelijke inzamelacties ook bij rampen een bekend fenomeen. Deze collectes liepen doorgaans niet via een toestemmingscircuit bij de hogere overheden, maar via kerkelijke organisaties en/of de magistratuur in andere plaatsen.[99] Een verdere beperking is dat van de besteding van collectegelden alleen onderzocht wordt of het geld besteed werd conform het (formele) collectedoel. Hoe precies de individuele verdeling onder de slachtoffers plaatsvond, en door wie, blijft grotendeels buiten beschouwing.[100]

Deze studie kan deels voortbouwen op eerder onderzoek, maar de nieuwe vragen maken het nodig terug te gaan naar de (oude en nieuwe) bronnen. Ik zal daarbij niet alleen van institutionele bronnen gebruik maken, zoals kerkelijke en overheidsarchieven, maar ook van pamfletten, afbeeldingen, collecte-uitschrijvingen, preken en waar mogelijk van dagboeken en kronieken. Deel I richt zich op de solidariteit met buitenlandse geloofsgenoten, zowel voor als na 1648. Deel II richt zich op de hulp aan binnenlandse slachtoffers van rampen, en dan vooral op de hulp bij de wederopbouw van de getroffen gemeenschappen. De conclusie van dit proefschrift brengt solidariteit bij rampen, geloofsvervolging en armenzorg weer bijeen en geeft een analyse van de veranderingen die optraden in de motivering en de organisatie van bovenregionale hulp tussen 1620 en 1800.

---

[99] Enkele voorbeelden van kerkelijke hulpinitiatieven komen in dit proefschrift wel voor, zoals voor De Rijp (1654), West-Terschelling (1667) en Varsseveld (1723).

[100] Uitgezonderd de verdeling na de brand in Strijen in Bijlage III.

DEEL I. GEVEN AAN BUITENLANDSE GELOOFSGENOTEN

Deel I richt zich op de solidariteit met buitenlandse geloofsgenoten. Elk hoofdstuk analyseert hoe solidariteit werd opgewekt en op welke wijze noodhulp werd georganiseerd. Het accent verschilt per hoofdstuk. Om de ontwikkeling in de tijd te belichten wordt zoveel mogelijk een chronologische volgorde aangehouden. Hoofdstukken 1 en 2 behandelen de internationale calvinistische solidariteit tijdens de Dertigjarige Oorlog. De eerste keer dat in de Republiek op grote schaal transnationale hulp werd georganiseerd was voor de Palts in de jaren 1620 (hoofdstuk 1). Deze casus dient als referentiepunt om de ontwikkeling van de organisatie van collectes en de argumentatie nadien mee te vergelijken. Aan de hand van de collecte voor vervolgde Ierse protestanten (1643-1644) wordt de rol van het publieke discours belicht bij het opwekken van internationale solidariteit (hoofdstuk 2).[1] *De volgende twee hoofdstukken behandelen eveneens calvinistische solidariteit, maar nu na 1648. De Nederlandse steun aan de waldenzen en de hugenoten tussen 1655 en 1731 staat hierin centraal. In hoofdstuk 3 ligt het accent op de rol van de overheid, op de organisatie van de collectes en de opbrengsten. Hoofdstuk 4 behandelt het overtuigen van de donateurs. Tevens wordt nagegaan welk effect het vertoon van calvinistische solidariteit had op de interne religieuze verhoudingen in de Republiek. In hoofdstuk 5 verschuift de aandacht naar transnationale doopsgezinde solidariteit tussen 1640 en 1800. Het onderzoekt hoe een gedoogde religieuze gemeenschap, ondanks haar achtergestelde maatschappelijke status, er toch in slaagde om internationale financiële en diplomatieke hulp te organiseren voor hun vervolgde geloofsgenoten in het buitenland.*

[1] De buitenlandse politiek is wel een 'discursive practice' genoemd waarbij de publieke opinie en de politieke cultuur belangrijke elementen zijn bij de vorming van een buitenlands beleid, Onnekink, *Dutch Forty Years War*, hoofdstuk 2.

1

Collectes voor Duitse protestanten, 1620-1640

> Waer ghy u keert, ghy en hoort niet[s] als [mensen] die schreeuwen of die lamenteren; waer ghy u oogen keert so siet ghy òf [mensen] die door honger verdwijnen òf [op]zwellen [….].[1]
>
> *Predikanten Zweibrücken*, 1636

Met deze woorden schetsten Duitse predikanten een beeld van de gruwelijkheden van de Dertigjarige Oorlog (1618-1648). Oorlogsgeweld, honger, religievervolging en ziektes als de pest veroorzaakten massale stromen vluchtelingen die elders een veilig heenkomen zochten.[2] Een gereformeerde exodus kwam in november 1620 op gang nadat Frederik V, keurvorst van de Palts en koning van Bohemen, definitief werd verslagen bij de Slag op de Witte Berg.[3] De katholieke legers liepen Bohemen, de Opper- en de Rijnland-Palts onder de voet en, gerechtvaardigd door het bij de Vrede van Augsburg (1555) gevestigde principe van *cuius regio eius religio* (wiens land, diens godsdienst), gingen de bezetters in de overwonnen gebieden over tot religieuze zuiveringen. De Augsburgse religievrede gaf Rijksvorsten de keuze tussen katholicisme en lutheranisme als staatsreligie en garandeerde dat onderdanen van deze religies ongemoeid mochten vertrekken. Voor calvinisten was echter niets geregeld en de eerste zuiveringen richtten zich dan ook op deze groep. Calvinistische predikanten en schoolmeesters werden uitgezet, hun scholen en kerken geconfisqueerd en gewone calvinisten werden gedwongen zich te bekeren (of te vluchten). De herkatholisering verliep echter niet overal even snel en de exodus van religieuze vluchtelingen verliep schoksgewijs.[4]

---

[1] *Remonstrantien ende broederlijck versoeck vande kercken ende kerckendienaren der Vorstendommen van Svveybrugge ende Anhalt, ende Graefschappen van Nassauw ende Hanauw aen de kercken van Zuydt-Hollandt [...] Augusto 1636 (Knuttel 4438)* (Den Haag: A. Meuris 1636) Stuk 3.

[2] Peter H. Wilson, *The Thirty Years War. Europe's Tragedy* (Cambridge MA 2009) 4–8; Dick Harrison, Ger Meesters (vertaler), *De Dertigjarige Oorlog. De allereerste wereldoorlog 1618-1648* (Utrecht 2018) 595–598.

[3] Voor het verloop van de Dertigjarige Oorlog: Wilson, *Europe's Tragedy*; Geoffrey Parker, *The Thirty Years' War* (2e druk, paperback; Londen 1987); Harrison, *De Dertigjarige Oorlog*.

[4] In de Rijnland-Palts ten oosten van de Rijn, bezet door het keizerlijke leger, werden calvinistische predikanten al in 1623 verbannen. De Spaanse troepen van Isabella, landvoogdes van de Zuidelijke Nederlanden, bezetten

Calvinisten uit de Opper-Palts namen in 1625-1626 hun toevlucht tot het naburige lutherse Neurenberg waar een calvinistische gemeenschap bestond van kooplieden uit de Nederlanden die zich daar al in de zestiende eeuw, voor de komst van Alva, hadden gevestigd en geloofsvluchtelingen van daarna.[5] Met hun steun werd al snel een efficiënt opererende hulporganisatie opgezet die, gebruikmakend van de internationale familie- en handelsnetwerken uit de zestiende-eeuwse diaspora, de steun van buitenlandse geloofsgenoten inriep. Deze organisatie, die tot 1650 in stand bleef, stuurde lobbyisten naar Engeland en de Republiek, onderhield de contacten met buitenlandse donateurs en zorgde voor de verdeling en de administratie van de donaties.[6] De vluchtelingen uit de Rijnland-Palts deden aanmerkelijk langer over het opzetten van een hulporganisatie. Dat kwam omdat hun verbanning geleidelijker verliep en een veel grotere groep vluchtelingen betrof, die ook nog eens verspreid raakte. Belangrijker was waarschijnlijk dat zij, anders dan hun broeders in Neurenberg, niet konden terugvallen op al aanwezige invloedrijke kooplieden uit de zestiende-eeuwse calvinistische diaspora.[7]

De Republiek, vooral Holland en Zeeland, zag zich vanaf 1623 geconfronteerd met een stroom vluchtelingen en met hulpvragen van in Duitsland achtergebleven geloofsgenoten. In respons werd in verschillende plaatsen geld ingezameld voor de verbannen Duitse predikanten.[8] Begin 1626 stuurde het hulpcomité in Neurenberg de eerste hulpverzoeken naar geloofsgenoten in Engeland, Zwitserland en de Republiek.[9] Tussen 1626 en 1645 ontving het Neurenbergse hulpcomité bijna 80.000 gulden (32.000 thalers) uit de Republiek en ook de vluchtelingen in de Rijnland-Palts kregen aanzienlijke bedragen.[10] Daarnaast werden in deze

---

de Palts ten westen van de Rijn, waar zij aanvankelijk rekening hielden met bestaande religieuze regelingen voor zowel lutheranen als calvinisten waardoor de herkatholisering pas in 1625 begon. In de Opper-Palts, bezet door Maximiliaan van Beieren, werden calvinistische predikanten en leraren vanaf 1623 onder druk gezet, formeel ontslagen in 1625 en verbannen in 1626. In 1628, toen Maximiliaan formeel in bezit kwam van de Opper-Palts, moesten ook de lutheranen kiezen tussen bekering of vertrek. In het naburige graafschap Nassau vond de herkatholisering plaats in 1626. Parker, *Thirty Years' War*, 81–82; Wilson, *Europe's Tragedy*, 357–361; Grell, *Brethren*, 136–140.

[5] Grell, *Brethren*, 142–143.

[6] Ibid., 146–151.

[7] Ibid., 166. Zie ook noot 4.

[8] Ibid., 231.

[9] Ibid., 146, 236.

[10] Voor een overzicht: Ibid., 229–248. Grell vermoedt dat de Rijnland-Palts een gelijk bedrag ontving. Dit is door het ontbreken van een centrale administratie echter niet met zekerheid vast te stellen. Voor de omrekenfactor: Wilson, *Europe's Tragedy*, xx.

periode op ad-hocbasis nog hulpacties voor andere geloofsgenoten georganiseerd, zoals voor de Boheemse Broeders en hugenoten in La Rochelle. Hoe en met welke geefargumenten slaagden de Duitse slachtoffers en hun pleitbezorgers in de Republiek erin zulke grote donaties los te krijgen?

Het perspectief van de Staten van Holland

Het eerste verzoek van het hulpcomité in Neurenberg bereikte de Republiek in april 1626. In de acta van de Zuid-Hollandse synode, gehouden van 7 tot 17 juli, is dan voor het eerst sprake van de nood van de Duitse broeders in de Opper-Palts en Gulik. Mogelijk kwamen individuele kerken al eerder in actie voor hun geloofsbroeders, maar de Zuid-Hollandse synode probeerde pas in 1626 op gewestelijk niveau hulp te organiseren.[11] De synode vroeg de Staten van Holland toestemming voor een gewestelijke collecte 'aan de kerck-deuren' ter ondersteuning van de 'verdreven praedicanten van den Over-pals [sic]'.[12] De Staten wezen het verzoek af, maar gaven wel 'favorable brieven' voor de Zuid-Hollandse steden. De beslissing kwam daardoor bij de stadsbesturen te liggen. Een jaar later, medio 1627, was er nog maar in enkele steden gecollecteerd.[13] Er was dus geen sprake van een gewestelijke collecte maar van een serie stedelijke collectes.[14]

De synode kreeg haar informatie over de nood niet alleen via brieven van Duitse predikanten maar ook van Frederik V, inmiddels afgezet en in de Republiek verblijvend.[15] Bovendien kon elke Nederlander met eigen ogen zien dat er 'dagelijcks' oorlogsvluchtelingen in de Republiek arriveerden.[16] De Duitse situatie moet dus in brede kring bekend geweest zijn. Het leek de synode in 1628 dan ook een goed idee om een 'gemene beurse' voor de vluchtelingen te maken. Het ligt voor de hand dat ze daarmee de hulpverlening wilde

---

[11] Tussen 1621 en 1626 ontbreekt Duitsland in de acta. In 1622 sprak de synode wel over hulp voor uit Veltlin in Graubunden verdreven protestanten, de zogenaamde *Valtellina Massacre* of *Sacro macello* waarbij in juli/augustus 1620 enkele honderden protestanten werden vermoord door hun katholieke landgenoten. De synode stuurde het hulpverzoek door naar de Staten van Holland, Synode juli 1622 W.P.C. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland, dl. I 1621-1633*. RGP KS 3 (Den Haag 1908) 61.

[12] Synode juli 1626, Ibid., 193–194; *Resolutien [...] Staten van Hollandt ende Westvrieslandt, 1574-1796 [verder: Res. SvH]* (Den Haag) 28 sept 1626 (citaten).

[13] Synode juli 1627, Knuttel, *Acta syn. ZH I*, 219.

[14] Vrgl. Grell, *Brethren*, 233.

[15] Synode juli -aug 1628 Knuttel, *Acta syn. ZH I*, 263–265..

[16] Over lutherse vluchtelingen: Erika Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005) 296–297.

vereenvoudigen. Immers, een centraal fonds zou de coördinatie van en de controle op de hulpverstrekking vergemakkelijken en bovendien een reserve vormen zodat niet bij elk hulpverzoek opnieuw gecollecteerd hoefde te worden. De synode veronderstelde dat de beurs gevuld zou kunnen worden uit de opbrengst van een gewestelijke collecte en met bijdragen van de kamers van de West- en de Oost-Indische Compagnie, particuliere lidmaten en 'diegene daer men yet te verwachten heeft'. Bovendien wilde de Zuid-Hollandse synode de andere gewestelijke synoden stimuleren tot de instelling van soortgelijke beurzen. De vluchtelingen zouden dan over de synodes verdeeld kunnen worden opdat een 'bequame repartitie' van de lasten over alle provincies tot stand zou komen.[17] Uit de resoluties van de Staten van Holland blijkt dat de beurs alleen bedoeld was 'tot onderhoudt van de praedicanten uijt Duitslandt verdreven'.[18]

Een jaar later vermeldden de synodale acta dat er 'geen hoop' was dat de Staten een publieke collecte zouden toestaan omdat daarvan een aanzuigende werking zou uitgaan en bovendien omdat de komst van werkloze predikanten te zwaar zou drukken op de financiële middelen, dat wil zeggen op de armenkas:

> Dewijle dat Haere Groot Mogenden verstonden dat door het oprechten van soodanige beurse tot onderhout van diegeene die herwaerts sullen comen, alle predicanten die noch in de Palts, Gulick ende Berchlandt sijn herwaerts zullen worden gelockt, dewelcke andersins souden mogen achterblijven, soodat alsoo dese landen den last van sooveel personen niet en zoude connen dragen.[19]

De resoluties van de Staten van Holland bevestigen dat het voorstel voor een beurs afgewezen was 'om geen meerder menichte herwaerts te trekken'. De Staten vonden het daarom beter de collectes over te laten aan het 'goedt-vinden van de steden daer eenig te sulcke verdreven praedicanten mogen wesen'.[20] Deze beslissing lag in lijn met de bestuursstructuur van de Republiek, want arme Duitse predikanten kwamen in principe ten laste van de gereformeerde

---

[17] Synode juli-aug 1628, Knuttel, *Acta syn. ZH I*, 263–265.
[18] *Res. SvH*, 6 april 1629 (afwijzing verzoek van 14 dec voor gewestelijke collecte). Aangezien de synode de benaming 'Duitsland' gebruikte, gebruik ik deze (anachronistische) aanduiding eveneens.
[19] Synode 16-28 juli 1629, Knuttel, *Acta syn. ZH I*, 299.
[20] *Res. SvH*, 6 april, 9 aug 1629.

of publieke armenzorg en zij waren dus een lokale verantwoordelijkheid. Van een gewestelijke collecte en een centrale beurs kwam het dus niet en ook van de lokale collectes kwam weinig terecht want volgens de synodale acta werd er niet veel geld opgehaald.[21] Mogelijk gaven stadsbesturen geen toestemming of maakte de oorlog tegen Spanje de mensen voorzichtig. In 1629 dreigde er namelijk voor het eerst sinds lange tijd weer direct militair gevaar voor Holland van Habsburgse troepen die kortstondig tot in het gewest doordrongen. Wat de reden voor de geringe opbrengst was, blijft vooralsnog echter speculatie. De synode besloot het weinige 'particulier' ingezamelde geld toch naar de Palts te sturen, waar het discreet moest worden uitgedeeld met de uitdrukkelijke mededeling dat er voor nieuwe migranten 'geen hoope en is om in dese landen [i.e. Holland] onderhouden ende gevordert te worden'. Bovendien zou worden geregistreerd wie hulp had ontvangen, waarschijnlijk om te voorkomen dat slachtoffers bij meerdere classes aanklopten.[22] De Zuid-Hollandse synode, soms in samenwerking met die van Noord-Holland, vroeg in de jaren daarna meermaals toestemming voor gewestelijke collectes, maar de Staten wezen dat consequent af. Dat gebeurde minstens negen keer, in 1626, 1628, 1629, 1631, 1633 (voor de Boheemse Broeders), 1636, 1638, 1639, 1641.[23] Wel doneerden de Staten in 1633 2.500 gulden uit de 'beurse van het land' voor de Boheemse Broeders maar op voorwaarde dat de steden niet verder 'gemolesteerd' [lastiggevallen] zouden worden.[24] Hoewel de Staten van Holland soms brieven van voorschrijving meegaven, lag de uiteindelijke beslissing over de collectes steeds bij de stadsbesturen. De synode probeerde wel de besteding van het ingezamelde geld af te stemmen binnen het eigen synodegebied en met de andere synoden, maar er werd geen centrale beurs opgericht en het geld bleef in handen van de verschillende kerkenraden.

Stadsbesturen stonden de collectes niet altijd toe, soms gaven ze de voorkeur aan een gift, zoals in Leiden in 1636.[25] Soms stelde een stadsbestuur extra eisen aan de uitvoering van

---

[21] Synodes 1629 en 1630 Knuttel, *Acta syn. ZH I*, 298–300, 347. De administratie van Neurenberg bevestigt dat er in 1629 en 1630 weinig werd opgehaald, Grell, *Brethren*, 238–239.

[22] Knuttel, *Acta syn. ZH I*, 298–300.

[23] *Res. SvH*, 16 dec 1628 en afwijzing 7 apr 1629; 9 aug 1629; 15 en 20 juli 1633; 16 okt, 22 nov, 11 dec 1636; 16 sept, 9–10 dec. 1638, afwijzing 16 mrt 1639; 5 juli en afwijzing 10 juli 1641. Knuttel, *Acta syn. ZH I*, 263–265, 299–300, 347, 507–507; W.P.C. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland, dl. II 1634-1645*. RGP KS 5 (Den Haag 1909) 92–94, 161–162, 297–299.

[24] *Res. SvH*, 20 juli 1633.

[25] De Leidse bijdrage was afkomstig van de magistraat, Synode 1637 Knuttel, *Acta syn. ZH II*, 125.

de collecte of de besteding van het geld.[26] In 1638 eisten de Staten van de Zuid-Hollandse synode inzage in de administratie van de collecte omdat er 'geruchten gestroyt waeren, dat deselve niet al te wel toeginghen'.[27] Als alternatieve strategie vroeg een kerkenraad soms rijke lidmaten om vrijwillige donaties. Dit gebeurde bijvoorbeeld in Amsterdam in 1634 nadat het stadsbestuur een kerkelijke collecte voor de Palts verbood.[28] Een voorval uit 1621 laat zien dat deze strategie echter gemakkelijk tot problemen met de wereldlijke autoriteiten kon leiden. De Amsterdamse kerkenraad werd toen door de burgemeesters op het matje geroepen omdat zij bij 'litmaten van vermogen' collecteerden voor hugenoten in La Rochelle terwijl het stadsbestuur collectes voor de kerken in Frankrijk en Duitsland 'expresselijck' had verboden 'also de saecke van Vranckrijck in [D]en [H]age noch niet en was aengenomen'.[29] Sinds de hervatting van de oorlog met Spanje in 1621 stond de Republiek er diplomatiek en militair alleen voor. De Staten-Generaal probeerden de na de val van Johan van Oldenbarnevelt in 1618 bekoelde relatie met Frankrijk weer aan te halen mede vanwege de dreigende alliantie tussen Spanje en Engeland door een mogelijk huwelijk tussen de Prins van Wales, de latere koning Karel I, en de Spaanse infanta Maria.[30] De onderhandelingen voor deze zogenaamde *Spanish Match* sleepten zich sinds 1614 voort en werden juist in 1621 weer nieuw leven ingeblazen.[31] Het stadsbestuur eiste dus dat de kerkenraad zich conformeerde aan het buitenlandse beleid van de Unie. Als excuus voerden de predikanten aan dat ze dachten 'dattet met oochluijckinge soude mogen geschieden', kennelijk was dat niet ongewoon. Maar deze keer zag de kerkenraad zich gedwongen de afgevaardigden uit La Rochelle te laten weten dat de collecte moest worden gestopt en er van een aanbeveling voor de Zeeuwse kerken ook geen sprake kon zijn.[32] Magistraten en predikanten waren in de Republiek geen gescheiden sociale groepen en dit soort praktijken liep dan ook al snel in de gaten.[33] Bovendien waren de

---

[26] Bijv. het Delftse stadsbestuur, Synode 1637 Ibid.
[27] *Res. SvH*, 16 sep 1638; Synode aug 1638 Knuttel, *Acta syn. ZH II*, 161-162 (citaat).
[28] Grell, *Brethren*, 241, n38.
[29] *SAA 376 Hervormde kerkenraad Amsterdam, inv.nr. 5 1621-1627 [Acta Asd 5]* 37 dd. 11 nov 1621.
[30] Jonathan I. Israel, Bert Smilde (vertaler), *De Republiek, 1477-1806* (Franeker 1996) 532; J.G.S.J. van Maarseveen, 'De Republiek en Frankrijk in het begin van de 17de eeuw. Een ambassade naar Frankrijk in 1624', *Spiegel der Historie* 12 (1969) 413–468, aldaar 420–422.
[31] Thomas Cogswell, 'England and the Spanish Match', in: Richard P. Cust en Ann Hughes eds., *Conflict in Stuart England. Studies in religion and politics, 1603-1642* (Londen en New York 1989) 107–133.
[32] *SAA Acta Asd 5*, 32, 35–37 dd. 7, 14, 28 okt, 4 en 11 nov 1621.
[33] G. Groenhuis, *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700* (Groningen 1977) 25–26, 180.

predikanten voor hun inkomen afhankelijk van de overheid. Zonder oogluiking was clandestien collecteren dus geen optie.

Hoewel de Republiek het protestantse kamp in Duitsland financieel steunde om daarmee de militaire druk op de Republiek na de hervatting van de Tachtigjarige Oorlog in 1621 te verminderen, betekende dat dus niet dat religieuze vluchtelingen automatisch op steun van de Nederlandse overheid konden rekenen. Kerkelijke organisaties waren daarentegen wel direct bereid om in actie te komen maar beperkten hun hulp tot 'bedroeffde predikanten'. De overheid stelde duidelijke grenzen aan de kerkelijke hulpverlening. Financiële ondersteuning werd gedoogd, maar mocht niet al te zichtbaar zijn om ongewenste immigratie te voorkomen. De Hollandse Staten accepteerden wel lokale (stedelijke) collectes omdat die veel minder publiciteit genereerden dan provinciale collectes. Holland zat duidelijk niet te wachten op een enorme toeloop van vluchtelingen die geen emplooi zouden kunnen vinden. Dat er geen nationale biddagen en collectes voor de Palts werden gehouden, kwam dus niet omdat men het te druk had met de oorlog zoals Nicolaas Kist veronderstelde.[34] De reden was van binnenlandse aard, namelijk de vrees dat te veel publiciteit de immigrantenstroom zou doen aanzwellen en sociale problemen zou veroorzaken door overbelasting van de armenzorg. Dat is niet zo verwonderlijk als we bedenken dat de handel door de Spaanse blokkades na 1621 instortte terwijl de defensielasten tegelijkertijd torenhoog opliepen.[35] De Republiek verkeerde in de jaren twintig in feite in een permanente staat van beleg en geldnood. De verbruiksbelastingen werden maximaal opgevoerd wat vooral de gewone man in zijn portemonnee voelde.[36]

Deze omstandigheden fnuikten de bereidheid van de autoriteiten om buitenlandse predikanten financieel te steunen en ook de gewone burgers waren in deze jaren niet bereid of in staat om veel in de collectezak te doen. Hoewel de Staten van Holland in hun korte resoluties slechts enkele keren economische redenen voor het afwijzen van gewestelijke collectes of de vorming van een beurs noteerden, zal de economische depressie zeker een rol hebben gespeeld. We zagen dat de Staten in de hiervoor geciteerde resolutie uit 1629, toen de Republiek militair en economisch weer een beetje begon op te krabbelen, nog altijd

---

[34] Kist, *Bededagen dl. 1*, 333–334.
[35] Israel, *Republiek*, 531–533.
[36] Ibid., 539.

meenden dat de financiën tekortschoten om armlastige immigranten te onderhouden.[37] In de jaren 1625-1628 liepen bovendien de interne politieke spanningen tussen remonstranten en contraremonstranten weer hoog op. In enkele steden kwam het tot conflicten tussen predikanten en stadsbestuurders en hier en daar braken volksrellen uit.[38] In het licht van de grimmige politieke, militaire en economische situatie is het begrijpelijk dat de binnenlandse belangen boven confessionele solidariteit met vluchtelingen gingen, maar ook toen het in de jaren 1630 en 1640 beter ging met de Republiek waren de Hollandse autoriteiten niet bereid toestemming te geven voor gewestelijke collectes. Solidariteit met de Duitse geloofsgenoten bleef een kerkelijke aangelegenheid, de civiele autoriteiten wilden geen kansarme immigranten aanlokken die de armenzorg in gevaar konden brengen.

Het perspectief van de slachtoffers

We zagen in de vorige paragraaf dat de Zuid-Hollandse synode vanaf 1626 als pleitbezorger van de Duitse predikanten optrad. Deze paragraaf richt zich op de argumenten die de Duitsers gebruikten om solidariteit te creëren. Hun hulpverzoeken van 1636 en 1637 zijn niet alleen bewaard gebleven maar ook nog eens uitgebreid gemotiveerd.[39] Beide verzoeken werden persoonlijk door predikanten uit de getroffen gebieden bij de synode van Zuid-Holland ingediend, zeer waarschijnlijk om het verzoek meer kracht bij te zetten.[40] De twee hulpverzoeken volgden in grote lijnen een vergelijkbare redenatie.

De *Remonstrantien* van de kerken van Zweibrücken, Anhalt, Nassau en Hanau uit 1636, bestaat uit vijf stukken (afb. 1) Vermoedelijk is er sprake van twee aparte hulpverzoeken voorafgegaan van een voorwoord van de Zuid-Hollandse synode (stuk 1). Het eerste hulpverzoek is afkomstig van de predikanten uit Zweibrücken en bestaat uit een aanbeveling van Louise 'pals-gravinne des Rhijns' (stuk 2), een brief van vier pagina's namens de predikanten uit Zweibrücken aan de synode (stuk 3) en een stuk van drie pagina's genaamd

---

[37] Citaat bij noot 19.
[38] Israel, *Republiek*, 539–553.
[39] *Remonstrantien Svveybrugge (Kn 4438)*; *Ootmoedighe reqveste van alle de teghenwoordighe inwoonders der cheur-vorstelijcke Pfaltz (Knuttel 4474)* (z.p.: z.n. 1637). Het *Ootmoedighe reqveste*, getekend door Matthias Nahum ('Inspector tot Diermsteyn by Frankendael') en Andreas Wogsius ('predikant tot Osthoven by Worms'), werd gedrukt meegenomen naar de synode; het is onbekend waar of in opdracht van wie het werd gedrukt.
[40] Knuttel, *Acta syn. ZH II*, 92-94 (1636) en 125-126 (1637).

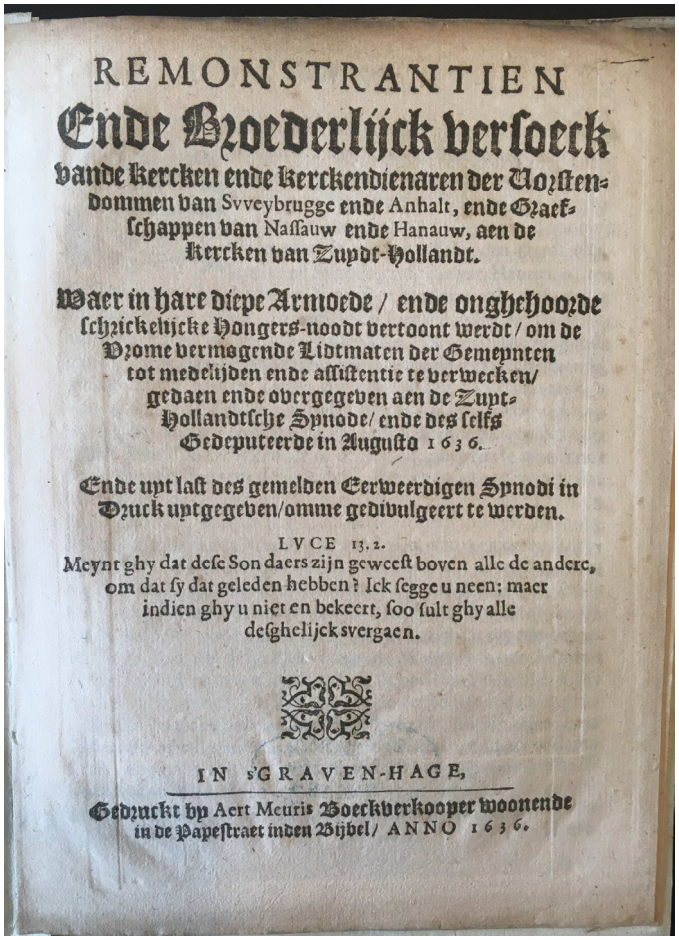

REMONSTRANTIEN
Ende Broederlijck versoeck
vande Kercken ende Kerckendienaren der Vorsten-
dommen van Svveybrugge ende Anhalt, ende Graef-
schappen van Nassauw ende Hanauw, aen de
Kercken van Zuydt-Hollandt.

Waer in hare diepe Armoede / ende onghehoorde
schrickelijcke Hongers-noodt vertoont werdt / om de
Vrome vermogende Lidtmaten der Gemeynten
tot medelijden ende assistentie te verwecken/
gedaen ende overgegeven aen de Zuyt-
Hollandtsche Synode/ ende des selfs
Gedeputeerde in Augusto 1636.

Ende uyt last des gemelden Eerweerdigen Synodi in
Druck uytgegeven/omme gedivulgeert te werden.

LVCE 13.2.
Meynt ghy dat dese Son daers zijn geweest boven alle de andere,
om dat sy dat geleden hebben? Ick segge u neen: maer
indien ghy u niet en bekeert, soo sult ghy alle
desghelijck svergaen.

IN s'GRAVEN-HAGE,
Gedruckt by Aert Meuris Boeckverkooper woonende
in de Papestraet inden Bijbel/ ANNO 1636.

Afb. 1 *Remonstrantien […] van Svveybrugge ende Anhalt, ende Graefschappen van Nassauw ende Hanauw aen de kercken van Zuydt-Hollandt [...] Augusto 1636 (Knuttel 4438) (Den Haag: A. Meuris 1636).* Universiteitsbibliotheek Leiden, Thyspf 4156. Foto: auteur.

Schrickelijcke exempelen dat waarschijnlijk een bijlage was bij de voorgaande brief (stuk 4). Het vijfde stuk, *Hooghen noodt,* is het hulpverzoek van de predikanten uit Anhalt, Nassau en Hanau.[41] Deze vijf stukken werden gebundeld en in opdracht van de Zuid-Hollandse synode nog hetzelfde jaar vertaald en gedrukt.[42] Voor de argumenten waarmee de Duitse predikanten de synode probeerden te overtuigen zijn de laatste drie stukken het meest interessant, terwijl

[41] *Remonstrantien Svveybrugge (Kn 4438)*.
[42] Synode aug-sept 1636, Knuttel, *Acta syn. ZH II*, 92–94.

het voorwoord de receptie en interpretatie van de synode weergeeft die in de volgende paragraaf wordt behandeld.

In hun brief aan de synode (stuk 3) benadrukten de predikanten van Zweibrücken dat de stad jarenlang vluchtelingen uit de Opper-Palts had opgevangen, maar nu zelf door '[v]ijandigen en wreeden' soldaten ingenomen, beroofd en verwoest was, een referentie aan de verovering een jaar eerder door keizerlijke troepen. Overal zie je mensen schreeuwen, jammeren en van de honger creperen, aldus de predikanten.[43] *Schrickelijcke exempelen* (stuk 4) beschrijft de hongersnood in Zweibrücken, *Hooghen noodt* (stuk 5) die in Hanau en Nassau. *Schrickelijcke exempelen* is het meest expliciet en verhaalt van leeggelopen steden en dorpen vol rottende lijken waartussen overlevenden zich in leven proberen te houden met kruiden, netels, gras, boombladeren, leer, vellen van dode dieren ('het hayr eerst wat afgheschroeyt zijnde'), vlees van katten, honden en zelfs rottende karkassen. En erger nog, men at dode mensen en moordde om mensenvlees:

> 't Is bekent, dat d'een des anders leven, *om den honger te ontvlieden* den [hinder]lagen geleydt heeft en met gewelt heeft aengetast. So zijn vele reijzigers […] omgebracht. Hier en daer zijn oock kinders onderschept en opgheslockt.[44]

Ook de brief van de predikanten uit Zweibrücken zat stampvol met akelige voorbeelden: een dochter at het lichaam van haar overleden moeder op, een broer zijn gestorven zuster en een bedelaar werd doelbewust doodgeslagen om opgegeten te worden. Tot overmaat van ramp lag het land braak en was er dus geen hoop op een oogst (en een eind aan de hongersnood). Deze ellende trof niet alleen de 'gemeenen man' maar ook predikanten en de weduwen en wezen van gestorven collega's. Dit nu bedreigt 'onses levens en der eeuwiger zaligheydt onser toehoorders, want sy sullen gewis in groot gevaer zijn als wij van haer ghescheyden zijn', aldus de predikanten. De Zweibrückers konden bij niemand terecht, zelfs hun geloofsbroeders in de Keurpalts wilden de hulp die zij ontvangen hadden niet delen. Er zat dus niets anders op dan zich rechtstreeks tot de Hollandse kerken te wenden.[45] *Hooghen noodt* uit Hanau (stuk 5)

---

[43] *Remonstrantien Svveybrugge (Kn 4438)*, Stuk 3. Voor citaat: zie begin van dit hoofdstuk.
[44] Ibid., Stuk 4 (mijn cursivering).
[45] Ibid., Stuk 3.

maakte melding van 'grouwelijcke tyrannije' en 'onmenschelijck[e]' behandeling door Saksische soldaten en illustreerde dat met een verhaal over een predikant die door hen aan het kruis was genageld. Zonder proviand zou een nieuwe belegering niet weerstaan kunnen worden 'tot merckelijck nadeel van t gemeene beste', waarmee zij de hulp uit de Republiek dus direct verbonden aan het behoud van de protestantse zaak.[46]

Het *Ootmoedighe Requeste* uit 1637 begint met een beschrijving van de vooroorlogse Palts als een vruchtbaar land dat voortreffelijke wijn, koren en andere gewassen voortbracht. Een land dat 'een malsche, troostlijcke ende verquickende toevlucht' was voor alle 'verjaechden' en 'vervolgden' maar dat nu, door 'Gods rechtveerdigh oordeel van weghen onse onophoudelijcke sonden', in een 'grouwel der verwoesting' is veranderd. Toch had God als 'teken van genaden' veel 'landsaten' laten blijven die de velden weer ingezaaid en geoogst hadden. Hij had ook geen 'crijch, pestilentie en diere tijd' gebruikt om ons tot bekering te brengen, maar ons 'Vaderlant', dat onder Spaans en keizerlijk juk zuchtte, wonderbaarlijk bevrijd en er 'vrijheid des lichaems ende der sielen' gevestigd.[47] Deze passage refereert aan de periode tussen 1632 en 1634 waarin de Palts, na de inname door de lutherse Zweedse troepen, even bevrijd was van katholieke bezetting.[48] Omdat men Gods weldaden weer 'vergat', en zich richtte op 'vleeschlijcke sekerheyt' en 'gedurige welstant' bleef ware bekering uit en was de Palts nu getroffen door een 'schrickelijke gerichten Godts', aldus het *Requeste*.[49] De meeste predikanten waren inmiddels verjaagd en de overblijvende konden hun kudde, door armoede en Spaanse onderdrukking, niet meer bijstaan. Daardoor liep 'de heerlijkheid van het heiligdom des heren' (de ware religie) nu gevaar. De verwoesting overtrof die in andere landen en de honger stelde alle bekende voorbeelden in de schaduw, aldus de auteurs

---

[46] Ibid., stuk 4.
[47] *Ootmoedighe reqveste (Kn. 4474)*, A1v.
[48] In de jaren 1620 werd de Keurpalts veroverd door Spaans-Habsburgse keizerlijke troepen waarna de lutherse koning Gustaaf II Adolf van Zweden het gebied in 1632 heroverde. In 1634 veroverden keizerlijke en Beierse troepen de Keurpalts en vervolgens vielen Franse troepen in 1635 binnen (na de oorlogsverklaring van Frankrijk aan Spanje). Door de bemoeienis van Frankrijk bleef de Keurpalts tot 1648 het toneel van steeds wisselende invasies en bezettingen door concurrerende legermachten.
[49] *Ootmoedighe reqveste (Kn. 4474)*, A1v–A2r.

die daarbij de honger in Samaria,[50] Jeruzalem,[51] Numantia,[52] Sancèrre[53] en die 'na natuyrlijcke exempelen' (natuurrampen) in herinnering brachten. Het pamflet beschrijft vervolgens in detail hoe de honger de mensen drijft tot kannibalisme en moord, waarbij de daders '*hare menschelijke nature gelijck als vergeten afleggen* en gelijck wolfen en beyren in een rasende woederije vervallen'.[54] De voorbeelden daarvan zijn in dit pamflet nog gruwelijker dan in de *Remonstrantiën* van Zweibrücken. Zoals het verhaal van de 'maegt in Diermsteyn' (Dirmstein) die vier mensen, inclusief haar eerdere handlangster, vermoordde om hun vlees en, eenmaal betrapt, in 'onmenschelijcke en schrickelijcke woorden' hoog opgaf over de lekkere smaak ('delicaet en aangenaem') van mensenvlees en geen enkel berouw betoonde. Alleen in dit geval vermeldden de auteurs dat de Spaanse regering de dader in Worms had laten onthoofden.[55]

De auteurs van het *Ootmoedighe Requeste* legden uit dat zij deze expliciete beschrijvingen van kannibalisme gaven in de hoop dat daardoor bij

> […] allen ende een jeder *bij den welcken yedts van der menschlijcke natuyre overich is*, niet alleen de ooren sullen klincken, maar dat sulcx oock van sodane cracht ende gewichte sal zijn dat een steenen herte daar door sal moeten vermorselt worden.[56]

Na dit heel directe beroep op de emotie van de lezers en de medemenselijkheid appelleerde het verzoek ook nog aan 'de in alle werelt beroemde liberaliteyt ende mede-lijden' van de Nederlanders, een psychologisch argument dat weigering van hulp bemoeilijkt. De predikanten vroegen de synode hun nood ter harte te nemen, '*niet alleen als menschen*, maar

---

[50] Zie: 2. Koningen 6:25-29.

[51] Het beleg van Jeruzalem door Titus tijdens de Joods-Romeinse oorlogen in 70 n.C. is beschreven door Flavius Josephus (37-ca 100). Hierin eet een moeder vanwege de honger haar kind op en wordt betrapt.

[52] De Romeinse belegering van de Keltische stad Numantia (133 v.C.) waarbij de hongerende bevolking ook tot kannibalisme overging en uiteindelijk collectief zelfmoord pleegde.

[53] Over het beleg van Sancèrre (1573) verscheen in 1574 een ooggetuigenverslag van Jean de Léry (predikant). In zijn *Histoire memorable de la ville de Sancerre* vergelijkt Léry Sancèrre met Jeruzalem en Samaria. Over de sterke invloed van Flavius Josephus op Léry, zie Géralde Nakam, 'Au lendemain de la Saint-Barthélemy', in: Idem ed., *Au lendemain de la Saint-Barthélemy. Histoire mémorable du siège de Sancerre (1573) de Jean de Léry* (Parijs 1975) 1–170, 363–398, aldaar 136–138.

[54] *Ootmoedighe reqveste (Kn. 4474)*, A4r (mijn cursivering).

[55] Hoewel veel van de berichten over kannibalisme op geruchten berustten, zijn er ook betrouwbare bronnen over kannibalisme, Harrison, *De Dertigjarige Oorlog*, 444–448.

[56] *Ootmoedighe reqveste (Kn. 4474)*, A3v (mijn cursivering).

ook als christenen, als mede-leden, om der gemeenschap der heyligen [en] om Jesu Christi wille' zodat de honger gestild kan worden en de ware godsdienst behouden blijft.[57]

In de Duitse teksten is een aantal betooglijnen te onderscheiden. Ten eerste probeerden de predikanten een zo gunstig mogelijk beeld van zichzelf te schetsen, zij waren immers niet alleen de opstellers van de hulpverzoeken, maar ook de beoogde doelgroep. Dat deden ze allereerst door te benadrukken dat ze zelf ook altijd hun geloofsgenoten hadden gesteund zonder zelf ooit hulp te hebben gekregen. Alle drie verzoeken stipuleerden bovendien dat de predikanten, ondanks al hun standvastigheid, zonder Nederlandse hulp zouden moeten vluchten terwijl hun aanwezigheid juist fundamenteel was voor het behoud van de christelijke moraal en de ware religie in de Palts. Ze waren dus niet alleen steunwaardig, maar ook nog eens cruciaal voor het behoud van de Reformatie. Door hun volstrekte afhankelijkheid van de Republiek te benadrukken, ze konden 'nergens anders terecht', legden ze de verantwoordelijkheid voor het behoud van het ware geloof in hun gebieden bij de synode. Hun persoonlijke aanwezigheid in de synode had, al dan niet bewust, het effect de psychologische afstand tussen de potentiële hulpgevers en de slachtoffers te verkleinen.[58]

Ten tweede, herinnerden beide pamfletten de lezers aan het roemrijke Nederlandse verleden van de Opstand waarin hun voorouders hun bloed hadden vergoten voor de ware religie. Hun nazaten konden wel een minder groot offer brengen:

> Want uwe voor-ouders hebben in ghewichtiger dingen, en ghy-lieden oock, Jesu Christo onsen gemeijnen Heere en Salighmaker gehoorsaem gheweest. Vele uwer, hoe vele sy hem geachtet hebben en hoe gehoorsaem sij aen sijn h[eilige] woorden gheweest zijn, hebben [zij] met haer bloedt getoont, waerom en souden wij dan, 't gene dat minder is, van so getrouwe dienaers Christi, een ghedeelte van uwe goedt niet verhopen?[59]

Ook de predikanten uit de Keurpalts vonden het tijd om een oude schuld te innen en memoreerden hun financiële hulp tijdens de Opstand. Nu Hanau in 'gelijcke noot' was

---

[57] Ibid., A4r (mijn cursivering).
[58] Fysieke aanwezigheid is een vorm van 'individualisering' van de slachtoffers, zie Inleiding.
[59] *Remonstrantien Svveybrugge (Kn 4438)*, Stuk 3.

hoopten zij op een 'gelijcke berytwillichteydt' van de Republiek.[60] Met de herinnering aan de gedeelde ervaring van vervolging en slachtofferschap appelleerde de brief aan de identiteit en de gereformeerde solidariteit van de Nederlanders.

De derde, en meest uitgesponnen, betooglijn handelt over het lijden van de slachtoffers dat zo erg was dat het gewone gelovigen zelfs tot kannibalisme aanzet. De auteurs van het *Ootmoedighe Requeste* vergeleken de honger met een aantal exemplarische hongersnoden die eveneens met kannibalisme gepaard gingen. De context van bekende en geaccepteerde verhalen verhoogde de geloofwaardigheid van de verhalen over de Duitse gruwelen. Bovendien suggereren deze *exempla* een parallel met de situatie in de Duitse gebieden. Het zes maanden lange beleg van Sancerre in de nasleep van de Bartholomeusnacht (1572) was op de voet gevolgd door heel protestants Europa en een protestantse *cause célèbre* geworden, mede dankzij het ooggetuigenverslag van de predikant van Sancerre, Jean de Léry, dat het jaar daarop verscheen. De allereerste vertaling verscheen in het Nederlands in 1575.[61] In zijn *Histoire memorable de la ville de Sancerre* beschrijft Léry één geval waarin een kind werd opgegeten door zijn protestantse ouders en een bij hen inwonende oude vrouw, die vanzelfsprekend als de kwade genius werd gezien. Kannibalisme werd al in de middeleeuwen geassocieerd met heksen en joden en Léry beschuldigde de oude vrouw dan ook van hekserij.[62] Na de Bartholomeusnacht was men voor het eerst geconfronteerd met kannibalisme onder christenen, maar dit betrof vooral ritueel kannibalisme waarbij katholieken de lichamen van dode hugenoten desacreerden, Sancerre was het eerste geval van protestants kannibalisme.[63] De verklaring van Léry luidde dat de betrokkenen toch al slechte protestanten waren of zelfs crypto-katholieken. De link tussen katholieken en kannibalisme, via de transsubstantiatie, was sinds het begin van de Reformatie een bekend

---

[60] Ibid., Stuk 5.

[61] Vertaald door de Antwerpse religievluchteling en leraar aan de Franse school in Delft Pieter Sterlincx. Nakam, 'Au lendemain', 380; Robert Fruin, *Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574* (Den Haag 1874) 179, n79. Over Sterlincx: C.P. Serrure, *Vaderlandsch museum voor Nederduitsche letterkunde, oudheid en geschiedenis, dl. 5* (Gent 1863) 337–335, 341–342.

[62] Jorge Díaz Ceballos, 'Calvinist discours on cannibalism in the context of the French Religious Wars: Jean de Léry and the cultural exile of the Tupí', in: Jesse A. Spohnholz en Gary K. Waite eds., *Exile and religious identity, 1500-1800* (Londen 2014) 185–196, aldaar 194–195.

[63] Natalie Zemon Davis, 'The rites of violence: religious riot in sixteenth-century France', *Past and Present* 59 (1973) 51–91, aldaar n100. Léry refereert hieraan in zijn *Histoire d'un voiyage fait en la Terre de Brésil* (1578), Adam Asher Duker, 'The Protestant Israelites of Sancerre: Jean de Léry and the confessional demarcation of cannibalism', *Journal of Early Modern History* 18 (2014) 255–286, aldaar 280–281 en n89.

topos en voor vroegmoderne protestanten een voor de hand liggende verklaring .[64] In de Duitse pamfletten ging het echter om vele gevallen van gereformeerd kannibalisme. De confessie van de menseneters en hun slachtoffers werd niet vermeld, maar tussen de regels door is duidelijk dat het om gereformeerden gaat. Alleen die waren immers van de predikanten afhankelijk om weer op het rechte morele pad gebracht te worden, wat de eerdergenoemde steunwaardigheid van de predikanten nog eens onderstreept. Hoewel alle vormen van kannibalisme, zowel bij Léry als in de Duitse teksten afgekeurd werden, lijken de Duitse predikanten toch een onderscheid te maken tussen kannibalisme uit noodzaak (uithongering) en antropofagie om andere redenen.[65] Dat de Dirmsteinse maagd als enige werd bestraft, lijkt daarop te wijzen. De parallel met Léry dringt zich op: 'non seulement la famine, mais aussi un appetit desordonné leur avoit faict commettre ceste cruauté barbare […]'.[66] Léry rechtvaardigde de veroordeling, de gruwelijke terechtstelling van de kannibalen uit Sancèrre en de mishandeling van hun dode lichamen door erop te wijzen dat zij, net als alle andere inwoners, hun rantsoen hadden gekregen en dus niet uit honger handelden maar uit een 'liederlijke gretigheid'.[67] De parallel met de Dirmsteinse maagd, die met haar voorliefde voor mensenvlees en haar gebrek aan berouw dezelfde morele grens overschreed, is duidelijk.

Het *Ootmoedig Requeste* schetste de Palts als een vruchtbaar land dat, ongevoelig voor Gods genade (de bevrijding van de keizerlijke troepen), toch weer was teruggevallen in zonden. Deze tekst doet sterk denken aan de Bijbeltekst Deut. 28. Ook die begint met een beschrijving van een vruchtbaar land dat in ellende en kannibalisme zal vervallen als God niet gehoorzaamd wordt.[68] Dat lijkt te impliceren dat het kannibalisme in de Palts een straffe Gods is waaraan men zich niet kan onttrekken. Dat verklaart mede waarom kannibalisme uit

---

[64] Léry zelf trok deze parallel al in zijn *Histoire d'un voyage*, Merrall Llewelyn Price, *Consuming Passions. The uses of cannibalism in Late Medieval and Early Modern Europe* (New York 2003) 116.

[65] Léry maakt in zijn *Histoire d'un voyage* een vergelijkbaar onderscheid met betrekking tot Braziliaanse kannibalen, aldus Duker, 'Protestant Israelites', 263–264; Frank Lestringant, Rosemary Morris (vertaler), *Cannibals. The discovery and representation of the cannibal from Columbus to Jules Verne* (Cambridge 1997) 69.

[66] 'niet alleen de honger, maar ook een liederlijke gretigheid heeft hen deze barbaarse wreedheid doen begaan', Jean de Léry, 'Histoire mémorable du siège de Sancerre (1573)', in: Géralde Nakam ed., *Au lendemain de la Saint-Barthélemy. Histoire mémorable du siège de Sancerre (1573) de Jean de Léry* (Parijs 1975) 171–361, aldaar 292.

[67] Volgens Janet Whatley, 'Food and the limits of civility: the testimony of Jean de Léry', *The Sixteenth Century Journal* 15 (1984) 387–400, aldaar 397 verschilt Léry's interpretatie hierin van Bijbelse bronnen en Josephus die antropofagie interpreteren als een straf van God.

[68] Deut. 28:53. Voor Bijbelteksten: 'Statenvertaling online' <http://www.statenvertaling.net/>.

noodzaak, net als bij Josephus Flavius' beschrijving van het beleg van Jeruzalem, weliswaar wordt veroordeeld (er is kennelijk toch ook een eigen menselijke verantwoordelijkheid) maar tegelijkertijd wordt verontschuldigd als het om lijfsbehoud gaat (nood breekt wet), dan wel een straffe Gods is.

Waarom deze nadruk op kannibalisme dat overal afschuw opwekt en wordt veroordeeld? Kannibalisme was (en is) een van de grootste taboes en werd (en wordt) geassocieerd met voorchristelijke, barbaarse en ongeciviliseerde gewoontes, wreedheid en tirannie. In vroegmoderne teksten werden kannibalisme en andere niet-juridische schendingen van de lichamelijke integriteit, zoals mutilaties, meestal gebruikt om de 'andere' partij zwart te maken, af te doen als barbaren of het eigen geweld te rechtvaardigen.[69] Hier gaat het echter om kannibalisme onder protestanten. De oorzaak is in dit geval echter geen barbarij of wreedheid maar hongersnood, overlevingsdrang, dan wel een Goddelijke straf.[70] Kannibalisme wordt in deze verzoeken dus gebruikt ter onderstreping van de mensonwaardige situatie maar vooral, aldus de Duitse predikanten, om de 'menschelijcke natuyre' van de Nederlandse lezers aan te spreken en hun 'stenen herte' te breken.[71] De beschrijving van het menselijk lijden was dus bedoeld om humanitaire compassie op te wekken. Door ook mensen ten tonele te voeren die kannibalisme verafschuwen, impliceerden de auteurs dat het morele verval enkelingen betreft en nog niet de hele gemeenschap. De boodschap daarvan was dat de moraal alleen hersteld kan worden door het oplossen van de ergste honger en vooral door vertrek van nog meer predikanten te voorkomen. Zij waren immers cruciaal voor het verkondigen van de christelijke moraal, voor het zielenheil van de gelovigen en het behoud van de ware religie. Dat verklaart ook waarom de gevraagde steun alleen bedoeld was voor predikanten en schoolmeesters.

---

[69] Daniel Baraz, *Medieval cruelty. Changing perceptions, late antiquity to the early modern period* (Ithaca NY en Londen 2003) passim, bijv.179.

[70] Dit door honger gedreven kannibalisme is terug te voeren op de beschrijving van Josephus, zie noot 51. Zie ook het op Josephus gebaseerde: Joost van den Vondel, *Hierusalem verwoest: treurspel [oorspr 1620]* (Amsterdam: Matthijsz, Paulus 1642) 26–27.

[71] Gehele citaat bij noot 56.

Het perspectief van de Zuid-Hollandse synode

Gezien het omvangrijke verslag in de acta maakten de Duitse stukken indruk op de synode die 'met de ingewanden van barmherticheyt [...] beweegt' was en onmiddellijk een hulpactie begon. De synode interpreteerde de Duitse situatie als een waarschuwing en een spiegel voor de Republiek.[72] In haar voorwoord op de *Remonstrantien* gaf de synode de lezer in overweging wat God de Republiek wel niet zou aandoen als Hij zelfs het land niet spaarde 'vanwelcke het Licht der Reformatie voort ghebroken is tot ons'.[73] Deze providentiële interpretatie van politieke of religieuze troebelen en rampen als een goddelijke straf was in de vroegmoderne tijd vrij algemeen. Het lot van de Duitse protestanten was daarop geen uitzondering.[74] De synode meende dat deze straf ook de zondige Republiek boven het hoofd hing, tenzij de gelovigen boete deden en barmhartigheid betoonden. De synode versterkte het beroep op de morele schuld aan de Duitse geloofsgenoten nog door de Palts voor te stellen als de bron van de Reformatie waaraan de Republiek schatplichtig was. Dat laatste kwam uit de koker van de synode want dit argument ontbrak in de Duitse teksten. Met de publicatie van het verzoek beoogde de synode 'mede-lijden en weldadicheydt' bij de lezers op te wekken, opdat 'onsen overvloedt haere diepe armoede en ghebreck te hulpe kome'. Immers, 'wy sijn Leeden van een [christelijk] Lichaem'.[75] Het ging dus niet om medelijden maar om het mee lijden met (inleven in) de getroffen geloofsgenoten.

De Zuid-Hollandse synode deelde de providentiële interpretatie van de Duitse predikanten dat oorlog, honger en pest een Goddelijke straf waren voor de zonden van de gemeenschap: de Duitse ellende was een spiegel voor de Republiek. Het voorwoord van de synode bij de *Remonstrantien* benadrukte wel de geloofsgemeenschap met de Duitsers, maar er kwam geen humanitair discours in voor. Daarmee hadden de Nederlandse predikanten een beperktere interpretatie dan hun Duitse collega's. Die deden immers in de *eerste* plaats een

---

[72] Knuttel, *Acta syn. ZH II*, 92–94.;

[73] *Remonstrantien Svveybrugge (Kn 4438)*, stuk 1. De Palts als de bron of moederkerk van de gereformeerde religie vinden we ook op andere plaatsen. Zie Rudolf Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam, 5 dln.* (Baarn 1965) III 58.

[74] Ook Arnoldus Buchelius interpreteerde in 1639 het lot van de Duitse protestanten als een waarschuwing voor de Republiek, Judith Pollmann, *Religious choice in the Dutch Republic. The reformation of Arnoldus Buchelius, 1565-1641* (Manchester 1999) 85, 151, 189.

[75] *Remonstrantien Svveybrugge (Kn 4438)*, stuk 1.

beroep op medemenselijkheid van de synode en haar achterban en daarna pas op het confessionele broederschap en het behoud van de ware religie in Duitsland.[76]

Overtuigen van de gevers

Gezien de publicaties achtte de synode de Duitse argumenten geschikt om de potentiële donateurs tot 'mede-lijden en 'weldadicheydt' op te wekken. De plastische beschrijvingen van de grote hongersnood en de verhalen over kannibalisme waren terugkerende thema's in de pamfletten over de Dertigjarige Oorlog.[77] De *Remonstrantien* en het *Ootmoedighe Requeste* passen in het genre van de zogenaamde 'attrocity narratives' (gruwelpropaganda) en naar alle waarschijnlijkheid waren ze voor tijdgenoten geloofwaardig, ook omdat ze teruggrepen op iconische gevallen van kannibalisme uit de geschiedenis.[78]

De Duitsers probeerden van zichzelf een beeld te creëren als onschuldige, zij het zondige, slachtoffers van religievervolging. Als predikanten waren zij de Nederlandse gulle gift meer dan waard omdat dan de ware religie in de Palts zou worden verdedigd. De synode versterkte deze perceptie nog door hen voor te stellen als de bron van 'onze' Reformatie. Daarbij speelden de Duitsers behendig in op de offers die veel families in de Republiek voor hun geloof hadden gebracht. Deze gemeenschappelijke ervaring van opoffering creëerde een culturele nabijheid tussen de slachtoffers en de potentiële donateurs. Hoewel het *Ootmoedig Requeste* religieuzer van toon is dan de *Remonstrantie*, doen beide pamfletten uitdrukkelijk een beroep op de humanitaire gevoelens ('menschlijcke natuyre') van de lezers. De verhalen over de hongersnood waren bedoeld om een psychologische identificatie op te wekken met de lijdende buitenlandse geloofsgenoten en deden expliciet een beroep op iedereen die nog een vleugje menselijkheid had. Hoewel de lezers 'niet alléén als menschen' maar ook als 'christenen, als mede-leden' werden aangesproken, deden de Duitse verzoeken een sterker beroep op medemenselijkheid dan op confessionele solidariteit. De providentiële interpretatie van de synode moedigde vrijgevigheid aan als remedie om aan Gods straffende hand te ontkomen, daarmee inspelend op het belang van de gever bij zijn gift.

---

[76] Zie het citaat bij noot 57.
[77] Geoff Mortimer, *Eyewitness accounts of the Thirty Years War, 1618-1648* (Paperback; Basingstoke 2004) 173.
[78] Pollmann, *Memory in Early Modern Europe*, 169–184.

De Duitse predikanten hadden hun brieven gericht aan de collega's in de Zuid-Hollandse synode met het doel financiële ondersteuning te krijgen. De verspreiding van de Duitse verzoeken in druk diende naast het overtuigen van de gevers mogelijk nog een ander doel, namelijk om de overheid – via de publieke opinie – onder druk te zetten om een generale collecte toe te staan. En inderdaad werd in de Staten van Holland op 16 oktober 1636 een 'nader deductie voor de uitgehongerde gemeente te Sweybrugge, Hanau ende daar omtrent' gelezen, wat waarschijnlijk de inmiddels gedrukte *Remonstrantien* was.[79] Hetzelfde gold een jaar later voor een verzoek van de vorsten van Anholt om een collecte in Holland, dat misschien een begeleidingsbrief was bij het *Ootmoedighe Requeste* of het gedrukte *Requeste* zelf.[80] Donateurs en de civiele autoriteiten werden dus met dezelfde argumenten aangespoord tot solidariteit. Het appèl op de overheid was tevergeefs zoals we hiervoor al zagen, maar dat gold niet voor de gevers, die een 'merckelijcke summe van penninghen' doneerden. De ruim 17.000 gulden die werd opgebracht, is een indicatie van een geslaagde campagne.[81] De collectes werden in de kerken gehouden, de donateurs waren dus de lidmaten of liefhebbers van de gereformeerde kerk. Zij zullen gegeven hebben uit humanitaire en religieuze solidariteit, uit empathie met de doelgroep en vanwege de voorgespiegelde beloning (het afwentelen van Gods toorn).

Conclusie

De Staten van Holland wezen gewestelijke collectes voor Duitse predikanten consequent af. De Hollandse Staten verboden zelfs de stichting van een permanent hulpfonds om een immigratiegolf van berooide Duitse vluchtelingen en overbelasting van de armenzorg te voorkomen. Het lukte de Zuid-Hollandse synode dus niet haar overheid te overtuigen. Op gewestelijke niveau prevaleerden binnenlandse politieke belangen boven confessionele solidariteit. Het voorbeeld van La Rochelle toont aan dat ook diplomatieke belangen de confessionele solidariteit in de weg konden staan. Confessionele solidariteit werd in beide gevallen gedecentraliseerd tot op stedelijk niveau.

---

[79] *Res. SvH*, 16 okt 1636.
[80] Ibid., 9–10 dec 1638.
[81] Knuttel, *Acta syn. ZH II*, 123 (1637).

De financiële ondersteuning van Duitse protestanten tijdens de Dertigjarige Oorlog werd volledig aan de gereformeerde kerken overgelaten. De Zuid-Hollandse synode trachtte de collectes en de uitkeringen enigszins te coördineren, de kerkenraden waren belast met de promotie, organisatie en uitvoering van de stedelijke collectes. Op het eerste gezicht lijkt deze aanpak een bevestiging van het lokale particularisme. Het tegendeel is echter waar: de decentralisatie werd juist ingegeven door het gemeenschappelijke belang van het gewest en de steden bij de inperking van de immigratie van armlastige vluchtelingen om de armenkassen te ontzien.

De geefargumenten in de oorspronkelijke Duitse teksten waren humanitair en religieus van aard. De aanbeveling van de synode in de *Remonstrantien*, de beoogde doelgroep (Duitse predikanten en hun families) en het doel (behoud van de Reformatie) zetten het verzoek echter stevig in het kader van religieuze (confessionele) solidariteit. Humanitaire en religieuze solidariteitsargumenten gingen hand in hand. Hoewel we het succes van de collecte niet alleen aan humanitaire argumenten kunnen toeschrijven, toont de publicatie van deze argumenten dat men verwachtte dat ook *gewone* mensen in de jaren 1630 al gevoelig waren voor een humanitair discours.

2

Collecte voor Ierse protestanten, 1643-1644

> [G]heen ghevaerlicker en perikeleuser [...] dan de Rebellye van Yrlandt, die haer oorspronck en voedtsel uyt Enghelant heeft, van de groote, van de papisten, van de vyanden van onse religie en staet, die gesecondert wort van onsen erff en dootvyant, den koningh van Spaengien, beleyt wordt van de Iesuijten, uytghevoert door de barbarische Yeren, die in de schoole van de moordadige iesuieten so verde alreede geadvanceert zijn, dat sy nae haeren aerdt, en raet, strijden om [de] prijs, wie de alderwreetste wijse om de protestanten te tormenteren, sal konnen uytvinden, afsnijdende hare heymelicke leden, ooren, vingeren, handen […] en meer andere wreetheden, (die alle wijtloopich in druck zijn uytgegaen) plegende tot schrick van alle mensen, aen onse mede-leden die eens verbondts en gheloove met ons zijn; gaet ons dese miserie niet aen, die in ons lichaem gepleecht wordt?
>
> *Gisbertus Voetius,* 1642[1]

Dit beeld van de opstand van Ierse katholieken in 1641 en de daaropvolgende 'massamoord' op de protestanten is afkomstig van het veel gelezen, herdrukte en zelfs in het Engels vertaalde pamflet *Den Britannischen Blixem* (1642), dat wordt toegeschreven aan de bekende Utrechtse theoloog en predikant Gisbertus Voetius. Dit pamflet gaat vooral over de dreiging die de Ierse Opstand en de in 1642 uitgebroken Engelse Burgeroorlog vormden voor de gereformeerde religie in Europa en het hele christelijke 'lichaem'. Deze haast apocalyptische angst vormt de achtergrond van de collecte voor Ierse protestanten in 1643. De collecte was, gezien de opbrengst van ruim 300.000 gulden zeer succesvol, maar dit succes kwam niet zonder slag of stoot tot stand. De interne verdeeldheid in de Republiek leidde tot een verhit debat over de buitenlandse politiek van de Republiek en de solidariteit met de geloofsgenoten

---

[1] G.L.V., *Den Britannischen blixem [...] tot waerschouwinghe van de Geunieerde Provincien [...] (Knuttel 4869, pseud. Gisbertus Voetius)* (z.p. 1642) voorwoord A2r-A3r.

in het Britse Rijk. Dit hoofdstuk analyseert waarom en hoe de collecte plaatsvond en met welke argumenten solidariteit werd opgewekt.[2]

De achtergrond van de 'Ierse Collecte'

Het is niet de bedoeling om de complexe geschiedenis van de Engelse Burgeroorlog hier weer te geven, maar het aanstippen van enkele belangrijke gebeurtenissen is nodig omdat de solidariteitsactie voor Ierse protestanten alleen binnen die context begrepen kan worden (Tabel 2).[3] Karel I regeerde over een samengesteld rijk dat bestond uit drie losse koninkrijken - Engeland, Schotland en Ierland - elk met hun eigen regels, bestuur en religie. In Engeland regeerde Karel sinds 1629 zonder parlement, wat tot veel onvrede leidde, vooral vanwege de als onwettig ervaren belastingen. Daarnaast hadden zijn kerkvernieuwingen in alle delen van zijn rijk veel kwaad bloed gezet. Wellicht nog schadelijker was dat het idee postvatte dat de koning 'arminiaanse' of zelfs katholieke sympathieën koesterde. Op 23 juli 1637 kwam het kerkvolk in Edinburgh in opstand tegen Karels pogingen om meer uniformiteit tot stand te brengen tussen de Engelse en de Schotse kerken. De Schotten zagen de invoer van Engelse kerkrituelen en een bisschoppelijke hiërarchie als een eerste stap in de terugval tot het verfoeide roomse geloof en verenigden zich in een 'National Covenant' voor de verdediging van de presbyteriaanse kerkorde.[4] Uiteindelijk leidde dit tot twee gewapende conflicten, de Bishops' Wars in 1639 en 1640. Karel deed tijdens de tweede Bishops' War een beroep op het door zijn plaatsvervanger in Ierland opgerichte katholieke leger, dat daarvoor echter nog niet klaar was.[5] Dit riep niettemin de dynamiek van katholiek verraad op en versterkte de verdenkingen tegen de koning.[6] De oorlog liep uit op een invasie van het Schotse leger in

---

[2] Een deel van dit hoofdstuk is gepubliceerd als Boersma, 'Yrelandtsche traenen'.

[3] Goede overzichten van de Engelse Burgeroorlogen bij: Austin Woolrych, *Britain in revolution, 1625-1660* (Oxford 2002); Martyn Bennett, *The civil wars in Britain and Ireland, 1637-1653* (Oxford 1997). Over de Schotse kant van het conflict: Allan I. Macinnes, *The British revolution, 1629-1660* (Paperback; Houndmills 2005). Voor de Ierse kant: M. Perceval-Maxwell, *The outbreak of the Irish Rebellion of 1641* (Montreal 1994); M. Perceval-Maxwell, 'Ireland and the monarchy in the early Stuart multiple kingdom', *The Historical Journal* 34 (1991) 279–295.

[4] 'Puriteinen', die de Engelse kerk als zagen 'but halfly reformed', wilden een pure kerk, vrij van de roomse invloeden. John Coffey en Paul Chang-Ha Lim, 'Introduction', in: Idem ed., *The Cambridge companion to Puritanism* (Cambridge UK 2008) 1–15, aldaar 3 (citaat).

[5] Deze plaatsvervanger Thomas Wentworth, Graaf van Strafford werd geëxecuteerd in mei 1641 onder andere vanwege dit 'verraad'.

[6] Woolrych, *Britain in revolution*, 139–141.

Noord-Engeland en een pijnlijke nederlaag voor de koning, die, hopend op financiële steun, het parlement bijeenriep. Dit parlement, dat bekend zou komen te staan als het *Long Parliament* (1640-1660), koos echter de kant van de Schotten en eiste bestuurlijke en religieuze veranderingen in Engeland.

Geïnspireerd door de Schotse successen maar veroorzaakt door spanningen in de door Engeland gekoloniseerde Ierse samenleving brak in oktober 1641 een katholieke opstand uit in Ierland. De lange historie van kolonisatie had een complexe maatschappij opgeleverd die bestond uit vier verschillende bevolkingsgroepen met drie etniciteiten en twee religies. De Ieren en de *Old English* (afstammelingen van Engelse kolonisten van voor de Reformatie) waren katholiek, de *New English* en de Schotten protestants. Religie, concurrentie om land, scheve politieke machtsverhoudingen en het uitblijven van constitutionele hervormingen leidden tot spanningen in de Ierse samenleving en de relatie met Engeland. Onder leiding van de Ierse *gentry* werden aanslagen op Dublin en Ulster gepland voor vrijdag 22 oktober 1641. In Ulster was het complot succesvol, maar in Dublin werd het op laatste nippertje verijdeld waardoor de poging mislukte om in één snelle coup de macht in het hele land in handen te krijgen. De Ierse bevolking kwam daarna massaal in opstand. De gruwelijke berichten daarover en de uittocht van gehavende protestantse vluchtelingen zorgden voor paniek over *popish plots* en vrees voor een katholieke opstand in Engeland zelf. De verhouding tussen de koning en het Engelse parlement escaleerde verder en in september 1642 brak de Eerste Engelse Burgeroorlog uit.[7] De koning had vanaf dat moment dus te maken met puriteinse opstanden in Schotland en Engeland en een katholieke in Ierland.

In de zomer van 1642 sloten de *Old English* zich bij de opstand aan en kwam de Ierse Confederatie tot stand. De wapenstilstand tussen de koning en de Confederatie in september 1643 was een belangrijke wending in de oorlog. Het Engelse parlement sloot in reactie daarop een militaire alliantie met de Schotten en zocht financiële steun in de Republiek. De *Solemn League and Covenant* was echter niet alleen een militaire maar ook een religieuze

---

[7] De Engelse Burgeroorlog bestaat eigenlijk uit een serie oorlogen: First (1642–1646), Second (1648–1649) en Third English Civil War (1649–1651). Een uitgebreidere analyse van de oorzaken van het conflict tussen koning en parlement bij: Peter Gaunt, *The English Civil War. The essential readings* (Oxford 2000); Richard Cust en Ann Hughes eds., *Conflict in early Stuart England. Studies in religion and politics, 1603-1642* (Londen en New York 1989); Philip Benedict, *Christ's churches purely reformed. A social history of Calvinism* (New Haven 2002) hoofdstuk 12.

overeenkomst die het op een lijn brengen van de Engelse en Schotse kerken beoogde. Daarvoor was sinds juli een nationale synode bijeen waaraan ook een Schotse delegatie deelnam. Het netelige punt in deze *Westminster Assembly of Divines* was de kerkelijke hiërarchie, waarover voorstanders van zelfstandige kerken (*Independents)* en aanhangers van een synodale structuur (*Presbyterians)* een fel debat voerden.[8] De Schotten eisten uniformering volgens het presbyteriaal-synodale model als voorwaarde voor militaire hulp.[9] Net zoals de Dordtse Synode in 1618 trok ook deze kerkdiscussie internationaal veel aandacht, ook in de Republiek.[10]

Tabel 2. Tijdlijn Eerste Engelse burgeroorlog & Ierse collecte

1639-1641
• 1639, 1640: Bishops' Wars
• nov 1640: *Long Parliament* bijeen
• 22 okt 1641: Ierse Opstand
1642
• mei: oprichting katholieke Ierse Confederatie
• 1 sept: Eerste Engelse Burgeroorlog (1642-1646)
• 1 nov: neutraliteitsbesluit Republiek
1643
• maart: start onderhandelingen koning & Ierse Confederatie
• 1 juli: start *Westminster Assembly*
• 15 sept: wapenstilstand tussen koning & Ierse Confederatie
• 25 sept: Solemn League tussen *Long Parliament* & Schotse convenanters
• 6 aug: parlementair collecteverzoek aan Staten-Generaal
• 1 okt: parlementaire collecteurs in de Republiek

Polemiek over Ierland en England in de Republiek (1641-1643)

Het nieuws over de Ierse Opstand was als een lopend vuurtje door Europa gegaan en het uitbreken van de Engelse Burgeroorlog in 1642 bracht een nieuwe golf aan publicaties. In de Republiek werd de situatie in de Britse rijken op de voet gevolgd. Sinds de late jaren 1630 bestond er een gezamenlijke Brits-Nederlandse discursieve ruimte waarin pamfletten over en

[8] T.M. Hofman, 'Waarom de synode werd gehouden', in: W. van 't Spijker ed., *De Synode van Westminster 1643-1649* (Houten 2002) 53–62, aldaar 55.
[9] Macinnes, *British revolution*, 146, 169–170.
[10] D. Nauta, *De Nederlandsche gereformeerden en het independentisme in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1936).

weer werden vertaald, uitgelegd en bediscussieerd.[11] Het Engelse conflict vloeide daardoor snel over naar de Republiek, waar een heftige strijd ontbrandde om de politieke steun. Aanvankelijk ging de polemiek over de Ierse Opstand, vanaf 1643 over het buitenlandse beleid van de Republiek.

Afb. 2 'Schildery des bloedts', James Cranford, *Yrelandtsche traenen […]* (Amsterdam: Broer Jansz. en Jan van Hilten 1642*)*. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-81.508A. prentmaker anoniem, prent naar Wenceslaus Hollar. Gravure op papier.

Interpretatie van de Ierse Opstand (1642)

Van meet af aan waren de berichten over de Ierse Opstand sensationeel. Verhalen van ontsnapte protestanten legden de basis voor het idee dat de Ierse katholieken een massamoord op de protestanten voor hadden. Al in december 1641 richtte het parlement de

[11] Helmer J. Helmers, *The Royalist Republic. Literature, politics and religion in the Anglo-Dutch public sphere, 1639-1660* (Paperback; Cambridge 2016) 28, 30. Zie ook Anthony Milton, 'Puritanism and the continental Reformed churches', in: John Coffey en Paul C.H. Lim eds., *The Cambridge companion to Puritanism* (Cambridge UK 2008) 109–126, aldaar 115.

Commission for the Despoiled Subject op om verklaringen van de vluchtelingen op te nemen. In eerste instantie bedoeld om claims op verloren bezit te staven, werden de verklaringen al snel een bron van verhalen over katholieke wreedheden.[12] Er ontstond een hausse aan publicaties waarin de 'barbaarse' katholieke wreedheden breed werden uitgemeten en de dreigende ondergang van het ware geloof werd aangekondigd. Een van de eerste Nederlandstalige pamfletten was *Yrelandtsche traenen* (juli 1642).[13] Dit van oorsprong Engelse pamflet van de puriteinse predikant James Cranford is exemplarisch voor dit soort polemische publicaties.[14] In het voorwoord plaatste Cranford de Ierse gebeurtenissen in de context van eerdere protestantenvervolgingen, zoals van hussieten, waldenzen, hugenoten en in de Nederlanden. Volgens de auteur paste de Ierse Opstand in een lange geschiedenis van katholieke complotten en zou Engeland het volgende slachtoffer worden, want katholieken waren nu eenmaal niet te vertrouwen.[15] Deze boodschap is ook de kern van deel twee, *Yerlants waerschouwinge aen Engelandt*. Het derde deel, *Een waerachtig Verhael* dat met 53 pagina's het omvangrijkste en belangrijkste deel is, verhaalt in detail, en naar eigen zeggen waarheidsgetrouw, van de 'bloedige massacre' op de protestanten aan de hand van een 'Schildery des bloedts' van achttien schokkende afbeeldingen (afb. 2). Cranford beriep zich op 'examinatien ende ghtuygen', waarschijnlijk een referentie aan het werk van de hiervoor genoemde *Commission*, en concludeert dat de wreedheden hun gelijke niet kennen:

> Die wreetheden […zijn] ongehoort onder Heydenen, Turcken ende alle Barbarische menschen […] ten sy dat ghy de Helle selfs soude gaen besoecken […]. Ik weet niet waer dat ghy haer's ghelijcke vinden sult, makende haer geneuchte in het pijnighen, ende quellen van de arme bedruckte Protestanten […].[16]

---

[12] Trinity College Dublin, '1641 Depositions Website' <http://1641.tcd.ie/about.php> [geraadpleegd 11 augustus 2011]. Over de impact, zie de bijdragen in Micheál Ó Siochrú en Jane H. Ohlmeyer eds., *Ireland, 1641. Contexts and reactions* (Manchester 2013).

[13] James Cranford, *Yrelandtsche traenen (Knuttel 4804)* (Amsterdam: Broer Jansz. en Jan van Hilten 1642).

[14] E. Vernon, 'Cranford, James (1602/3–1657), Church of England clergyman', *Oxford Dictionary of National Biography* (2008) <doi:10.1093/ref:odnb/6610>.

[15] Cranford, *Yrelandtsche traenen (Kn 4804)*, 7. Dit wantrouwen ook in: *Een declaratie van de beyde Huysen des Parlements, aen sijn majest. den 9 Martij ouden stijl ghepresenteert [...] (Knuttel 4820)* (Amsterdam: Jan van Hilten 1642) [3].

[16] Cranford, *Yrelandtsche traenen (Kn 4804)*, 10 (mijn cursivering).

Ierse katholieken zijn 'Duyvels, in schijn van menschen' en 'wilde[n]', aldus de auteur. De protestanten stelde hij daarentegen voor als onschuldige slachtoffers, die altijd goede buren voor hun katholieke landgenoten waren geweest. Wonderbaarlijke reddingen, zoals van Dublin, onderstreepten dat God aan protestantse kant stond.[17] De boodschap van deze passage is dat de katholieke Ieren de verpersoonlijking van het kwaad zijn, onmensen die voor hun plezier onschuldige slachtoffers kwellen. Deze thema's sloten aan bij verhalen over de Spaanse wreedheden in de Nieuwe Wereld en de Nederlanden.[18] De verhalen over Ierland pasten naadloos in het internationale protestantse collectieve geheugen en waarin ze dan ook snel werden opgenomen, zoals we in de volgende hoofdstukken zullen zien. Naar eigentijdse maatstaven werd doden en plunderen in oorlogssituaties als zodanig niet afgekeurd, mits deze met de juiste legitimatie en binnen bepaalde geweldsgrenzen werden uitgevoerd. Plezier daarbij was uit den boze en de zwakkere moest worden ontzien. In Ierland waren de grenzen van een 'just war' overschreden en was er volgens de gangbare opvattingen sprake van (katholieke) 'tirannie'.[19]

Enkele voor de collecte belangrijke publicaties informeerden het Nederlandse publiek dat er maar liefst 154.000 protestantse slachtoffers waren.[20] Dit aantal, dat in contemporaine berichten steeds verder opliep, is waarschijnlijk onjuist, evenals de geruchten over het eten van ledematen van slachtoffers.[21] Het gaat echter niet om het waarheidsgehalte van deze verhalen maar de zeventiende-eeuwse geloofwaardigheid ervan. De verhalen over de Ierse rebellie waren niet alleen beïnvloed door het bestaande corpus van verhalen over katholieke

---

[17] Ibid., 9–11.

[18] Wolfgang Cilleßen, 'Massaker in der niederländischen Erinnerungskultur. Die Bildwerdung der Schwarzen Legende', in: Christine Vogel ed., *Bilder des Schreckens. Die mediale Inszenierung von Massakern seit dem 16. Jahrhundert* (Frankfurt en New York 2006) 93–135; Erika Kuijpers, 'The creation and development of social memories of traumatic events. The Oudewater Massacre of 1575', in: M. Linden en K. Rutkowski eds., *Hurting memories and beneficial forgetting* (London 2013) 191–201, aldaar 195; Pollmann, *Memory in Early Modern Europe*, 178–184.

[19] Barbara Donagan, 'Codes and conduct in the English Cicvil War', *Past & Present* 118 (1988) 65–95, aldaar 74; Thomas Jordan, *The Christian souldier [...] containing true rules for a souldier (EEBO Wing / J1022)* (Londen: Edward Christopher 1642); Peter H. Wilson, 'Atrocities in the Thirty Years War', in: Micheál Ó Siochrú en Jane H. Ohlmeyer eds., *Ireland, 1641. Contexts and reactions* (Manchester 2013) 153–175.

[20] Brief van het Engelse parlement in: *Res. SvH*, 310 dd. 1 oktober; Willam Gauge, *Copie van eenen brief [...]. Ontdeckende den jammerlijckenende ellendige stant, van vele duysenden arme Protestanten in Yerlant om daer door de kercke van Nederlant te bewegen tot Christelijcke compassie ende mede-doogentheyt (Knuttel 4992)* (Middelburg: Zacharias Roman 1643).

[21] Aidan Clarke, 'The '1641 massacres'', in: Micheál Ó Siochrú en Jane H. Ohlmeyer eds., *Ireland, 1641. Contexts and reactions* (Manchester 2013) 37–51; Toby Barnard, '1641: A bibliographical essay', in: Brian Mac Cuarta ed., *Ulster 1641. Aspects of the rising* (Belfast 1993) 173–186, aldaar 175.

wreedheid, maar ook door vooroordelen over de barbaarse Ierse aard.[22] Door de vervolgingen in Ierland op een lijn te plaatsen met de vervolging van waldenzen en hussieten werden de Ierse protestanten martelaren in de traditie van de martelaarsspiegels van John Foxe en Adriaan van Haemstede.[23] De horrorverhalen en de suggestieve afbeeldingen doen bovendien sterk denken aan de Zwarte Legende over de Spanjaarden en aan de verschrikkingen van de Dertigjarige Oorlog.[24] Cranford zelf refereerde aan *The lamentations of Germany* uit 1638, een notoir Engels pamflet over de Dertigjarige Oorlog van Philip Vincent, een oorspronkelijk uit de Palts afkomstige Engelse dichter.[25] Net als *Yrelandtsche traenen* waren ook *The lamentations* en *Den Spiegel der Spaensche tyrannye* (1620) geïllustreerd met expliciete afbeeldingen van honger en geweld. Deze recente transnationale herinneringen dienden om het Ierse geweld te duiden en te plaatsen in een lange traditie van katholiek geweld en protestants slachtofferschap.[26]

Yrelandtsche traenen werd een belangrijke inspiratiebron voor de beschrijving van de gebeurtenissen in Ierland, zoals de aan het begin van dit hoofdstuk geciteerde passage uit *Den Brittanischen Blixem* (1642) laat zien. Voetius, de vermoedelijke auteur, refereerde ook aan deze publicaties.[27] De aansluiting bij bekende thema's maakte de verhalen geloofwaardig en

---

[22] Peter Lake, 'Anti-popery: the structure of a prejudice', in: Richard P. Cust en Ann Hughes eds., *Conflict in Stuart England. Studies in religion and politics, 1603-1642* (1989) 72–106.

[23] Cranford, *Yrelandtsche traenen (Kn 4804)*, 4–5; John Foxe, *Acts and monuments (Wing, F2035)* (Londen: The Company of Stationers 1641); Adriaan van Haemstede, *Historie der martelaren* (Dordrecht: Jacob Braat 1657) 517v–518r. Helmers, *Royalist Republic*, 76; Ethan Howard Shagan, 'Constructing discord: Ideology, propaganda, and English responses to the Irish Rebellion of 1641', *Journal of British Studies* 36 (1997) 4–34, aldaar 13–15.

[24] Bijv. Bartolomé de las Casas, *Den Spiegel der Spaensche tyrannye gheschiet in West-Indien* (Amsterdam: Jan Evertss. Cloppenburg 1620). Dit werk werd in 1656 heruitgegeven als *Teares of the Indians* dat weer herinneringen opriep aan de Ierse Opstand en zo de (herinnerings)cirkel rond maakte, Pollmann, *Memory in Early Modern Europe*, 180.

[25] In de marge van *Een waerachtich Verhael* (deel 3) staat een referentie aan 'Klachte van Germania'. Uit de Engelse versie blijkt dat hiermee bedoeld werd: Philip Vincent, *The lamentations of Germany (EEBO STC (2nd ed.) / 24760.5)* (Londen: John Rothwell 1638). James Cranford, *The teares of Ireland [...] (EEBO Wing / C6824)* (Londen: Iohn Rothwell 1642) 12. Over de Dertigjarige Oorlog als bron voor verhalen over de Ierse Opstand: Eamon Darcy, *The Irish rebellion of 1641 and the wars of the three kingdoms* (Woodbridge UK 2013) hoofdstuk 4.

[26] Recent wees Judith Pollmann op de toepasbaarheid van transnationale herinneringen ('cosmopolitan memory') in de actualiteit van het voegmoderne heden, Pollmann, *Memory in Early Modern Europe*, 178–184. Vrgl. de Duitse rekesten uit Hoofdstuk 1.

[27] Een eigentijdse toewijzing van Voetius' auteurschap kwam van de Engelse predikant Malachius Harris, lid van de gereformeerde classis Utrecht, *BL Add. MS. 6394. Sir William Boswell Papers vol I* briefnr 173 dd 6/16 juni 1643; M. Bouwman, 'Engelsche gereformeerden en independenten in Nederland voor drie eeuwen, 9 dln.', *De Heraut voor de gereformeerde kerken in Nederland* 3189–3197 (1939) n.p., aldaar Deel III&IV.

zij zullen grote indruk gemaakt hebben op het Nederlandse publiek. En ook de vooroordelen over de Ierse aard zullen de Nederlanders niet helemaal onbekend geweest zijn, want veel Ieren dienden in de Spaanse legers.[28] De publieke media hadden de Ierse protestanten eenduidig neergezet als onschuldige slachtoffers van katholieke geloofsvervolging. We zullen zien dat na het uitbreken van de Engelse Burgeroorlog het parlement als de beschermer van de protestantse zaak werd gecast.

Verdeeldheid in de Republiek (1642-1643) over de Engelse Burgeroorlog

De Republiek verklaarde zich neutraal op 1 november 1642, een maand na het uitbreken van de Engelse Burgeroorlog. Wapenleveranties aan de strijdende partijen werden verboden en de Republiek hield zich afzijdig van de politieke en religieuze discussies. Het besluit was doorgedrukt door Holland, maar achter de schermen was de politieke elite erover verdeeld. Zeeland was het parlement welgezind maar ging toch overstag vanwege de handel op de Britse eilanden.[29] De landgewesten waren geneigd stadhouder Frederik Hendrik te volgen, die volgens veel tijdgenoten, waaronder de Zeeuwse kerken, op hand was van koning Karel, de vader van zijn schoondochter.[30] Zeeuwse predikanten voelden zich juist sterk verbonden met hun puriteinse geloofsgenoten in Engeland (en het parlement).[31] Rechtlijnige gereformeerden stonden dus achter het parlement, de prins was royalistisch en de zeegewesten neutraal. Tegelijkertijd stonden de eerste twee in het andere grote conflict van deze tijd, over vrede met Spanje, gezamenlijk tegenover de door Holland geleide vredespartij.[32] Een politiek wespennest dus, waarin neutraliteit de enige haalbare optie was.

---

[28] Gráinne Henry, 'Ulster exiles in Europa, 1605-1641', in: Brian Mac Cuarta ed., *Ulster 1641: aspects of the rising* (Belfast 1993) 37–60, aldaar 40–43. Hetzelfde vooroordeel zullen we terugzien tijdens de waldenzenmoord in 1655, zie hoofdstuk 3.

[29] *Res. SvH*, 11 okt.

[30] Bijv. *Het inghewant der bedruckte, lijdende, recht religieuse Engelsche [...] (Knuttel 4980)* (z.p. 1643); *ZA 28 Acta Classis Walcheren 1602-1816, inv.nr. 3, 1 dec 1639-13 feb 1653* dd. 5 mrt 1643. Ook historici interpreteren de houding van de prins verschillend: S. Groenveld, 'The House of Orange and the House of Stuart, 1639-1650: a revision', *The Historical Journal* 34 (1991) 955–972, aldaar 959; Jan Joseph Poelhekke, *Frederik Hendrik, Prins van Oranje. Een biografisch drieluik* (Zutphen 1978) 532–535; Israel, *Republiek*, 601; Helmers, *Royalist Republic*, 47–48; Loek Luiten, 'The Dutch Republic and the English Civil War: consensus or conflict?', *Dutch Crossing* 42 (2018) 101–117, aldaar 104–105.

[31] W.J. op 't Hof, 'Piety in the wake of trade', in: Juliette Roding en Lex Heerma van Voss eds., *The North Sea and culture (1550-1800)* (Hilversum 1996) 248–265, aldaar 263–265; Keith L. Sprunger, *Dutch Puritanism. A history of English and Scottish churches of the Netherlands in the sixteenth and seventeenth centuries* (Leiden 1982) 289–291; Milton, 'Puritanism'.

[32] Israel, *Republiek*, 578, 589–593, 598.

In Britse kringen viel het neutraliteitsbesluit niet in goede aarde: de Engelse koningin Henrietta Maria vond het 'very partiall for the Parliament' terwijl het parlement de neutraliteit niet ver genoeg ging.[33] Handhaving was in de praktijk geen simpele zaak, niet alleen vanwege de politieke omstandigheden maar ook omdat neutraliteit in de vroegmoderne tijd meestal inhield dat men beide partijen van wapens voorzag en een aantal handelssteden in de Republiek deze commerciële invulling aan het neutraliteitsbesluit bleef geven. Engelse royalisten, Schotse convenanters, het Engelse parlement en hun Nederlandse geestverwanten probeerden de neutraliteitpolitiek in hun voordeel om te buigen, niet alleen vanwege de toegang tot de wapenhandel maar ook om financiële en religieuze steun te verwerven. De geëigende weg was via diplomatieke kanalen, maar deze route stond alleen open voor de Engelse koning en niet voor het parlement dat geen formele diplomatieke status had. Het inroepen van een buitenlandse macht werd beschouwd als een schending van de soevereiniteit van de vorst en dus als een *crimen laesae majestatis.* De enige weg die het parlement open stond, liep via de publieke opinie.[34] Immers, door de getrapte bestuursstructuur, het ontbreken van een preventieve centrale censuur en het bestaan van een 'discussiecultuur' was de politieke besluitvorming in de Republiek gevoelig voor de publieke opinie, vooral als regenten het onderling oneens waren.[35] Daartegenover was het voor Karel I beneden zijn waardigheid om zijn beleid te rechtvaardigen, zeker in de publieke opinie. In 1643 was een derde van alle pamfletten in de Republiek van Engelse oorsprong. De meerderheid kwam van parlementaire propagandisten die, als de underdog in de strijd, actiever waren in de Republiek dan de royalisten en het publieke debat domineerden.[36]

---

[33] Henrietta Maria, *The protestation of her Royall Maiestie [...] Febr. 25 1643 old style against [...] the States Generall [...] (Knuttel 4985a)* (Londen: Hancocke 1643).

[34] Helmers, *Royalist Republic*, 33–43.

[35] S. Groenveld, ''Het Mekka der schrijvers?' Statencolleges en censuur in de zeventiende-eeuwse Republiek', in: H. Duits, A.J. Gelderblom en M.B. Smits-Veldt eds., *Eer is het lof des deuchts. Opstellen over renaissance en classicisme aangeboden aan Fokke Veenstra* (Amsterdam 1986) 225–245; Ingrid Weekhout, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw* (Den Haag 1998); Olga van Marion, 'Verboden in de gouden eeuw. Schrijvers, drukkers en hun strategieën', in: Marita Mathijsen ed., *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011) 31–44; Guido de Bruin, 'Political pamphleteering and public opinion in the age of De Witt (1653-1672)', in: Femke Deen, David Onnekink en Michel Reinders eds., *Pamphlets and politics in the Dutch Republic* (Leiden en Boston 2011) 63–95. Helmers bekritiseerde onlangs de, van Frijhoff en Spies afkomstige, term 'discussiecultuur': het publieke debat was niet zo'n harmonieus, open en inclusief als de term suggereert, Frijhoff en Spies, *1650*, 218–224; Helmer J. Helmers, 'Popular participation and public debate', in: *Cambridge Companions to Culture* (Cambridge 2018) 124–146.

[36] Helmers, *Royalist Republic*, 40.

Het uitbreken van de Engelse Burgeroorlog bracht een nieuwe golf aan publicaties en een nieuw vertoog waarin de katholieke dreiging, het veronderstelde 'arminianisme' van de Engelse koning en de buitenlandpolitiek van de Republiek centraal stonden. Pamfletten als *Het inghewant, Engelandts Klachte, Britannischen Blixem* en *Donderslach* verwierpen de neutraliteit en pleitten voor steun aan het parlement.[37] Hun opponenten, met pamfletten als *Schrijvens uyt Londen, Echo, Een Klachte* en *Zee-brant,* hielden juist een pleidooi voor de handhaving van de neutraliteit.[38]

De *Britannischen Blixem* begint met een politiek getint voorwoord met concrete voorstellen voor politieke verandering in de Republiek. De eigenlijke tekst beschrijft een toevallige ontmoeting tussen een Engelsman en een kritische Nederlander waarbij de eerste de situatie op de Britse eilanden in detail uitlegt. Uiteindelijk vallen de Nederlander de schellen van de ogen en ziet hij in dat het parlement de beschermer van de ware religie is en de 'rechte vader des vaderlands' en dat de ware schuldigen aan de burgeroorlog de jezuïeten, de bisschoppen en de 'politieke flaneurs' aan het hof zijn.[39] De Engelse situatie was een spiegel: als de 'quade regeringhe in politie[k] en kercke' niet bijgesteld werd, zou het de Republiek net zo vergaan, voorspelde Voetius. Belangrijker was dat hij de uitkomst van de burgeroorlog direct verbond met het lot van de gereformeerde religie, niet alleen in Engeland maar ook in de Republiek en de rest van protestants Europa. Dit gevoel van lotsverbondenheid blijkt ook uit de acta van de classis Walcheren van 5 maart 1643, waarin maar liefst drie keer verband werd gelegd tussen 'den grooten noot ende gevaer van de kercken van [E]ngelant mistgaders de kerken onses lants indien het aldaer qualijck gaet'.[40] Voor Voetius en zijn medestanders stond het behoud van de Reformatie en de Republiek op het spel, maar er was nog hoop:

---

[37] *Het inghewant (Kn 4980)*; *Engels in-ge-vvant. Wt-ghestort in den schoot van de Ed: Ho: Mo: Staten Generael, en aen zijn Hoogheydt den Prince van Orangien [...] (Knuttel 4983)* (z.p.: z.n. 1643); *Engelants Clachte, Geschrey ende Wee over Nederlands, gheveynsde, ondanckbare ende onbarmhertighe proceduren tegen haer [...] (Knuttel 4974)* (Vryburgh 1643); *Engelandts Klachte ende Geschrey [...] (Knuttel 4973)* (z.p. 1643); G.L.V., *Blixem (Kn 4869)*; *Den Brittannischen donderslach [...] (Knuttel 4971A)* (z.p. 1643).

[38] *Schrijvens uyt Londen, tot naerder verklaringhe van het ingevvant der bedruckte, lijdende, recht-religieuse Engelsche (Knuttel 4984)* (z.p. 1643); Theophilis Philopatris, *Echo ofte weer-clanck op de Engelsche clachten, tot ontschuldinghe vande rechtsinnige Nederlanders [...] (Knuttel 4979)* (z.p. 1643); *Een Klachte [...] tot antwoorde op den Britannischen blixem (Knuttel 4968)* (Amsterdam: J. Broersz 1643); *Zee-Brant ontstaen uyt den Brittannischen Blixem (Knuttel 4970)* (z.p. 1643).

[39] G.L.V., *Blixem (Kn 4869)*, D4r, A2r (citaten).

[40] *ZA 28 inv.nr. 3*, 45r–46v.

> [S]oo het Parlement te boven komt [… d]e religie sal gemaintineert werden, de ingesetene sullen beschermt, en in haer vorige ruste gebracht worden, de wetten en privilegien sullen gehant-haeft worden, de Reformatie in kerke en politie[k] sal sterck door-breken, tot bevestinge van den staet, onse Republijcke sal daer door verseeckert' zijn.[41]

De overwinning van het parlement was dus cruciaal voor de protestantse zaak en de Nederlandse staat. Voetius ziet dan ook gelijkenissen tussen de Nederlandse Opstand en de Engelse Burgeroorlog en tussen Willem van Oranje en het parlement, de Engelse 'vader des vaderlands'. Hij bracht tot slot nog een ander veel genoemd en bediscussieerd argument in stelling, namelijk de veronderstelde morele schuld van de Republiek aan Engeland:

> Dat dan niemant en contribuere, tot onderdruckinghe van 't parlement, en insonderheydt wy Nederlanders niet, want haer en ons fundament van oorloghe is een: sy hebben ons daer in met haer goet en bloet gemaintineert, wy mogense niet helpen onderdrucken, of Godt sal ons onderdrucken.[42]

De Zeeuwse classes deden daar nog een schepje bovenop en noemden de Engelse broeders 'godtsalige lichten' op het gebied van piëteit en theologie, waaraan de Nederlandse kerk veel te danken had.[43] In *Engelandts Klachte ende Geschrey* is die morele schuld en de ondankbaarheid van de Republiek zelfs het hoofdonderwerp. De Republiek wordt daarin trouweloosheid aan de protestantse zaak verweten, waarbij de hulp aan de Franse koning tegen het protestantse bolwerk La Rochelle in de jaren 1620 als (extra) bewijs gold.[44] Deze morele schuld aan Engeland - vanwege de hulp tijdens de Nederlandse Opstand en de Bestandstwisten - werd door vrijwel alle pamfletschrijvers geaccepteerd, maar aan welke partij was een kwestie van interpretatie. Volgens Voetius en zijn medestanders gaven

---

[41] G.L.V., *Blixem (Kn 4869)*, voorwoord A4r-v.
[42] Ibid., voorwoord A4r.
[43] *ZA 2.2. Gedrukte notulen Staten van Zeeland 1574-1807* inv.nr. 3359, 20 en 23 maart 1643; Willem Apollonius, Johannes Rogiers en Philipus Lansbergius, '[Remonstrantie aan de Staten van Zeeland]', in: *Udemans, Godefridus Cornelisz, [verzameling aantekeningen 1600-1650]. Hss. UB VU Verzameling van diverse stukken uit eigen bezit XV.05031* ([Zeeland (m.n. Zierikzee)] 1643) 521–531.
[44] In ruil voor financiële steun moest de Republiek volgens het Verdrag van Compiègne (1624) de Franse koning steunen, onder andere met schepen die gebruikt werden bij de belegering van La Rochelle. Van Maarseveen, 'De Republiek en Frankrijk', 457.

Elizabeth I en Jacobus I die hulp als verdedigers van de ware religie en niet als vorsten. De morele schuld gold dus niet de persoon van de koning, maar de verdediger van de ware religie en dat was volgens Voetius en zijn medestanders in hun tijd het parlement en niet koning Karel I.

De tegenargumenten waren gevarieerder, waarschijnlijk vanwege de heterogenere samenstelling van de neutraliteitslobby (royalisten, kooplieden, gematigde protestanten). Zo ontkende de *Echo* als enige het bestaan van een Nederlandse morele schuld aan Engeland, terwijl de (royalistische) auteur van *Schrijvens uyt Londen* meende dat beide opstanden helemaal niet hetzelfde 'fundament' hadden, daarmee implicerend dat de Engelse Burgeroorlog een rebellie was en de parlementariërs rebellen en geen verdedigers van de ware religie. *Een Klachte* vond dat het parlement weliswaar gelijk had maar te ver doorschoot met de kerkhervormingen. Voetius diskwalificeerde dit pamflet als 'grof[fe] en ongerijmde lasteringen' en beschuldigde de remonstrantse drukker Joannes Naeranus 'of sijns gelijcke' van het drukken ervan. *Een Klachte* werd daarmee afgedaan als een arminiaans geschrift.[45] Volgens *Zee-brant* zaaide het opruiende karakter van de *Blixem* tweespalt in de Republiek wat juist zou leiden tot Engelse toestanden.[46] De auteur van deze pamfletdiscussie tussen (failliete) Zeeuwse en Amsterdamse kooplieden in Vianen, indertijd een toevluchtsoord voor 'bankroetiers', positioneert zich als 'een getrouwen liefhebber van de welstant deser Landen'. Hij betoogt dat de Republiek zich niet op de Engelse problemen, maar op de gevolgen voor de Nederlandse handel en de zeevaart moet concentreren. In de *Donderslach*, het vervolg op de *Blixem*, reageerde Voetius op de pamflettenstrijd met een verdere uitwerking van de argumenten uit de *Blixem.* Het voorwoord van de *Donderslach* bevat daarnaast twee nieuwe oproepen: predikanten moeten overheid en burgers aansporen zich om de religie en de vrijheid te bekommeren en de Staten-Generaal moeten een landelijke vasten- en biddag voor Engeland en Ierland afkondigen.[47]

---

[45] *Donderslach (Kn 4971A)*, 2–4, 33. Het argument dat het parlement te ver is gegaan, wordt gekoppeld aan het vermeende arminianisme van een van de gesprekspartners.

[46] Volgens *Donderslach,* dus Voetius zelf, was de *Blixem* dan ook in verschillende plaatsen verboden, Ibid., 1. Dat wordt echter niet gemeld bij: W.P.C. Knuttel, *Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden* (Den Haag 1914); Weekhout, *Boekencensuur*.

[47] *Donderslach (Kn 4971A)*, voorwoord A4r-A4v.

Creëren van solidariteit

De publieke media hadden de beoogde ontvangers van de hulp dus neergezet als onschuldige slachtoffers en het parlement als de verdediger van de protestantse zaak. In 1643, terwijl het publieke debat op z'n hoogtepunt was, kwamen de Zeeuwse kerken in actie voor hun puriteinse geloofsbroeders.[48] Deze actie fungeerde, zoals we zullen zien, als katalysator voor het hulpverzoek van het Engelse parlement. Deze paragraaf analyseert hoe solidariteit met het Engelse parlement bij de overheid en de gevers werd gecreëerd en hoe de hulpactie, ondanks de formele neutraliteit, toch tot stand kwam.

Kerkelijke lobby voor hulp aan de Engelse kerk (1643)

Het idee om iets te doen voor de 'droevige' kerk in Engeland kwam op 1 maart 1643 voor het eerst ter sprake in de consistorie van de Middelburgse kerk. Frederick Nagtglas bracht dit in 1860 in verband met twee pamfletten, die kennelijk opschudding hadden veroorzaakt: *Engelants Clachte* en de *Nederlantschen droom*.[49] Het eerste is een andere druk van het hiervoor behandelde pamflet *Engelandts Klachte*; het tweede, een gedicht toegeschreven aan het Friese statenlid Dirk van Baardt, is een allegorie op de tweespalt tussen de prins en de Staten-Generaal door de komst van de Engelse koningin om wapens te kopen.[50] Maar ook de gelijkenis met de eisen van collega Voetius in *Donderslach* is evident. De mediadiscussie was echter niet de enige aanleiding want rond deze tijd ontvingen de Zeeuwse kerken een verzoek van Schotse afgevaardigden bij de synode in Westminster om hun kerkstandpunt te steunen.[51] De predikanten besloten tot 'remonstranties' aan de Zeeuwse Staten en de Staten-Generaal. De eerste, die op 20 maart 1643 werd ingediend, was het meest uitgebreid en dient hier als

---

[48] K. J. Lindley, 'The Impact of the 1641 rebellion upon England and Wales, 1641-1645', *Irish Historical Studies* 18 (1972) 143–176; Robert Lloyd Haan, *The treatment of England and English affairs in the Dutch pamphlet literature, 1640-1660.* (Diss. Michigan State University 1960).

[49] Frederick Nagtglas, *De algemeene kerkeraad der Nederduitsch-Hervormde Gemeente te Middelburg van 1574-1860* (Middelburg 1860) 120. De bronnen waarop Nagtglas, archivaris van het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen, zich baseerde heb ik niet kunnen achterhalen. Wellicht zijn ze verloren gegaan in de grote archiefbrand van 1940. Onderzocht: *ZA 33.3 Verzameling aanwinsten [...] 1955-1999, 16e-20e eeuw, inv.nr. 1961.26 Aantekeningen uit actaboek van de kerkenraad der Nederduits Gereformeerde Gemeente van Middelburg 1579-1761*; *ZA 1700 Hervormde Gemeente te Middelburg*.

[50] *Engelants Clachte (Kn. 4974)*; D.V.B., *Nederlantschen droom, ofte vvonderlick visioen, ten toone ghestelt tot opvveckinghe van alle trouhertighe liefhebbers des vaderlandts (Knuttel 5029; pseud. Dirck van Baardt)* (z.p.: z.n. 1643). Meer hierover in: Helmers, *Royalist Republic*, 88–89.

[51] Boersma, 'Yrelandtsche traenen', 212–214.

leidraad bij de analyse van de kerkelijke argumenten.[52] De predikanten betoogden dat het de plicht van elke christelijke vorst was om verdrukte geloofsgenoten te beschermen en benadrukten dat Engeland zich in het verleden ook 'de welstant onser kercken' hadden aangetrokken. Maar de belangrijkste reden was zelfbehoud: Engeland moest uit roomse klauwen gered worden omdat de ondergang van de grootste protestantse staat het einde van de Reformatie en de Republiek zou inluiden.

De overeenkomst met de argumenten in de genoemde pamfletten is evident, maar de roep om bestuurlijke veranderingen was minder prominent. Het ging de Zeeuwse predikanten, en ook Voetius, echter niet om de opheffing van het wapenembargo. Dat zou immers ook wapenleveranties aan royalisten mogelijk maken. Het ging de predikanten om de r*eligieuze* neutraliteit die verruild moest worden voor een duidelijke stellingname voor de ware religie. Dat zou het parlement versterken en de kerkdiscussie in Westminster positief beïnvloeden.[53] De Zeeuwse predikanten begonnen een lobby via de politieke en kerkelijke hiërarchie en steunden, via brieven aan de Engelse en de Schotse kerken, het Schotse standpunt in de *Westminster Assembly*. Deze aanvankelijk geheimgehouden 'troostbrieven' lekten uit en leidden tot problemen met de Nederlandse overheden. De Hollandse en Utrechtse synodes steunden het Zeeuwse initiatief maar durfden onder druk van hun gewestelijke overheden geen vergelijkbare steunbetuigingen te schrijven.[54] Wat dit duidelijk maakt, is dat de overheden medio 1643 nog altijd aan het neutraliteitsbeleid vasthielden en de kerkelijke inmenging niet op prijs stelden.

Opmerkelijk is dat tot ver in 1643, bijna twee jaar na het begin van de Ierse Opstand, geen enkele sprake was van een hulpactie voor de Ierse geloofsgenoten. Pas in augustus 1643 opperde de Utrechtse classis dat men zich 'niet alleen op geestelijcke maer oock op tijdelijcke middelen' moest bezinnen, zoals 'lichamelijcke middelen tot onderhout van diegeene dewelcke in armoede souden mogen sijn'.[55] Dit was vermoedelijk onder invloed van het, inmiddels publiek geworden, collecteverzoek uit Engeland. De Utrechtse synode besloot

---

[52] *ZA Not SvZ*, 20 en 23 mrt 1643; Apollonius, Rogiers en Lansbergius, '[Remonstrantie SvZ]'. Voor een uitgebreidere analyse: Boersma, 'Yrelandtsche traenen'.
[53] Boersma, 'Yrelandtsche traenen', 210–211.
[54] Ibid., 212–124.
[55] *HUA Nederlands hervormde classis Utrecht 24.1, inv.nr. 2 Acta classicale vergadering 1630-1643*, 10-11 aug (os)/20-21 aug 1643 (ns).

echter, net als de Hollandse, de reactie van de Staten-Generaal daarop af te wachten.[56] De Zeeuwen waren er dus niet in geslaagd de andere synodes tot actie aan te zetten. Hun lobby had, samen met het debat in de publieke media waar het op reageerde, maar ook deel van uit ging maken, wel de voedingsbodem gelegd voor de solidariteit die nodig was voor het doen welslagen van de collecte. En bovendien had de Zeeuwse actie de aandacht getrokken van het Engelse parlement dat het tijd vond om de vruchten te plukken van de pro-parlementaire stemming in de Republiek.

Een officieel collecteverzoek (1643)

In februari 1643 opperde het Engelse parlement het idee de Republiek te vragen om 'a liberall contribution and loan for the present relief of those of our own bloud and profession' en voor 'the maintenance of the army in Ireland, against the rebels'.[57] Eind juni benaderden veertien Londense predikanten hun collega's van de Engelse vluchtelingenkerken in de Republiek om bemiddeling daarbij. Gezien de reputatie van de Nederlandse liefdadigheid zou dit vast niet moeilijk zijn, meenden de Londense predikanten.[58] Minstens tien van hen waren betrokken bij de *Westminster Assembly*, wat het zeer waarschijnlijk maakt dat dit verzoek een voorbereiding was op het officiële parlementaire verzoek.[59] Volgens de Londenaren was het parlement niet langer in staat 'considerabele' hulp te geven waardoor soldaten en 'andere verstroyde mensen' door gebrek aan voedsel en kleding stierven. Zonder hulp van buitenaf zal Ierland 'in besit [komen] van dat Barbarische en onnatuerlijck [Ierse] volck, tot onteeringhe Godts [en] onderdrukckinge van de protestantse religie'. Het verzoek werd naar verschillende kerkenraden doorgestuurd en al snel in Middelburg gedrukt.[60]

Het officiële verzoek om financiële hulp kwam uiteindelijk in augustus 1643. Volgens het journaal van het *House of Commons* van 9/19 juni werd de timing beïnvloed door positieve signalen uit de Republiek:

---

[56] Boersma, 'Yrelandtsche traenen', 214–216.

[57] Origineel in SPO, gedrukt als: *A declaration [...] for new loans and contributions [...] (EEBO Wing / E1297)* (Londen: Edw. Husbands 1643) 2, 4 dd 9 feb 1643 (ns).

[58] Gauge, *Copie (Kn 4992)* geschreven dd 13/23 juni 1643.

[59] N.A. Eikelenboom, 'De afgevaardigden', in: W. van 't Spijker ed., *De Synode van Westminster 1643-1649* (Houten 2002) 83–86, aldaar 65–66, 69.

[60] De classis Walcheren wist op 30 juli van de hongersnood, *ZA 28 inv.nr. 3*, 57 dd 30 juli 1643. De Amsterdamse kerkenraad sprak een maand eerder al over hulp aan de Britse kerken, echter zonder actie te ondernemen, *SAA 376 Hervormde kerkenraad Amsterdam, inv.nr. 7 1633-1644 [Acta Asd 7]* 28 mei 1643.

[…] expressing their affection, and great zeal, to the service of the State, [...] of the Protestant Religion in *Ireland*, and their willingness to do something for the preservation of it there, be referred to [...] the Special Committee for *Ireland*, of putting it in the best way they can, that the Protestant Religion, and that Kingdom of *Ireland*, may reap the fruits of their good affections.[61]

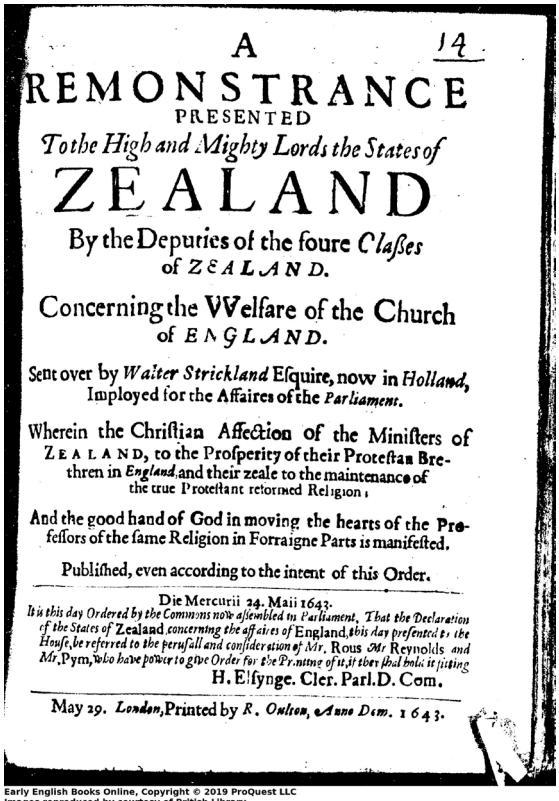

A 14

REMONSTRANCE
PRESENTED
To the High and Mighty Lords the States of
ZEALAND
By the Deputies of the foure *Classes* of *ZEALAND*.

Concerning the Welfare of the Church of *ENGLAND*.

Sent over by *Walter Strickland* Esquire, now in *Holland*, Imployed for the Affaires of the *Parliament*.

Wherein the Christian Affection of the Ministers of ZEALAND, to the Prosperity of their Protestan Brethren in *England*, and their zeale to the maintenance of the true Protestant reformed Religion;

And the good hand of God in moving the hearts of the Professors of the same Religion in Forraigne Parts is manifested.

Published, even according to the intent of this Order.

Die Mercurii 24. Maii 1643.
It is this day Ordered by the Commons now assembled in Parliament, That the Declaration of the States of Zealand, *concerning the affaires of* England, *this day presented to the House, be referred to the perusall and consideration of Mr.* Rous *Mr* Reynolds *and Mr.* Pym, *who have power to give Order for the Printing of it, it shall hold it sitting*
H. Elsynge. Cler. Parl. D. Com.

May 29. *London*, Printed by *R. Oulton, Anno Dom.* 1643.

Early English Books Online, Copyright © 2019 ProQuest LLC
Images reproduced by courtesy of British Library

Afb. 3 Willem Apollonius, Johannes Rogiers en Philipus Lansbergius, *A remonstrance presented to the high and mighty lords the States of Zealand by the deputies of the foure classes of Zealand* (London: R. Oulton 1643). Early English Books Online, Wing/ R1026.

De parlementariërs waren ongetwijfeld op de hoogte van de publieke discussies in de Republiek, waar de hele *Blixem*-polemiek zich al voor juni 1643 had afgespeeld en ook de

[61] *Journal of the House of Commons [verder: JHoC]* (Londen 1547) 9 (os)/19 juni 1643 <https://www.british-history.ac.uk/search/series/commons-jrnl> [Cursivering bron].

Engelse vertaling van de *Blixem* was al in april verschenen.[62] Bovendien had het parlement een kopie van de Zeeuwse remonstrantie gekregen via hun officiële gezant Walter Strickland. Het parlement zag er een steunbetuiging in en liet haar drukken (afb. 3).[63] Aan welke berichten het parlement refereerde is niet helemaal duidelijk, wellicht de Zeeuwse troostbrieven.[64] Hoewel die nog niet waren verzonden, is het goed mogelijk dat het parlement via informanten in Zeeland wist dat ze in aantocht waren.[65]

Daarnaast was het parlement ook op de hoogte van de aarzeling van de Staten-Generaal over een landelijke biddag voor de Engelse kerk. Dat blijkt uit een brief van de Nederlandse ambassadeur die antwoord wilde hebben op een aantal kwesties voor het geval men hem daar in Engeland naar zou vragen. Eén daarvan was de remonstrantie van de Zeeuwse classes, die klaarblijkelijk ook op diplomatiek niveau leefde. Het antwoord van de Staten staat in de kantlijn: ''hiervan is *niet[s]* gedaen, en te geven aen den ambassadeur copie vanden remonstrance, alsmede vant gene daerop *mach* werden geresolveert'.[66] De Staten hadden dus *nog* steeds geen beslissing genomen.[67] Kennelijk lag de instelling van biddagen voor Engeland te gevoelig, waarschijnlijk om geen gelegenheid te geven voor religieuze en politieke agitatie. Het is plausibel dat dit het laatste zetje vormde voor het collecteverzoek. Immers, bij een negatief besluit zou het momentum voor de collecte verloren zijn gegaan.

---

[62] Op het voorblad staat handgeschreven 'Aprill 14 [1643]' en het voorwoord van de vertaler is gedateerd Holland, 20 januari 1643 (ns). G.L.V., *Brittish lightning [...] to warne the United Provinces [...] (EEBO Thomason / E.96[21], pseud. Gisbertus Voetius)* (z.p.: z.n. 1643) Aiir.

[63] Willem Apollonius, Johannes Rogiers en Philipus Lansbergius, *A remonstrance presented to the high and mighty lords the States of Zealand by the deputies of the foure classes of Zealand [...] (EEBO Wing/ R1026)* (Londen: R. Oulton 1643). De handgeschreven Nederlandse tekst is te vinden in de privé documenten van Cornelisz Udemans, de predikant van Zierikzee: Apollonius, Rogiers en Lansbergius, '[Remonstrantie SvZ]', 521–531. De *Remonstrance* werd op 28 mei gepubliceerd, vier dagen na de bespreking ervan in het parlement. Het is een volledige en correcte vertaling van de Nederlandse tekst.

[64] Ole Peter Grell, 'Godly charity or political aid? Irish protestants and international Calvinism, 1641–1645', *The Historical Journal* 39 (1996) 743–753, aldaar 748.

[65] De Zeeuwse brieven waren in concept pas begin juni klaar en op 18 juni moesten ze nog verzonden worden. De daadwerkelijke dagtekening is 18 juli (ns). De acta van Walcheren meldden geen andere brieven. *ZA 28 inv.nr. 3*, 21 mei (brieven Schotland, Zwitserland), 4 juni (Engeland), 18 juni; *Een brief van de synode van Zeelant [...] (Knuttel 4991)* (z.p. 1643). Melding in House of Commons was 19 juni (ns), zie noot 61.

[66] *NA Staten-Generaal 1.01.02, inv.nr. 3202 Resoluties 1643* 20 aug 1643 [mijn cursivering].

[67] Groenveld interpreteerde 'niet' als een negatief besluit, S. Groenveld, *Verlopend getij. De Nederlandse Republiek en de Engelse Burgeroorlog 1640-1646* (Dieren 1984) 109 en noot 141.

Promotie van de collecte

De Staten-Generaal ontvingen eind augustus een brief van het Engelse parlement die aangekondigde dat vier speciale parlementaire gezanten (collecteurs) toestemming kwamen vragen voor een geldinzameling 'het zy by inteeckeninge op landen, leeninge op interest ofte vrywillige gifte'.[68] Uit de formele aanstelling van deze vier collecteurs blijkt echter dat het ook om wapens ging:

> [T]aking subscriptions for lands in Ireland, receiving of money, victuals, arms, and ammunition, upon loans and contributions, transporting of them to any parts and places in Ireland.[69]

Om de opbrengst naar Engeland over te maken had het parlement bovendien alvast acht Engelse kooplieden uit Amsterdam en Middelburg als thesauriers aangesteld.[70]

Op 3 oktober 1643 overhandigden de gezanten het formele hulpverzoek.[71] Dat de collecteurs nu welkom waren terwijl Strickland in september 1642 nog was weggestuurd, schetst de veranderde politieke houding van de Unie, die in feite neerkwam op erkenning van het parlement. In het formele hulpverzoek stond dat de opbrengst bedoeld was om 'broot en ander nootdrufticheden te coopen tot secours ende hulpe vande religions verwanten in Ierland.'[72] Het verschil met het oorspronkelijke idee (geld voor het parlementaire leger in Ierland) is opmerkelijk. Klaarblijkelijk had het parlement ingezien dat het oorspronkelijke doel in strijd was met de neutraliteit van de Republiek. De aankoop van wapens was desondanks wel een onderdeel van de opdracht aan de collecteurs. Deze waren echter aan het verkeerde adres want de Staten-Generaal hadden de parlementaire brief vrijwel direct doorgestuurd

---

[68] *NA SG inv.nr. 3202*, 25 aug (454v); *NA Staten-Generaal 1.01.02, inv.nr. 5896 Liassen Engeland, ingekomen brieven 1643-1644*.

[69] 'Ordinance appointing Commissioners to receive Subscriptions in Holland for Ireland' in C. Firth en R.S. Rait, *Acts and ordinances of the interregnum, 1642-1660* (Londen 1911) 29 juli 1643 (os) <http://www.british-history.ac.uk/source.aspx?pubid=606>.

[70] Ibid. De gezanten waren Dirck Hoste, Adam Lawrence, Maurice Thomson, Nicholas Corselis, allen afkomstig uit de Nederlandse ker in Londen. De thesauriers in Amsterdam waren: Thomas Came [waarschijnlijk Cave], Charles Loeton [Carel Looten], William Watson, en Jonas Abbells. In Middelburg: Bouden Courteene, Jeronimo Williamson Ashman, John de Derper Corner [Dorper Coren] en John Vanborne.

[71] *NA Staten-Generaal 1.01.02, inv.nr. 3201 Resoluties 1642* 453–454 dd 8 sept.

[72] *NA SG inv.nr. 3202*, 25 augustus en 3 oktober (citaat).

naar de gewesten, waarschijnlijk om de neutraliteit niet in gevaar te brengen. Daarmee vervloog de hoop om in een klap toestemming voor collectes in het hele land te verkrijgen.

Bij de Staten van Holland voerden de collecteurs alleen humanitaire redenen aan, zoals het grote aantal slachtoffers en de hongersnood. Desondanks gaf ook Holland geen toestemming voor een gewestelijke collecte.[73] De Staten gaven wel een aanbeveling voor een collecte 'in de kercken ofte andersins', maar lieten de beslissing over aan de stadsbesturen.[74] De Zeeuwse Staten gingen na veel discussie uiteindelijk akkoord, mits de collectes met toestemming van de stadsbesturen plaatsvonden.[75] Ook in Zeeland waren het dus eigenlijk stedelijke collectes. Het gewest Groningen wilde niet verder gaan dan een 'subsidie'.[76] De afwijzing van provinciale collectes betekende dat de parlementaire collecteurs alle steden zelf moesten benaderen. De verzoeken van de collecteurs aan de stadsbesturen vermeldden de wrede tirannie en de 'bedroefden toestant' van de Ierse protestanten, echter zonder de gruwelijke details die de polemische pamfletten kenmerkten, en appelleerden voornamelijk aan confessionele solidariteit en christenplicht.[77]

Voor de uitvoering zochten de collecteurs hulp bij de synodes. Ter begeleiding van de collectecampagne werd een speciaal pamflet uitgegeven onder de omineuze titel *Yrlands bloedende request,* dat zijn naam ontleende aan het eerste stuk waarin de wreedheden in Ierland werden beschreven en dat gebundeld werd met aanbevelingsbrieven van de Synode van Westminster en het *Committee for Ireland* aan de Nederlandse synodes (afb. 4). Deze`` drie stukken werden aangevuld met documenten die op de lokale situatie waren toegesneden. De Hollandse editie bevatte bijvoorbeeld het parlementaire verzoek met daarin de aanbeveling van de Hollandse Staten, die in de Franeker editie vanzelfsprekend was weggelaten.[78] Het was dus een nauwgezet geregisseerde promotiecampagne waarin *Yrlands*

---

[73] *Requeste van de gecommitteerde des Parlements in Engelant, aengaende den bedroefden toestant van vele duysenden arme protestanten in het Koninckrijcke van Yerlant (Knuttel 4996)* (z.p.: z.n. 1643).

[74] Evenhuis, *Amsterdam*, dl. I 188-189. *Res. SvH*, 1 okt (310), 7 okt (327), 17 okt (346); Besluit SvH opgenomen in: *Requeste des parlements (Kn. 4996)*, 2–3.

[75] *ZA Not SvZ*, 21, 23 (citaat), 24 (voorstel Middelburg), 25 (besluit), 26 nov 1643 (protest Zeeuwse kerken), p402 (acte collecte).

[76] *GrA 1 Staten van Stad en Lande, 1594-1798, inv.nr. 102 Alfabetische inhoudsopgave 'Staatsresolutiën', 1595-1700* 470 dd. 29 feb 1644.

[77] *Requeste des parlements (Kn. 4996)*, stuk 3.

[78] *Yrlands bl. request (Kn 4993)*. Deze editie bevat: stuk 1. Beschrijving van de wreedheden (het *Bloedende request* (3-9); 2. Brief van de synode in Westminster aan de Nederlandse synoden, dd 29 juli 1643 (os) (9-11); 3. Brief van het *Committee for Ireland* aan de synoden, dd. 4 augustus 1643 (os) (11-12); 4. *Requeste des*

bloedende request niet alleen bedoeld was om kerkelijke steun te verwerven maar ook om gewone Nederlanders aan te moedigen te doneren. Met welke argumenten gebeurde dat en welk doel werd de lezers voorgehouden?

Het *Committee for Ireland* begon met het beroep op de medemenselijkheid van de Nederlanders waarmee deze studie opende.[79] Toch was het belangrijkste thema het behoud van 'de geheele protestantsche partye'. De morele schuld aan Engeland werd kort aangestipt, evenals 'de nauwe relatie die wij hebben in elkanders behoudenisse'. In de publiekscampagne stak het *Committee* allerminst onder stoelen of banken dat het Nederlandse geld naar het leger zou gaan:

> Ende oock onse legers aldaer verseckeren [...] dat indien wy haer in dese tijt spoedelijck te willen toesenden subsidiën van gelt en viccalie[n], zij niet en twijfelen, ofte sullen ons in korten meesters maken van dat Coninghrijcke [Ierland]. Doch onse distractien ons nu belettende haer met alle behoeften sulcks te hulpe te komen [...] gewaeghe [wij] uwe hulpe en broederlijcke assistentie in desen te versoeken.[80]

Het verschil met het voorzichtig geformuleerde officiële hulpverzoek aan de hogere overheden is evident. Kennelijk veronderstelden de Engelsen dat het doel tegenover de synodes en de potentiële donateurs niet zo diplomatiek geformuleerd hoefde te worden.

Het speciaal voor de collecte geschreven *Bloedende request* (stuk 1) beoogde de gevers te motiveren. Het zes pagina's tellende stuk beschreef de katholieke wreedheden en de daarop gevolgde hongersnood minder gedetailleerd dan *Yrelandtsche traenen* maar bracht wel dezelfde argumenten naar voren. Het is doorspekt met citaten uit de Klaagliederen van Jeremia wat een parallel impliceert tussen de situatie in het Britse rijk en het Bijbelse Israël.[81] Deze religieuze duiding werd nog versterkt door de vervolging van Ierse protestanten te vergelijken met iconische vervolgingen uit de oudheid (Nero, Trajanus) en het recente

---

parlements (Kn 4996). Dit laatste stuk ontbreekt in andere (niet-Hollandse) edities, bijv. Thyspft 4605, Kn 5044. In de Franeker editie (Kn 5044) is een recentere brief van de Westminster Assembly (dd januari 1644) toegevoegd.

[79] Citaat bij Inleiding, noot 1.

[80] *Yrlands bl. request (Kn 4993)*, stuk 3.

[81] Hierin rouwt Jeremia om de val en de verwoesting van de tempel van Jeruzalem in 586 vC als straf voor de zonden van het Joodse volk.

protestantse verleden. De expliciete vergelijking met de vervolging onder Alva maakte het leed van de Ierse broeders voor het Nederlandse publiek wel erg invoelbaar, een retorische strategie die ook de Duitse predikanten uit het vorige hoofdstuk al toepasten.[82] Binnen de religieuze context van deze collecte moeten we dit interpreteren als een direct beroep op de confessionele identiteit van de lezers. Tot slot werden die, met een verwijzing naar de parabel van de Barmhartige Samaritaan, aangespoord om niet alleen te bidden maar ook aan 'de noodruftigheden des lichaems' te denken, dus aan praktische hulp.[83] Dit culmineerde in een emotionele oproep aan Nederlandse moeders:

> Sie uwe onnoosele kinderen aen, en denckt hoe [het] ons te moede is, als wij van d'onse, die de gemeene swarigheden door hare kintsheyt noch niet begrijpen, met schreyende stemmen om broot ghebeden werden, ende wy en konne ut haer sonder uwe hulpe niet beschicken. Denckt, denckt hoe dat onse herten als dan door droefheydt werden als verbrijselt! Bedenckt dit, ghy barmhertighe Moeders! Wy spreken ul[ieden] dan alle aen […].[84]

Het *Bloedende Request* sloot af met beroep op de welvaart in de Republiek en, inspelend op het eigenbelang van de gevers, met de waarschuwing dat God een onbarmhartig oordeel velt over degenen die in gebreke blijven.[85]

---

[82] *Yrlands bl. request (Kn 4993)*, 5–6.
[83] Ibid., 7. Voor de parabel: Jacobus 2:16.
[84] Ibid., 8–9.
[85] Ibid., 9.

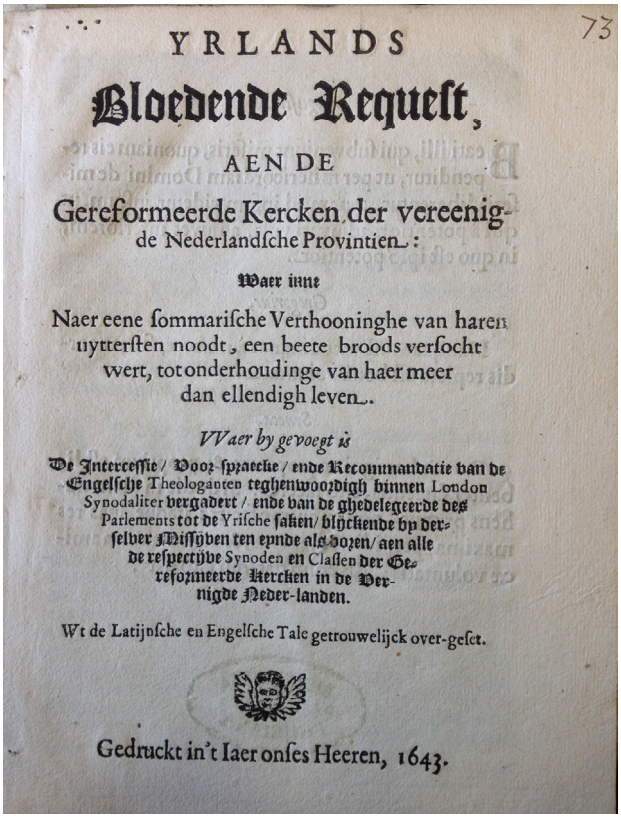
73

YRLANDS

Bloedende Requeſt,

AEN DE

Gereformeerde Kercken der vereenig-
de Nederlandſche Provintien:

Waer inne

Naer eene ſommariſche Verthooninghe van haren
uytterſten noodt, een beete broods verſocht
wert, tot onderhoudinge van haer meer
dan ellendigh leven.

VVaer by gevoegt is

De Interceſſie / Voor-ſpraecke / ende Recommandatie van de
Engelſche Theologanten teghenwoordigh binnen London
Synodaliter vergadert / ende van de ghedelegeerde des
Parlements tot de Yriſche ſaken / blyckende by der-
ſelver Miſſyven ten eynde als voren / aen alle
de reſpectyve Synoden en Claſſen der Ge-
reformeerde Kercken in de Ver-
nigde Neder-landen.

Wt de Latijnſche en Engelſche Tale getrouwelijck over-geſet.

Gedruckt in't Iaer onſes Heeren, 1643.

Afb. 4 *Yrlands bloedende request* (1643). Universiteitsbibliotheek Leiden, Thyspf 4605 (gelijk aan Kn. 4993, Hollandse editie). Foto: auteur.

De collecte

In Holland en Zeeland lag de collecte, zoals gezegd, problematisch. De Hollandse collecte was overgelaten aan de steden, die echter niet allemaal meededen. Zo weigerde het Amsterdamse stadsbestuur in november 1643 toestemming te geven met de grote nood onder de eigen armen en 'andere consideratien' als excuus. De kerkenraad ondernam geen verdere actie omdat 't'selvige te vergeeffs soude sijn'. De magistraten gingen een half jaar later alsnog overstag toen het parlement de burgeroorlog leek te gaan winnen. De (schijn van) van neutraliteit was niet langer nodig en het was politiek handig een gebaar naar het parlement

te maken. Het stadsbestuur eiste wel dat de omvang van de opbrengst gemeld zou worden en dat het geld 'ad pios usus', tot vroom gebruik, zou worden besteed.[86]

De Zeeuwse Staten delegeerden de collecte aan de steden maar stelden op aandringen van de Middelburgse magistraten wel een aantal extra eisen aan de uitvoering. De collecte moest plaatsvinden onder leiding van de stadsbesturen en de opbrengst moest worden ondergebracht bij de Middelburgse Wisselbank om 'alhier' onder toezicht van de Gecommitteerde Raden uitgegeven te worden aan voedsel.[87] Volgens de Zeeuwse classes was de collecte een kerkelijke aangelegenheid en druiste de order in tegen het kerkenrecht. Ze gaven hun kerkenraden dan ook opdracht te collecteren als vanouds en het geld bijeen te brengen bij de classes:

> [O]ordeelende de selve clausule te strijden tegens Godts woort ende de oude order voor desen in kerckelijcke collecten gebruijckelijck ende tot preiuditie [i.e. nadeel] van alle de kercken streckende, heeft goet gevonden dat alle de kerken deses classis als ignorende de voors[eijde] conditie met de selve collecte te eerstdaechs sullen voortgaen op den ouden voet, sorge dragende dat de colligeerde penningen werden gebracht inde respective kerkenraden om dan gesamentlijck bijeen gebracht te werden inde classe ende alsoo tot soelagement der gereformeerde gemeijnte van ijerlant geimployeert te werden [...].[88]

Het negeren van de eis leidde in de classes Tholen en Schouwen tot conflicten tussen kerk- en stadsbesturen. In Brouwershaven (classis Schouwen) wilde de kerkenraad de Ierse collecte op Eerste Kerstdag houden, maar het stadsbestuur greep in en liet collecteren 'door *hare* gedeputeerde voor de deuren nae voorgaende clockslach ende afcondinge [sic] vande

---

[86] *SAA Acta Asd 7*, 487, 504–505, 536–539, 541.

[87] *ZA Not SvZ*, 21, 23 (citaat), 24 (voorstel Middelburg), 25 (besluit), 26 nov 1643 (protest Zeeuwse kerken), p402 (acte collecte). De Engelse thesauriers mochten het geld uitgeven onder toeziend oog van de Zeeuwse Raden. Ook op de 24e werd gemeld dat de 'etenswaren [...] *van hier* direcktelijck naer het rijck van Ierlant' moesten worden gestuurd. Kopie van de brief van de Staten van Zeeland met toestemming voor collecte, in *UB VU Hss. Verzameling van diverse stukken uit eigen bezit XV.05031, Udemans, Godefridus Cornelisz, [verzameling aantekeningen 1600-1650]* ([Zeeland (m.n. Zierikzee)]) 535.

[88] *ZA 28 inv.nr. 3*, 3 dec 1643 (64-65).

statelijcke acte […] van [het] stadthuijs'.[89] Toen kerkenraadsleden verhaal wilden halen, weigerden de magistraten hen te ontvangen. Wat bewoog de stadsbestuurders? Waarschijnlijk stonden ze gewoon op hun strepen, maar mogelijk ging het ook om de datum want met Kerstmis werden altijd lucratieve collectes voor de stedelijke armenkas gehouden. Duidelijk is dat de Zeeuwse overheden greep wilden houden op de opbrengsten. Het wantrouwen ten opzichte van de parlementaire collecteurs en hun Zeeuwse sympathisanten was niet onterecht, want hun opdracht was via *Yrlands bloedende request* algemeen bekend.[90] Maar dat is voor Zeeland niet het volledige verhaal. Dat de normale procedure niet gevolgd werd, kan gebaseerd zijn op onvoldoende vertrouwen in de onpartijdigheid van de classes of omdat de Staten wilden afdwingen dat het geld 'alhier', dus in de Zeeland zelf, besteed zou worden. Dat laatste zou erop kunnen wijzen dat de overheid vermoedde dat de collecte mogelijk veel geld zou opbrengen dat anders uit de economie zou wegvloeien. Een tweede reden om de kerken te wantrouwen was omdat er

> binnen de stadt Middelburgh [...] ende andere steden van Zeelant, een opspraecke loopt, aengaende hare handelinge ontrent de penningen, die anno 1641, gecollecteert zyn in onse kercken ten behoeve van de arme verdruckte christenen in Duytsland, ende dat haren naem [...] daer door gequest (sic) wert.[91]

De geruchten dat de predikanten de opbrengst van de collecte voor Duitsland voor eigen gewin belegd hadden in de West-Indische Compagnie waren kennelijk zo hardnekkig dat de predikanten er zelf het besluit van de Staten aan toeschreven, want vlak daarna verschenen zij persoonlijk in de Statenvergadering om tekst en uitleg te geven en hun naam te zuiveren.[92] De Zeeuwse predikanten trokken, zoals we zullen zien, aan het kortste eind: de Ierse gelden werden ondergebracht bij de Wisselbank en niet bij de kerkenraden.[93] Een vergelijkbaar

---

[89] Ibid., 21 jan 1644 (66v-67) [mijn cursivering]. De eindafrekening bevestigt deze uitvoering, *Journal of the House of Lords [verder: JHoL]* (Londen 1509) 22 mrt 1648/49 <https://www.british-history.ac.uk/search/series/lords-jrnl>.

[90] Grell, 'Godly charity', 750–752. Zie bij noot 80.

[91] *ZA Not SvZ*, 16 januari 1643.

[92] Ibid. Het beleggen van restant van de collecte van 1641 was volgens de predikanten conform het besluit van de Grote Kerkenraad en gebeurd met medeweten van de magistraat van Middelburg. Het was bedoeld als een reserve zodat niet bij elke Duitse hulpvraag gecollecteerd hoefde te worden.

[93] *JHoL*, 22 mrt 1647/48.

conflict speelde in Middelburg opnieuw in december 1643 toen de magistraten een collecte voor Hessen en het beheer van de opbrengsten opnieuw naar zich toetrokken.[94] De magistraten hadden blijkbaar niet alleen weinig vertrouwen in de predikanten vanwege hun puriteinse sympathieën.

Door het delegeren van de beslissingsbevoegdheid over de collecte naar lagere niveaus kwamen er geen landelijke of provinciale collectes, maar stedelijke. De Ierse collecte nam daardoor ruim twee jaar in beslag en de Engelse collecteurs moesten stad en land afreizen:

> [They] were enforced to carry over and maintain their families there in the time of their employment, which hath cost them very much; and the more by continual travelling to and fro from city to city in all those provinces, for the better effecting of the business […].[95]

Uit hun eindrapportage aan het *House of Lords* op 1 april 1648 (ns) blijkt dat die inspanningen ruim 310.000 gulden opleverden.[96] Dat de collecte-opbrengsten per synode en niet per gewest werden bijgehouden, is een indicatie voor de nauwe samenwerking tussen de collecteurs en de kerkelijke instanties (Tabel 3).[97]

---

[94] Nagtglas, *Kerkeraad*, 26 dec 1643 (129).

[95] 'The humble petition of [... the] treasurers for receiving contributions in Holland for the distressed protestants in Ireland [...]', in: *Journals of the House of Lords. Deel 10* (H.M. Stationery Office 1648) 135–154, aldaar 135.

[96] 'Humble petition'. In juli 1645 rapporteert Hoste een bedrag van 302.262 gulden, *Res. SvH* dd. 5 juli 1645.

[97] Het Landschap Drenthe en de Generaliteit ontbreken, waarschijnlijk omdat deze formeel onder andere synoden vielen. J.W.Th.M. Beekhuis-Snieders en H. Perton, *Nadere toegang op de protocollen van de Provinciale Synode van Drenthe 1622-1809* (Assen 1990).

Tabel 3. Opbrengst Ierse collecte, in guldens per synode

Zuid-Holland	112.271
Noord-Holland	87.682
Zeeland	43.466
Utrecht	18.279
Friesland	21.784
Groningen (gift)	3.000
Gelre	13.867
Overijssel	11.833
	Totaal: 312.185

Bron: Humble Petition, JHoL

Door het wantrouwen over de bedoelingen van de Engelse collecteurs bleven er speculaties.[98] Was het geld misschien toch aan wapens besteed, kwam de hulp wel terecht bij de noodlijdende Ierse protestanten? Royalisten lieten niet na deze twijfel leven in te blazen, zoals Markies Ormond, *Lord Lieutenant* van Ierland, die in 1644 al te kennen gaf dat de 'provisien' bij het Schotse leger in Ierland terechtkwamen.[99] De collecteurs moesten tekst en uitleg geven, onder andere bij de Hollandse Staten en de Haagse classis.[100] De eindrapportage laat zien dat er alleen voedsel werd gekocht, maar bevestigt ook dat het meeste daarvan terecht kwam bij het parlementaire leger. De suggestie dat het collectegeld aan wapens werd besteed lijkt ongegrond, er is immers geen reden te twijfelen aan de juistheid van de interne en niet voor publicatie bedoelde rapportage aan het parlement.

De eindrapportage bestaat in feite uit twee rekeningen, een voor het Zeeuwse collectegeld en een voor het geld dat in Amsterdam beheerd werd. De Amsterdamse rekening werd alleen getekend door de parlementaire thesauriers, de Zeeuwse door twee Gecommitteerde Raden, de Engelse thesauriers en een vertegenwoordiging van de Zeeuwse kerken.[101] De controle was in Zeeland kennelijk veel scherper dan in Amsterdam. Van Zeeland laat de eindrapportage ook de vorm van de collecte zien, die per plaats verschilde.[102] In

[98] Grell, 'Godly charity', 753.
[99] *NA Staten-Generaal 1.01.02, inv.nr. 11888 Register van ingekomen ordinarisbrieven en bijlagen uit Engeland 1644-1646* 181–184.
[100] *NA Hervormde Classis te 's-Gravenhage, 3.18.62.02, inv.nr. 3 notulen 1636-1676* 13 juni 1644; *Res. SvH*, 5 juli 1645.
[101] Voor de Raden: 'Repertorium van ambtsdragers en ambtenaren 1428-1861' <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Repertorium>. Voor de thesauriers: noot 70.
[102] In Vlissingen werd langs de huizen (van lidmaten?) gecollecteerd, voor Brouwershaven: noot 89.

Cadzand (Zeeland), Leiden en Friesland droegen ook doopsgezinde kerken bij aan de collecte.[103]

Van het geld werden tussen december 1643 en december 1645 dertien schepen uitgerust en niet twaalf zoals Hoste zelf in juli 1645 nog had gemeld.[104] Met de Zeeuwse opbrengst konden twee schepen uitgerust worden. Van de lading werd opvallend veel ingekocht in Zeeland zelf, wat het eerder geopperde idee ondersteunt dat de Staten wilden voorkomen dat geld zou wegvloeien uit de economie. In Zeeland schonk de admiraliteit de konvooibelasting en werkten de verzekeringsagenten, aan de namen te zien mogelijk afkomstig uit de calvinistische diaspora, pro Deo.[105] Deze giften in natura tonen de grote betrokkenheid van deze organisaties en personen. Hoe belangrijk de hulp was, blijkt uit het verslag uit 1646 van de militaire commandant van Munster in het parlement:

> At first Parliament, on which we had thrown ourselves for help, appeared unable to support us. We were only saved from starvation by the accidental arrival of a ship from Plymouth, and then there came two corn ships from Holland.[106]

En ook de Ierse kerk meende in haar dankbrief aan de Zeeuwse kerk ‘dat aen gheen kercke hulpe of raedt in bequamer tijdt is toegebracht als aen de onse’.[107]

In de historiografie wordt het succes van de collecte doorgaans toegeschreven aan de Zeeuwse kerken en ook tijdgenoten, zoals de Schotse synode en de Ierse kerken, erkenden hun Zeeuwse collega’s als de instigators van de Nederlandse hulp:

---

[103] Cor Trompetter, *Eén grote familie. Doopsgezinde elites in de Friese Zuidwesthoek, 1600-1850* (Hilversum 2007) 35–36; Jhr. W.J.C. Rammelman Elsevier, ‘Collecte voor de arme en onderdrukte protestanten in Ierland, te Leiden gehouden, a. 1644’, *De Navorscher* 14 (1864) 299–300, aldaar 299–300.

[104] *Res. SvH*, 5 juli 1645.

[105] Verzekeringsagent Jacob Last 'hath acquitted his Salary for God's Sake' net als zijn collega Peter de Maille. De konvooibelasting werd geschonken door de Admiraliteit en de 'Earl's Custom' door de 'customers'. Bij het schip dat via La Rochelle voer schonk William Watson, de eigenaar (?) en tevens thesaurier voor de collecte namens het parlement, een deel van zijn loon.

[106] ‘Verslag Lord Inchiquin (SP 63/261 f.61, dd 27 jan 1646 [6 feb 1647 ns])’, in: Robert Pentland Mahaffy ed., *Calendar of the State Papers relating to Ireland, of the reign of Charles I, Vol. 2: 1633-1647* (Londen 1901). Graaf Inchiquin, Ier van geboorte, steunde de koning tot hij in juli 1644 uit onvrede over zijn beloning de kant van het parlement koos,‘British Civil Wars, Commonwealth and Protectorate, 1638-60 [verder: BCW]’ http://bcw-project.org/biography <http://bcw-project.org/>.

[107] *Brief van de kercken in Yerlandt, aen de kercken in Zeelandt, inhoudende een danckseggingе over den leeftocht hun toe-ghesonden (Knuttel 5154 dd 12 aug 1644 os)* (Amsterdam: A. Jacobsz 1645) 4.

> Wat nu (seer beminde broeders) u werk in desen sy geweest, met wat godtvruchtige devoiren, met wat arbeyt ende geduerighe neerstigheyt ghylieden dese vrucht, van sulcken uyt-muntende liefde*, niet alleen gesaeyt maer oock tot eenen rijpen oogst ghebracht hebt*, wert by ons geerne bekent.[108]

Het succes van de collecte was echter gebaseerd op twee pijlers, de pro-parlementaire lobby in de publieke pers en de pressie van de Zeeuwse kerken in de kerkelijke en de bestuurlijke lobbycircuits.

Conclusie

In de Nederlandse beeldvorming werden de Ierse protestanten de belichaming van onschuldig slachtofferschap van katholiek fanatisme en het Engelse parlement gold als de laatste strohalm van de Reformatie. De rode draad in de publieke discussie over de Ierse Opstand en de Engelse Burgeroorlog was de bezorgdheid om het behoud van de Reformatie, de verdediging van de ware religie en de lotsverbondenheid tussen Engeland en de Republiek. De verdediging van de ware gereformeerde religie en trouw aan het vaderland werden daardoor onlosmakelijk met elkaar verbonden. Dit zette de gewesten en de Unie onder druk om de neutraliteitspolitiek op te geven. Deze druk werd nog verhoogd met een beroep op christelijke (overheids)plicht en morele schuld. Deze redenering vinden we zowel in het publieke debat als in de Zeeuwse lobby, wat niet zo verbazingwekkend is vanwege de verwevenheid van beide lobbycircuits.

Het belangrijkste argument dat het parlement gebruikte om de landelijke en gewestelijke overheden te overtuigen, was humanitaire steun (brood) voor de geloofsgenoten in Ierland. Over hulp voor het parlementaire leger of het behoud van het ware geloof werd niet gerept. Die tactiek was duidelijk afgestemd op de officiële neutraliteitspolitiek van de Republiek en opende de weg voor de Staten-Generaal om tegemoet te komen aan de publieke druk en de collecte te gedogen. De collecte was een opeenvolging van lokale hulpacties omdat de bestuurders vreesden dat hulpcampagnes op landelijk en provinciaal niveau nadelig waren

---

[108] *Brief (Kn 5154)*; *Eenen sent-brief van de Nationale Synode van Schotlant [...] inhoudende een hertige danckseggingh*e*, van de liberale collecte aen die van Yerlant [...] (Knuttel 5062)* (Middelburg: Z. Roman 1644) A2v (citaat, mijn cursivering).

voor de internationale positie van de Republiek. Het Amsterdamse stadsbestuur ging pas in 1644 overstag toen het parlement aan de winnende hand was. Daaruit mogen we concluderen dat voor de civiele autoriteiten de buitenlandse politiek de doorslag gaf bij hun besluit over de hulpactie.

De Hoogmogenden lieten de besluitvorming over de collecte aan de stadsbesturen. De decentrale bestuursstructuur van de Republiek maakte deze bestuurlijke flexibiliteit mogelijk en stelde de hogere overheden in staat de ongemakkelijke keuze te vermijden tussen nationale belangen (het buitenlandse beleid en de handel) en transnationale calvinistische solidariteit. De overheid kon naar buiten toe een schijn van neutraliteit volhouden en tegelijkertijd tegemoetkomen aan pressie vanuit de samenleving. Delegeren van het besluit over de collecte was een manier om het gebrek aan consensus op hogere bestuursniveaus te omzeilen en de harmonie te bewaren. Door te benadrukken dat er alleen levensmiddelen gekocht mochten worden, kon tegenover de Engelse koning volgehouden worden dat het slechts om humanitaire hulp ging. Dat de hulp desondanks toch steun aan de puriteinse zaak inhield, daarvan was iedereen zich destijds wel bewust.

De collectes namen maar liefst twee jaar in beslag. De parlementaire publiekscampagne zocht nadrukkelijk aansluiting bij de publieke media. Anders dan in de lobby bij de hogere autoriteiten staken de collecteurs daarbij het eigenlijke doel van de collecte, steun voor het parlementaire leger, juist niet onder stoelen of banken. De angst voor de ondergang van de Reformatie werd, gezien de dreigende opmars van de Contrareformatie in deze periode, breed gedeeld en het daaruit voorvloeiende geloof in de lotsverbondenheid van beide gereformeerde staten eveneens.[109] Voor het Nederlandse publiek was dit argument invoelbaar en versterkte het de psychologische identificatie met de geloofsbroeders in Ierland en het parlement. De nood van de slachtoffers kwam op de tweede plaats, hoewel de lezers begrepen zullen hebben dat een parlementaire overwinning ook de redding van de Ierse geloofsgenoten betekende.

De brief van het *Irish Committee* waarmee dit proefschrift opende, deed daarnaast nog een sterk appèl op de ratio en vooral op de medemenselijkheid, die juist onder geloofsgenoten

---

[109] Jonathan Scott, *England's Troubles: seventeenth-century English political instability in European context* (Cambridge 2000) 29–30.

nog sterker behoorden te zijn.[110] De oproep aan Nederlandse moeders zich te verplaatsen in Ierse moeders was erop gericht om bij de lezers – en niet alleen de moeders - een psychologische identificatie met de slachtoffers op te wekken vanwege hun lijden en niet om het gedeelde geloof.[111] We kunnen dit, volgens de definitie in de inleiding, zien als een humanitair argument. De Hollandse aanbevelingsbrief (voor 'arme litmaten ende religions-verwanten') en ook de brieven van de synode in Westminster en het *Committee* plaatsten de collecte echter weer in een religieuze context.

Bij de Ierse collecte speelden religieuze argumenten op alle niveaus (overheden, kerken, gevers) de belangrijkste rol. Tegelijkertijd was er binnen deze religieuze context ook een humanitair discours mogelijk. De gereformeerde boventoon van de collecte heeft mennonieten hier en daar niet belemmerd te doneren. Vanzelfsprekend voelden ook zij zich aangesproken door de humanitaire argumenten en emotionele oproepen. Maar tussen de humanitaire argumenten en de confessionele solidariteit was er ook een categorie argumenten die inspeelde op een collectieve angst voor de ondergang van de Reformatie, een gezamenlijk vijandbeeld en een gedeeld slachtofferschap van *alle* protestanten waardoor ook niet-gereformeerden zich aangesproken konden voelen. In hoofdstuk 5 zullen we zien dat er nog andere redenen waren voor de doopsgezinde bijdragen aan collectes voor gereformeerde doelen. Het ligt voor de hand dat Nederlandse katholieken zich door de negatieve stereotypering van hun geloof niet aangesproken voelden. Hun geloofsgenoten op het Iberisch schiereiland interpreteerden de Ierse Opstand als een religieuze strijd waartoe de Ierse katholieken gedwongen waren omdat Karel II hen onvoldoende beschermde tegen het protestantse parlement.[112] Of Nederlandse katholieken er net zo over dachten, valt door het ontbreken van bronnen helaas niet vast te stellen.

Anders dan we in het vorige hoofdstuk zagen, raakten de Staten-Generaal dit keer direct betrokken bij de hulpactie aan de Ierse protestanten en het parlement. Dat kwam niet alleen doordat die hulp het buitenlandse beleid raakte, maar ook door de diplomatieke bemoeienis van de Engelse koning en (later) het parlement. Toch stonden de Staten-Generaal en de

---

[110] Zie citaat bij Inleiding, noot 1.
[111] Zie citaat bij noot 84.
[112] Hiram Morgan, 'News from Ireland: Catalan, Portuguese and Castilian pamphlets on the Confederate War in Ireland', in: Micheál Ó Siochrú en Jane H. Ohlmeyer eds., *Ireland, 1641. Contexts and reactions* (Manchester 2013) 115–133.

meeste gewesten geen landelijke of gewestelijke hulpacties toe omdat de Republiek stellingname in de Engelse Burgeroorlog zo lang mogelijk probeerde te vermijden. De decentralisatie van de collecte kwam dus niet voort uit particularisme, maar uit het gezamenlijke belang van de neutraliteitspolitiek.

3

Waldenzen en hugenoten, 1655-1731

Overheidsperspectief

De waldenzen stamden volgens de gangbare zeventiende-eeuwse opvattingen af van de 'armen van Lyon', een uit de middeleeuwen daterende christelijke beweging die het oorspronkelijke geloof levend had gehouden in weerwil van eeuwenlange vervolgingen.[1] Met hun nadruk op *sola scriptura*, lekenprediking en leven in armoede werden ze gezien als protestanten *avant la lettre*.[2] In 1532 sloten ze zich formeel aan bij de (Zwitserse) Reformatie. Volgens de cryptokatholiek Lieuwe van Aitzema leken ze het meest op 'de huydiges daeghsche wederdoopers', wat overeenstemt met hun opname tot circa 1600 in de doopsgezinde *Martelaersspiegel* van Tieleman Braght.[3] Na eeuwen van vervolging woonden er in de vroegmoderne tijd alleen nog waldenzen in de Cottische Alpen, waar zij een teruggetrokken bestaan als bergboeren leidden. Levend in de grensgebieden van het huidige Zuidoost-Frankrijk en Noordwest-Italië, vielen zij onder verschillende politieke regimes en religieuze regelingen. De waldenzen in de Dauphiné ressorteerden onder Frans bestuur en profiteerden van het Edict van Nantes (1598), hun geloofsbroeders in Piëmont onder de hertogen van Savoye en het Verdrag van Cavour (1561). De waldenzen kregen daarbij het recht hun religie uit te oefenen in een beperkt gebied, maar dat betekende niet dat de hertogen van Savoye de aanwezigheid van religieuze dissidenten op prijs stelden. Sinds het verlies van Genève in 1526 associeerden zij protestantisme met republicanisme en rebellie en de waldenzen vormden in

---

[1] *Van de outheyt der evangelische kercken in de valleyen van Piedmont (Thyspf 7306)* (Utrecht 1662).

[2] Overzichtswerken: Gabriel Audisio, Claire Davison (vertaler), *The Waldensian dissent. Persecution and survival, c.1170-c.1570* (Cambridge (UK) 1999); Giorgio Tourn, Richard Bundschuh (vertaler), *Geschichte der Waldenser-Kirche. Die einzigartige Geschichte einer Volkskirche von 1170 bis zur Gegenwart (oorspr. 1977)* (Turijn 1980). Voor een kritische analyse van de historiografie over de waldenzen: Peter Biller, 'Goodbye to Waldensianism?', *Past & Present* 193 (2006) 3–33.

[3] Lieuwe van Aitzema, *Saken van staet en oorlogh, 1621 - 1668, 6 dln.* (Folioversie; Den Haag 1669) dl. III 1229; Tieleman Jansz. van Braght, *Het bloedig tooneel, of Martelaersspiegel der doops-gesinde of weereloose christenen, die, om 't getuygenis van Jesus haren Salighmaker, geleden hebben, ende gedood zijn, van Christi tijd af, tot desen tijd toe* (2e druk; Amsterdam 1685).

hun ogen een bedreiging voor de eenheid van de staat.[4] Desondanks bleven de waldenzen redelijk gevrijwaard van grootschalige vervolging of uitzetting tot 1655, toen Savoyaarse en Franse troepen tijdens de paasdagen hele dorpen uitmoordden. Dit 'Piëmontese Pasen' schokte protestants Europa en vernietigde de illusie dat met de Vrede van Westfalen (1648) een religieuze vrede was bereikt.[5] In Engeland maakten de berichten over de deelname van katholieke Ierse soldaten aan deze moordpartij de herinnering wakker aan de Ierse Opstand van 1641 die we in hoofdstuk 2 al tegenkwamen.[6] De verontwaardiging over de laffe aanval gaf de aanzet tot de eerste grootschalige protestantse solidariteitsactie na de Dertigjarige Oorlog.[7] Grootschalige vervolgingen en uitzettingen, waarover later in dit hoofdstuk meer details, herhaalden zich in de jaren 1680, 1695-1699 en voor het laatst in 1731 (Tabel 4). Vanaf de jaren 1680 ging het lot van de Franse protestanten interfereren met dat van de Piëmontese waldenzen door de nagenoeg gelijktijdige intrekking van beide religieuze gedoogregelingen. Dit hoofdstuk onderzoekt onder welke voorwaarden steun aan geloofsgenoten na de Dertigjarige Oorlog tot stand kwam, hoe dat georganiseerd werd en de rol en redenen van de overheid daarbij. Hoofdstuk 4 behandelt deze collectes vanuit het perspectief van de gevers.

---

[4] Geoffrey Symcox, 'Toleration and *ragion di stato*. Jews and Protestants in the Savoyard State, ca. 1650–1750', in: Hans Erich Bödeker, Clorinda Donato en Peter Hanns Reill eds., *Discourses of tolerance and intolerance in the European Enlightenment* (Toronto 2009) 27–52; Geoffrey Symcox, 'The Waldensians in the absolutist state of Victor Amadeus II', in: Albert de Lange ed., *Dall'Europa alle Valli valdesi. Atti del XXIX Convegno storico internazionale: 'Il Glorioso Rimpatrio (1689-1989), contesto, significato, immagine.'* (Turijn 1990) 237–250, aldaar 239–240.

[5] 'Piëmontese Pasen' is een negentiende-eeuwse benaming van Alexis Muston en Ferdinand Mailhet, *Les Pâques piémontaises, ou le Massacre des Vaudois du Piémont en 1655* (Parijs 1850). De vervolging vond volgens de, in de meeste protestantse landen gebruikte, juliaanse kalender met Pasen plaats.

[6] Elizabeth Sauer, *Milton, toleration and nationhood* (Cambridge 2013) 70–71; Timothy Venning, *Cromwellian foreign policy* (Basingstoke 1995) 95–96.

[7] Enea Henri Balmas en Grazia Zardini Lana, *La vera relazione di quanto è accaduto nelle persecuzioni e i massacri dell'anno 1655. Le 'Pasque Piemontesi' del 1655 nelle testimonianze dei protagonisti* (Turijn 1987) 70 en passim.

Tabel 4. Religieregelingen & vervolgingen waldenzen en hugenoten

Religieregelingen
• 1561 Verdrag van Cavour (Piëmont)
• 1598 Edict van Nantes (Frankrijk)
Vervolgingen en internationale context
• 15 (os)/25 (ns) april 1655 'Piëmontese Pasen'
• 18 aug 1655 *Patente di gratia di Pinerolo*
• Jaren 1660 Vervolging waldenzen
• 14 feb 1664 Herstel verdrag Cavour
• 18 okt 1685 Edict Fontainebleau (herroeping Edict van Nantes)
• 31 jan 1686 Intrekking Verdrag van Cavour
• 3 jan 1687 Uitwijzingsedict Piëmont (verbanning waldenzen en hugenoten)
• 1688 Franse inval in de Palts
• 1688-1689 *Glorious Revolution*
• 1688-1697 Negenjarige Oorlog
• 1689 *Glorieuse Rentrée* waldenzen in Piëmont
• 20 okt 1690 Aansluiting Savoye bij anti-Franse coalitie
• 23 mei 1694 Tolerantie-edict Piëmont
• 1696 Vredesverdrag Savoye & Frankrijk
• Sept 1697 Vrede van Rijswijk
• 1 juli 1698 Verbanning Franse protestanten uit Prageladal
• 1702-1713 Spaanse Successieoorlog
• 1703 Aansluiting Savoye bij anti-Franse coalitie
• 1713 Vrede van Utrecht
• 20 juni 1730 Verbod protestantisme Savoye

Financiële omvang van de solidariteit

Uit de historiografie is bekend dat de Republiek de waldenzen langdurig diplomatiek en financieel steunde maar een goed overzicht van het geld dat daarmee gemoeid was ontbrak tot dusver. Mijn inventarisatie laat zien dat de hulp werd gefinancierd met een aantal lucratieve collectes tussen 1655 en 1731 (Tabel 5). Daaruit blijkt dat er in de Republiek ook na 1648 heel veel geld gemoeid was met hulp aan buitenlandse geloofsgenoten, totaal ruim 1.2 miljoen (zonder de onzekere opbrengst van 1728).[8] Dit is een zeer voorzichtige schatting omdat niet alleen de opbrengsten van 1728, maar ook die van lokale collectes niet zijn meegenomen. Deze opbrengsten getuigen van een breed draagvlak dat bovendien langdurig in stand bleef. De aanleiding was steeds religieuze vervolging of uitzetting (behalve 1728),

[8] Een verdere financiële analyse is te vinden in Bijlage I.

toch zien we in slechts drie van de zes keer (1655, 1687, 1699) een landelijke solidariteitsactie.[9] Blijkbaar was de steun aan de waldenzen niet vanzelfsprekend of onvoorwaardelijk en was de gedeelde confessie alleen onvoldoende basis voor solidariteit. In de vorige hoofdstukken zagen we de effectiviteit van de kerkelijke lobby en van de publieke media. Hoe zat dat bij de steun aan de waldenzen?

Tabel 5. Opbrengsten collectes 1655-1731, in guldens per gewest

	6 sept 1655 waldenzen	*Jaren 1660 waldenzen*	*10 nov 1687 waldenzen*	*16 mei 1695 vluchtelingen Palts*	*26 feb 1699 waldenzen ea vluchtelingen*	*1728-1729 Overstroming Piëmont*	*10 sept 1731 waldenzen*
Holland	151.263	X, S, ?	129.169	-	206.081	226.289 [?]	308.504
Zeeland	23.826	40.000 [?]	16.567	-	24.290		-
Utrecht	13.263	7.190	16.522	-	14.111		-
Friesland	10.062	14.597	15.687	-	18.627		-
Groningen	14.150	10.680	12.607	13.959	15.612		-
Gelderland	10.670	X	14.231	-	15.409		-
Overijssel	8.493		11.964	-	9579		-
Drenthe	3.000		3.161	-	3.743		-
Generaliteit	13.654		13.441	-	17.453		-
Totaal:	**248.380[10]**	**72.467 [?]**	**233.349**	**13.959**	**324.887**	**226.289 [?]**	**308.504**
					Totaal 1655-1731 (excl. 1728):		***1.201.546***

Bronnen: 1655: NA SG 12569.140, [stuk 9] dd. 22 juli 1660. Voor Utrecht: Vermeulen, 'Ondersteuning Utrecht', Monde, 'Onderstand'.[11] *Jaren 1660*: Holland: Léger, *Histoire*, dl. II, 260, 324-325. Groningen 1663: *UBL BW-AW2 CW inv.nr. 987*. Utrecht 1664: J. van Lodensteyn, *Ontfang-schrift* 8. Zeeland 10 feb 1664: Beukelaer, *Spiegel voor de ieucht (Kn 8991)* D2. Friesland 1665: Posthumus Meyjes, Bots en Roelevink, *LAW* 101, 662–663. *1687: NA 1.10.50 (Ellemeet)*, inv.nr. 79 dd 30 jan 1699. *1695: BW-AW2 Hulp* inv.nr. 1438; Bakker, *Hugenoten Groningen 72. 1699: NA 1.10.50 (Ellemeet), inv.nr. 80* dd 23 jul 1700. *1728* Perk en Bresson*, Comité Wallon* 8; *UBL BW-AW2 CW inv.nr. 987.* Geen bevestiging opbrengst in eigentijdse bron gevonden! Nb. Staten-Generaal doneerden additioneel nog 10.000 gulden*, Res SG,* 4 jan 1729. *1731: Eur. Merc., 1731,* dl. II 318.

Legenda: X: weigering toestemming gewest; S: alleen stedelijke collectes; ?: onbekende opbrengst; [?]: twijfel EB aan de juistheid van de bron; -: niet deelgenomen; Leeg: onbekend

[9] In 1695 werd geen poging ondernomen tot een landelijke actie, uitschrijving SvGr 15/25 apr 1695 in *UBL Collectie Bibliothèque Wallonne (1536-2004), AW2 Hulp aan buitenlandse protestanten, inv.nrs. 1431-1457 [verder: BW-AW2 Hulp]* inv.nr. 1438.

[10] Doorgaans wordt een bedrag van 201.022 gulden als totaalopbrengst gegeven, maar daarin ontbreken de bijdragen van Groningen, Gelderland en Overijssel, bijv. in: H.C. Rogge, 'De Waldenzen-moord van 1655 en de zending van Rudolf van Ommeren naar Zwitserland en Savoye', *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde* 5 (1903) 293–357, aldaar 145, 168; M. Bokhorst, *Nederlands-Zwitserse betrekkingen voor en na 1700. Eerste deel 1685-1697* (Amsterdam 1930) 158. Meestal met als bron: Van Aitzema, *Saken*, dl. III 1240 (1656). Hetzelfde bedrag ook in: *NA Staten-Generaal 1.01.02, inv.nr. 12569.140 Brief van Genève en stukken betreffende [...] de distributie van de in de Republiek ingezamelde gelden onder de Waldenzen, 1665-1660* [stuk 7] Extract resolutie SG dd 23 jan 1666; Ibid., [stuk 2] dd. 4 apr 1658.

[11] Monde noteerde een totaalbedrag van 13.387 gulden. Vermeulen noteerde dat in 1655 10.000 pond frans (8750 gulden) werd overgemaakt, wat conform *NA SG 12569.140*, [stuk 9] is en dat er in 1661 nog een restant van 4512:12 gulden werd overgemaakt. Het totaalbedrag van Vermeulen is gebruikt.

Creëren van steun: publieke media, kerken of overheid?

Terwijl de kerken zich sterk maakten voor de Duitse en Ierse geloofsgenoten, was de waldenzenvervolging van 1655 opvallend afwezig in de notulen van de landelijke synode van de Waalse kerk, terwijl die toch het eerste aanspreekpunt voor Franstalige geloofsgenoten was. Alleen in de jaren 1660 kwamen de waldenzen op de agenda, vooral dankzij Jean Léger, voorman der waldenzen in 1655 en predikant van de Waalse kerk in Leiden (1662-1670).[12] Ook over de massale vervolging en uitzetting van 1686-1687 zwijgen de synodale acta. De Waalse kerk pleitte in 1698 wel voor hulp aan uit Piëmont uitgewezen *Franse* protestanten.[13] Pas bij de overstromingsramp van 1728 kwam de Waalse synode echt in actie. Ook de gereformeerde synode van Zuid-Holland ontplooide weinig initiatieven, tot 1700 ging het nauwelijks over de waldenzenvervolgingen. Alleen in 1655 stelden de vertegenwoordigers van Gorinchem voor 'iets' te doen, maar de synode besloot de reactie van de Staten van Holland af te wachten.[14] De (synodale) classis Walcheren was actiever en verzocht de Staten van Zeeland in 1655, 1662 en 1664 om een vasten- en biddag en een generale collecte in de kerken.[15]

Het lot van de waldenzen kreeg vooral in 1655 veel aandacht in de publieke media. Ook tussen 1662-1664 was er nog een kleine piek, maar daarna vlakte de media-aandacht af.[16] Hoewel een direct oorzakelijk verband moeilijk aantoonbaar is, is het niet onwaarschijnlijk dat de verminderde aandacht voor de waldenzen in de jaren 1680 te maken had met de grote

---

[12] Émile Bourlier, *Livre Synodal contenant les articles résolus dans les Synodes des Églises wallonnes des Pays-Bas 1563-1688, 2 dln.* (Den Haag 1896); Guillaume Posthumus Meyjes, Hans Bots en Johanna Roelevink, *Livre des actes des églises Wallonnes aux Pays-Bas, 1601-1697*. RGP KS 101 (Den Haag 2005); G.H.M. Posthumus Meyjes, 'Les relations entre l'église réformée des Pays-Bas et les églises Vaudoises au XVIIe siècle', in: Albert de Lange ed., *Dall'Europa alle Valli valdesi. Atti del XXIX Convegno storico internazionale: 'Il Glorioso Rimpatrio (1689-1989), contesto, significato, immagine'* (Turijn 1990) 83–93, aldaar 88–92.

[13] *Res. SvH*, 25 oktober 1698; *NA Collectie De Jonge van Ellemeet, 1.10.50, inv.nrs. 78-82. Resolutien raekende de collectes over de jaren 1675-1707* inv.nr. 78, 6 november 1698.

[14] W.P.C. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland, dl. III 1646-1656*. RGP KS 8 (Den Haag 1910) 527.

[15] D. Buddingh, 'Aanteekeningen betreffende de Waldenzen, voorkomende in de klassikale acten van Zeeland gedurende de jaren 1655-1662', in: N.C. Kist en Willem Moll eds., *Kerkhistorisch archief I* (Amsterdam 1857) 389–401.

[16] W.N. du Rieu, *Essai bibliographique concernant tout ce qui a paru dans les Pays-Bas au sujet et en faveur des Vaudois* (Den Haag 1889); De Bruin, 'Political pamphleteering', 67. Aantal Nederlandstalige pamfletten: 20 in 1655, 5 in 1662, 9 in 1663, 10 in 1664, 2 in 1686, 3 in 1687, 1 in 1689, 5 in 1690, 1 in 1699 en 5 in 1731 (waarvan slechts twee over de uitzetting), 'Bibliografia Valdese' <http://www.bibliografia-valdese.com/jspwald/index.jsp> [geraadpleegd 1 juni 2020].

aandacht in de opiniërende pers voor de Franse dreiging.[17] Wel werden de gebeurtenissen in Piëmont in de kernjaren 1662-1664, 1686-1687, 1689, 1699 en 1731, in lijn met het genre, op een zakelijke manier beschreven in verschillende periodieken.[18]

De kerken speelden bij de steunacties voor de waldenzen dus geen rol van betekenis en ook was er na de jaren 1660 geen sterke pro-waldenzische lobby meer in de publieke media. Toch viel de steun niet weg, zoals Tabel 5 liet zien. Uit mijn onderzoek naar de organisatie van de collectes blijkt dat de seculiere overheden daarbij een grote rol speelden (Tabel 6). Bij alle waldenzencollectes namen de hogere overheden het voortouw, behalve bij de overstromingsramp van 1728. Dit is een breuk met de collectes voor Duitse en Ierse geloofsgenoten waarbij de overheden juist afhoudend waren. Bovendien blijkt dat de Republiek in staat was om *nationale* collectes te organiseren die op één en dezelfde dag in het hele land werden uitgevoerd. Bij deze nationale collectes (1655, 1687, 1699) namen de Staten-Generaal niet alleen het initiatief maar in toenemende mate ook de regie over de uitvoering. In 1687 en 1699 ging de centralisatie nog een stapje verder en werden de gewestelijke opbrengsten bijeengebracht bij de ontvanger-generaal van de Unie. We kunnen het idee dat het staatsbestel van de Republiek te versnipperd was om op nationaal niveau collectes te kunnen organiseren dus definitief naar de prullenbak verwijzen.[19] Toch kwam het niet in alle gevallen tot een nationale hulpcampagne. In de rest van dit hoofdstuk wordt nagegaan waarom en in welke situaties dat wel of juist niet gebeurde.

---

[17] Haks, *Vaderland en vrede*, 115–116; Emma Bergin, 'Defending the true faith: religious themes in Dutch pamphlets on England, 1688-1689', in: David Onnekink ed., *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 217–250, aldaar 226.

[18] *Hollandtsche Mercurius, behelsende het ghedenckweerdigste in Christenrijck, voor-ghevallen binnen 't gantsche jaer (1651-1691) [verder: Holl. Mercurius]* (Haarlem) voor de jaren 1655, 1656, 1662, 1686 t/m 1690; *Nederlands gedenkboek of Europische Mercurius (Amsterdam 1690-1756) [verder Eu. Merc.]* voor de jaren 1699 en 1731. Over de berichtgeving in de *Gazette* en *Haagse Mercure*: Hans Bots, 'Echos de la Glorieuse Rentree des Vaudois dan les Provinces-Unies á travers la presse périodique et les pamphlets', in: Albert de Lange ed., *Dall'Europa alle Valli valdesi. Atti del XXIX Convegno storico internazionale: 'Il Glorioso Rimpatrio (1689-1989), contesto, significato, immagine.'* 11 (Turijn 1990) 379–390, aldaar 381–389.

[19] Zie Inleiding.

Tabel 6. Organisatie en vorm van de collectes 1655-1731

Collectes	*Initiatief*	*Soort collecte*	*Uitvoering 'voet en forme'*	*Controle over opbrengst*
6 sept 1655 (waldenzen)	Staten-Generaal	Landelijk, op één dag	- Vorm overgelaten aan gewest, soms aan stadsbesturen. - Vnl in gereformeerde kerk, in gewest Groningen huis-aan-huis - Gewestelijke biddagen 5 sept	Gewesten => Genève
Jaren 1660 (waldenzen)	Staten v Zeeland	- 4x gewestelijk, in kerken[20] - stedelijk in Holland, verschillende vorm	- Gewestelijk, in kerken; - Holland: vorm aan stadsbesturen	Gewesten / steden?
Jaren 1680 (hugenoot-immigranten)	Verschillend	Vnl. stedelijk, soms gewestelijk	- verschillend	Stad of gewest
10 nov 1687 (waldenzen)	Staten-Generaal	Landelijk, op één dag	- Huis-aan-huis 'zonder uitzondering' - geen landelijke biddag	Staten-Generaal
16 mei 1695 (Vluchtelingen in de Palts)	Staten v Groningen	- Gewestelijk (Groningen), op één dag - Geen voorstel in SG tot landelijke collecte	- Huis-aan-huis, 'zoals in 1687' - Geen biddag	Staten van Groningen
26 feb 1699 (waldenzen ea vluchtelingen)	Staten-Generaal	Landelijk, op één dag	- Huis-aan-huis 'zonder uitzondering' - 1 dag na Landelijke biddag - Gecombineerde uitschrijving collecte & biddag	Staten-Generaal
1728 (overstroming Piëmont)	Waalse synode	- Nationale collecte afgewezen: kerkelijk - Gift Staten Generaal	- In Waalse kerken - Geen landelijke biddag	Comité Wallon (aanvullende eisen van Staten-Generaal)
10 sept 1731 (waldenzen)	Staten van Holland	Gewestelijk (Holland), op één dag	- Huis-aan-huis 'zonder uitzondering' - Geen gewestelijke biddag	Staten van Holland

Bronnen: 1655: Resolutie van 8 juni, M. Bokhorst*, Nederlands-Zwitserse betrekkingen, 158; Groningse uitschrijving: GrA 1, inv.nr. 461. 1660:* Beukelaer, *Spiegel (Kn 8991), E23*; Léger*, Histoire*, dl. II, 260 en 324; Acta Walcheren 31 jan 1664, genoteerd door scriba Cornelis Beuckelaer, in: Buddingh, 'Aanteekeningen', 400; J. van Lodensteyn, *Ontfang-schrift; UBL BW-AW2 CW inv.nr. 987*; Posthumus Meyjes, Bots en Roelevink, *LAW* 101, 662–663. Holland collectes o.a. Haarlem (in de publieke kerken), Rotterdam en Den Haag (beide huis-aan-huis). *1687 waldenzen: Res SG, 10 okt 1687. 1687 hugenoten: zie tekst. 1695: BW-AW2 Hulp inv.nr. 1438. 1699: NA 1.10.50 (Ellemeet), inv.nr. 78 dd 7 feb 1699. 1728: Perk en Bresson, Comité Wallon 8; UBL BW-AW2 inv.nr. 987. 1731: Res. SvH, 20 juli 1731, 2 dec 1732.*

[20] In: Groningen (1663), Utrecht en Zeeland (1664), Friesland (1665)

De eerste landelijke hulpactie (1655)

De eerste waldenzencollecte viel in een periode van interne politieke en religieuze spanningen. Er was onenigheid over de vrede van 1648 die door Holland was doorgedrukt tegen de zin van de landgewesten, stadhouder Willem II en zelfs van enkele Hollandse steden.[21] Ook was er kritiek vanuit rechtzinnige hoek op het lakse optreden tegen katholieken en andere dissenters en de langzame protestantisering van de Generaliteitslanden.[22] De vrede ondermijnde de eenheid, verzwakte de staat en zou de katholieken wel eens kunnen verleiden tot een opstand, immers 'dreyghen [zij] niet menich-mael dat sy t op zijn Yerlandts sullen klaren?', aldus een anonieme pamflettist.[23] De ontevredenheid richtte zich vooral op de Hollandse regenten.[24] Het conflict escaleerde nadat Holland eigenmachtig een groot deel van zijn troepen afdankte, waarna de prins in juli 1650 Amsterdam probeerde in te nemen. Ondertussen nam de pamflettenoorlog alleen maar toe. Het debat spitste zich steeds meer toe op de vraag waar nu eigenlijk de soevereiniteit in de Republiek lag. Volgens de staatse factie lag die bij de gewesten, volgens orangisten en rechtzinnige gereformeerden bij de Generaliteit. Het overlijden van de prins in november 1650 bracht een machtsverschuiving te weeg ten gunste van de staatse factie. De Grote Vergadering van 1651 bevestigde uiteindelijk de gewestelijke soevereiniteit in kerkzaken, bij de benoeming van de stadhouder en over het leger en bekrachtigde de positie van de publieke kerk als het fundament van de staat.[25] De vrede had ook gevolgen voor de economische verhouding met Engeland en een oorlog bleek onvermijdelijk. Bij de vredesbesprekingen ter beëindiging van deze Eerste Engelse Zeeoorlog (1652-1654) sloten Holland en Engeland de Acte van Seclusie, een geheime clausule die Oranjes uitsloot als stadhouder of kapitein-generaal van Holland. Toen dit bekend werd, spoelde een golf van verontwaardiging over de Republiek.[26] De gebeurtenissen tonen hoe

---

[21] Israel, *Republiek*, 602.
[22] Frijhoff en Spies, *1650*, 48–49, 360–361.
[23] Irenius Philaletius, *De Na-wêen vande Vrede, ofte Ontdeckinghe van de kommerlijcke ghelegentheydt onses lieven Vaderlandts [...] (Knuttel 6757)* (z.p.: z.n. 1650) 9 en 19.
[24] Lieuwe van Aitzema, *Herstelde leeuw, of Discours, over 't gepasseerde inde Vereenichde Nederlanden, in't jaer 1650 ende 1651* (Jan Veely 1652) 91.
[25] S. Groenveld, '*Unie, religie en militie.* Binnenlandse verhoudingen in de Nederlandse Republiek voor en na de Munsterse Vrede', *De Zeventiende Eeuw* 13 (1997) 67–87.
[26] Israel, *Republiek*, 800.

fragiel de eenheid in de Republiek was ten tijde van de eerste grote protestantenvervolging na 1648.

Het 'Piëmontese Pasen' werd, zoals gezegd, al snel een mediahype. Daarin speelden drie thema's. De eerste ging over de vraag of de waldenzen onschuldige slachtoffers of rebellen waren. Het tweede thema was de 'barbaarse' wreedheid van de vervolging, die in pro-waldenzische pamfletten uitgebreid werd beschreven en geïllustreerd.[27] Net zoals bij de vervolgingen van Duitse en Ierse protestanten uit de voorgaande hoofdstukken, lag het accent op de onrechtmatigheid van het excessieve geweld tegen weerloze vrouwen, kinderen en ouderen, waarmee de vroegmoderne grenzen van een *just war* werden overschreden. Enerzijds stelde dit de katholieke vervolgers in een kwaad daglicht, anderzijds leverde dit humanitaire argumenten voor steun aan de slachtoffers (Afb. 5).[28] Propagandisten van de hertog ontkenden wreedheid en stelden de legeractie als een rechtmatige bestraffing van rebellie voor. Dat de meeste pamfletten de wreedheden uitgebreid beschreven, is een indicatie dat pro-waldenzische propaganda in de Republiek de overhand had. De waldenzen als voorlopers van de Reformatie was het derde thema.[29] Dit was voor zeventiende-eeuwse protestanten een uitermate belangrijk punt omdat daarmee de beschuldiging kon worden gepareerd dat het protestantisme nieuwlichterij was. Volgens David de Boer plaatsten Nederlandse pamfletschrijvers de vervolging vooral in het perspectief van de religieoorlogen terwijl waldenzer en Savoyaarse auteurs hun gelijk beargumenteerden vanuit juridisch en menselijk perspectief.[30] De waldenzen vermeden religieuze retoriek om Frankrijk niet tegen zich in het harnas te jagen, de hertog om interventie van protestantse staten te vermijden.[31]

---

[27] Bijv.: N.J., *Twee bedenckelijcke reden uyt oorsaecke van de afgrijslijcke moordt der onnosele Waldensen (Knuttel 7636)* (z.p.: z.n. 1655); Jodocus Hondius, *Grouwelijke wreede moord [...] (BWB 755)* (Amsterdam 1655); *Wreede vervolginge, en schrickelijcke moordt aende Vaudoisen, in Piedmont geschiet in't jaer 1655 (Knuttel 7622)* (z.p.: z.n. 1655); Christianus Calaminus, 'Den jegenwoordigen stant vande saecke, van het over-blyfsel vande martelaeren inde valleyen van Luserne ende Angrogne', in: *Articulen tusschen den grave van Wittenbergh [...] ende de palatins van Posnanien (Knuttel 7601)* (Den Haag: Hendricus Hondius 1655) 89–92. Vroegmoderne Nederlandstalige teksten noemen de waldenzen meestal 'Dalluyden, Vaudoisen of Piemontoisen' (in verschillende spellingen).

[28] Bijv. *Holl. Merc.*, Vol. 6 (1655), 32-40 en 106-110.

[29] *Laetst oft nieuwst authentyk en seer waerachtigh verhael aengaende de vervolgingen ende moorderijen der gereformeerde kercken in Piedmont wedervaren [...] (Knuttel 7634)* (z.p.: z.n. 1655).

[30] De Boer, *Religious persecution*, 114–115.

[31] Trim, ''If a prince'', 54, 59–60; Venning, *Cromwellian foreign policy*, 91–102.

Afb. 5 Jodocus Hondius, *Grouwelijke moord* (1655). Universiteitsbibliotheek Leiden, BWB 755.

Medio mei trokken de protestantse Zwitserse kantons aan de bel over de ‘ellendighe staet’ van de waldenzen.[32] Vlak daarna besloten de Staten-Generaal tot een diplomatieke interventie.[33] Begin juni arriveerde bovendien een dringend verzoek van Oliver Cromwell, *Lord Protector* van Engeland, die alle protestantse staten probeerde te mobiliseren ter preventie van ‘any danger which may happen to us all [i.e. protestants Europa] by the example and

[32] Brief dd. 30 april (os) in: *Brieven van de evangelische cantons van Switserlant aen de H. Staeten Generael, van de H. Staten Generael aen de evangelische cantons in Switserlant, ende van de protector van Engelant aen de H. Staten Generael (Knuttel 7617)* (z.p.: z.n. 1655). Res SvU dd 22 mei (OS) opgenomen in P.J. Vermeulen, ‘Ondersteuning door de provincie Utrecht aan de waldenzen der valeijen van Piemont verleend [in 1655]’, *Utrechtsch Volks-almanak* 18 (1854) 82–96, aldaar 83.

[33] Brief SG aan hertog Savoye dd 27 mei 1655, in het Frans opgenomen in Jean Léger, *Histoire generale des eglises evangeliques des Vallees de Piemont ou Vaudoises, 2 dln.* (Leiden 1669) dl. II, 231. Een Nederlandstalige versie bij J.F. Martinet en H. Rietveld, *Kerkelijke geschiedenis der Waldensen, in de valleijen van Piemont, tot op het jaar 1775* (Derde druk; Amsterdam 1826) 63–65.

consequence of this action'.[34] Dezelfde maand nog besloten de Staten-Generaal unaniem tot een generale collecte. Naar eigen zeggen volgden zij daarbij het 'loffelijck en Christelijck exempel' van Cromwell, de Evangelische Zwitserse Kantons en Franse gereformeerden.[35] Volgens Cromwells gezant Samuel Morland vertoonden de protestantse staten nooit eerder zo'n religieuze eensgezindheid.[36]

De waldenzen richtten zich pas eind juli voor het eerst tot de Republiek, naar eigen zeggen om de beschuldigingen van rebellie niet extra te voeden.[37] Het verzoek bevatte een korte schets van de gruwelijke gebeurtenissen en de standaard argumenten die we ook in de publieke media zagen, zoals de ontkenning van rebellie, de wrede en onrechtmatige geloofsvervolging en de grote nood. Het verzoek mondde uit in een beroep op de gedeelde confessie en het Opstand-verleden van de Republiek waarin de Nederlanders ook het 'roomsche jock gesmaekt' hadden. Tot slot werd nog ingespeeld op het 'aanzien' van de Republiek: 'Geheel Europa wacht op 't geenen [hunne] Hoog Mogenden in dese ghelegentheydt sullen doen, hebt dan medelijden met ons'.[38] Kennelijk veronderstelden de waldenzen dat de Staten gevoelig zouden zijn voor een appèl op de gemeenschappelijke confessie, het gedeelde slachtofferschap en daarnaast op de reputatie van de recent als soevereine staat erkende Republiek. Dat was juist ingeschat, want de Staten lieten deze brief drukken ter begeleiding van de landelijke collecte, die op zondag 5 september zou plaatsvinden.[39] Hoewel waldenzer auteurs religieuze argumenten in de publieke media vermeden, waren ze in directe hulpverzoeken aan protestantse overheden dus wel bruikbaar. Het verzoek van de waldenzen kwam anderhalve maand na het collectebesluit en speelde alleen een rol bij de promotie van de collecte en niet in de beslissing van de Hoogmogenden.

---

[34] Brief van Cromwell aan Staten-Generaal, gedateerd 25 mei/4 juni 1655 opgenomen in Samuel Morland, *The history of the Evangelical churches of the valleys of Piemont [...] (EEBO Wing / M2779)* (Londen: Henry Hills 1658) IV, 558–560.

[35] *NA Staten-Generaal 1.01.02, inv.nr. 133 Resoluties, 1 juli-31 aug 1655* dd 12 juli (ontvangst Zwitsers verzoek). Oliver Cromwell, *Een declaratie van syn Hoogheyt, met advyse van sijn Raedt: noodende het volck van Engeland ende Wales tot een solemnele vasten-dach ende humilatie (Knuttel 7618)* (z.p. 1655).

[36] '[…] there was never known such a marvellous unity in the cause of Religion', Morland, *History*, 540.

[37] Rogge, 'Vervolging', 143; De Boer, *Religious persecution*, 62–64.

[38] Iohannes Legerus e.a., *Translaet uyt den Françoysche, vande missive, geschreven aen de Hooge en Mogende Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden. By de predikanten, ouderlingen, ende andere getrouwe ledematen der verwoeste kercken in Piemont. Ende gedateert Pianache, in 't dal van Perouse den 27 iulij 1655 (Knuttel 7626)* (Den Haag 1655).

[39] Rogge, 'Waldenzen-moord', 142–143; Bokhorst, *Nederlands-Zwitserse betrekkingen*, 158.

Dilemma's en oplossingen: de vorm van de collecte

Nu de Unie voor het eerst in de geschiedenis besloten had tot een gezamenlijke landelijke collecte moesten enkele heikele punten worden opgelost, zoals de vorm van de collecte en dus welke religieuze groepen moesten deelnemen, hoe de collecte onder de aandacht gebracht moest worden en wat te doen met de opbrengsten. Door het specifieke karakter van de Republiek raakten deze punten de bestuurlijke verhouding tussen de Unie en de gewesten. Was de hulpactie vooral een religieuze aangelegenheid – en de hierboven geciteerde argumenten geven aanleiding dat te denken – dan viel de zeggenschap over de collecte onder de gewestelijke soevereiniteit, zoals onlangs nog bevestigd door de Grote Vergadering. Als de hulp primair een vorm van buitenlandse politiek was, dan lag het meer voor de hand de regie, de besluitvorming en het beheer van de collecte-opbrengst aan de Unie over te laten. De mate van decentralisatie van de collecte vertelt ons dus iets over de manier waarop de overheid naar een hulpactie keek.

De Staten-Generaal overwogen een huis-aan-huiscollecte in combinatie met een landelijke bid- en vastendag.[40] De Staten van Utrecht pleitten voor een collecte onder alle gezindten, 'zonder eenige exceptie'.[41] Volgens Van Aitzema, een doorgaans goed ingevoerde regent en diplomaat, ging een algemene collecte uiteindelijk niet door omdat Holland beducht was voor 'verbitteringh of verwijderingh' tussen de gezindten als niet elke geloofsrichting naar rato zou bijdragen.[42] In zijn privédagboek was Van Aitzema explicieter en noteerde hij de vrees dat de predikanten de moord op de waldenzen zouden overdrijven 'tot nadeel van de papisten'.[43] Dat deze vrees gefundeerd was, blijkt uit een voorval in Leiden, waar een debat over de 'massacre' tussen een gereformeerde predikant en een katholieke priester leidde tot een vechtpartij tussen katholieke en gereformeerde inwoners. Dat dit op 9 juni gebeurde, is niet toevallig. Die dag was namelijk uitgeroepen tot landelijke biddag ter nagedachtenis aan de vrede met Engeland en ongetwijfeld stonden de predikanten in hun biddagspreken ook stil

---

[40] Rogge, 'Vervolging', 142.

[41] Vermeulen, 'Ondersteuning Utrecht', 87–88.

[42] Het katholieke bevolkingsdeel in Holland was relatief groot met gemiddeld 27% in 1656, J.A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880* (Assen 1964) 227.

[43] Van Aitzema, *Saken*, dl. III 1229; *NA Collectie Aitzema 1584-1669, 1.10.02, inv.nr. 5 Dagboek 1655-1656* 5 aug.

bij de recente gebeurtenissen in Piëmont.[44] Een katholieke Leidenaar, Jan Practijck geheten, sprak bij deze confrontatie 'smadelijcke woorden' over de gereformeerden, die hij eenzelfde pak slaag toewenste als 'in Savoijen'. Deze oproep tot anti-protestants geweld namen de autoriteiten zwaar op en Praktijck werd wegens opruiing veroordeeld tot openbare geseling en levenslange verbanning uit Holland.[45] De antikatholieke agitatie beperkte zich echter niet tot Holland, ook in Utrecht liepen de religieuze spanningen op en eiste de synode een hard(er) optreden tegen de katholieken, want wat in Ierland en Piëmont was gebeurd, kon ook hier gebeuren.[46] Een algemene collecte was onder deze omstandigheden geen goed idee en op verzoek van Holland werd de 'voet ende forme' overgelaten aan de gewesten.[47] De Staten-Generaal besloten tot een landelijke collecte in alle publieke kerken op 5 september in combinatie met een bid- en vastendag.[48] In Utrecht en Zeeland werd de collecte conform de uitschrijving uitgevoerd in de gereformeerde kerken.[49] Holland liet de vorm net als in 1643 over aan de stadsbesturen.[50] Daardoor deden in sommige steden, zoals Leiden en Haarlem, alleen gereformeerde kerken mee, terwijl in Amsterdamse ook lutheranen, remonstranten en doopsgezinden moesten bijdragen.[51] De laatste twee deden ook mee in het gewest Utrecht.[52] Ook de Staten-Generaal zagen uiteindelijk af van huis-aan-huiscollectes in de

---

[44] N.C. Kist, *Neêrlands bededagen en biddagsbrieven, dl. 2 De Nederlandsche biddagsbrieven* (Leiden 1848) 201–202.

[45] *ELO Schepenbank (Oud-rechterlijk archief) Leiden, 0508, inv.nr. 3 Criminele vonnisboeken dl. 15 (dec 1647-1664)* 3 ff. 186–187; Christine Kooi, *Calvinists and Catholics during Holland's Golden Age. Heretics and idolaters* (Cambridge UK en New York 2012) 185.

[46] Genji Yasuhira, *Civic agency in the public sphere. Catholics' survival tactics in Utrecht, 1620s-1670s* (Diss. Universiteit Tilburg 2019) 74, 370–374.

[47] *NA SG inv.nr. 133*, 3 aug 1655; *Res. SvH*, 30 juli 1655.

[48] *NA SG inv.nr. 133*, 6v–7v, dd 6 aug 1655.

[49] *HUA 702 Stadsarchief II 1577-1795 [SAII], inv.nr. 121 Resoluties Vroedschap, 132 dln.* inv.nr. 121-26, 9 en 15 aug 1655. Uitschrijving SvU 15 augustus in: Kist, *Bededagen dl. 2*, 202–204. *ZA Not SvZ*, 161–164, dd. 19 en 20 aug.

[50] *Res. SvH*, 5 aug 1655; *SAA 5025 Vroedschap Amsterdam, resoluties* inv.nr. 21 2r en 12r, dd. 30 juli en 31 aug 1655; Amsterdamse uitschrijving (in Frans) bij Léger, *Histoire*, dl. II, 235-236; de Ierse collecte (zie hoofdstuk 2) diende als voorbeeld voor de vorm, aldus *SAA 376 Hervormde kerkenraad Amsterdam, inv.nr. 9 1653-1658 [Acta Asd 9]* 26 aug 1655. NB. In Leiden heb ik geen uitschrijving voor 5 september aangetrokken. Wellicht was er geen biddag omdat daar op 8 september de eerste van de wekelijkse biddagen in verband met de pest zou worden gehouden, *ELO Stadsarchief van Leiden (Stadsbestuur (SA II)), 501A, aflezingsboeken inv.nrs. 14-41* inv.nr. 22 259-321 (1655).

[51] *ELO Stadsarchief van Leiden (Stadsbestuur (SA II)), 501A, Burgemeesterdagboeken inv.nrs. 145-182* inv.nr. 152 62-64; *NHA 3993 Stadsbestuur Haarlem, inv.nr. 6897 Specificatie van de in Haarlem gecollecteerde gelden voor de Waldenzen 1655*; *SAA 5025 Vroedschap*, inv.nr. 21 12r, dd. 31 aug 1655.

[52] A.M.L. Hajenius, *Dopers in de Domstad. Geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente Utrecht, 1639-1939* (Hilversum 2003) 139; Eindrekening Utrechtse collecte in N. van der Monde, 'Onderstand aan de Waldensen door Nederland verleend', *Utrecht voorheen en thans* 2 (1845) 221–238.

Generaliteitslanden, niet onverstandig gezien het relatief grote aantal katholieken daar.[53] Alleen het gewest Groningen, met maar elf procent katholieken, verordonneerde wel een huis-aan-huis collecte, dus onder alle gezindten (afb. 6).[54] Solidariteit met buitenlandse geloofsgenoten had overigens wel grenzen: in Haarlem werd de gebruikelijke, nu misgelopen, opbrengst voor de armen terugbetaald uit de waldenzencollecte, net zoals dat in het verleden ook gebeurd was bij de collectes voor Ierland en Zweibrücken die in de vorige hoofdstukken aan de orde kwamen.[55]

Het Unie-besluit van 6 augustus bepaalde niets over het beheer van de opbrengsten, kennelijk werd ook dit aan de gewesten overgelaten. In Holland moest het ingezamelde geld binnen een week bij de gewestelijke ontvanger-generaal worden samengebracht.[56] In Zeeland leidde het financiële beheer, net als in 1643, weer tot problemen tussen overheid en kerk over de aard van de collecte.[57] Dat het collectegeld overal in handen kwam van de civiele overheden toont aan dat de steun aan de waldenzen op de eerste plaats politiek was. Holland en Utrecht maakten de opbrengst, via tussenpersonen in Amsterdam respectievelijk Parijs, over naar Genève. De andere provincies deden waarschijnlijk hetzelfde, want de Zwitserse eindrekening hield de donaties per provincie gescheiden. De verdeling werd aan de magistraat van Genève overgelaten, die het geld via de kerkenraad van Grenoble aan de slachtoffers liet uitkeren.[58]

Hoewel de *vorm* van de collecte zowel in 1643 als in 1655 werd gedecentraliseerd, gebeurde dat dus om verschillende redenen. In 1643 was dat vanwege de buitenlandse belangen van de Republiek, in 1655 om binnenlandse redenen. Nieuw was dat de gewesten voor het eerst een collecte landelijk op *een en dezelfde dag* organiseerden en dat de opbrengsten in handen kwamen van de *civiele* autoriteiten.

---

[53] *NA SG inv.nr. 133*, 3 en 6 augustus. Brief aan de gewesten dd 18 juni bij Van Aitzema, *Saken*, dl. III 1228-1229.

[54] *GrA 1 Staten van Stad en Lande, 1594-1798, inv.nr. 475 Gedrukte plakkaten, 1605-1669* dd 9/19 aug 1655. Voor het percentage (in 1656): De Kok, *Breuklijn*, 248.

[55] *NHA 3993 Stadsbestuur Haarlem, inv.nrs. 489-648 Resoluties burgemeesters, 1589-1813* inv.nr. 501 1 sept 1655. In Leiden gebeurde het in 1687 ook tijdens de collecte voor de Franse vluchtelingen: *ELO Stadsarchief van Leiden (Stadsbestuur (SA II)), 501A, Notulboeken burgemeesterskamer, inv.nrs. 191-234* inv.nr. 192 144, 145 voor de Nederduitse resp de Waalse kerk.

[56] *Res. SvH*, 5 aug, 1 okt, 23 nov 1655.

[57] Acta classis Walcheren, sept-nov 1655 in Buddingh, 'Aanteekeningen', 391–394.

[58] *NA 1.10.50 Ellemeet*, inv.nr. 78, res. SG 2 nov 1655; Van der Monde, 'Onderstand', 235; Res SvU 29 okt 1655, opgenomen in Vermeulen, 'Ondersteuning Utrecht', 89–90.

De Heeren

Stadthouder ende Gedeputeerde Staten van Stadt Groningen ende Ommelanden:

DOEN TE WEETEN:

Lloo de Hooch Mogende Heeren Staten Generael der Geunieerde Provincien iterativelijck hebben bekent gemaeckt/ hoe dat de arme Inwoonderen van de valeyen van Lucerne/ Angrona ende andere onder het gebiet van den Hertoch van Savoyen in Piedmont/ belijdende de waere Gereformeerde Religie/ ende weygerende deselve te verlaten/ om de getuyghenisse onses Heeren ende Salichmaeckers Jesu Christi, die sy luyden ende haer Sall: Voor-ouderen de oude Waldensen/ oprechte ende vermaerde Martelaren/ door haer leven ende vrywillige doot/ nu verle eeuwen aen den anderen onveranderlijck bevestiget hebben/ met een grouwlijcke/ on-menschelijcke ende meer als Barbarische wreetheyt in de Maent van Apyl lestleden/ tegens belofte ende gegeven woort overballen ende mishandelt zijn door geconmandeert Crijgsvolck/ dewelcke met moorden/ branden ende schenden ongehoorde wreetheyt hebben geyleerht/ waer door de overige gedwongen zijn geweest van daer te vlieden om haer levent te salveren/ dewelcke nu dwalen met haer Vrouwen ende Kinderen/ ontbloot van haere goederen/ ende verdrukt door honger/ koude ende naeckthey t: Over welcke ellendige staet alle waere Christenen met overgroote droefheyt ende een bewogen herte commisseratie behooren te hebben/ ende daerom haer Hog: Mog: in gevolge van andere Potentaten ende Gelooffs-genooten/ jae selfs van den Coninck van Vanckrijck/ hebben verstaen ende geresolveert dese onse verdrevene Broederen/ Religions-verwanten ende mede-leden des lichaems Christi, met een liberale subsidie/ door een Generael Collect/ in de Geunieerde Provinctien/ geassocieerde Landtschappen/ Steden ende Leden van dien te doen/ behoorden werden verlien/ op dat daer door een lieflijck Reuck-offer mochte opgaen tot Godt den Heere Almachtich ende sijne Godlijcke Majesteyt bewoogen werde ons ende onse posteriteyt voor diergelijcke ongeval genadelijck te bewaren: Ende op dat het selve met een oprechten ijver mochte geschieden/ hebben voorn: haer Hoog: Mog: goet gevonden een generale Vast ende Bede-dach uyt te schrijven/ dewelcke zijn sal op Sondach den 26. deses Maents Augusti ouden stijll/ omme ten selven dage Godt Almachtich niet alleene vrientlijck te bidden/ dat desselfs geliefte wil zijn/ sijnen Zegen ende onverdiende genade te laten continueren over ons liebe Vaderlant/ ende de Ingesetenen van dien tot sijnes Heyligen naems eere ende glorie/ mitsgaders tot voortplantinge van de voorsz. waere Christelijcke Religie/ nemaer oock dat sijne Goddelijcke Majesteyt de voorn: arme Religions-verwanten ende naeckte ledematen in dese haere tegenwoordige verdrukkinge genadelijck wille vertroosten ende versterecken tegens de machinatien haerer vyanden: SOO IST, Dat wy verloecken ende niet-te-min ambts-halven ordonneren allen Predigers deser Stadt Groningen ende Ommelanden/ als mede van het Gorecht ende beyden Old-ambten/ omme van dese algemeene Vast ende Bede-dach/ als mede Collect-dach op dese twee voorgaende Sondagen notitie en publicatie te doen/ oock haere texten ende Predicatien op den geprefigereerden Vast ende Bede-dach/ daer heenen te dirigeren/ dat Sijne Godlijcke Majesteyt wille gelieven sijne Zegen ende onverdiende genade over onse lieve Vaderlant ende ons te laten continueren/ ende dat de herten aller Christ-gelovigen mogen werden bewoogen om den volgenden dach/ ten behoeve van voor-verhaelde arme ende verdrukte mede-broederen/ een milde gave uyt te langen aen de respective Predigers/ Ouderlingen ende Diaconen/ door welcken dit Collect van deur tot deur sal geschieden/ om/ voorts alhier gebracht zijnde/ het selve aen haer over te stuyren: Waer toe wy allen Ingesetenen deser Provincie wel eernstlijck vermaent ende geheden willen hebben/ dat sy op voorsz. Vast ende Bede-dach niet alleen tot het gehoor van Godes woordt sich vlijtich ende jverich willen laten vinden/ nemaer oock op geseyde Collect ende Maendach dese onse verdrevene Broederen ende naeckte mede-leden met een liberael subsidium willen gelieven te verlien/ op dat daer door Godt de Heere Almachtich moge werden bewoogen ons ende onse posteriteyt voor diergelijcke ongeval genadelijck te bewaren/ ende aen den geenen/ de barmhertigheyt doen/ barmhertigheyt te bewijsen. Datum Groningen den 9. Augusti 1655.

Rembt Ten Ham vt.

Ter Ordonnantie der Heeren voorsz.

Doct: N: BUSCH, Secret:

Afb. 6 Waldenzencollecte 1655, uitschrijving Staten van Groningen voor biddag op zondag 26 aug/ 5 sept en huis-aan-huis collecte op maandag 6 sept. Groninger Archieven, Groningen GrA1 inv.nr. 457.

Overheidsperspectief

> […] dat de arme inwoonderen van de Valleyen […] in Piemont, belydende de Gereformeerde Religie, ende weygerende de selve te verlaten, om de ghetuyghenisse onses Heeren en Salighmaecker Jesu Christi, die sy luyden ende hare Salighe Voor-Ouderen, die oude Waldensen, die vermoorde Martelaren, door haer leven, en vrywillighe doodt, nu veele eeuwen aen den anderen onveranderlijck bevesticht hadde, met een grouwelijcke ende meer als Barbarische wreedtheydt in de Maendt van April lestleden, teghens belofte ende gegeven woordt, mishandelt ende overvallen waren, door ghecommandeert Krijghsvolck, de welcke met moorden, branden, ende schenden, niet overigh hadden gelaten, aen alle de ongehoorste wreetheydt, die oock oyt ter werelt in eenighe plaetsen waren gheweest; de overighe door sulcks ghedwonghen wesende van daer te vlieden, om haer leven te salveeren, de welcke nu dwaelden met hare Vrouwen, ende klyne kinderen ontbloodt, ende verdruckt door hongher, koude, ende naecktheyt.[59]

Dit tamelijk lange citaat van 18 juni geeft de mening van de Staten-Generaal over de situatie in Piëmont en hun visie op de waldenzen goed weer. Het is afkomstig uit een intern bericht aan de gewestelijke staten waarin het voorstel voor een landelijke collecte werd voorgelegd. Deze brief bevat dus niet de externe legitimering, maar de interne bestuurlijke argumenten. In de brief lag de nadruk op het gedeelde gereformeerde geloof en het religieuze karakter van de vervolging, waarmee de onschuld van de slachtoffers impliciet geaccepteerd werd. Het menselijk lijden werd in deze korte tekst niet helemaal achterwege gelaten (dwalende vrouwen en hongerige, naakte kinderen, barbaarse wreedheid) maar was niet het hoofdpunt. Juridische argumenten zoals de waldenzen in de publieke media aanvoerden, bleven vrijwel volledig achterwege, uitgezonderd een korte referentie aan de schending door Savoye van gedane beloften. De hierboven al genoemde interventiebrief van de Staten-Generaal van 27 mei 1655 verwoordde dit nog duidelijker.[60] Volgens de Hoogmogenden waren de waldenzen trouwe gehoorzame onderdanen die op een barbaarse en wrede manier waren vervolgd

---

[59] Verzoek Staten-Generaal dd 18 juni, opgenomen in: Rogge, 'Vervolging', 169–170.
[60] Zie noot 33.

tegen de door de hertog en zijn voorgangers toegekende vrijheden en privileges in.[61] De civiele autoriteiten deelden dus het beeld van de Nederlandse pamfletauteurs. Medemenselijkheid werd niet gebruikt om de diplomatieke actie te rechtvaardigingen, maar wel om de verwoesting van huizen en bestaansmiddelen te veroordelen.[62] De Staten handelden naar eigen zeggen vanuit hun algemene christelijke plicht en voor het behoud van gereformeerde geloofsgenoten.[63] Toch legden ze het accent vooral op de schending van *algemeen* christelijke waarden als 'zachtmoedigheid' en 'naastenliefde.'[64] In hun interne resoluties domineerden daarentegen *confessionele* politiek (de 'conservatie ende voortplantinge' van de ware christelijke gereformeerde religie) en *confessionele* solidariteit (de plicht geloofsgenoten in nood te steunen).[65]

Het nieuws over het *Patente di gratia di Pinerolo*, waarmee de hertog de waldenzen gratie schonk voor hun 'rebellie', bereikte de Republiek op 26 september.[66] Toen de Amsterdamse vroedschap dat op 1 oktober hoorde en 'wijtloopigh gediscoureert' had over de schijnbaar 'vrijwillige toestemming [van de waldenzen] in 't selve accoordt' besloten de stadsbestuurders geen collectegeld over te maken voordat er zekerheid was over hun onschuld. Het was immers nooit de intentie van de 'Staet' en de gevers geweest om een 'averechtse barmhertigheijt' te doen door subsidie aan 'persoonen, die soo men seijt, niet om het gelooff hebben geleden, maer om hare ongehoorsaemheijt van haren Opper-heer sijn gecastijdt.' Omdat de Staten van Holland op dezelfde dag wel toestemming gaven het geld over te maken, bonden de Amsterdammers op 4 oktober toch maar in en lieten het verder over aan de Staten.[67] Dat men op gewestelijk niveau de beschuldiging niet geloofde, komt waarschijnlijk omdat daar inmiddels bekend was dat het - onder Franse druk afgesloten - verdrag niet onpartijdig was.[68] Toch toont dit incident hoe belangrijk de reputatie van de beoogde ontvangers van noodhulp was en bovendien dat de Amsterdamse vroedschap meende dat niet alleen zijzelf, maar ook de donateurs religieus gemotiveerd waren en geen rebellen wilden steunen.

---

[61] Léger, *Histoire*, dl. II, 231.
[62] 'leurs biens & terres qui leur ont esté ôtés & ravis avec tant d inhumanité & injustice.', Ibid., II, 231.
[63] 'nous avons crû etre de notre devoir et compassion Chrêtienne, comme interessés dans la conservation de tous ceux qui font profession de la Religion Reformée […]', Ibid.
[64] '[…] contre tout les regles de la douceur et charité Chrêtienne [...] les ont persecutés à feu et à sang', Ibid.
[65] *NA SG inv.nr. 133*, 3 aug 1655.
[66] *Res. SvH*, 26 sept 1655, 354.
[67] *SAA 5025 Vroedschap*, inv.nr. 21, 15v-16r (citaten), 17r dd. 1 en 4 okt 1655. *Res. SvH*, 1655, 361.
[68] Rogge, 'Waldenzen-moord', 321.

Hoe belangrijk - en precair - die reputatie was, wordt gestaafd door de gebeurtenissen in de jaren 1660 toen opnieuw twijfel ontstond over de onschuld van de waldenzen. In 1662 intervenieerden de Staten-Generaal opnieuw bij de hertog, die daarop benadrukte dat hij zich strikt aan het vredesverdrag van 1655 hield, maar dat de waldenzen gewone misdadigers en rebellen waren, die om de gekregen aalmoezen hun eigen geloofsbroeders doodsloegen. In een poging hem in diskrediet te brengen, liet de hertog Léger wegens majesteitsschennis bij verstek ter dood veroordelen, waarna zijn beeltenis in Turijn symbolisch werd opgehangen.[69] Opnieuw probeerde Savoye dus twijfel over de doelgroep en haar belangrijkste voorman te zaaien.

De volgende interventie van de Staten-Generaal van 19 augustus 1663 bevat een opmerkelijke argumentatie. De Staten verweten de hertog dat hij zijn beschuldigingen baseerde op partijdige, door katholieke geloofsijver gedreven rechters die

> sich dienen van 't ingebeelde pretext van felonnie [i.e. trouwbreuk], en van rebellie, om haren indiscreten yver van religie te bedecken. Gelijck als of, om een goet Christen te sijn, men reminchieren [in Franse vertaling: renoncer, verzaken] moest aen de eerste gronden des Christendoms, t welck sijn de liefde ende de barmhertigheyt, en selfs oock aende humaniteit.[70]

Deze partijdige rechtspraak was volgens de Hoogmogenden dus even bedenkelijk als het verzaken van *algemene* christelijke grondbeginselen als naastenliefde en barmhartigheid en druiste bovendien in tegen de menselijkheid. De hertogelijke acties waren volgens de Staten-Generaal dus onrechtmatig, onchristelijk en onmenselijk**.** Elders in de brief verklaarden de Staten te bemiddelen vanwege de 'de gemeenschap van religie', de barmhartigheid en 'de beleeftheyt selfs', wat in de Franse versie was vertaald als medemenselijkheid ('l'humanité

---

[69] Brief aan Hertog Savoye dd 6 april 1662 in *NA Staten-Generaal 1.01.02, inv.nr. 12578.43 Stukken betreffende de bemoeiingen van de Staten-Generaal ten gunste van de waldenzen [...], 1662-1663*; Van Aitzema, *Saken*, dl. IV 859-860; antwoord van de hertog in Ibid., dl. IV 889-890. Nb. Op de plek van zijn vernietigde huis werd een zuil opgericht voor de 'eerloze' Jean Léger, aldus Martinet en Rietveld, *Kerkelijke geschiedenis*, 47–48; Léger, *Histoire*, dl. II, 275-277.

[70] *Antwoort-brief[...] Staten Generael [...]. Op den brief vanden hertogh van Savoyen, van den 19. augusti 1663, ter sake vande arme verdruckte inde valleyen van Piedmont (Knuttel 8713)* (z.p.: z.n. 1663) (met Franse vertaling). I.M. Calisch en N.S. Calisch, *Nieuw woordenboek der Nederlandsche taal, dl. 10* (Tiel 1864).

mesme'). Vergelijkbare argumentatie vinden we in een brief van 12 november van het zelfde jaar en ook al in een brief uit 1662: 'Nous sommes obligés & par la Charité Chrêtienne & par l'Humanité méme [sic]'.[71] Hoewel de Hoogmogenden de behandeling van de waldenzen in enkele diplomatieke brieven uit 1655 dus inhumaan noemden, een term die we niet tegenkwamen bij eerdere collectes voor geloofsgenoten, was niet de inhumane behandeling maar het gedeelde geloof de belangrijkste reden voor de diplomatieke interventie.[72] Maar we zien in 1662-1663 voor het eerst dat de Staten-Generaal medemenselijkheid expliciet gebruikten om hun diplomatieke interventies te legitimeren en geloofsvervolging te veroordelen.[73]

Hoewel de Unie zich op diplomatiek niveau voor de waldenzen inspande, reageerden de gewesten verschillend op de nieuwe geruchten. Voorstellen voor een landelijke collecte van Zeeland (1662) en Utrecht (1663) werden getroffen door een Hollands veto.[74] Volgens Léger kwam dat door de aanhoudende geruchten die Savoyaarse propagandisten rondstrooiden over wanbeheer van de collectegelden en over waldenzenleiders die geld in eigen zak gestoken zouden hebben.[75] In zijn *Histoire* besteedde hij vele pagina's aan het weerleggen ervan, want die slechte reputatie van de doelgroep of geruchten over wanbeheer was funest voor de geefbereidheid van de overheid en de donateurs:

> tous les Demons ensemble n'ûssent jamais sçû trouver un pretexte plus plausible, que celuy du pretendu mauvais maniement, & employ des charitables subventions, faites à ces Vaudois, ni qui pût plus facilement faire impression sur les Esprits des Donateurs, changer leur affection en aversion.[76]

---

[71] Staten-Generaal aan hertog Savoye dd 12 nov 1663 opgenomen bij Martinet en Rietveld, *Kerkelijke geschiedenis*, Bijlage V, 341-344. Idem dd 17 april 1662, opgenomen bij Léger, *Histoire*, dl. II, 277-278 (citaat).

[72] SG aan Savoye dd 27 mei 1655 en SG aan Franse koning dd 7 juni 1655, opgenomen bij: Léger, *Histoire*, dl. II 231-232.

[73] Vrgl. brief Staten-Generaal aan hertog van Savoye dd. 27 mei 1655 bij Ibid., dl. II, 231.

[74] *Res. SvH*, 30 nov 1662; besluit SvU dd 27 okt 1663, Vermeulen, 'Ondersteuning Utrecht'.

[75] Léger, *Histoire*, dl. II, 254-263.

[76] 'alle duivels tezamen hadden nooit een geloofwaardiger voorwendsel kunnen vinden dan dat van de zogenaamde slechte omgang met en gebruik van de liefdadige giften aan de waldenzen, noch een die gemakkelijker de gezichtspunten van de donateurs beïnvloedt en hun affectie verandert in weerzin'. Ibid., dl. II, 254.

Als gevolg daarvan stonden 'trois des principales villes de la Hollande' geen collectes toe en trokken de Staten van Gelderland hun toestemming voor een generale collecte weer in.[77] Andere gewesten, zoals Zeeland en Friesland, schreven wel gewestelijke collectes uit, terwijl elders – zoals in Holland - alleen enkele stedelijke collectes plaatsvonden.[78] Desalniettemin waren de opbrengsten hier en daar hoog (Tabel 5). De Zeeuwse collecte, waaraan een direct verzoek van Jean Léger voorafging, bracht ruim 40.000 gulden op als we de *Spiegel voor de ieucht* van de Veerse predikant Cornelis Beukelaer mogen geloven. Hoewel deze als scriba van de Zeeuwse kerken in 1664 de informatie uit de eerste hand moet hebben gehad, lijkt dit bedrag aan de hoge kant in vergelijking met andere Zeeuwse collectebijdragen (Tabel 5).[79] Ook de Utrechtse predikant Jacob van Lodensteyn was actief betrokken bij de collectes in 1664. Voor hem waren de geruchten over malversaties met het collectegeld van 1655 reden om *publiekelijk* verantwoording af te leggen over de besteding van de Utrechtse collecte-opbrengst, wat uitzonderlijk is voor deze periode.[80] Duidelijk is dat de reputatie van de slachtoffers een cruciale voorwaarde was (en is) bij solidariteitsacties; in 1655 werd aan die voorwaarde voldaan, in de jaren 1660 onvoldoende.

Waarom besloot de Republiek in 1655 tot een landelijke collecte? Zelf zeiden de Hoogmogenden het voorbeeld van Cromwell te volgen. Dat lijkt een ontoereikende verklaring, enerzijds omdat al voor diens brief diplomatieke stappen waren ondernomen en anderzijds vanwege de aversie tegen Cromwell, die niet alleen een 'duivelse' koningsmoordenaar was maar ook onlangs de Republiek militair had verslagen.[81] Het is plausibel dat de Hoogmogenden

---

[77] Ibid., dl. II, 262. Een van die steden was Amsterdam: *SAA 5025 Vroedschap*, Inv.nr. 24, 92r dd. 12 jan 1664.

[78] *ZA Not SvZ*, 6 nov 1663; 19 jan 1664 (def besluit gewestelijke collecte); Corneli(u)s Beuckelaer, *Spiegel voor de ieucht (Knuttel 8991)* (Middelburg: Iacobus de Later 1664) E23; Léger, *Histoire*, dl. II, 260 en 324; *UBL Collectie Bibliothèque Wallonne (1536-2004), AW2 Comité Vaudois, inv.nrs. 775-995 [verder: BW-AW2 CW]* inv.nr. 987; Posthumus Meyjes, Bots en Roelevink, *LAW*, 662–663. De opbrengst van de Groningse collecte geeft aanleiding te vermoeden dat het ook daar een gewestelijke collecte betrof. Posthumus Meyjes, Bots en Roelevink, *LAW* 101, 662–663; Buddingh, 'Aanteekeningen', 396–401; Martinet en Rietveld, *Kerkelijke geschiedenis*, 74–75

[79] Beuckelaer, *Spiegel (Kn 8991)*, 3v-4v (Brief Léger), D2 (opbrengst). Volgens Beukelaer zou alleen in Middelburg, Vlissingen en Veere al 22.000 gulden ingezameld zijn en hij schatte de totale Zeeuwse opbrengst – die op het moment van drukken nog niet bekend was – op 40.000 gulden.

[80] J. van Lodensteyn, *Ontfang-schrift van de leeraren [...] nopende de penningen henl. uyt de Provincie van Utregt gedurende hunne laatste vervolginge in de jaren 1663 en 1664 tot nodig onderhoud toe-gesonden (Knuttel 9236)* (Utrecht: H. Versteegh 1666) 8.

[81] Helmers, *Royalist Republic*, hst. 7. Nb. In 1649 was de Engelse koning Karel II onthoofd.

juist de concurrentie met Engeland zochten om de internationale status van de Republiek als grote mogendheid te handhaven, die in 1648 was bevestigd maar door de verloren Engelse Oorlog in twijfel getrokken kon worden.[82] Het idee dat de vredes met Spanje en Engeland de status van de Republiek ondermijnden werd veelvuldig geuit in polemische pamfletten en de waldenzen bespeelden dit sentiment openlijk in hun verzoek. De bindende factor in de Unie was de samenwerking in de buitenlandse politiek en de defensie; dat de gewesten besloten tot een landelijke actie bewijst dat men de collecte zag als een onderdeel van de internationale politiek van de Republiek, in dit geval de verdediging van haar status als grote protestantse mogendheid. In eigen land kwamen de Staten tegemoet aan het pro-waldenzische sentiment in de samenleving en door zich te presenteren als verdedigers van het ware geloof konden zij de kritiek uit orthodoxe hoek op hun binnenlandse beleid pareren. Binnenlandse spanningen bepaalden dus niet alleen de collectevorm maarspeelden ook een rol bij het collectebesluit zelf. Juridische argumenten kwamen nauwelijks voor en naar humanitaire argumenten verwezen de Staten-Generaal in hun interne afwegingen slechts indirect. Dat laatste is een opvallend verschil met de externe legitimering in diplomatieke brieven waarin (in)humaniteit juist nadrukkelijk naar voren werd gebracht.

De belangrijkste argumenten voor de collecte lagen dus op het religieuze vlak. De Boer maakte onlangs onderscheid tussen ‘confessional truth’ (confessionele dogmatiek) en confessionele solidariteit (de plicht geloofsgenoten te helpen) als motivatie voor actie.[83] In de resoluties van de Staten-Generaal vinden we echter ook argumenten die daar mijns inziens tussenin zitten. De opmerking dat de Republiek zich aansloot bij het voorbeeld van andere protestantse staten getuigt van een streven naar het handhaven van de eenheid in ‘protestants Europa’. Deze categorie zouden we ‘confessionele politiek’ kunnen noemen.[84] In 1655 werden de Staten-Generaal op religieus vlak vooral gedreven door confessionele solidariteit en confessionele politiek.

---

[82] De Republiek stond tussen 1650 en 1672 op het hoogtepunt van haar macht, Israel, *Republiek*, hstn. 29 en 30.
[83] Zie noot 65.
[84] Bij De Boer valt confessionele politiek onder ‘confessional truth’.

Een 'tsunami' van Franse immigranten (jaren 1680)[85]

Na het herstel van de religieregeling van Cavour in 1664 waren er in Piëmont geen grootschalige vervolgingen meer. Tegelijkertijd ging er in Frankrijk, vanaf het moment dat Lodewijk XIV zelf ging regeren in 1661, een steeds sterkere antiprotestantse wind waaien die uiteindelijk ook gevolgen zou hebben voor de waldenzen in Piëmont.[86] In dezelfde periode begon ook de Franse expansiepolitiek waarmee Lodewijk veilige grenzen wilde creëren. De Republiek bezag de expansie van zijn vroegere bondgenoot met groeiend wantrouwen. Dit gevoel werd bewaarheid in 1672 toen Frankrijk, Engeland, Münster en Keulen gezamenlijk de Republiek aanvielen. Het Rampjaar markeert het begin van veertig jaar van vrijwel onafgebroken oorlog tegen Frankrijk.[87] Voor tijdgenoten voelde deze periode als een continue strijd voor het behoud van de Republiek.[88] Willem III, die in het Rampjaar benoemd werd tot stadhouder en legerleider, zag het naar eigen zeggen als een Goddelijke opdracht om Frankrijk af te houden van de 'universele monarchie' en terug te dringen tot de bij de Vrede van de Pyreneeën in 1659 afgesproken grenzen.[89] De Franse dreiging bepaalde in deze periode de buitenlandse politiek van de Republiek en, zoals ik zal betogen, ook de solidariteit van de Nederlandse overheden met buitenlandse protestanten.

De vervolging van de hugenoten in Frankrijk veroorzaakte in de jaren 1680 veel onrust in de Republiek, waar een eerste golf vluchtelingen in 1681 arriveerde. Na de Vrede van Nijmegen (1679) bleef de Republiek intern verdeeld over de politieke houding tegenover Frankrijk, met aan de ene kant Willem III en aan de andere een losse groep steden en gewesten onder Hollandse leiding die om commerciële redenen de vrede wilde bewaren. Vooralsnog had de

---

[85] Verwijzing naar een controversiële uitspraak van Geert Wilders, leider van de PVV, die in 2006 waarschuwde voor een 'tsunami van vreemdelingen'. Ook in de jaren 1680 was er sprake van de komst van grote aantallen vreemdelingen, maar anders dan nu had men toen hooggespannen verwachtingen van hun komst en werden de vluchtelingen met open armen ontvangen.

[86] Didier Boisson, 'The Revocation of the Edict of Nantes and the Désert', in: Raymond A. Mentzer en Bertrand van Ruymbeke eds., *A companion to the Huguenots* (Leiden 2016) 221–245.

[87] Deze 'veertigjarige oorlog' bestond uit de Hollandse Oorlog (1672-1678), de Negenjarige Oorlog (1688-1697) en de Spaanse Successieoorlog (1702-1713), Onnekink, *Dutch Forty Years War*.

[88] Haks, *Vaderland en vrede*, 19–20.

[89] Wout Troost, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie* (Hilversum 2001) 102–103; Andrew Lossky, 'Political ideas of William III', in: Herbert H. Rowen en Andrew Lossky eds., *Political ideas and institutions in the Dutch Republic* (Los Angeles 1985) 35–59; Luc Panhuysen, *Oranje tegen de Zonnekoning: de strijd tussen Willem III en Lodewijk XIV om Europa* (Amsterdam en Antwerpen 2016).

staatsgezinde politiek de overhand en hield de Republiek zich op de vlakte. Al te zichtbare hulp aan Franse vluchtelingen paste daar niet bij. Om negatieve publiciteit te vermijden blokkeerde Holland in de jaren 1680 de vorming van een vluchtelingenfonds door de Waalse synode en in 1681 een voorstel van raadpensionaris Gaspar Fagel voor een gewestelijke collecte.[90]

De confessionele spanningen in Europa bereikten in 1685 een hoogtepunt vanwege katholieke troonsopvolgingen in Engeland en de Palts en de herroeping van het Edict van Nantes. Het katholicisme in Europa won terrein en zaaide angst onder protestanten. Met Frankrijk weer homogeen katholiek en een katholieke vorst op de Engelse troon werd een herhaling van 1672 een reëel politiek gevaar. Dit gevaar werd bezworen door de *Glorious Revolution* (1688-1689) die Willem III op de Engelse troon bracht, maar Willems succes leidde ook tot de Negenjarige Oorlog (1688-1697) met Frankrijk.

De grote vluchtelingenstroom tussen 1685 en 1688 transformeerde de gebeurtenissen in Frankrijk tot een Europese aangelegenheid.[91] Ook in de Republiek maakte het grote aantal berooide vluchtelingen, en hun verhalen, grote indruk en de overtuiging dat de Zonnekoning uitroeiing van het protestantisme nastreefde, werd breed gedeeld.[92] Gevoed door de ervaringen uit 1672, toen geruchten over katholiek verraad breed circuleerden, kwam het sluimerende wantrouwen jegens katholieke landgenoten weer aan de oppervlakte.[93] Een voorbeeld daarvan is het gerucht dat in 1688 circuleerde dat katholieken, in een omkering van de 'protestantse wind' die honderd jaar eerder de katholieke Spaanse armada had tegengehouden, baden voor een 'roomse wind' om de overtocht van Willem III naar Engeland te beletten.[94] Ook al hebben historici laten zien dat katholieken over het algemeen wel degelijk

---

[90] F.R.J. Knetsch, 'Les églises réformées des Pays-Bas et la révocation', in: M. Peronnet ed., *Tricentenaire de la Revocation de l'Edit de Nantes. La Revocation et l'exterieur du Royaume. Actes du IVème Colloque Jean Boisset* (Montpellier 1985) 173–192; *Res. SvH*, 17 en 25 sept 1681.

[91] W.E.J. Berg, *De réfugiés in de Nederlanden, na de herroeping van het Edict van Nantes* (Amsterdam 1845) 29–30; Philippe Joutard, 'The Revocation of the Edict of Nantes. End or renewal of French protestantism?', in: Menna Prestwich ed., *International Calvinism 1541-1715* (New York 1986) 339–368, aldaar 348–349.

[92] Haks, *Vaderland en vrede*, 83; Israel, *Republiek*, 925, 930.

[93] Bertrand Forclaz, ''Rather French than subject to the Prince of Orange'. The conflicting loyalties of the Utrecht Catholics during the French occupation (1672-73)', *Church History and Religious Culture* 87 (2007) 509–533, aldaar 532.

[94] W.P.C. Knuttel, *De toestand der Nederlandsche katholieken ten tijde der Republiek. 2 dln.* (Den Haag 1892) II, 290–296; L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw, 3 dln.* (2e druk; Amsterdam 1947) 266–267; Israel, *Republiek*, 937; Jonathan I. Israel en Geoffrey Parker, 'Of providence and protestant winds: the Spanish Armada of 1588 and the Dutch armada of 1688', in: Jonathan I. Israel ed., *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 1991) 335–363, aldaar 357–360.

loyale burgers van de Republiek waren, toch was de associatie tussen katholieken en politiek verraad in tijden van religieuze spanningen en dreigende oorlog niet zo vreemd, zeker omdat katholieken nog lang bleven hopen op het herstel van de oude orde.[95] Apostolisch vicaris Johannes van Neercassel (1625-1686), het hoofd van de Hollandse Zending, deed in zijn briefwisseling met een Franse priester in Rome verslag van de gebeurtenissen. Hij vertelt dat er elke dag vluchtelingen aankomen met nieuwe verhalen over de wrede vervolging en dat daardoor de haat tegen katholieken dagelijks toeneemt. Als het zo doorgaat dan zal men zich tegen de katholieken keren, vreesde de prelaat.[96] Voor grootschalig antikatholiek geweld zijn er tot dusver echter geen harde bewijzen. De geruchten daarover lijken afkomstig uit katholieke bronnen, zoals de pauselijke nuntius, de Franse gezant Avaux en zijn Engelse collega d'Albyville.[97] Wel was er agitatie vanuit orthodoxe hoek en kwam het hier en daar tot kleinschalig antikatholiek geweld, vooral in Friesland.[98] De overheden overwogen antikatholieke maatregelen, zoals het uitzetten van de reguliere geestelijkheid en een aangescherpt verbod op de uitoefening van de katholieke eredienst.[99]

De stroom Franse vluchtelingen naar de Republiek zwol aan tot ongekende proporties en uiteindelijk zouden zo'n 35.000 Franse vluchtelingen zich vestigen, terwijl een onbekend aantal voor kortere tijd in de Republiek verbleef.[100] Hopend op economische voordelen boden de autoriteiten aantrekkelijke vestigingsvoorwaarden zoals belastingvrijstellingen, burgerschap en rentevrije leningen voor het opzetten van bedrijven. De vluchtelingen werden met open armen ontvangen en er ontstond een ware competitie om geschoolde

---

[95] Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, 343. Willem Frijhoff, 'Katholieke toekomstverwachting ten tijde van de Republiek. Structuur en grondlijnen tot een interpretatie', *BMGN* 98 (1983) 430–459.

[96] Brief van 5 okt 1685, geciteerd bij Bruno Neveu, 'Les protestants français réfugiés aux Pays-Bas vus par un évêque catholique: lettres de Jean de Neercassel à Louis-Paul Du Vaucel (1685-1686)', *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français* 113 (1967) 49–60, aldaar 52–53.

[97] Willem Frijhoff, 'Uncertain brotherhood. The Huguenots in the Dutch Republic', in: Bertrand van Ruymbeke en Randy J. Sparks eds., *Memory and identity. The Huguenots in France and the Atlantic diaspora* (Columbia SC 2003) 128–171, aldaar 156; De Boer, *Religious persecution*, 194–195.

[98] Wietse van der Velde, '(Oud-)Katholieken in Leeuwarden', in: Tjebbe T. de Jong e.a. eds., *Van Vitus tot Titus: 500 jaar katholiek leven in Leeuwarden* (Leeuwarden 2009) 49–85, aldaar 58–59; Jonathan I. Israel, 'William III and toleration', in: Ole Peter Grell, Jonathan I. Israel en Nicholas Tyacke eds., *From persecution to toleration. The Glorious Revolution and religion in England* (Oxford 1991) 129–170, aldaar 140.

[99] Israel, *Republiek*, 717–720.

[100] H.P.H. Nusteling, 'The Netherlands and the Huguenot émigrés', in: J.A.H. Bots en G.H.M. Posthumus Meyjes eds., *La Révocation de l'Édit de Nantes et les Provinces-Unies 1685* (Amsterdam 1986) 17–34.

immigranten.[101] De meesten bleken bij aankomst in de Republiek echter financiële steun nodig te hebben voor huisvesting en de eerste levensbehoeften. Uit recent onderzoek blijkt dat de armoede onder de hugenoten veel groter was dan tot voor kort gedacht en dat velen langdurig van de armenzorg afhankelijk bleven.[102] De toenemende kosten van de armenzorg leidden er juist in deze periode toe dat nieuwkomers steeds vaker alleen welkom waren met een 'acte van cautie', een financiële garantstelling voor bijstand. Tegelijkertijd werd de lokale armenzorg steeds meer langs confessionele lijnen georganiseerd. Alleen wie niet op een kerk kon terugvallen, kon nog een beroep doen op de publieke armenzorg, mits voldaan werd aan de toegangscriteria.[103] Deze 'confessionalisering' van de armenzorg bood een oplossing voor de aloude klacht dat katholieken onvoldoende bijdroegen aan de publieke armenzorg, terwijl hun armen daarvan wel profiteerden.[104] Arme Franse immigranten kwamen dus ten laste van de Waalse kerk, de Franstalige tak van de gereformeerde kerk.

Een bekende prent van Romeyn de Hooghe uit 1686 schetst de wreedheden van de Franse vervolging en contrasteert die met een centraal geplaatste afbeelding van de genereuze ontvangst van de Franse vluchtelingen in de Republiek (afb. 7). De enorme stroom vluchtelingen stelde de overheden echter voor acute problemen: waar moesten ze wonen en kerken, hoe vonden ze werk, zaten er geen profiteurs tussen?[105] Hadden ze financiële steun nodig, hoeveel, voor hoelang en hoe moest dat worden betaald? Zoals gebruikelijk bij de armenzorg werd ook de steun voor de immigranten gefinancierd met liefdadige giften. We zullen zien dat dit niet overal zo vredig verliep als De Hooghe het voorstelde. Integendeel, de

---

[101] Frijhoff, 'Uncertain brotherhood', 143–146; Van der Linden, *Experiencing exile*, 46–48; Hans Bots en René Bastiaanse, 'Die Hugenotten und die niederländischen Generalstaaten', in: Rudolf von Thadden en Michelle Magdelaine eds., *Die Hugenotten 1685-1985* (München 1986) 55–72, aldaar 57–58.

[102] Van der Linden, *Experiencing exile*, 39–78.

[103] Joke Spaans, 'Religious policies in the seventeenth-century Dutch Republic', in: R. Po-Chia Hsia en H.F.K. van Nierop eds., *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) 72–86, aldaar 82–84; Elise van Nederveen Meerkerk en Griet Vermeesch, 'Reforming outdoor relief. Changes in urban provisions or the poor in the Northern and Southern Low Countries (c. 1500-1800)', in: Manon van der Heijden e.a. eds., *Serving the urban community. The rise of public facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 135–154, aldaar 142; Van Leeuwen, 'Overrun', 186–189.

[104] Joke Spaans, 'Katholieken onder curatele. Katholieke armenzorg als ingang voor overheidsbemoeienis in Haarlem in de achttiende eeuw', *Trajecta* 3 (1994) 110–130. Deze klachten dateerden in Haarlem al vanaf de jaren 1650. In 1656 kostten katholieke armen jaarlijks 22.000 gulden terwijl katholieken slechts 4000 gulden per jaar bijdroegen aan de huis-aan-huiscollectes voor de stadsarmen.

[105] Het risico op katholieke profiteurs werd bestreden door gereformeerd lidmaatschap te verbinden aan financiële hulp of belastingvoordelen, zoals we hiervoor zagen bij de Staten van Holland, zie noot 90. Een Gronings voorbeeld: *Privilegien voor de Franse en andere gereformeerde vluchtelingen [...]. Veneris den 5/15 february 1686 (Knuttel 12449)* (Groningen 1686) [3].

zorg voor Franse immigranten was een bron van interconfessionele spanningen in de Republiek.

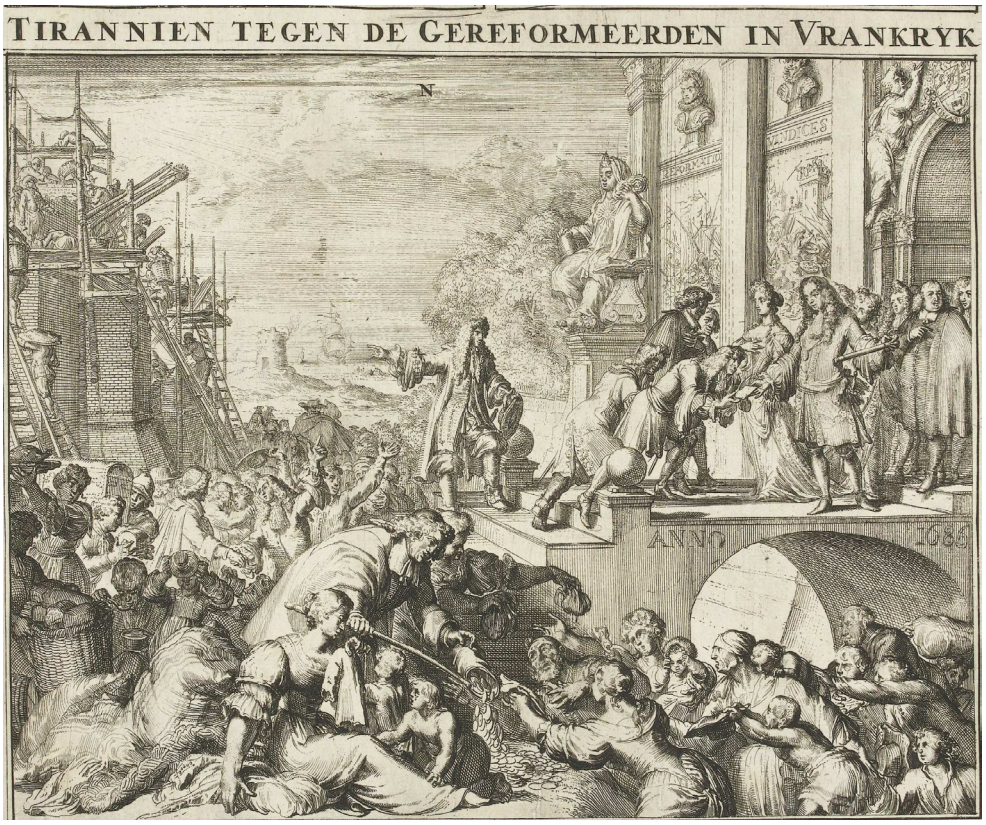

Afb. 7 Ontvangst hugenoten in de Republiek, detail van Romeyn de Hooge, *Tirannien tegen de Gereformeerden in Vrankrijk (1686)*. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-55.182. Ets op papier.

Collectes voor Franse immigranten

Hoewel de opvang van armen overal in de Republiek een lokale aangelegenheid was, verklaarden verschillende gewesten zich bereid de kosten voor Franse predikanten op zich te nemen.[106] In Holland was daar een gezamenlijke verzoek van de Hollandse en Waalse synoden

[106] O.a. Holland, Friesland, Groningen en Utrecht. *Res. SvH*, 23 jan 1686; Hans Bots, G.H.M. Posthumus Meyjes en Frouke Wieringa, *Vlucht naar de vrijheid. De hugenoten en de Nederlanden* (Amsterdam 1985) 50; Frijhoff, 'Uncertain brotherhood', 140; *Privilegien (Kn. 12559)*; *ZA Not SvZ*, dd 20, 21, 26 feb, 8 mrt 1686; *GrA 1364 Waalse gemeente Groningen, 1563-1926* Inleiding; Joost van der Spek, 'Réfugiés pour la religion. De hugenoten in Utrecht', *Jaarboek Oud-Utecht* (1999) 35–74, aldaar 63–64.

aan voorafgegaan, dat als reden opgaf dat predikanten berooid waren, geen ambacht geleerd hadden en dus niet makkelijk ander werk konden vinden.[107] Vanaf 1686 bestemden de Hollandse Staten jaarlijks 25.000 gulden voor Franse predikanten uit het 'comptoir van de kerkelijke goederen', de gelden afkomstig van na de Reformatie aan de overheid vervallen kerkelijke goederen.[108] De aanstelling van Franse predikanten was niet alleen een middel om Franse ambachtslieden te lokken, maar ook een invulling van bestuurlijke verantwoordelijkheid. Immers, de zorg voor de religie - inclusief de betaling van predikanten – was een gewestelijke verantwoordelijkheid. Een Utrechts voorstel om de kosten over alle gewesten te verdelen haalde het dan ook niet.[109] Ook de opvang van gevluchte Franse 'officieren' (militairen) was een gewestelijke aangelegenheid, die doorgaans werd opgelost door ze te rekruteren voor de gewestelijke troepen.[110]

De vele gewone immigranten stelden de autoriteiten voor een veel groter probleem. In Holland werd de opvang, uitgezonderd de genoemde gewestelijke belastingvoordelen, volledig overgelaten aan de stadsbesturen, zoals een drietal voorbeelden laat zien. De meeste Hollandse steden besloten tot extra collectes, zoals in Leiden waar het stadsbestuur een collecte uitschreef voor 5 december 1685. De vluchtelingen waren afhankelijk van de 'barmhertigheyd vande goede innegesetenen deser stede', aldus het stadsbestuur, maar helaas waren

> de gelden die andersints gewoon sijn tot soulagement van arme, verdrevene ende gevlugte menschen geemplyeert te werden [… al] geabsorbeert [en het stadsbestuur had] geen beter middel konnen bedencken dan het doen van een extraordinaris collecte.[111]

De lege stedelijke armenbeurs moest dus worden aangevuld, en wel met de opbrengst van buitengewone collectes in *alle* kerken. Er werd dus niet alleen onder de gedoogde

---

[107] *Res. SvH*, 1 dec 1685.
[108] Ibid., 23 jan 1686; W.P.C. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland, dl. V 1673-1686*. RGP KS 16 (Den Haag 1916) 522-523 (1685), 560-562 (1686).
[109] *Resolutiën [...] Staten Generael [...] 1685-1796 [verder: Res. SG]* (Den Haag) 8 feb 1687.
[110] Willem III vroeg om een bedrag van 150.000 gulden per jaar dat Holland in twee delen toekende uit de post der 'defroyementen', *Res. SvH*, 20 dec 1685, 15 en 29 mei 1686.
[111] *ELO Stadsarchief van Leiden (Stadsbestuur (SA II)), 501A, inv.nr. 6393 Financiële steun aan Franse geloofsvluchtelingen (1685-1687)*.

protestantse groeperingen (doopsgezinden, luthersen, remonstranten) gecollecteerd, maar ook bij de katholieken. Het stadsbestuur noteerde de opbrengst per kerk en maakte een aparte aantekening van de bedragen die door katholieken en gereformeerden waren opgebracht, waarschijnlijk om te controleren of de eersten wel naar rato bijdroegen, wat met bijna 20.000 gulden, ruim 16 procent, inderdaad het geval was.[112] Daartoe hadden de katholieken wel tweemaal moeten collecteren. Van Neercassel vertelde zijn Franse collega in brieven van 7 en 21 december dat het stadsbestuur ontevreden was met de lage opbrengst van de eerste collecte en opgedragen had die te verdubbelen (afb. 8).[113]

Ook Haarlem (1686) en Amsterdam (1687) controleerden of katholieken wel voldoende bijdroegen. In Haarlem doneerden doopsgezinden en katholieken met 32 en 34 procent zelfs meer dan evenredig aan de collecte.[114] In Amsterdam verliep de katholieke deelname echter minder vlekkeloos.[115] Toen advocaat N. de Magistris het ingezamelde bedrag namens de katholieke gemeenschap op 29 april 1687 kwam overhandigen, weigerden de burgemeesters de 'schrale gifte' van 957:10 gulden in ontvangst te nemen.[116] De advocaat kreeg te verstaan dat een 'vrijwillige gift' was afgewacht, omdat de katholieken 'voor dezen in het doen vande collecte aan de huizen veele scharpe en insolente bejegeningen hadde gegeven aan diegene die de zelve quamen te vorderen'. Dat bevreemdde de burgemeesters omdat katholieken in Amsterdam meer 'faveur en liberteit' (tolerantie) kregen dan elders in Holland en vooral

> in een tijd dat de burgerlijke voorzigtigh[ei]t, wel verëischte, om de voorgemelte licentie, zoo veel doenelijck te courseren en te besnoeijen, principaal in een tijd datmen op barbare en voor desen noijt gehoorde wijze tegens die van de ware gereformeerde religie zoo quam te woeden.

---

[112] *ELO 501A Afl.bkn.*, inv.nr. 26 5 dec 1685; vrgl. *ELO 501A Notulen burg*, inv.nr. 192, 89 (5 dec). De totale opbrengst van de katholieke collecte was 19.789:6:6 gulden. Later kwam er nog een gift van 50 gulden van een onbekende donateur bij. Het percentage katholieken in 1656 was 15%, J.W. Buisman, 'Kerk en samenleving', in: R.C.J. van Maanen en S. Groenveld eds., *Leiden, de geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 2, 1574 - 1795* (Leiden 2003) 126–147, aldaar 141.

[113] *ELO 501A Afl.bkn.*, inv.nr. 26, 5 dec 1685; Neveu, 'Les protestants français', 55, 58.

[114] Gabrielle Dorren, *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001) 146; in Haarlem groeide het katholieke aandeel tussen 1650 en 1707 van 12,5 tot 25%, Spaans, 'Curatele', 110. Totale opbrengst was 8.000 gulden, Bots, Posthumus Meyjes en Wieringa, *Vlucht*, 72.

[115] Amsterdam had circa 22% katholieken (peiljaar 1656), De Kok, *Breuklijn*, 203.

[116] *SAA 5024 Archief burgemeesters inv.nr. 45 secrete notulen 17 jul 1669- 30 jan 1745* 18r-v dd. 29 april 1687; ook in: *HUA 67 Familie Huydecoper, inv.nr. 95 Memories betreffende de opvang van hugenoten 1687*.

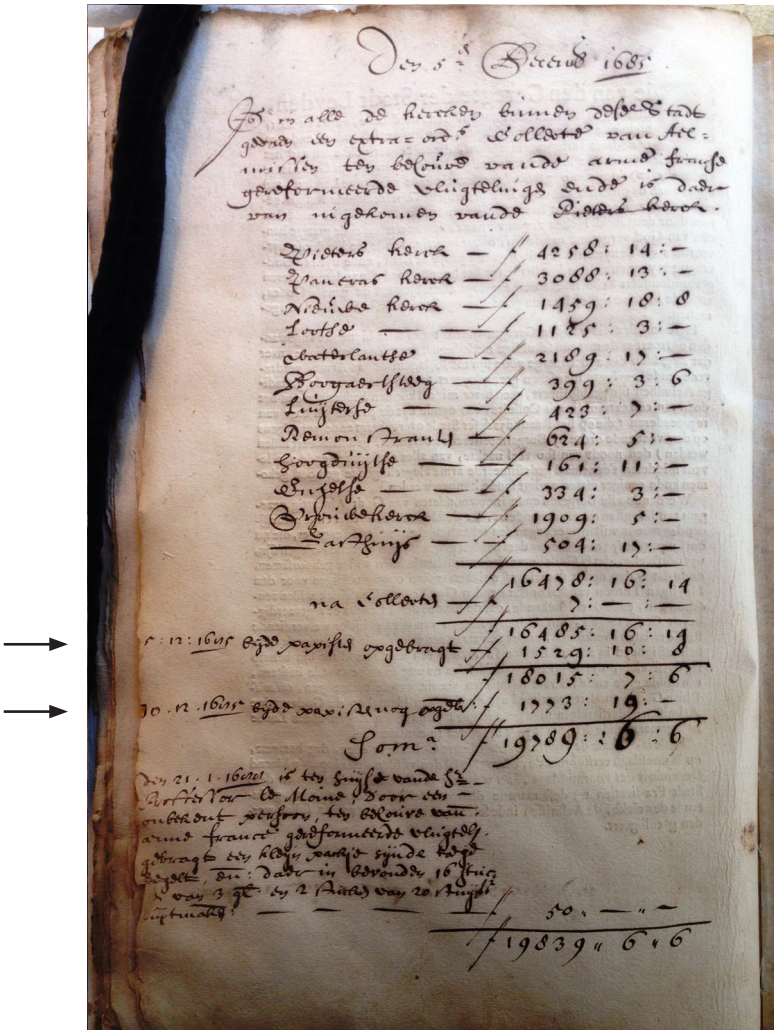

Afb. 8 Opbrengst van de collecte voor hugenoot-immigranten 5 dec 1685, de pijlen markeren de katholieke opbrengsten van 5 en 30 december. Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief Leiden 501A inv.nr. 26. Foto: auteur.

Terwijl er dus al voldoende aanleiding was om op de tolerantie te besnoeien, toonden de katholieken zich met hun kleine bijdrage ook nog eens 'ten hoogsten ondankbaar', aldus de burgemeesters. Hun ergernis had drie oorzaken, ten eerste de frustratie dat de katholieken zelfs in deze moeilijke tijd de tolerantiegrenzen bleven overschrijden. Speciale aanstoot gaf het provocerende uitgaan van de katholieke (schuil)kerken

> in groote troupes, als waare het bij maniere van bravade en choque voor die van de gereformeerde religie, en dat op een en de zelve tijd als die hare predicatien quamen te eindigen.

De tweede ergernis was de te lage katholieke bijdrage aan de armencollectes en vooral, ten derde, het negeren van de aanzegging dat dit keer een hoge bijdrage wenselijk was 'om eenigzins de ergernissen weg te nemen en de ontstelde gemoederen te mitigeren' zodat er 'niet iets bij tumulte soude kunnen opkomen, het gunt men, in zoodanigen onverhoopten toeval, niet zoude kunnen voorkomen ende weeren.'

Dit voorval laat zien dat de Amsterdamse katholieken huis-aan-huiscollectes voor gereformeerde doelen niet altijd vriendelijk ontvingen en collectanten daarbij onheus bejegenden. Waarschijnlijk refereert dit aan de collectes die vanaf 1683 twee keer per jaar voor de Franse vluchtelingen werden gedaan.[117] Om problemen tussen protestanten en katholieken te voorkomen had het Amsterdamse stadsbestuur er in 1687 dus voor gekozen de katholieken om een vrijwillige bijdrage te vragen en gewaarschuwd meer te geven dan gebruikelijk. Toen dat uitbleef concludeerden de burgemeesters dat 'de bitterheit [van de Amsterdamse katholieken] tegens de zelve [hugenoten] niet minder te zijn, als van die genen die haar tot zoo een deplorablen staet hebben gebragt.' De lage opbrengst beledigde de burgemeesters en bevestigde het beeld dat de Amsterdamse katholieken geen haar beter waren dan die in Frankrijk.[118] De burgemeesters hadden er geen belang bij om de religieuze spanningen in hun stad aan te wakkeren en besloten de affaire geheim te houden. Daarbij namen ze zich wel voor de katholieken in het vervolg met minder tolerantie, 'meer circumspectie' (omzichtigheid) en 'minder conniventie' (oogluiking) te behandelen.

---

[117] Bij deze huis-aan-huis collectes werden ook joden niet uitgezonderd, aldus Evenhuis, *Amsterdam*, dl. III 51-52. Een overzicht van de opbrengsten van hugenootcollectes bij Berg, *Réfugiés*, 322–323.

[118] De bronnen maken niet duidelijk of de katholieken alsnog een hoger bedrag ophaalden.

DE STATEN VAN STADT GRONINGEN ENDE OMMELANDEN

DOEN TE WEETEN:

Alsoo wy met leetwesen dagelijx vernemen dat een groot getal menschen / Professie doende van de Waere Gereformeerde Religie / wegens de harde en swaere Vervolgingen als op veele Plaetsen moeten lijden / nae dese Landen (als voor lange tijden geweest zynde een Schuyl plaetse van de Waere Godts-dienst) komen te vluchten / hebbende die Arme Luyden alle haere tijdtlijcke Goederen / de Mannen haere Vrouwen en de Vrouwen haere Mannen / en de Ouders haere Kinderen / en de Kinderen haere Ouders moeten verlaten / om alsoo te ontvlieden soo veel noopt voor desen gehoorde Tormenten / waer door sy souden konnen werden geforceert / haer Geloof te versaecken en een ander aen te nemen / dat tegen haer gemoet en conscientie strijdich is. En dewijle dese noot-lijdende menschen herwaerts zijn gekomen om in den Gemeierden Staet een Schuyl-plaetse te vinden / om al is't oock in Armoede Vryheyt van haer Geloof en Conscientien te behouden / en dat deselve buyten hulpe en bystandt niet konnen leven ofte subsisteren. Soo hebben Wy goedt-gevonden en geresolveert een Extraordinaris Vast en Bede dach over dese geheele Province uyt te schryven / die wesen sal op nacsten Woensdach over viertijn dagen / zynde den seven-en-twintichsten deser Maendt Oude Styl / ten eynde op gemelte tijdt een jegelijck sich in de Kercke laete vinden / en met eenparige Gebeden den Almachtigen Godt uyt grondt des herten met een nedrich gemoet en verslagen Geest yverich te smeecken dat Sijne Goddelijcke Majesteyt doch eenmael moge believen de herten van alle Koningen en Princen te verlachten / en daer heen genadelijck te dirigeren, dat die harde middelen (waer door soo veele elendige menschen met geweit werden gedwongen haeren Godts-dienst te verlaten en af te sweeren) mogen op-houden ende een eynde nemen; En voorts dat een jegelijck ten selven daege en voortaen een waer en ongeveynst berouw moge dragen over de veel-voudige en swaere sonden / waer door Godt de Heere soo dick maels is vertoornt / en met een Sijne Goddelijcke Majesteyt ootmoedich versoecken / en door krachtige Gebeden aen-houden / dat onse Barmhertige Godt en Vader ons en onse laete Nakomelingen voor diergelijcke Swaere besoekingen / en slaende Roede die van sijn eygen huys begint / uyt genade wil behoeden / en ons die wel meerder hebben verdient / daer voor Vaderlijck beschermen; en opgemelte Onnoselе Vluchtelingen in haere Verdruckingen wil troosten en stercken. Wyders hebben Wy goedt-gevonden / dat op de volgende dach alomme door de geheele Provincie door de Predicanten / Ouderlingen en Diaconen respectivelijck huys by huys een Collecte sal werden gedaen / tot onderhoudt van soo een groot getal Arme elendige en naeckte Vluchtelingen / die om den waeren en suyveren Godts dienst niet te verlaeten / alle haere Goederen en Welstandt hebben moeten achter-laeten / met ernstich versoeck en serieuse Recommendatie, dat alle soo Hoge als Lege Standts Personen van wat Staet ofte Conditie deselve mogen zijn / naer proportie der Goederen waer mede haer de Allerhoochste Godt heeft gezegent / dese noodt lijdende menschen soo riedes herwaerts zijn gekomen ofte noch staen te komen / mildadelijck te hulpe te komen en rijckelijck mede te deelen / om alsoo te ontgaen de seeckere oordeelen die Godt de Heere over de onbarmhertige heeft uyt-gesproocken.

En dewijle wy versteckert zijn dat veele van de Rooms-Gesinde alhijr geen mede-lijden over dese Vluchtelingen hebben / en dien volgens te vermoeden is / dat sy tot haer onderhoudt weynich sullen mede deelen; soo hebben Wy goedt-gevonden / dat door de geene / soo de Collecte sullen doen / correct sal worden opgeteyckent wat die van de Paepsche Religie daer toe contribueren, t'welck geschiedt zijnde en bevonden werdende / dat de Paus-Gesinde tot onderhoudt van voorschreven Vluchtelingen niet naer Jeders Staet en Qualiteyt hebben op gebracht / sullen deselve tot Taxatie van onse Gecommitteerden daer toe riedes genomineert ten fine voorschreven moeten contribueren.

Voorders sullen alle de Gecollecteerde Penningen op volgende dagen des Morgens van negen tot twaelf uyren aen het Provincie-huys werden gebracht / als die uyt de Stadt des Maendaegs daer aen volgende / zijnde den eersten Februarij / die uyt het Hunsingo en Wester-Quartier den tweeden / en die uyt het Gorecht, Fivelingo-Quartier en de Olde-Ampten den derden dito, om op onse af-te-gevene Ordre overgeteelt / bewaert en gedistribueert te werden. Hebben daeromme goedt-gevonden allen Predigers deser Stadt Groningen ende Ommelanden / als mede van het Gorecht en beyde Olde-Ampten / door desen te versoecken / en niet te min te ordonneren, om van desen Vast-en-Bede-dach alomme Notitie en Publicatie te doen / mitsgaders allen Ingesetenen / dat sy er opgenoemde 27. Januarij aenstaende / tot het Gehoor des Godtlijcken Woordts / en vierige Aenroepinge Sijnes Heyligen Naems / ten fine boven verhaelden geheelen dach in de Kercken sullen laeten vinden / en voorts haer van allen uyterlijcken Arbeydt Handt-Wercken en Exercitie van Neringe / mitsgaders van Tappen / Kaetsen / en diergelijcke Ydelheden t'onthouden / op dat soo een heylsaem voornemen door voorschreven onbetamelijckheden niet geturbeert werde / by pœna van vijf-en-twintich gouden Realen tegens den geenen te executeren, die desen contrarie gedaen te hebben beyonden werdt / te appliceren, een derde deel ten profijte van den Aenbrenger / en een derden-deel voor het Recht ter Plaetse / en een derden-deel voor de Armen ter Plaetse. Waer nae een Jeder tot Vermijdinge van Godts Toorn / en sijn Particuliere schade sich sal hebben te reguleeren.

Actum Groningæ in het Provincie-Huys den 8. Januarij 1686.

Ter Ordonnantie der Heeren voorsz.

Afb. 9 Uitschrijving Staten van Groningen van een biddag op woensdag 27 jan /6 feb 1686 en een gewestelijke huis-aan-huiscollecte op donderdag 7 feb voor hugenoot immigranten in Groningen, met aparte schalen voor katholieken (passage is gemarkeerd met een zwarte streep). Groninger Archieven, Groningen, *GrA 1, inv.nr. 476*

In tegenstelling tot Holland, werden in Friesland, Groningen en Utrecht wel gewestelijke collectes voor de immigranten uitgeschreven.[119] Daarbij moesten, net als bij de drie hierboven genoemde Hollandse steden, alle inwoners bijdragen en ook hier ging dat gepaard met zware druk op de katholieke bevolking.[120] In Groningen moest precies genoteerd worden hoeveel de katholieken 'ten faveure van de Gereformeerde Fransche Vlugtelingen' zouden bijdragen en als dat niet 'nae jeder staet ende qualiteijt' was dan zou hen via 'taxatie' een verplichte contributie worden opgelegd (afb. 9).[121] Dat vereiste dus registratie van de katholieke giften per persoon- of huishouden. In Friesland vond 'op een en deselffde dag', 1/11 februari 1686, een gewestelijke collecte plaats voor de 'arme gevluchte Fransen [die] in dese provintie haer hebben effective nedergeset' en 'effectieve ledematen van de ware gereformeerde kercke' zijn. Doortrekkende vluchtelingen werden nadrukkelijk uitgesloten: die kwamen ten laste van de 'ordinaris armen beurse' (de stedelijke armenbeurs). Niet alle Franse vluchtelingen werden in Friesland dus op dezelfde manier behandeld. De aankondiging werd gedrukt, gepubliceerd en bekend gemaakt in de kerken, met de aanzegging dat dit ook bij de mennonieten en de katholieken moest gebeuren. De collecte werd voorzien van gedetailleerde richtlijnen die gedrukt werden door de gewestelijke drukker. Volgens dit *Reglement ende ordre* moest de collecte plaatsvinden met twee schalen, één voor de gereformeerden, de mennonieten en andere protestantse gezindheden 'alsoo vertrouwt wert, dat de selve in desen deele hun behoorlijcke plicht in 't oeffenen van mildadigheyt sullen waernemen'. De tweede schaal was voor de katholieken, zodat gecontroleerd kon worden of die wel naar rato bijdroegen. Zo niet, dan zouden zij 'werden getauxeert [belast] soodanigh als ten opsichte van de andere ingesetenen bevonden sal werden convenabel te zijn.' Op het platteland moest de collecte huis-aan-huis gedaan worden, in de steden werden predikanten, ouderlingen, diakenen en armenvoogden ingeschakeld om de huizen van katholieken aan te wijzen.[122] In de armenzorg

---

[119] In Utrecht in maart 1688, P.E.H. Bodel Bienfait, 'L'Église wallonne d'Utrecht, II 1671-1757', *Bulletin de la Commission de l'histoire des églises Wallonnes, 1e serie* 4 (1888) 241–292, aldaar 249.

[120] Friesland had 13-16 procent, Groningen 11 procent katholieken (peiljaar 1656). In Utrecht nam hun aandeel af van 55 (1656) tot 30 procent (1726), De Kok, *Breuklijn*, 248.

[121] Uitschrijving SvGn 8/18 jan 1686, *GrA 1 Staten van Stad en Lande, 1594-1798, inv.nr. 476 Gedrukte plakkaten, 1670-1693*. De collecte op 27 jan/6 feb 1686 bracht 23.923:11 gulden op, aldus M. Bakker e.a., *Hugenoten in Groningen. Franse vluchtelingen tussen 1680 en 1720* (Groningen 1985) 71.

[122] *Reglement ende ordre [...]* (Leeuwarden: Rinnert Sydtses Arumsma 1686).

werd deze methode hier en daar ook toegepast, zoals begin 1686 in Leeuwarden.[123] Deze ingangsdatum suggereert een relatie met de religieuze spanningen die ontstonden door de protestantenvervolgingen in Frankrijk en de toegenomen migratiedruk. Het *Reglement ende ordre* verordonneerde dat het collectegeld bijeengebracht moest worden bij twee door de Staten aangestelde ontvangers die alleen uitkeringen mochten doen na een getekende opdracht van ten minste twee van de drie hiertoe benoemde 'dispensateurs', die zelf 'geen penningen sullen mogen aenraken ofte uyttellen […] om te prevenieren alle quade vermoeden'. Dit drietal bestond uit een lid van de Statenvergadering, de lijfarts van Friese stadhouder en Gaspard Baux, een uit Frankrijk afkomstige predikant van de Waalse kerk in Leeuwarden.[124] De laatste moest controleren of de ontvangers wel in aanmerking kwamen voor hulp. De criteria daarvoor waren: geen economische vluchtelingen, geen passanten, gereformeerd lidmaatschap, niet in staat in het eigen levensonderhoud te voorzien en het geld moest besteed worden voor 'hunne kunst ende ambachten'. De twee ontvangers moesten verantwoording afleggen aan de Staten. Het gewest hield de regie en controle over de besteding van de opbrengst dus strak in handen. De Staten pasten bovendien een vierogenprincipe toe om fraude te voorkomen en vertrouwen te wekken in de hulporganisatie en de besteding van de donaties.

Overheidsperspectief

Het dilemma waarvoor de autoriteiten zich gesteld zagen, was dat de massale immigratie de gewone capaciteit van de publieke en gereformeerde armenfondsen ver te boven ging en dus bijzondere maatregelen vereiste.[125] De oplossing werd gevonden in collectes onder alle ingezetenen, ongeacht hun religieuze overtuiging. De gewesten volgden daarin niet dezelfde lijn: in Holland bleef de opvang van immigranten een stedelijke aangelegenheid terwijl de Friese, Groningse en Utrechtse Staten op gewestelijk niveau met oplossingen kwamen. Tot een landelijke actie voor de immigranten kwam het echter niet. Ik heb daartoe geen initiatieven gevonden, mogelijk was nationalisering nog een brug te ver of vormde de

---

[123] Joke Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum 1997) 244–245.
[124] Over Baux: *HCL 1711 Waalse Gemeente te Leeuwarden, 1643-1889* Inventaris.
[125] Zie bijv. de worsteling van de Rotterdamse Waalse kerk met de opvang bij Van der Linden, *Experiencing exile*, 70–72.

ongelijke verdeling van de immigranten over de gewesten een beletsel.[126] Het is echter opmerkelijk dat er in minimaal drie gewesten wel *gewestelijke* collectes voor Franse armen werden gehouden, zeker omdat de armenzorg overal in de Republiek nog tot ver in de achttiende eeuw lokaal (stedelijk) georganiseerd bleef. De komst van grote aantallen immigranten leidde in sommige gewesten dus tot exceptionele maatregelen.

De vorm van de collecte was een gevoelige politieke kwestie. Ook al hadden de civiele autoriteiten niets te winnen bij het aanwakkeren van religieuze spanningen, toch besloten de meeste stedelijke en ook enkele gewestelijke autoriteiten dat alle inwoners, ongeacht hun religie, moesten bijdragen aan de opvang van *gereformeerde* hugenoten. Dit lijkt op het eerste gezicht in tegenspraak met de confessionalisering van de armenzorg in deze periode. De hugenoten kwamen echter voor rekening van de stedelijke voorzieningen of de publieke kerk, die onder de last dreigden te bezwijken. Deze gedwongen deelname is alleen te verklaren vanuit het idee dat de overheid de zorg voor de hugenoten niet zag als een confessionele, maar als een *burgerlijke* solidariteit waaraan de hele gemeenschap diende bij te dragen. Twee pamfletten uit 1688, waarover in het volgende hoofdstuk meer, bevestigen dat de hulp aan arme Franse immigranten inderdaad werd gezien als een burgerplicht.[127] Katholieken moesten met hun bijdrage hun politieke loyaliteit bewijzen, desnoods onder dwang.

Verbod protestantisme in Piëmont: eerste nationale hulpactie (1687)

Na de intrekking van het Edict van Nantes zochten protestanten uit de Dauphiné en het Franse deel van het Prageladal hun heil bij de waldenzen net over de grens in Piëmont. De Franse koning zette zijn neef onder druk om het protestantisme ook in Piëmont te verbieden waarop Victor Amadeus II (1675-1730) de religieregeling van Cavour op 31 januari 1686 introk. Predikanten en schoolmeesters werden uitgewezen, de rest moest zich bekeren of vertrekken. Een deel van hen ging over tot gewapend verzet onder leiding van de uit de Dauphiné afkomstige waldenzer predikant Henri Arnaud, maar de waldenzen waren geen partij voor de Franse en Savoyaarse troepen. Ruim tweeduizend waldenzen kwamen om en

---

[126] Iets dergelijks dwarsboomde landelijke acties voor de lossing van gevangen zeelieden. Dezen waren vooral afkomstig waren uit Holland en Zeeland en andere gewesten weigerden hun medewerking. Heinsen-Roach, 'The reluctant state'.

[127] *Beweegreden en propositie tot soulaas der arme Franse vluchtelingen van de gereformeerde religie (Thyspf 11685)* (Amsterdam 1688); *Dialogue sur les imposts de Hollande (Knuttel 13040)* (Amsterdam 1688).

meer dan achtduizend belandden in de kerkers van Turijn, van wie zo'n tweeduizend als galleislaven aan Venetië werden verkocht en velen in gevangenschap stierven. Hun kinderen werden gedoopt en ondergebracht bij katholieke families. Na langdurige Zwitserse bemiddeling mochten de overlevende gevangenen in januari 1687 vertrekken op voorwaarde dat ze niet vlak over de grens gehuisvest zouden worden, waarna circa 2700 waldenzen onder barre winterse omstandigheden te voet over de Alpen naar Genève trokken.[128] Conform de afspraken konden zij daar niet blijven en er moest dus gezocht worden naar protestantse staten die bereid waren hen op te nemen. Ook nu organiseerde men in de Republiek een grote collecte voor de waldenzen, zo op het oog niets nieuws. Toch zullen we zien dat het bij deze collecte anders toeging dan in 1655.

Waldenzencollecte 1687

Op 31 januari 1686, de dag dat het Verdrag van Cavour werd herroepen, vergaderden de Staten-Generaal over diplomatieke bemiddeling ten behoeve van de waldenzen.[129] Daarna zwijgen de resoluties tien maanden over de waldenzen. Gedurende deze periode werd de onderhandeling over de vrijlating van de gevangen waldenzen overgelaten aan de Zwitserse evangelische kantons. Pas op 5 november 1686 stond de kwestie weer op de agenda naar aanleiding van Zwitserse verzoeken om waldenzen na hun vrijlating in de Republiek op te nemen. De gedeputeerden voor buitenlandse zaken adviseerden op 2 december te antwoorden dat de Hoogmogenden met een ware compassie waren bewogen en 'gaern aen de selve, voor soo veel hier te Lande soude mogen komen, alle wercken van liefde sullen betonen'. De Hollandse afgevaardigden wilden echter eerst ruggenspraak, waarna de discussie op 10 december werd voortgezet. Het definitieve antwoord luidde dat de Hoogmogenden 'niet ongaerne' enige waldenzen zouden zien komen, maar dat gevreesd werd dat ze zich niet zouden kunnen 'subsisteren' vanwege de verschillen in taal, klimaat en

---

[128] Tourn, *Geschichte*, 148–157; Vincent Minutoli, *Storia del ritorno dei Valdesi nella loro patria dopo un esilio di tre anni e mezzo (1698). Con le relazioni dei partecipanti al Rimpatrio*. Enea Balmas en Albert de Lange eds. (Turijn 1998) 13–17. Alle predikanten en de waldenzen die zich bekeerd hadden, bleven als gijzelaars achter in Turijn. Arnaud spreekt van totaal 14.000 gevangenen, Henri Arnaud, *Histoire de la glorieuse rentrée des Vaudois* (1710) D2v en 4.

[129] Res SG dd 31 jan 1686 opgenomen in H.J. Royaards, 'Nederland in betrekking tot de Waldensen, gedurende hunne ballingschap na de herroeping van het Edict van Nantes (1686-1690)', *Nieuw archief voor kerkelijke geschiedenis* 1 (1852) 177–310, aldaar 281–282.

natuur. Daarom was het beter dat de waldenzen zich elders zouden vestigen en de Hoogmogenden wilden dat wel met 'eenige penninghen' steunen.[130] In tegenstelling tot het ruimhartige advies, kwam het besluit dus neer op een weigering de waldenzen op te nemen in ruil voor financiële ondersteuning.

Daarop verzochten de Zwitsers begin mei 1687 om een generale collecte. Holland ging al op 17 juni akkoord, maar het zou nog tot begin oktober duren voordat Friesland als laatste gewest instemde, waarschijnlijk omdat er inmiddels zekerheid was dat de waldenzen niet naar de Republiek zouden komen.[131] De Zwitserse gezant David Holzhalb had de Staten-Generaal namelijk op 6 september laten weten dat Brandenburg bereid was hen op te nemen.[132] De Staten-Generaal besloten op 15 oktober tot een huis-aan-huis collecte op maandag 10 november 'in alle de provincien, geassocieerde landschappen, steden en leden van dien'. De zondag daarvoor (geen biddag) dienden de predikanten hun gemeente 'op te wekken en te vermaanen tot een liberaale gifte'.[133] Een belangrijk verschil met de collecte van 1655 was dat nu huis-aan-huis gecollecteerd werd en dat daarbij *alle* inwoners, dus ook katholieken, geconfronteerd werden met collecteurs die om een bijdrage voor Italiaanse gereformeerden kwamen vragen.

Hoe werd deze eerste nationale uitschrijving georganiseerd? Elke Statenvergadering stelde een eigen uitschrijving op en stuurde die naar de stadsbesturen. In de stedelijke uitschrijvingen werd de reden voor de collecte uitgelegd en werden lokale uitvoeringsinstructies gegeven voor de collecte, de financiële verantwoording en het overbrengen van de opbrengst. Een vergelijking van een drietal gewestelijke uitschrijvingen, die in het volgende hoofdstuk besproken zullen worden, laat zien dat de bewoording waarmee de collecte onder de aandacht werd gebracht nog bepaald niet uniform was. Zo week de Utrechtse aanpak in meer dan alleen de gewestelijke uitvoeringsinstructies af van de Hollandse en de Groningse. De twee laatste gewesten troffen geen specifieke voorzorgsmaatregelen om katholieken tot deelname te dwingen. Anders lag dat in Utrecht,

---

[130] *Res. SG* dd 2 en 10 dec 1686. De eerste brief van de Zwitserse kantons is van augustus 1686, Bokhorst, *Nederlands-Zwitserse betrekkingen*, 11.
[131] *Res. SG*, 10 okt 1687.
[132] Bokhorst, *Nederlands-Zwitserse betrekkingen*, 163–164.
[133] *Res. SvH*, 29 mei, 17 juni 1687; *Res. SG*, 10 en 15 okt 1687. Het besluit werd gepubliceerd, Isaac Scheltus, *Groot Placaet-boeck [...] Staaten Generaal [...] Staaten van Holland [...] Staaten van Zeeland, dl. 7 (t/m 1750)* (Den Haag 1770) 618.

de provincie met het hoogste percentage katholieken (55 procent).[134] De Utrechtse Staten verordonneerden een lijst bij te houden van 'wat yder persoon ofte huysgesin, van de roomsche religie zijnde, in dese collecte sal komen te contribuëren' en die bij de autoriteiten in te leveren.[135] Dat dit in de praktijk daadwerkelijk gebeurde, bewijzen de lijsten van Oostveen en Pijlsweerd (afb. 10).[136] Ook in Drenthe werd een namenlijst gebruik, echter *zonder* vermelding van religie maar wel met de hoogte van de individuele donaties. Waarschijnlijk was die lijst bedoeld om volledigheid te waarborgen, bijvoorbeeld door bij afwezigen nogmaals langs te gaan, maar ook deze lijst kon zo nodig gebruikt worden voor het controleren van de bijdragen van religieus andersdenkenden.[137] Het noteren van afwezigheid was niet ongewoon omdat collectanten vaak een tweede en soms zelfs een derde keer langsgingen.[138] Het gebruik van namenlijsten voor de controle van de bijdragen van *individuele* katholieken ging nog een stap verder dan het controleren van de totale katholieke bijdrage die we bij de opvang van hugenootse immigranten zagen.

Ook op stedelijk niveau trof men hier en daar voorzorgsmaatregelen om niet-gereformeerden tot deelname aan te zetten. Zo stuurden de Haarlemse burgemeesters hun collectebesluit naar de gereformeerde kerken, de remonstranten, de lutheranen en 'alle soorten van gesintheden der mennoniten' terwijl de katholieken via hun vicaris-generaal Joseph Cousebant werden gesommeerd mee te doen. Haarlem had relatief veel katholieke inwoners en het is aannemelijk dat het stadsbestuur een adequate katholieke bijdrage wilde afdwingen. Op maandag zouden diakenen en buitengewone aalmoezeniers langs de huizen gaan 'met die veranderinge alleen dat sij in plaetse van schalen sackgens soude gebruijken'.[139]

---

[134] Zie noot 120.

[135] *HUA 216 Domkapittel te Utrecht, inv.nr. 3677 Lijst Oostveen [...] 1687 met gedrukte aanschrijving van de Staten*. Nb. meestal wordt aangenomen dat bij de landelijke volkstelling van 1809 voor het eerst de religieuze affiliaties werden genoteerd, Frijhoff, 'Uncertain brotherhood', 162.

[136] *HUA 216 inv.nr. 3677*; *HUA 703-a stadsbestuur van Utrecht supplement, inv.nr. 540 540 Stukken betreffende eene collecte, gehouden door schout en gerecht van Pijlsweerd ten behoeve van de 'Piemontesche daalieden', 1687*. De lijst van Oostveen bevat alleen katholieken, die van Pijlsweerd bevat alle gezindten en werd naar de Staten gestuurd.

[137] J.E. van Weperen en S.G. Hovenkamp, 'De Drentse collectes. Over de waldenzen, dalluiden uit Piëmont, worpen gereduceerde schellingen en nog wat', *Drents Genealogisch Jaarboek* (2005) 32–41.

[138] In 1731 vroeg de Amsterdamse kerkenraad zich af of, net zoals bij de waldenzencollecte van 1699, 'aantekening' gehouden moet worden als de bewoners niet thuis zijn en of men dan twee of drie keer langs moest gaan, *SAA 376 Hervormde kerkenraad Amsterdam, inv.nr. 20 1729-1735 [Acta Asd 20]* 6 sept 1731.

[139] *NHA 3993 Res burgemeesters*, inv.nr. 511, 8 en 9 nov 1687; over Cousebant: P.C. Molhuysen en P. J. Blok eds., *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek, 10 dln. [verder: NNBW]* (Leiden 1911) 644 <https://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=molh003nieu00>.

Kennelijk was het niet nodig op individuele basis bij te houden wat eenieder gaf; helaas vertellen de Haarlemse bronnen ons niet of de opbrengst ook nu weer per gezindte werd bijgehouden. Van speciale maatregelen om katholieken tot deelname te dwingen lijkt in Leiden, anders dan in 1685 bij de collecte voor hugenoot-immigranten, geen sprake.

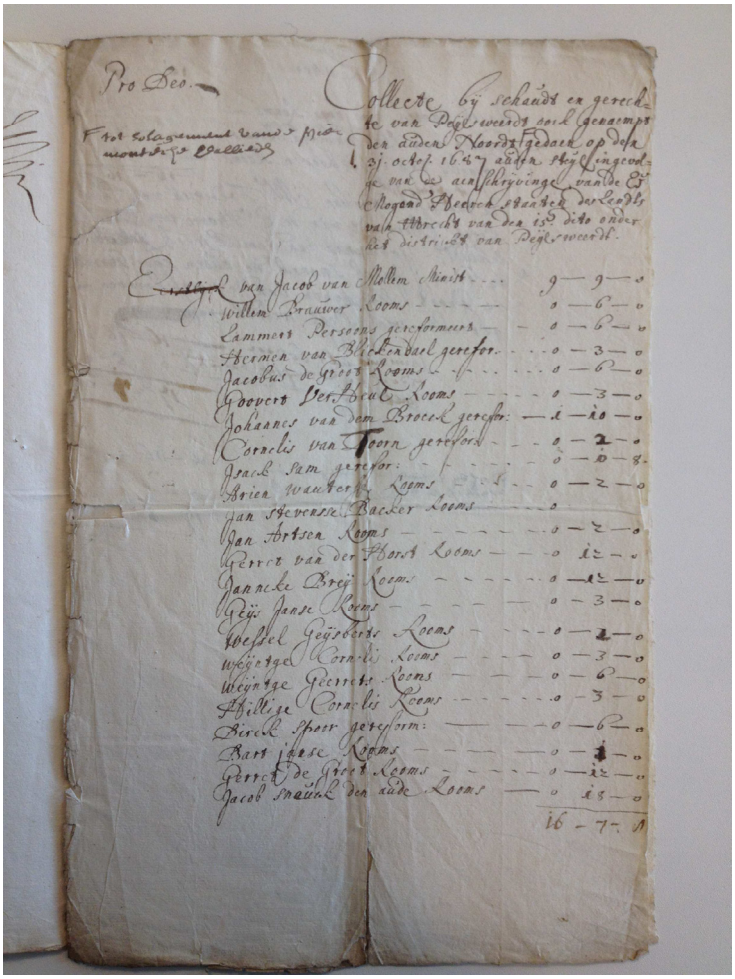

Afb. 10 Gewestelijke collecte in Utrecht voor hugenoot-immigranten, opbrengst Pijlsweerd 1687, pag 1/2. Het Utrechts Archief, Utrecht, HUA 703-1 inv.nr. 540. Foto: auteur.

Op financieel vlak kwamen de gewesten voor het eerst overeen de opbrengsten centraal bijeen te brengen bij Cornelis de Jonge van Ellemeet, de ontvanger-generaal van de Unie (1674 - juni 1707), hoewel de mogelijkheid het bedrag zelf over te maken nog werd opengehouden.

Ellemeet werd geïnstrueerd het collectegeld apart te houden van de andere inkomsten.[140] Uit diens administratie blijkt dat de overdracht van het ingezamelde geld aan de Unie niet gemakkelijk verliep. Holland droeg het collectegeld slechts in kleine porties over zodat Ellemeet de laatste bedragen pas zeven jaar na dato ontving. Hoewel andere provincies wat vlotter waren, kunnen we concluderen dat het nog erg lastig was om het gewestelijk particularisme te doorbreken, vooral van het machtige gewest Holland. Naar alle waarschijnlijkheid vreesden de gewesten, vooral Holland waar het meeste geld werd ingezameld (Tabel 5), dat eventuele restanten aan de Unie zouden vervallen. Mogelijk speelde daarbij een rol dat er in Genève nog altijd geld van de collecte van 1655 op de plank bleek te liggen.[141] Desalniettemin stuurden *alle* gewesten hun collectegeld naar Ellemeet en besloten ze in de Staten-Generaal gezamenlijk waaraan het werd uitgegeven.

Uit Ellemeets administratie blijkt dat de Staten zich vrij strikt hielden aan het doel van de collecte: nagenoeg al het geld ging naar waldenzer vluchtelingen in Zwitserland en in verschillende Duitse staten. Het geld werd doorgaans overgemaakt naar gezanten van de Staten-Generaal ter plaatse, die toezagen op een eerlijke verdeling. Uit het collectegeld werden ook de waldenzen onderhouden die in de aanloop van de *Glorieuse Rentrée*, de gewapende terugkeer naar Piëmont in 1689, al waren teruggegaan naar Zwitserland. Uit diplomatieke brieven blijkt dat de protestantse kantons hun aanwezigheid, tegen het verdrag met Savoye in, oogluikend toestonden juist omdat de terugkeerders onderhouden werden door de Republiek.[142] Hoewel er conform het doel noodlijdende waldenzen werden gesteund, faciliteerde het collectegeld indirect dus ook de *Rentrée* en daarmee de anti-Franse politiek van Willem III en de Republiek. Op 22 februari 1695 meldde Ellemeet dat niets resteerde van de ruim 233.000 gulden die was ingezameld (Tabel 5) en op 30 januari 1699 kon hij de definitieve staat van de collecte opleveren.[143]

---

[140] Instructies voor overbrengen van het collectegeld: Scheltus, *GPB 7*, 618 dd. 7 nov 1687. Over Ellemeet: 'Repertorium ambtsdragers'.
[141] *Res. SvH*, 18 sept 1688.
[142] Bokhorst, *Nederlands-Zwitserse betrekkingen*, 169–170.
[143] Definitieve staat 'geformeert den 30 janu[ari] 1699' *NA 1.10.50 Ellemeet*, inv.nr. 79.

Overheidsperspectief

De reputatie van de waldenzen was in 1687 geen discussiepunt meer. De Staten-Generaal wilden desondanks geen waldenzen opnemen, niet alleen omdat men ze als kansloze vluchtelingen beschouwde, maar ook vanwege het grote aantal Franse vluchtelingen dat al in de Republiek aanwezig was. Zo stelden de Staten van Zeeland dat er al zo veel vluchtelingen waren dat niemand meer 'noch tot landbouw of andersins' kon worden toegelaten.[144] De aanwezigheid van de hugenoten had dus nadelige gevolgen voor de waldenzen. Wel was de overheid bereid mee te betalen aan vestiging van waldenzen buiten de Republiek, een politiek die associaties opwekt met 'opvang in de regio', de huidige Europese oplossing voor het vluchtelingenvraagstuk.[145]

De aanpak in 1687 verschilde op twee belangrijke aspecten van die van 1655: voor het eerst werd *overal* in het land huis-aan-huis gecollecteerd en werd het financiële beheer gecentraliseerd bij de Unie. De collecte van 1687 was veel dus verder gecentraliseerd en geüniformeerd dan in 1655. Er was geen uniforme collecte-uitschrijving, maar we zullen in het volgende hoofdstuk zien dat alle gewesten wel een min of meer gelijkluidende argumentatie gaven met het humanitaire vluchtelingenprobleem als belangrijkste reden. Van de onderzochte gewesten nam alleen Utrecht maatregelen om een evenredige katholieke bijdrage af te dwingen.

Van een politiek doel was in de resoluties geen sprake, maar het samenbrengen van de opbrengst bij de Staten-Generaal, van wie de buitenlandse politiek de belangrijkste taak was, is een indicatie dat men - al voor het uitbreken van de Negenjarige Oorlog - rekening hield met een politieke besteding van de collectegelden. Toen de politieke situatie in 1687-1688 daadwerkelijk veranderde, werd de steun aan de waldenzen vrijwel direct deel van de buitenlandse (religie)politiek van de Republiek, zoals de financiering van *Glorieuse Rentrée* uit de collectegelden liet zien. De internationale politieke situatie veranderde het beeld van de waldenzen van kansloze vluchtelingen in een vijfde kolonne in de Franse rug. Vanaf dat

---

[144] Alleen Goes kon nog 'deugdzame en neerstige' waldenzen opnemen, *ZA Not SvZ*, dd. 16 en 17 mrt 1688.

[145] '[..] a government that provides protection only to those who truly need it and ensures that migration into our country is attuned tot he needs and capacity of Dutch society', Dutch Ministry of Justice and Security, *Comprehensive agenda on migration. Letter to the Parliament* (28 maart 2018) 13 <https://www.government.nl/ministries/ministry-of-justice-and-security/documents/parliamentary-documents/2018/07/10/comprehensive-agenda-on-migration>.

moment werden de waldenzen pionnen in de anti-Franse politiek van Willem III en de Republiek.[146]

Uitwijzing Franse protestanten uit Piëmont (1698)

In 1698, vlak na afloop van de Negenjarige Oorlog, werden protestanten voor de tweede maal Piëmont uitgezet. Sinds 1688 was Willem III, als koning van Engeland en stadhouder en legeraanvoerder van de Republiek, een van de machtigste protestantse vorsten en Lodewijks grootste tegenstander. Een belangrijke pijler van zijn anti-Franse politiek was het verplaatsen van de oorlog naar Lodewijks achtertuin. Piëmont, grenzend aan de Dauphiné, was ideaal gelegen voor een inval in Frankrijk die, naar men hoopte, een protestantse opstand te weeg zou brengen.[147] Het subsidiëren van de *Glorieuse Rentrée* - met geld uit de collecte van 1687 en 'uit de militie in Engelandt' - maakte deel uit van deze politiek.[148] Het onverwachte succes van de *Rentrée* maakte Savoye strategisch nog belangrijker. Lodewijk eiste krachtdadig optreden van Savoye tegen de protestanten aan zijn grens en dreigde troepen te sturen. Victor Amadeus gaf dit keer niet toe en sloot zich in mei 1690 aan bij de anti-Franse 'Grote Alliantie'.[149] In ruil voor financiële en militaire steun beloofde de hertog de privileges van de waldenzen te herstellen en protestanten in Piëmont toe te laten. Dit werd vastgelegd in een geheime clausule bij het verdrag tussen de Willem III (namens Engeland), de Republiek en de hertog. Om problemen met de paus en zijn eigen inwoners te vermijden, traineerde de hertog de formele uitvaardiging ervan tot 1694.[150] De waldenzen hadden het in contrareformatorisch Savoye verre van gemakkelijk, maar het grote verschil was dat ze sinds 1690 onder

---

[146] M.R. Glozier, 'Schomberg, Miremont and Huguenot invasions of France', in: David Onnekink ed., *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 121–154.

[147] Ibid., 121–125.

[148] *Secrete resolutien [...] Staaten van Hollandt en West-Vrieslandt, dl. 5 1679-1696* 17 mrt 1690; Res. SG dd 18 mrt in *NA 1.10.50 Ellemeet*, inv.nr. 78. Zie ook Christopher Storrs, 'Thomas Coxe and the Lindau Project', in: Albert de Lange ed., *Dall'Europa alle Valli valdesi. Atti del XXIX Convegno storico internazionale: 'Il Glorioso Rimpatrio (1689-1989), contesto, significato, immagine'* (Turijn 1990) 199–214; Christopher Storrs, 'Der politische Kontext der Vertreibung der französischen Protestanten aus dem Piemont (1698)', in: Albert de Lange en Gerhard Schwinge eds., *Pieter Valkenier und das Schicksal der Waldenser um 1700* (Heidelberg 2004) 13–36, aldaar 15–24.

[149] Robert Oresko, 'The Glorious Revolution of 1688-9 and the House of Savoy', in: Jonathan I. Israel ed., *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge UK 1991) 365–388; Christopher Storrs, 'Machiavelli dethroned: Victor Amadeus II and the making of the Anglo-Savoyard Alliance of 1690', *European History Quarterly* 22 (1992) 347–381.

[150] Storrs, 'Machiavelli dethroned'; Symcox, 'Toleration and *ragion di stato*', 38.

internationale afspraken en garanties vielen en vervolgingen bleven daardoor uit.[151] In 1696 sloten Victor Amadeus en Lodewijk onverwacht een bilaterale vrede, maar de hertog trok het tolerantie-edict niet in om conflicten te voorkomen met de protestantse staten die het garandeerden.[152] De Vrede van Rijswijk (1697) beëindigde de Negenjarige Oorlog en wees het Franse deel van de Clusonvallei toe aan Savoye. De hertog en de koning hadden echter een geheime afspraak dat alle *Franse* protestanten, die in 1694 slechts een verblijfstatus voor de duur van de oorlog hadden gekregen, uitgewezen zouden worden. In juli 1698 moesten circa drieduizend Franse waldenzen en een kleine groep hugenoten vertrekken. De Republiek organiseerde daarop een nieuwe hulpactie die een recordbedrag opleverde (Tabel 5). Dat alleen is reden genoeg om ook deze collecte nog te onderzoeken, maar er is een tweede reden. We zagen tot nu toe steeds dat de besluiten om steun te geven op politieke redenen waren gebaseerd. Waarom bleef de Republiek de waldenzen steunen nu zij hun politieke betekenis hadden verloren? We zullen zien dat de nationale samenwerking zelfs nog een stapje verder ging. Gingen humanitaire argumenten wellicht een belangrijkere rol spelen op de overgang naar de achttiende eeuw?[153]

Nationale collecte voor 'verscheyden soorten' vluchtelingen 1699

Op 22 september 1698 bespraken de Staten-Generaal twee hulpverzoeken, een van de landelijke Waalse synode die meldde niet nog meer arme vluchtelingen te kunnen onderhouden en de andere van de Zwitserse kantons die kampten met circa 10.000 protestantse vluchtelingen in hun land.[154] De gedeputeerden van buitenlandse zaken adviseerden op 6 november een collecte te houden voor 'verscheyden soorten' vluchtelingen. Daarnaast moesten de Staten andere vestigingsplaatsen voor de vluchtelingen vinden, dus buiten de Republiek. Voor hugenootse officieren die al in de Republiek waren en door de vrede zonder inkomsten zaten, werd 60.000 gulden jaarlijks aan de Staat van Oorlog toegevoegd.[155] Het zou nog tot 7 februari duren totdat Zeeland als laatste gewest met de collecte akkoord

---

[151] Symcox, 'The Waldensians', 243–245.
[152] Symcox, 'Toleration and *ragion di stato*', 38.
[153] Voor de opkomst van humanitaire compassie in de achttiende eeuw, zie de Inleiding.
[154] Het ging om 2000 Fransen die Piëmont waren uitgezet, 8000 Franse hugenoten die al in Zwitserland waren en een niet nader genoemd aantal vluchtelingen uit de Keur-Palts.
[155] *Res. SG*, 22 sept, 6 nov 1698; *Res. SvH*, 25 okt 1698, 30 jan 1699.

ging. Dezelfde dag besloten de Staten-Generaal tot een landelijke dank-, vasten- en biddag op woensdag 25 februari gevolgd door een huis-aan-huiscollecte 'sonder exceptie' op de 26e. Voor de uitvoering van de collecte mocht niemand, 'soo als men in gelijk geval meermaal gedaan heeft', enig loon ontvangen. De opbrengst was bedoeld voor geloofsvluchtelingen uit Frankrijk, Piëmont en de Palts, tot het behoud van 'de kercke aldaar' en de voortzetting van de ware gereformeerde religie. De Hoogmogenden wilden daarmee 'een goet exempel' stellen om andere 'gereformeerde princen en potentaten' aan te zetten tot vergelijkbare acties.[156] De hulp aan waldenzen en hugenoten liep vanaf nu dus door elkaar.

De uitschrijving moest breed gepubliceerd worden en verscheen vooraf, waarschijnlijk was dit een novum, in verschillende kranten.[157] Voor het eerst lieten de Staten van Holland hun uitschrijving drukken.[158] De Hollandse, Leidse en Groningse uitschrijvingen waren dit keer in hun bewoordingen nagenoeg identiek.[159] Ze verschilden alleen wat betreft lokale instructies voor de uitvoering en de overdracht van het ingezamelde geld - er was dus meer uniformering dan in 1687. Er was, anders dan bij de waldenzencollecte van 1687, geen antikatholieke retoriek in de uitschrijvingen. Dat men in 1699 geen behoefte had katholieke deelname af te dwingen of te controleren, houdt waarschijnlijk verband met het relatief veilige gevoel in de Republiek na de Vrede van Rijswijk; dissident gedrag is in vredestijd immers makkelijker te tolereren dan in oorlogstijd.

De collecte bracht met bijna 325.000 gulden het meeste op van alle vroegmoderne collectes voor buitenlandse geloofsgenoten (Tabel 5). De Staten-Generaal bestemden twee derde voor hervestiging van waldenzen in Duitsland en een derde voor de overige doelen. Reeds in de Palts gevestigde hugenoten konden echter geen aanspraak maken op de collectegelden.[160] De collecte was dus specifiek voor degenen die Zwitserland moesten verlaten. Het collectegeld mocht wel gebruikt worden om katholieke immigranten te steunen,

---

[156] *NA 1.10.50 Ellemeet*, inv.nr. 78, res SG 6 nov 1698; Ibid., inv.nr. 79 res SG 7 feb 1699.

[157] Uitschrijving SvH: *Oprechte Haerlemsche Courant (1664-1942) [verder: OHC]* (Haarlem) 19-02–1699. In de in Delpher aanwezige periodieken zijn geen aankondigingen van collecte-uitschrijvingen uit eerdere jaren te vinden.

[158] Kist, *Bededagen dl. 1*, 337, n1. Andere gewesten deden dit al veel eerder.

[159] *[Uitschrijving van een dank- en biddag op 25-02-1699 en een collecte voor refugiés uit Frankrijk, Piemont en de Pfalz (Thyspf 12675)* ([Den Haag] 1699); *ELO 501A Afl.bkn.*, inv.nr. 27. De, eveneens gedrukte, Leidse uitschrijving gedateerd 18 februari, werd volgens een handgeschreven notitie dezelfde dag nog afgelezen, Ibid., inv.nr. 27.De Groningse uitschrijving van 7 februari: *BW-AW2 Hulp*, inv.nr.1439.

[160] *NA 1.10.50 Ellemeet*, inv.nr. 79 Res SG 7 mei 1699.

mits die zich bekeerden.[161] De Haagse gereformeerde kerkenraad, kennelijk met weinig fiducie in deze late bekeerlingen, meende dat dit de komst van 'papen' zou aanmoedigen.[162]

De opgehaalde drie ton was begin 1706 op.[163] Uit Ellemeets administratie blijkt dat het geld inderdaad was uitgegeven aan de gestelde doelen.[164] Maar die waren wel breder opgevat dan oorspronkelijk bedoeld, want ook de opstandige camisards in de Languedoc kregen steun. De camisards waren door de dragonnades van 1685 weliswaar formeel 'bekeerd' tot het katholicisme, maar hun protestantse geloof, dat een sterke chiliastische inslag had, bleef vlak onder de oppervlakte. Hun hoop op een protestantse overwinning herleefde met het uitbreken van de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) en chiliastische profeten kondigden de naderende ondergang van het katholicisme aan. In 1702 ontbrandde een religieuze guerrilla-oorlog die grotendeels gevoerd werd door eenvoudige boeren, schaapsherders en handarbeiders die geloofden onkwetsbaar te zijn.[165] De Republiek en Engeland smeedden weer plannen om de opstandelingen met een invasie te steunen.[166] Jacob Surendonck, een adviseur van raadpensionaris Anthonie Heinsius, pleitte in 1703 vergeefs voor een aparte 'generale' (landelijke) collecte voor de camisards omwille van 'het gemeijne best en de protestantse religie', dus voor de protestantse zaak. Daarmee moest een inval vanuit Piëmont in Frankrijk worden gefinancierd.[167] Door de alliantiewisseling van Savoye in oktober 1703 werd dat een reële optie en op 23 februari 1704 ging Holland akkoord met het voorstel van de Staten-Generaal om 100.000 gulden uit de collecte van 1699 te gebruiken voor militaire steun aan de camisards. Twee jaar later moest opnieuw 100.000 gulden 'gevonden' worden, zo nodig uit de collecte. Hoewel de Staten-Generaal tussen 1704 en 1706 minstens driemaal besloten 100.000 gulden beschikbaar te stellen, kwam er volgens Gregory Monahan van die hulp in de praktijk niet veel terecht.[168] Toch was volgens de secrete resolutie van 26 februari

---

[161] Besluit verdeling generale collecte: Ibid., inv.nr. 79 Res SG 3 juli 1699.
[162] Ibid., inv.nr. 79 Res SG 10 juni 1699.
[163] Ibid., inv.nr. 79 Res SG 25 feb 1706.
[164] Ibid., inv.nr. 79, Res SG 7 mei 1699.
[165] L. Laborie, 'Who were the camisards?', *French Studies Bulletin* 32 (2011) 54–57.
[166] Glozier, 'Schomberg, Miremont'; W. Gregory Monahan, *Let God arise: the war and rebellion of the Camisards* (Oxford 2014) 158–169.
[167] *NA Familiearchief Surendonck, 3.20.57, inv.nr. 221 Missiven van Jacob Surendonck aan het stadsbestuur en aan Johannes Hudde, burgemeester van Amsterdam, betreffende een collecte voor de Camisards in de Chevennes,5 mei 1703*. Met dank aan David de Boer die me op deze bron wees.
[168] *Index [...] resolutien van de Heeren Staten van Hollandt ende Westvrieslandt (1574-1798)* (Den Haag 1574) 13 en 23 feb 1704; 28 jan, 13 1706; Monahan, *Let God arise*, 168–169.

1705 'daer toe al een goede somme uyt de generale collecte geëmployeert'. De uitbetaling van deze bedragen zijn echter niet te vinden in Ellemeets administratie, wel is er sprake van diverse kleinere betalingen aan camisards.[169] Hoewel het dus niet helemaal zeker is of de camisards op grote schaal uit de collecte werden gesteund, was de intentie er wel degelijk. De resolutie van 26 februari is om nog een andere reden belangwekkend. De Staten-Generaal stelden daarin namelijk expliciet dat het steunen van de opstand in de Cevennen naast een religieus doel ('ter oorsaecke van religie') vooral een militair-politiek doel had, namelijk een 'diversie […] aen de wapenen van den vyandt' wat bij succes 'den oorlogh in den boesem van Vranckrijk' zou brengen.

Overheidsperspectief

De Staten-Generaal motiveerden de hulp in hun eigen beraadslagingen in 1699 vanuit confessionele solidariteit en humanitaire overwegingen (hongerende vluchtelingen in een overvol Zwitserland), overigens zonder medemenselijkheid expliciet te noemen. Zij overwogen geen enkel moment om vluchtelingen in de Republiek op te nemen, er was alleen bereidheid om diplomatiek en financieel bij te dragen aan hun vestiging elders. Maar de hulpactie beoogde ook het behoud van de ware gereformeerde religie. Dat de Hoogmogenden met hun voorbeeld andere *gereformeerde* machthebbers wilden inspireren tot vergelijkbare acties toont dat confessionele politiek aan het eind van de zeventiende eeuw, zelfs in vredestijd, nog altijd een rol speelde bij steun aan buitenlandse geloofsgenoten.[170]

Het oorspronkelijke collectedoel, de opvang van ontheemde geloofsgenoten, was vastgesteld in de vredesperiode na de Negenjarige Oorlog. Net als in 1687 was ook in 1699 al duidelijk dat er oorlog op komst was. Sinds de late jaren 1660 liep er een internationale discussie over de verdeling van het Spaanse Rijk na de dood van de kinderloze en ziekelijke koning van Spanje. Bij beide erfgenamen, de Franse Bourbons en de Oostenrijkse Habsburgers, dreigde het gevaar van een 'universele monarchie'. Toen het geheime

---

[169] Gedrukte 'secrete' resolutie Staten-Generaal 26 feb 1705: *NA Familiearchief Surendonck, 3.20.57, inv.nr. 223 Resolutie van de Staten-Generaal inzake een omslag over de provincies tot het bijeenbrengen van f. 100.000,- ten behoeve van de Camisards 26 februari 1705*. Ook in deze resolutie werd de gewesten gevraagd gezamenlijk nogmaals 100.000 gulden op te brengen voor dit doel, zonder specificatie waar dit geld vandaan kwam.

[170] *NA 1.10.50 Ellemeet*, inv.nr. 78, res SG 6 nov 1698; Ibid., inv.nr. 79 res SG 7 feb 1699.

verdelingsverdrag van de Republiek en Engeland (Verdrag van Den Haag, oktober 1698) door de dood van de beoogde Beierse opvolger begin 1699 werd achterhaald, werd het gevaar van een Franse of Habsburgse hegemonie actueel.[171] Het is dus heel goed mogelijk dat de Republiek ook in 1699 al rekening hield met een nieuwe oorlog en daarom het doel breed formuleerde. Toen de Spaanse koning op zijn sterfbed Frankrijk als opvolger aanwees en Lodewijk de erfenis accepteerde, was een nieuwe oorlog onvermijdelijk. De Franse inval in de Spaanse Nederlanden (1701) en het uitbreken van de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) maakten de anti-Franse politiek weer actueel. Als gevolg daarvan vatten de Staten de collectedoelen breder op: het steunen van rebellen in de Cevennen om militair voordeel tegen Frankrijk te behalen viel er vanaf 1702 ook onder. Het is echter verdedigbaar dat het oorspronkelijke collectedoel, waarin ook de voortzetting van de ware gereformeerde religie was opgenomen, het steunen van protestantse opstandelingen niet uitsloot. Van een humanitair geïnspireerde hulpactie was geen sprake.

Mislukte nationale hulpacties (1728, 1731)

Niet in alle gevallen kwam het tot een nationale collecte ook al was de doelgroep steeds hetzelfde. Zoals we hiervoor al zagen, mislukte in de jaren 1660 een voorstel voor een nationale collecte omdat verschillende gewesten de betrouwbaarheid van de waldenzen en de juiste besteding van de collectegelden van 1655 in twijfel trokken. Ook in de achttiende eeuw mislukten twee pogingen tot een nationale collecte. Wat kunnen deze twee ons nog leren over de beweegredenen van de overheid?

Overstromingscollecte 1728-1729: de Waalse kerk als pleitbezorger

In 1728-1729 kwam er, op verzoek van de Waalse kerk, een serie van provinciale collectes op gang naar aanleiding van noodweer en overstromingen in Piëmont.[172] Het ging in dit geval dus om een natuurramp en niet om geloofsvervolging. Deze collecte lijkt daarmee meer op de rampencollectes die in Deel II worden besproken. De hulp was echter uitsluitend bestemd voor protestantse waldenzen en met een deel van het opgehaalde geld werd een fonds

[171] David Onnekink en Renger de Bruin, *De Vrede van Utrecht (1713)* (Hilversum 2013) 20–26.
[172] *GldA 0012 Gelders Rekenkamer 1543-1794 [1581-1592, 1609, 1711-1780]* inv.nr. 0S22 dd 26 apr 1729.

gesticht 'au bien de ces eglises pour l'avenir', waardoor de collecte toch een religieuze inslag heeft.[173]

Op 5 november 1728 vaardigde de Waalse synode een delegatie af naar raadpensionaris Simon van Slingelandt om hem financiële steun voor de waldenzen te vragen. De Staten-Generaal wezen het verzoek af, maar omdat de waldenzen vanwege hun 'ellendige staat' toch de 'uiterste compassie' verdienden, kenden de Staten 10.000 gulden toe uit de 'defroyementen', een fonds dat bedoeld was voor het 'onderhoudt van luyden van de [gereformeerde] religie die behoeftighe zijn'.[174] Uit de resoluties van de Gelderse Staten blijkt dat het ging om een post van totaal 30.000 gulden op de Staat van Oorlog.[175] De gift was onderhevig aan een aantal restricties: tien procent was bestemd voor Franse waldenzen in het Prageladal, de rest ging naar de Italiaanse waldenzen in Piëmont. Om een eerlijke verdeling te garanderen eisten de Staten een door de kerk van Genève en de Waalse synode gefiatteerd noodplan.[176] Deze voorwaarden beoogden te verzekeren dat de gift goed besteed zou worden, ongetwijfeld omdat het geld dit keer niet door de Unie zelf maar door de Waalse kerk werd beheerd.[177] Ondanks de humanitaire motieven was er alleen hulp voor geloofsgenoten.

Volgens negentiende- en twintigste-eeuwse rapportages van het *Comité Vaudois* van de Waalse kerk, werd in Holland een bedrag van ruim 226.000 gulden opgehaald (Tabel 5).[178] Meer dan de helft daarvan zou in Den Haag zijn ingezameld, wat vrij veel lijkt voor Den Haag.[179] Van het totaalbedrag heb ik in eigentijdse bronnen geen bevestiging kunnen vinden. De hoogte van de opbrengst is eigenlijk alleen te verklaren als er een gewestelijke collecte werd gehouden, maar dat lijkt niet het geval.[180] Wat de precieze opbrengst is, blijft dus onzeker. Een

---

[173] Rapport Waalse synode sept 1729, *BW-AW2 CW*, inv.nr. 853.
[174] *Res. SG*, 4 jan 1729.
[175] *GldA 0012 Rekenkamer*, inv.nr. 0S22 dd 26 apr 1729.
[176] Waalse synode mei 1729 *UBL Collectie Bibliothèque Wallonne (1536-2004), AW1 Actes des Synodes, inv.nrs. 2-233 [verder: BW-AW1, Actes]* inv.nr. 21, 341-345.
[177] De bronnen vertellen ons niet of ook de opgehaalde collectegelden in het verdeelplan moesten worden opgenomen.
[178] M.A. Perk en L. Bresson, *Comité Wallon pour les affaires des Églises Évangéliques Vaudoises du Piémont (UB BIBWAL M302)* (Den Haag 1910) 8; L. Bresson, *Notice BW-AW2 CW*, inv.nr. 987. De auteurs zijn voorzitter (vanaf 1890) resp. secretaris (vanaf 1882) van het Comité.
[179] In 1731 werd in Den Haag ruim 26.000 gulden opgehaald, in 1699 19.500 gulden en in 1643 bijna 18.300 gulden, *NA 1.10.50 Ellemeet*, inv.nr. 80; Claas Bruin, *Ter gedachtenisse en roem van Hollands liefdadige mededeelzaamheyd, aan de verdrevene geloofsgenoten (Knuttel 16814) [verder: Collecteprent 1731]* (Amsterdam: Gerrit Bos 1731); 'Humble petition', 137.
[180] In de resoluties van de Staten van Holland over 1728 en 1729 komt geen gewestelijke collecte voor. Ook Martinet maakt geen melding van deze collecte, Martinet en Rietveld, *Kerkelijke geschiedenis*, 222–224.

deel van de opbrengst werd direct aan noodhulp uitgekeerd. Uit de subsidie van de Staten-Generaal werd in 1729 de herbouw van een dijk in Bobbio Pellice betaald (afb. 11).[181] Met de restanten vormden de kerken fondsen voor toekomstige hulpverlening aan de waldenzen. In 1735 werden de fondsen samengevoegd tot een landelijk fonds onder beheer van een permanent *Comité Wallon pour les affaires Vaudoises* dat de waldenzen tot in de twintigste eeuw zou blijven steunen.[182]

Afb. 11 Herinneringsplaket Bobbio Pellice. Foto Gemeente Bobbio Pellice

'Dijk van Cromwell
Gebouwd ter verdediging van het land in een onbekende periode, bleek de dijk in augustus 1629 onvoldoende bestand om het watergeweld tegen te houden.
Naar aanleiding van een andere desastreuse overstroming in mei 1728, brachten protestanten uit Holland en Engeland een reusachtige som geld bijeen om de noodlottige families te ondersteunen.
Een deel van het bedrag werd besteed om de dijk te verhogen en te verlengen. Doordat het overgrote deel van de hiervoor gebruikte donaties afkomstig was uit Engeland, kreeg de constructie in de volksmond de naam "Cromwell" die in 1655 ten gunste van de vervolgde Waldenzen had bemiddeld bij de hertog van Savoye.'

Hollandse collecte 1731

De derde en laatste uitzetting van de waldenzen vond plaats in 1730. Daarbij wees de hertog alle protestanten uit, inclusief waldenzen die in de jaren 1680 katholiek waren geworden en na het tolerantie-edict van 1694 weer tot hun oude geloof waren teruggekeerd. Voor waldenzen in het Prageladal die bij hun oude geloof waren gebleven, bleef het edict van 1694 van kracht. Het kwam er dus op neer dat de hertog het tolerantie-edict zo nauw mogelijk ging interpreteren.[183] Begin januari 1731 vroegen de Zwitserse kantons de Staten-Generaal om

[181] Verantwoording besteding subsidie SG: *BW-AW1, Actes*, inv.nr. 22.
[182] *BW-AW2 CW*.
[183] Symcox, 'Toleration and *ragion di stato*', 41.

diplomatieke bemiddeling, opname van waldenzen of financiële steun.[184] De Staten-Generaal hebben waarschijnlijk meerdere bemiddelingspogingen gedaan, maar zonder succes. Uit een brief van maart spreekt een zekere berusting: de Staten willen niet verder '[muggen]ziften' en hoopten dat de Nederlandse verdraagzaamheid jegens katholieken een voorbeeld zal zijn. '[Z]eer merkwaardig', was het oordeel van de *Europische Mercurius* hierover.[185] Voor het tweede punt van het verzoek, lieten de Staten-Generaal 'uyt christelijcke mededogentheydt' onderzoeken of de waldenzen in de koloniën konden worden opgenomen.[186] Na nog twee Zwitserse brandbrieven, verloor de Hollandse Statenvergadering op 21 juni haar geduld en besloot de zaak - 'waar in de pligt van een christelijke overheid, soo wel als de eer van de gereformeerde religie, sonderling geconcerneert zijn' - bij de Hollandse stadsbesturen aan te bevelen.[187] In hun resoluties refereerden de Staten van Holland geen enkele keer aan het vluchtelingenprobleem of de hoge nood van de waldenzen. De collecte werd alleen bepleit met argumenten uit het religieuze spectrum, zoals confessionele of algemeen christelijke solidariteit en de 'eer' van de gereformeerde religie.

Op 4 juli, na het gewestelijke collectebesluit, stelden de Hollandse afgevaardigden in de Staten-Generaal voor dat de andere gewesten en de Unie 'yder in de haare' een 'gelijke christelijke mildaadigheid [sic]' zouden organiseren. Op de 20e konden ze de Hollandse Staten terugmelden dat de andere gewesten 'geen minder geneegentheid' toonden, maar 'confusie' vreesden als elke provincie afzonderlijk over de eigen opbrengst zou beschikken en dat die daarom liever de werkwijze van 1687 en 1699 wilden volgen.[188] Toen Holland eind juli aankondigde dat de gewestelijke collecte zou plaatsvinden, stipuleerden de Staten-Generaal nogmaals hun voorkeur voor een collecte zoals in 1687 en 1699, dus inclusief collectief beheer van het collectegeld.[189] Onenigheid over het financiële beheer van de opbrengst had een nationale collecte dus doen mislukken.[190]

---

[184] 'Missive van het protestantsche Eedgenootschap den 3 januari 1731', *NHA 3993 Stadsbestuur Haarlem, inv.nr. 65 ingekomen stukken 1696-1743*; *Res. SG*, 16 jan 1731.
[185] Opgenomen in *Eur. Merc.*, 1731 dl. I, 151–152.
[186] *Res. SG*, 30 jan 1731.
[187] Ibid., 28 mrt, 30 apr 1731. *Res. SvH*, 16 en 26 jan, 19 en 21 juni, 3 juli 1731.
[188] *Res. SvH*, 20 juli 1731.
[189] *Res. SG*, 20 en 26 juli 1731. *Res. SvH*, 4, 19, 20, 24 juli, 15 sept 1731.
[190] Volgens Perk werd het 'edelmoedig voorbeeld' van Holland nagevolgd door de andere provincies, M.A. Perk, *Der Waldenzen glorierijke terugkeer in hunne valleien, (16/27 Augustus 1689). Na twee eeuwen herdacht* (Arnhem 1889) 77. Ik heb daarvan geen bewijs gevonden.

De collecte gebeurde huis-aan-huis in alle Hollandse steden en dorpen op 10 september. In Spaarnwoude ging het mis door een fout in de aanschrijving, waarna de collecte daar op 24 september alsnog werd gehouden.[191] In Amsterdam - waar gecollecteerd werd door een ouderling en twee diakenen voorafgegaan door een stadsbode, koster of deurwaarder om hun komst aan te kondigen - moest net als in 1699 bijgehouden worden wie niet thuis waren tijdens de collecte, waarna de collectanten nog een tweede maal langsgingen.[192] Het was de Staten dus menens dat iedereen aan de collecte moest deelnemen; maatregelen om katholieken te controleren of tot geven te dwingen werden echter niet genomen. Kennelijk werd dat, net als in 1699, niet nodig gevonden. De *Amsterdamse Courant* kon een week later al melden dat ruim 308.000 gulden, het hoogste bedrag ooit in Holland, was opgehaald (Tabel 5). Deze recordopbrengst werd ook in allerlei pamfletten en periodieken gedetailleerd gemeld, vaak samen met de Amsterdamse collecte-opbrengsten van 1655, 1687 en 1699. *De Europische Mercurius* concludeerde enigszins zelfgenoegzaam 'dat onze Hollandsche provintie van tyd tot tyd niet in gebreeke gebleven is'.[193]

De autoriteiten waren net als bij eerdere gelegenheden niet bereid waldenzen op te nemen, ook toen het in 1732 nog om slechts 600 waldenzen ging. Zelfs zo'n klein aantal was onacceptabel omdat zich daaronder 'verscheiden oude en impotente luiden, ook vrouwen en kleine kinderen' bevonden. Alleen degenen die de 'bekwaamheid' hadden zich in Holland te vestigen, dus die in hun eigen levensonderhoud konden voorzien, waren welkom, maar zonder hun families.[194] Eind 1733 gingen de Staten alsnog overstag maar vrije vestiging was, anders dan bij de hugenoten, niet toegestaan. Op dat moment ging het nog om slechts 338 waldenzen die werden verdeeld over steden met een Waalse kerk.[195]

---

[191] *NHA 1576 Ambachtsbesturen van Haarlemmerliede en Spaarnwoude, inv.nr. 268 Inzameling Spaarnwoude Pimoteese Dalluiden 1731*.
[192] *SAA Acta Asd 20*, 6 en 27 sept 1731.
[193] *Eur. Merc.*, 1731 dl. II, 313–318; *Amsterdamsche courant (1670-1903)* 17 sept. *Verdeelinge der wyken van de stadt Amsterdam, zo als dezelve op den 10de september 1731 zyn gecollecteert [...] voor verdreevene Piemontoise dal-lieden (Thyspf 13902)* (1731).
[194] *Res. SvH*, 5 sept 1732.
[195] Ibid., 25 sept; 21 & 28 okt; 19 nov 1733; 13 aug 1734. Voor de verdeling per kerk, zie Martinet en Rietveld, *Kerkelijke geschiedenis*, 359.

De collectegelden werden gebruikt voor de opvang van de immigranten, de praktische uitvoering daarvan kwam te liggen bij de Waalse kerken.[196] Eind 1732 vroegen de Staten-Generaal of Holland vanwege de 'schaarsheid van de generaliteitskasse' 10.000 gulden uit de collecte wilde bijdragen aan de vestiging van Salzburgers in Cadzand (Staats-Vlaanderen). Holland hield, zeker tot eind 1733, de boot af omdat het onduidelijk was wat de opvang van de waldenzen zou kosten.[197] Mogelijk ging een deel dus naar de overkomst van lutheranen die in november 1731 Salzburg waren uitgezet.[198]

Overheidsperspectief

Waarom kwam het in 1728 en 1731 niet tot nationale collectes? Door de Vrede van Utrecht (1713) was een einde gekomen aan de internationale politieke betekenis van de waldenzen. De Republiek kampte met grote financiële tekorten en gold niet langer als een internationale grootmacht.[199] Bovendien was de bevolking de kosten van de laatste oorlog nog niet te boven gekomen.[200] Daarnaast had de overstromingsramp van 1728 voor de Republiek geen politieke betekenis en in eigen land waren nationale collectes voor overstromingsslachtoffers ook niet gebruikelijk.[201] De Staten waren - vanuit gevoelens van humanitaire en confessionele solidariteit - wel bereid tot een genereuze gift. Bovendien lag er dit keer geen diplomatiek verzoek dat de bemoeienis van de Staten-Generaal noodzakelijk maakte. Dat was wel het geval in 1731 en de Hoogmogenden waren toen wel bereid tot een nationale hulpactie ook al had de uitzetting van de protestanten uit Piëmont geen directe politieke consequenties voor de veiligheid van de Republiek. Volgens de interne resoluties beschouwden de Staten van Holland de hulp als een plicht van een christelijke overheid. De 'eer' van de gereformeerde religie stond op het spel, waarmee waarschijnlijk confessionele solidariteit werd bedoeld.

---

[196] Het 'kasboek […] voor de Piemontezen 1733-1748' van de Waalse kerk in Leiden is hiervan een goed voorbeeld, *ELO Waalse gemeente Leiden 0503, inv.nr. 162 Kasboek inkomsten en uitgaven voor de Piemontezen 1733-1748*. In 1748 was de kas leeg.

[197] *Res. SG*, 23 dec 1732. *Res. SvH*, 29 feb en 2 dec 1732; 8 & 21 jan, 9 juli (citaat) 1733.

[198] Vrgl. C. Kruijter, *Salzburgse vluchtelingen in Zeeland. Immigratie en integratie in de achttiende eeuw* (Goes 2006); J.C. Schultz Jacobi, *Nederland en de evangelische Saltzburgers* (heruitgave van 1864; [Deventer] 1981). In 1732 migreerden circa 60 Salzburger bergboeren naar Walcheren en rond 800 Dürnnberger zoutmijnwerkers naar het Vrije van Sluis (Staats-Vlaanderen).

[199] Aalbers, *Republiek*.

[200] Met uitzondering van Holland, zie Bijlage I, noot 11.

[201] Zie Inleiding en Deel II.

Mogelijk speelde ook nog mee dat de Republiek zich als garantiesteller van het tolerantie-edict van 1694 nog altijd verantwoordelijk of tenminste betrokken voelde, maar de resoluties zwijgen daarover. Het is niet onwaarschijnlijk dat de andere gewesten deze opvattingen deelden, maar ook daarover geven de resoluties van de Unie geen informatie.[202] Ondanks het draagvlak voor een landelijke collecte liep de nationale samenwerking spaak op het financiële beheer. Het is niet onwaarschijnlijk dat Holland verwachtte de meeste immigranten te moeten opvangen en daarom zeggenschap wilde houden. Mogelijk wilde Holland snel handelen en niet op het akkoord van de andere gewesten wachten. De Hollandse resoluties meldden eind 1732 dat er nog steeds gewacht werd op de instemming van enkele provincies.[203] Een samenbindende reden, zoals de buitenlandse politiek of de defensie, ontbrak dit keer. Bovendien was de opvang van immigranten een vorm van armenzorg en dus primair een lokale verantwoordelijkheid die slechts onder uitzonderlijke omstandigheden, zoals de massa-immigratie in de jaren 1680, een gewestelijke aangelegenheid werd, maar nooit een nationale. Hoewel de Hollandse soloactie opgevat zou kunnen worden als een uiting van gewestelijk particularisme, lijkt die eerder geworteld in bestuurlijke opvattingen over soevereiniteit.

Conclusie

Hoewel de Republiek bekend stond om haar vrijgevigheid en barmhartigheid was hulp aan buitenlandse slachtoffers van religievervolging niet vanzelfsprekend. De gedeelde confessie was weliswaar het uitgangspunt bij elke hulpactie, maar daarnaast golden nog een aantal kritische voorwaarden. Nut en noodzaak van de actie moest worden aangetoond, de reputatie van de slachtoffers moest smetteloos zijn en er moest voldoende vertrouwen zijn in de organisatie van de collecte en het beheer van de opbrengst. De polemiek over de schuld of de onschuld van de waldenzen in de jaren 1655-1665 is wat dat betreft tekenend.

Landelijke en gewestelijke overheden namen vanaf 1655 het voortouw. De kerken, die voorheen een leidende rol speelden, werden daardoor steeds meer in een uitvoerende rol teruggedrongen. Het was, voor zover het waldenzen en hugenoten betrof, immers niet langer

---

[202] Evenmin als die van Zeeland: *ZA Not SvZ*, 2 aug, 30 aug 1731.
[203] *Res. SvH*, 2 dec 1732.

nodig om de overheid onder druk te zetten. In periodes waarin de overheid niet tot hulpacties bereid was, waren de kerken echter wel degelijk bereid en in staat om voor hun geloofsgenoten in actie komen, zoals hun optreden tijdens de jaren 1660 en in 1728 bewees.

Wat motiveerde de overheid tot de opmerkelijke ommezwaai in haar hulpbeleid? In de jaren 1655 was dat het ophouden van de internationale status van de Republiek. Dat was echter onvoldoende reden om deelname van alle religies aan de waldenzencollecte af te dwingen en het risico te nemen dat de binnenlandse religieuze spanningen zouden escaleren. Ook al werden de collectes van 1687 en 1699 uitgevaardigd in een vredesperiode, het was de overheid in beide jaren al duidelijk dat er oorlog dreigde. Hoewel confessionele solidariteit als motief niet uitgevlakt moet worden, was de verdediging van de Republiek, met haar politieke en religieuze verworvenheden, tijdens de anti-Franse oorlogen (1672-1713) de belangrijkste reden. De veiligheid van de Republiek vereiste het behoud van de religieuze status quo in Europa (confessionele politiek) en de bestrijding van de Franse hegemonie, wat tevens de inzet van de collectes voor oorlogsdoelen verklaart. Overheden beschouwden het bijdragen aan de collectes daardoor steeds meer als een burger- dan wel vaderlandse plicht waaraan *alle* Nederlanders moesten bijdragen. Het volgende hoofdstuk zal hierop verder ingaan.

Daarnaast bleven allerlei andere motieven ook een rol spelen. Ook al werden oorlogen niet langer langs strikt confessionele lijnen uitgevochten, bij internationale hulp bleef confessionele solidariteit het uitgangspunt: alleen geloofsgenoten kwamen in aanmerking. Confessionele solidariteit alleen was voor de hogere overheden doorgaans onvoldoende reden voor hulp. Toch liet de genereuze gift van 1728 zien dat confessionele solidariteit ook op overheidsniveau een rol bleef spelen. Net als alle andere Nederlanders voelden ook de politieke leiders zich immers solidair met geloofsgenoten.[204]

Humanitaire argumenten waren vooral ondersteunend; er was nog geen sprake van zuiver humanitair geïnspireerde hulpacties. Diplomatieke bemiddelingspogingen (met katholieke vorsten) werden daarentegen al in de jaren 1660 gelegitimeerd vanuit een combinatie van algemeen christelijke barmhartigheid en humanitaire argumenten.

Ook binnenlandse redenen speelden een rol bij de interne besluitvorming over de hulp aan geloofsgenoten. De belangrijkste daarvan waren het voorkomen van ongewenste

---

[204] Haks, *Vaderland en vrede*, 80–82.

immigratie, de bescherming van de armenzorg en het bezweren van binnenlandse onrust. De hartelijke ontvangst die de Franse immigranten in de jaren 1680 ten deel viel, zoals verbeeld in de befaamde prent van De Hooghe (afb. 7), gold uitsluitend de hugenoten en was eerder uitzondering dan regel. De rigide immigratiepolitiek ten aanzien van ongewenste immigranten laat zien dat ook humanitaire argumenten op het niveau van de hogere overheid niet de doorslag gaven.

Toen het (inter)nationale belang van de waldenzen wegviel na 1713 bleken nationale hulpacties niet langer haalbaar. Dit hoofdstuk heeft laten zien dat overheidsbemoeienis tot stand kwam als een hulpactie de politieke belangen van de Republiek raakte. Wanneer die schadelijk was voor de buitenlandse of binnenlandse politiek, zoals bij de Ieren en de Duitse predikanten uit de vorige hoofdstukken, leidde het tot decentralisatie of zelfs een verbod van de collectes. Als de hulpactie de buitenlandse politiek en de militaire strategie ondersteunde, leidde het zelfs tot een nationalisering van de collectes. Hoewel de reputatie van de Republiek als protestantse grootmacht en het behoud van de internationale protestantse eenheid in 1655 de drijfveren vormden, was de nationalisatie slechts partieel. Dat het collectegeld niet bij de Unie terechtkwam, laat zien dat de verwezenlijking van concrete buitenlandpolitieke doestellingen geen rol speelde. Dat was vanaf 1687 wel het geval. De hulp aan buitenlandse geloofsgenoten was in de ogen van de overheid vanaf dat moment niet alleen een kwestie van calvinistische solidariteit maar vooral van buitenlandse politiek.

4

Waldenzen en hugenoten 1655-1731

Geversperspectief

Het succes van elke publiekscampagne berust in laatste instantie op het overtuigen van de potentiële gevers. De meest geëigende vroegmoderne manier om publiek draagvlak te creëren was via pamfletten, overheidspublicaties en preken. Pamfletten verkondigen doorgaans meningen en standpunten over een bepaald onderwerp terwijl overheidspublicaties, zoals collecte-uitschrijvingen en oorlogsmanifesten, de formele legitimatie van die collecte of oorlog bevatten. Collecte-uitschrijvingen geven de reden waarom en met welk doel de collecte gehouden wordt vanuit het perspectief van de overheid. Ze bevatten echter alleen die argumenten die de overheid publiekelijk bekend wilde maken en kunnen dus verschillen van de, in het vorige hoofdstuk behandelde, interne redenen voor de collecte. Het belangrijkste doel van gepubliceerde uitschrijvingen was niet het onthullen van de echte reden of het scheppen van een objectief beeld, maar het kweken van solidariteit met de doelgroep en verkrijgen van een hoge opbrengst. Collecte-uitschrijvingen waren primair voor een Nederlands publiek bestemd, toch zal de overheid ook rekening gehouden hebben met meelezende buitenlandse agenten. Uitschrijvingen presenteerden die argumenten waarvan de overheid dacht dat die het publiek zouden overtuigen, maar of het publiek het met de argumenten eens was, valt niet gemakkelijk vaststellen. Uit loterijrijmen weten we dat de deelnemers rond 1700 de officiële visie van de Staten-Generaal over de oorlogen met Frankrijk niet zonder meer overnamen. Ze accepteerden wel het behoud van het vaderland als legitimering maar niet het behoud van religie. Bovendien bleek het loterijpubliek ook thema's belangrijk te vinden die niet in de oorlogsmanifesten voorkwamen, zoals de gevolgen van de oorlog voor de vaderlandse economie.[1] Zulke persoonlijke bronnen ontbreken voor collectedeelnemers maar door verschillende soorten bronnen te gebruiken krijgen we in elk geval zicht op de argumenten die de donateurs kregen voorgeschoteld. Dit

[1] Ibid., 249–252, 300–301.

hoofdstuk behandelt eerst de geefargumenten bij de collectes voor Franse immigranten en daarna die bij de collectes voor waldenzen en hugenoten in Noord-Italië en Frankrijk.

De opvang van hugenoot-immigranten

In het begin van de jaren 1680 ging het in de publieke media vooral over het gevaar van het Franse expansionisme voor de protestantse religie en het vaderland. Het lot van de hugenoten diende daarbij als schrikbeeld. Na de herroeping van het Edict van Nantes werden de argumenten in de publieke media gevarieerder, zonder dat confessionele argumenten verdwenen.[2] De hoge economische verwachtingen die men in de Republiek van de Franse immigranten had, waren vanaf het begin van de vervolgingen al prominent in het nieuws en de vluchtelingen werden met open armen ontvangen.[3] Op straat konden de Nederlanders de vluchtverhalen uit de eerste hand horen, maar ze zagen ook hoe ellendig de meeste vluchtelingen er aan toe waren.

In eerste instantie ving de Waalse armenzorg de immigranten op, maar al gauw moesten veel stadsbesturen een extra beroep doen op de liefdadigheid. De gedrukte collecte-uitschrijving van het Leidse stadsbestuur omschreef de doelgroep in 1685 als 'arme, verdrevene ende gevlugte menschen' die alles hadden achtergelaten 'uyt oorsaecke, dat sy Godt liever als de menschen hebben willen gehoorsamen'. Met 'Godvrugtige Aelmissen' van de inwoners zou God 'sijnen Zegen in den Lande in 't gemeen en dese Stadt in 't bysonder continueren'.[4] De uitschrijving bevatte geen antikatholieke retoriek en ook ontbrak de controle op de katholieke bijdrage die het stadsbestuur, zoals we in hoofdstuk 3 zagen, wel degelijk uitvoerde. Ook het Amsterdamse stadsbestuur hield de 'schrale' katholieke bijdrage onder de pet. In Groningen en Friesland kregen de gevers daarentegen luid en duidelijk te horen dat de autoriteiten de katholieke solidariteit - en daarmee hun politieke loyaliteit -

---

[2] De Boer, *Religious persecution*, 117–204; David Onnekink, 'Models of an imagined community. Huguenot discourse on identity and foreign policy', in: David Trim ed., *The Huguenots. History and memory in transnational context* (Leiden en Boston MA 2011) 193–215.

[3] Hans Bots, 'L'écho de la Révocation dans les Provinces-Unies à travers les gazettes et les pamphlets', in: Roger Zuber en Laurent Theis eds., *La Révocation de l'Edit de Nantes et le protestantisme francais en 1685* (Parijs 1986) 281–298, aldaar 284–285.

[4] *ELO 501A, inv.nr. 6393*.

wantrouwden. Volgens de Groningse Staten (Afb. 9) zou genoteerd worden wat elke katholiek doneerde,

> 'dewijle wy verseeckert zijn dat veel van de Rooms-Gesinde alhijr geen mede-lijden over dese Vluchtelingen hebben en dien volgens te vermoeden is dat sy tot haer onderhoudt weynich sullen mede deelen'.[5]

De Staten van Friesland sloegen eveneens een duidelijke antikatholieke toon aan, zoals we zagen in de uitvoeringsinstructie bij de gewestelijk collecte van 1687 die in het vorige hoofdstuk uitgebreid aan de orde kwam.[6] Dit *Reglement ende ordre* was echter niet alleen als uitvoeringsinstructie bedoeld, want het moest een week voor de collecte vanaf de kansel in de kerken worden voorgelezen. Dat bracht de twijfel van de gewestelijke overheid aan de katholieke solidariteit dus direct onder de aandacht van het kerkpubliek. Het *Reglement* bevatte daarnaast al puntsgewijs wat de predikanten in de collectepreek de zondag daags voor de collecte moesten bespreken en die in uitgebreidere vorm ook in een apart bericht aan de predikanten werd gestuurd. De preken moesten de nadruk leggen op de 'ongehoorde en onchristelijke' vervolging van de ware gereformeerde religie, de 'woedende wreetheden van 't Pausdom', de totale verwoesting van alle gereformeerde kerken in Frankrijk en op de gewetensvrijheid die de vluchtelingen in de Republiek hoopten te vinden. Zonder hulp zouden de ouderen, kinderen en zwakkeren onder de vluchtelingen 'vergaen'. Met een 'liberale' gift, zo hoopten de Friese Staten, zou God 'ons Vaderlandt, dese Provincie, onse Personen en Familien' genadig zijn. De gevers kregen dus de confessionele solidariteitsargumenten voorgeschoteld die we ook in de vorige hoofdstukken zagen. Daarnaast zien we dat verschillende uitschrijvingen de gift niet alleen verbonden aan de bescherming van het gewest of de stad, maar ook aan het 'vaderland' (de Republiek). Over het verwachte economisch voordeel van de immigranten voor de Republiek en voor de gevers zwegen de uitschrijvingen in alle talen. Dat was ook onnodig omdat dit algemeen bekend was uit de pogingen waarmee overheden hugenoten probeerden te verleiden tot vestiging in hun stad of gewest.

---

[5] Uitschrijving SvGn 8 jan 1686, *GrA 1 inv.nr. 476*.

[6] G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg ed., *Groot placaat en charter-boek van Vriesland, dl. V [t/m 1686]* (Leeuwarden 1768) dd 9/19 jan 1686; *Reglement ende ordre*.

Omdat de opvang van geloofsvluchtelingen onderdeel was van de publieke armenzorg vonden de overheden dat *alle* burgers hun 'behoorlijcke plicht in 't oeffenen van mildadigheyt' zouden moeten doen, inclusief katholieken.[7] Deze opvatting werd niet alleen binnenskamers geuit maar ook, zoals we zojuist zagen, overgebracht op het (kerk)publiek. In het vorige hoofdstuk concludeerde ik dat het de overheid in dit geval niet ging om het nakomen van de algemene christenplicht maar om een algemene burgerplicht. Twee, eerder kort genoemde, pamfletten uit 1688 bevestigen dit. Een anonieme polemist stelde in het pamflet *Beweegreden en propositie tot soulaas der arme Franse vluchtelingen van de gereformeerde religie* dat in weerwil van de dwangmaatregelen 'de liefde en barmhertigheid der roomsgesinden' voor de Franse immigranten 'buiten gemeen schaars' was geweest, terwijl het 'de plicht van een goed ingeseten, en het meêdogen van Christenen' was om een vrijwillige gift naar vermogen te doen. Omdat ook katholieken economisch zouden profiteren van de komst van de immigranten suggereerde de auteur katholieke erfenissen en waskaarsen dan maar te belasten.[8] Dit pamflet kreeg een vervolg in het eveneens anonieme *Dialogue sur les imposts de Hollande* waarin het voorstel uit *Beweegreden en propositie* op een trekschuit wordt besproken, met een advocaat van het hof van Holland en een monnik uit Brabant als hoofdrolspelers.[9] Volgens de advocaat, die een Franse vertaling van *Beweegredenen en propositie* uit zijn zak trekt, boffen de Nederlandse katholieken dat men ze niet behandelt zoals de hugenoten in Frankrijk of laat opdraaien voor alle schade die de hugenoten is berokkend. Op het verweer van de monnik dat katholieken met de zorg voor hun eigen armen al genoeg bijdragen, antwoordt de advocaat dat alle gezindten dat doen en dat veel katholieke armen desondanks ten laste komen van de gewone armenzorg. De vluchtelingen, betoogt de advocaat, zijn 'onze medeburgers' geworden en 'de staat' is met hun zorg belast. Daarom moeten alle inwoners, ongeacht hun religie, bijdragen in hun onderhoud - en als dat niet vrijwillig gebeurt dan heeft de overheid het recht dat af te dwingen.[10] Hij concludeert vervolgens dat, overgelaten aan de 'discretie' van de katholieken, hun 'charité est extrément

---

[7] Citaat: *Reglement ende ordre*.

[8] *Beweegreden en propositie (Thyspf 11685)*. De belasting op waskaarsen trof vanzelfsprekend katholieken het meest. Voor een meer gedetailleerde behandeling van dit pamflet: De Boer, *Religious persecution*, 197–199.

[9] *Dialogue sur les imposts (Kn 13040)*.

[10] '[…] que les Réfugiez sont devenus nos concitoyens, & que l'Etat s'en étant chargé, tous les hatibans dus pais, de quelque Religion qu'ils soient, sont obligez de fournir à leur entretien; & que s'ils ne le font volontairement, le Magistrat a droit de les y contraindre'. Ibid., 11.

froide'.[11] Ook de Staten van Utrecht hadden al verordonneerd dat de katholieke bijdragen in de gaten gehouden moesten worden, aldus de advocaat, die daarmee suggereerde dat Holland hetzelfde moest doen. Hoewel het maar twee pamfletten betreft, mogen we concluderen dat niet alleen de overheid maar ook protestantse pamflettisten de zorg voor *gereformeerde* geloofsvluchtelingen als een burgerplicht beschouwden en dat dit onderwerp van publieke discussie was.

Dialogue sur les imposts confronteerde de lezers dus met twee tegengestelde visies. Volgens de officiële visie, hier door de advocaat vertegenwoordigd, was de gift aan arme Franse immigranten een burgerplicht. De katholieken, vertegenwoordigd door de monnik, bezagen de hulp aan de hugenoten door een religieuze bril en beschouwden die als een confessionele verantwoordelijkheid. De onvrede over de te geringe katholieke bijdrage aan de publieke armenzorg dateerde, zoals eerder vermeld, al uit de jaren 1650 en was een belangrijke reden geweest voor de confessionalisering van de armenzorg. De lage katholieke bijdrage aan de hugenotencollectes in sommige steden, zoals in Leiden waar katholieken gedwongen werden tweemaal te collecteren en in Amsterdam waar de te lage opbrengst zelfs geweigerd werd, bevestigen dit beeld.[12] Het idee dat katholieken 'sich spontan angeschlossen hatten' bij de collectes voor de hugenoten of dat zij bijdroegen 'as a sign of their disapproval of Louis XIV's intolerance and their solidarity with the Dutch state' lijkt gezien alle dwangmaatregelen niet gestaafd.[13] Ruimhartige bijdragen waren eerder het gevolg van dwangmaatregelen of van een, op angst voor represailles gebaseerde, strategie. Dit laatste wordt bevestigd in een brief van apostolisch vicaris Van Neercassel van december 1687, waarin deze vermeldde dat hij zijn kudde, net zoals in 1672, geadviseerd had om genereus aan de collectes bij te dragen om de gunst (en de bescherming) van de magistraten te behouden en protestantse volkswoede te voorkomen.[14]

---

[11] Ibid., 12.

[12] Zie hoofdstuk 3.

[13] Bots en Bastiaanse, 'Die Hugenotten', 58; Jonathan I. Israel, 'General introduction', in: Idem ed., *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 1991) 1–43, aldaar 39; Bots, Posthumus Meyjes en Wieringa, *Vlucht*, 72.

[14] Geciteerd bij De Boer, *Religious persecution*, 195. Ook in 1672 stimuleerde Van Neercassel zijn kudde om de slachtoffers van de Franse bezetting ruimhartig te steunen, aldus H. Schmitz du Moulin, 'La Revocation et le vicariat apostolique des Pays-Bas', in: M. Peronnet ed., *Tricentenaire de la Revocation de l'Edit de Nantes. La Revocation et l'exterieur du Royaume* (Montpellier 1985) 157–172.

De collectes vonden plaats in een religieus gepolariseerde tijd en iedereen was zich ervan bewust dat het om gereformeerde vluchtelingen ging. Omdat juist in deze periode de armenzorg steeds meer langs confessionele lijnen georganiseerd werd, stelden de civiele overheden de opvang voor als een algemene burgerplicht. Het was immers de stedelijke overheid die de tekorten van de publieke armenzorg moest aanvullen. Burgerplicht en christelijke barmhartigheid waren argumenten die alle gezindten konden aanspreken. De nadruk op katholieke wreedheid en protestants slachtofferschap in de uitschrijvingen en de katholieke dwangmaatregelen bij de uitvoering werkten echter polariserend.

Gevers hadden zelf ook profijt bij hun gift. In de jaren 1680 veronderstelde iedereen nog dat de Republiek economisch zou profiteren van de komst van de hugenoten, zoals de auteur van *Beweegreden en propositie* ook al stelde. Een collectegift aan de Franse immigranten was dus niet alleen een investering in het hiernamaals,maar ook in de nabije toekomst. Dit beeld veranderde pas in de jaren 1690 toen klachten van autochtone burgers over de bevoordeling van de Franse immigranten luider werden en de geefbereidheid begon af te nemen.[15]

Hulpcampagnes voor waldenzen (1650-1665)

We zagen in het vorige hoofdstuk dat de publiek media in deze periode gedomineerd werden door pamfletten die verkondigden dat de vervolging van de waldenzen religieus gemotiveerd, juridisch onrechtmatig en barbaars was. De waldenzen werden, vooral door Nederlandse auteurs, gepresenteerd als onschuldige, passieve slachtoffers van religieuze vervolging. De hertogelijke publiciteitscampagne beweerde vanzelfsprekend het tegendeel, maar deze werd pas echt effectief in de jaren 1660. De Staten-Generaal publiceerden het waldenzer hulpverzoek van juli 1655, waarin de waldenzen niet alleen hun onschuld aanvoerden maar ook een beroep deden op de gedeelde confessie en het met de Nederlanders gedeelde vervolgingsverleden. Door publicatie van dit verzoek verleenden de Hoogmogenden deze argumenten een zekere legitimiteit in de ogen van het grote publiek.

De Staten-Generaal bevestigden in hun collecte-uitschrijving van 1655 opnieuw de religieuze verwantschap, de barbaarse wreedheid, de religieuze motivatie van de vervolging

[15] Bots, Posthumus Meyjes en Wieringa, *Vlucht*, 116–118. Amsterdam stelde in 1690 paal en perk aan de voorrechten van de hugenoten. Berg, *Réfugiés*, 323–326.

en het (humanitaire) leed van de slachtoffers. Deze brief werd niet gepubliceerd en was alleen bedoeld als uitgangspunt voor de gewestelijke en stedelijke uitschrijvingen.[16] Hoewel collecte-uitschrijvingen pas in de jaren 1690 uniformer werden in argumentatie, mogen we ervan uitgaan dat de gewestelijke argumenten in grote lijnen overeenkwamen met die in de uitschrijvingsbrief, die immers afgestemd was in de Staten-Generaal. Wel waren er enkele variaties, zo gebruikten de Staten van Utrecht gelijksoortige bewoordingen maar vermeden zij termen als massamoord en martelaren.[17] Dat was ook niet nodig vanwege de massale publiciteit over de gebeurtenissen en omdat de predikanten op de gewestelijke biddag ongetwijfeld ook stilstonden bij de vervolging. We zagen in het vorige hoofdstuk al dat de Leidse biddagspreken bij de viering van een jaar vrede met Engeland eerder dat jaar de gemoederen zo opzweepten dat het uitliep op een vechtpartij tussen katholieken en gereformeerden over de vervolging in Piëmont. Vanwege de religieuze spanningen onder de bevolking zagen de gewesten af van huis-aan-huis collectes en een landelijke biddag. Het is dan ook plausibel dat de terughoudende bewoording van de Utrechtse collecte-uitschrijving bedoeld was om lokale religieuze spanningen niet aan te wakkeren.[18] De Groningse uitschrijving was daarentegen wel weer expliciet over de 'onmenschelijcke' wreedheden. Maar met de opmerking dat 'selffs' de katholieke Franse koning de waldenzen steunde, veranderden de Groningse Staten de afschuw van deze wreedheden van een confessioneel in een universeel menselijk gevoel (afb. 6).[19] De Amsterdamse burgemeesters waren kennelijk niet bevreesd voor religieuze conflicten want zij lieten de uitschrijvingsbrief van de Staten-Generaal publiceren en verwezen in hun eigen uitschrijving ook naar de barbaarse wreedheden van de bloeddorstige Savoyaarden.[20]

De collecte-uitschrijvingen van de Staten-Generaal, de Staten van Groningen en het Amsterdamse stadsbestuur sloten dus nauw aan op het beeld dat de publieke media propageerden: onschuldige slachtoffers, confessionele solidariteit en het belang van de

---

[16] De Zeeuwse en Hollandse staten stuurden de brief rechtstreeks naar hun stadsbesturen. *ZA Not SvZ*, 19 aug 1655. Voor Holland, zie Amsterdam hierna.

[17] Minuutuitschrijving SvU 15 augustus in: Kist, *Bededagen dl. 2*, 202–204.

[18] In 1655-1656 was er heftige antikatholieke agitatie vanuit de gereformeerde Utrechtse synode, Yasuhira, *Civic agency*, 74, 370–374.

[19] *GrA 1 inv.nr. 475*.

[20] Amsterdamse uitschrijving in Franse vertaling opgenomen bij Léger, *Histoire*, dl. II, 236-237. Zie ook *SAA Acta Asd 9*, 26 aug 1655. Voor de collecte-uitvoering: Ibid., 2, 9 en 30 sept 1655.

‘conservatie ende voortplantinge’ van de gereformeerde religie (confessionele politiek).[21] Ook al bevatte de uitschrijving van de Staten-Generaal met de verwijzing naar dwalende, naakte en hongerige vrouwen en kinderen een humanitair argument, de nadruk lag op argumenten uit het religieuze spectrum.[22]

SPIEGEL
VOOR DE
IEVCHT,

Daer in Oude en Ionghe konnen ſien de wreede Tyrannijen, en moordadigheden ghepleeght in meeſt alle de deelen vande Wereldt, niet alleen in Hoogh-Duytſlandt, Nederlandt, Vranckrijck, Yerlandt, maer oock in Weſt-Indien, en 't Eylandt van Formoſa, en inſonderheyt in de Valleyen van Piemont.

OFT

Cracht des Geloofs, vertoont door de Liefde en weldadigheyt aen de Huys-ghenooten des Gheloofs.

Nuttigh om de Jeught van jonckis af ingeplant/ en van alle Christenen jonck en out/ verſtaen en gheyxactiſeert te worden.

Door CORNELIS BEVCKELAER, Bedienaer des H. Evangeliums Ter Veere.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Moort
En
Brant
Ketters.

Gal. 6. 10. *Soo dan dewyle wy tijdt hebben, laet ons goet doen aen allen, maer meeſt aen de Huys-Genooten des Gheloofs.*

Phylem. v. 6. *Wy hebben groote vreughde en vertrooſtinge over uwe Liefde, dat de Ingewanden der Heylighen zijn verquickt gheworden door u Broeder*

Ghedruckt tot Middelburgh, by *Iacobus de Later*, Voor *Iohannis de Somer*, Boeckver-cooper woonende inde Kerck-ſtrate, Ter Veere. Anno 1664.

Afb. 12 Beuckelaer, Cornelis, *Spiegel voor de ieucht (Knuttel 8991)* (Middelburg: Iacobus de Later 1664). Koninklijke Bibliotheek Amsterdam.

[21] Voor de uitschrijvingen: hoofdstuk 3.
[22] Citaat: hoofdstuk 3, noot 59.

In de jaren 1660 kwam de hertogelijke campagne op stoom waarin de waldenzen als rebellen werden afgeschilderd. Het slechte imago als gevolg daarvan, fnuikte de bereidheid van sommige overheden om de waldenzen te helpen. De pogingen van Jean Léger om de reputatie van de waldenzen (en zichzelf) te zuiveren die we het vorige hoofdstuk zagen, spreken boekdelen. In die provincies waar wel werd gecollecteerd, probeerden predikanten het kerkpubliek tijdens hun collectepreken op te wekken tot confessionele solidariteit. Een goed voorbeeld daarvan is de preek van de Veerse predikant Beuckelaer tijdens de Zeeuwse collecte van 10 februari 1663. Deze preek werd, in uitgewerkte vorm, gedrukt onder de titel *Spiegel voor de ieucht* (afb. 12).[23] Het thema van de preek was de 'verbrekinghe Josephs'.[24] Josef is door zijn broers in de put gegooid en niemand bekommert zich om hem. De boodschap van de preek was dat God straft als 'bekommernis', dat door Beuckelaer werd uitgelegd als liefde en barmhartigheid, ontbreekt. Het is niet genoeg geen kwaad te doen, 'wij zijn oock strafbaer dae wij over den staet van die verdruckte Christenen niet meer becommert en zijn', aldus de predikant, die vervolgens zes redenen aanvoert waarom goede christenen compassie moeten betonen met vervolgde geloofsgenoten: christelijke liefde, 'onze' eigen zwakte (denk aan Duitsland, Ierland en Piëmont: het kan ook hier gebeuren), de christelijke gemeenschap (als een lid zondigt, dan straft God allen), omdat de ware kerk ''t schoonste [is] dat de werelt heeft' en omdat Gods naam in het geding is (de papisten zien de 'gebroken' kerk als het bewijs van hun gelijk).[25] Daarna volgde een pleidooi voor geestelijke hulp, zoals bidden en troostbrieven, en een oproep tot hulp 'metter daedt', zoals diplomatieke en financiële hulp. De collectes voor Ierland, Bohemen, Duitsland en de waldenzencollecte van 1655 werden de toehoorders ter navolging voorgehouden: 'Laet ons in dese weldadigheyt voortgaen'.[26] Predikant Beuckelaer motiveerde zijn toehoorders, niet onverwacht, met religieuze argumenten en opnieuw zien we dat de herinnering aan eerdere vervolgingen gebruikt werd om solidariteit met verre vreemde geloofsgenoten op te wekken. Tegelijkertijd was de politieke boodschap dat de overheid de waldenzen moest blijven steunen. Aan het einde van

---

[23] De opdracht aan Amalia van Solms, weduwe van Frederik Hendrik, is gedateerd 1 maart 1663. De collecte in Zeeland was op 10 februari, Beuckelaer, *Spiegel (Kn 8991)*, A2r-v, E2r.

[24] Amos 6: 6-7: 'Die wijn uit schalen drinken, en zich zalven met de voortreffelijkste olie, maar bekommeren zich niet over de verbreking van Jozef. Daarom zullen zij nu gevankelijk henengaan onder de voorsten, die in gevangenis gaan; en het banket dergenen, die weelderig zijn, zal wegwijken.'

[25] Beuckelaer, *Spiegel (Kn 8991)*, B4r-v en C3r-D4v (zes redenen).

[26] Ibid., E1v en E2r (citaat).

het pamflet werd het succes van de collecte vermeld: er werd niet alleen veel geld ingezameld, maar mensen gaven zelfs kostbare juwelen en gouden sierraden zoals ringen en kettingen. Dit soort persoonlijke giften wijst op een grote betrokkenheid van de Zeeuwse donateurs; kennelijk waren Beuckelaers argumenten in vruchtbare bodem gevallen.

Hoe de Utrechtse predikant Lodensteyn over de waldenzen preekte, is niet bekend maar zijn preken zullen in lijn gelegen hebben met zijn *Ontfang-schrift* en met zijn drie, in 1676 gepubliceerde, treurzangen die waarschijnlijk geschreven zijn ter begeleiding van de Utrechtse collecte.[27] In *Aandagten over de ellenden van gods volk in Piedmont, in de jaren 1655 en 1663* gaat Lodensteyn in op de religieuze vervolging, de onschuld van de waldenzen en de oudheid van hun geloof. De tweede treurzang *Over d'elende [sic] der Pied-montoysen* is inhoudelijk en muzikaal veel emotioneler. Deze is gezet op de melancholische muziek van John Dowlands (ca. 1563-1623) *Tweede Lachrimae*, ook wel *De Zeven Tranen* genoemd. Inhoudelijk leunt dit vers sterk op het al eerdergenoemde pamflet *Wreede vervolginge, en schrickelijcke moordt* uit 1655. Lodensteyn voert hierin een anonieme ooggetuige op die gedetailleerd de wrede meedogenloze moord op onschuldige vrouwen en kinderen beschrijft en wat zijn emoties daarbij zijn:

O wee! wee mijn oogen!
Wee! mijn ooren oock!
Van so een huylen/ gillen/ kermen claaglijck
Ondraaglijck!
Als rots/ en klip weder bauwt; en brengt
't Hayr aan 't rijsen/ 't hert aan 't smelten/ in dit ysen[28]

Het gedicht eindigt met een hulpoproep (zogenaamd) van de waldenzen aan het Nederlandse volk dat gewaarschuwd wordt dat eenzelfde lot ook hen kan treffen:

---

[27] Van Lodensteyn, *Ontfang-Schrift (Kn. 9236)*, 3–5; Voor een geannoteerde uitgave: J. van Lodensteyn, *Uyt-spanningen, behelsende eenige stigtelyke liederen en andere gedigten*. L. Strengholt en A. Ros eds. (Naar ed. 1676; Utrecht 2005) nrs 83-85. Over Lodensteyn: J.C. Trimp, *Jodocus van Lodensteyn: predikant en dichter* (Kampen 1987).

[28] Van Lodensteyn, *Uyt-spanningen*, gedicht nr. 84 strofe XIII. Weder bauwt = weerkaatst; ysen = afgrijselijke toestand

Voor al Nederland! Waackt op! Waackt op!
Want mijn slagen sijn de schets van uwe plagen'.[29]

Hoewel we niet weten of en hoe vaak deze, op destijds populaire muziek gezette, treurzangen daadwerkelijk zijn gezongen, laten ze zien dat Lodensteyn niet alleen de religieuze compassie maar ook de emotionele betrokkenheid van de lezers bespeelde.

Het beeld dat het publiek in de jaren 1655-1660 voorgeschoteld kreeg, was kort samengevat dus dat de waldenzen onschuldige slachtoffers waren van een meedogenloze katholieke vervolger in de lijn van Alva. Het beroep op de gemeenschappelijke confessie, het gedeelde vervolgingsverleden en slachtofferschap verkleinde de psychologische afstand tussen gevers en slachtoffers en verhoogde de betrokkenheid en de geefbereidheid. Potentiële gevers werd ingepeperd dat het ook hier kon gebeuren en dat het dus in hun eigen belang was om dit risico te minimaliseren door het betonen van barmhartigheid. Predikanten als Lodensteyn speelden daarbij in op de emoties van de gevers. De argumenten waarmee de donateurs in de media, de collecte-uitschrijvingen en de preken werden bestookt, gaven de collectes van de jaren 1655-1660 een religieuze connotatie. Donateurs werden tot geven aangespoord met confessionele solidariteit, christelijke compassie en de angst voor een religie-oorlog. Het lijden van de slachtoffers werd voornamelijk gebruikt om compassie op te wekken maar niet als zelfstandig (humanitair) geefargument.

Hulpcampagnes voor waldenzen en hugenoten (1687- 1731)

Vanaf 1687 veranderde de vorm van de collectes voor buitenlandse geloofsgenoten. De kerkelijke inzamelingen van weleer maakten plaats voor huis-aan-huis collectes (Tabel 6). Elke inwoner werd daarbij geconfronteerd met collecteurs aan de deur en het feit dat die bij afwezigheid van de bewoners vaak meerdere keren terugkwamen. Dit maakte het moeilijk om aan deelname te ontkomen, behalve door openlijk te weigeren. Er ging dus veel geefdruk uit van de organisatie en de vorm van de collecte, die duidelijk maakten dat deelname van alle

[29] Ibid., gedicht nr. 84 strofe XXVIII.

inwoners werd verwacht, ongeacht hun religieuze gezindte. Deze 'geefdwang' bestond ook bij de collectes voor de Franse vluchtelingen, maar daarbij kon de steun nog voorgesteld worden als een vorm van armenzorg en daarmee als een burgerplicht. Steun aan protestanten in het verre Savoye was echter een andere zaak. De collectes voor buitenlandse protestanten werden na 1687 inclusiever en nationaler. Een logische veronderstelling is dat de argumenten waarmee de collecte onder de aandacht van de gevers werd gebracht ook inclusiever, en dus minder religieus, werden. Was dat inderdaad het geval en wat kwam er dan voor in de plaats?

De waldenzencollecte van 1687 speelde zich af in de aanloop van de Negenjarige Oorlog in een periode van toenemende internationale en religieuze spanningen.[30] De nagenoeg gelijktijdige intrekking van de religieregelingen in Frankrijk en Piëmont zag men als een samenhangend katholiek offensief onder Franse leiding. Voor het Nederlandse publiek stond het dan ook als een paal boven water dat de waldenzen onschuldige slachtoffers waren; hun reputatie stond niet meer ter discussie.

In de Hollandse en Utrechtse uitschrijvingen lag de nadruk op de uitvoering en werd het doel van de collecte, 'tot soulagement' [verlichting] van de waldenzen, slechts kort en neutraal gemeld, evenals in de uitschrijving van het Leidse stadsbestuur.[31] De Groningse uitschrijving voorzag de beoogde gevers van een uitgebreidere uitleg:

> Alsoo het Godt Almachtich belieft de gereformeerde kercke op veel plaetsen swaerlijck te besoecken, sodanich dat niet alleene veele duysenden uyt Vranckrijck hebben moeten vluchten en alles verlaten om de vryheyt haerer conscientien te behouden, maer oock dat veele duysenden arme Dal-luyden van Piemont zijn verdreven en haer in Switzerlandt op houden, sonder ieets [sic] overgehouden te hebben waer van [zij] sich konnen sustenteren, dewelcke sonder merckelijcke bystandt elendich souden moeten vergaen en van honger sterven.[32]

---

[30] Onnekink, 'The last war', 69–73.

[31] Gedrukte uitschrijving Holland: *NHA 1032 Ambachts- en gemeentebestuur Heemskerk, inv.nr. 224 Stukken [...] collecte voor de arme Piemontezen, 1687-1688*; gedrukte uitschrijving Staten van Utrecht: *HUA 216 inv.nr. 3677*; gedrukte uitschrijving Leiden *ELO 501A Afl.bkn.*, inv.nr. 26. De Hollandse uitschrijving werd gepubliceerd in de *OHC*, 4 nov 1687.

[32] Gedrukte Groningse uitschrijving dd. 20 okt 1687 (os) voor landelijke waldenzencollecte op 31 okt/10 nov: *BW-AW2 Hulp*, inv.nr. 1437.

Het accent lag dus vooral op het vluchtelingenprobleem ook al werd de oorzaak, religievervolging, niet onvermeld gelaten. De Staten van Groningen benadrukten (het gebrek aan) gewetensvrijheid, daarmee refererend aan een belangrijke vaderlandse waarde. De collecte beoogde de 'arme en noodtlijdende' waldenzen van de 'totale onderganck' te redden, aldus de uitschrijving. De manier waarop het Leidse stadsbestuur het collectedoel omschreef, speelde meer in op de emotie en de empathie van de lezers:

> 'om den hooghgaenden noodt van soo veele arme miserable menschen eeniger maten [te] subleveren, (die om haer gemoed en Godsdienst vry te houden) haer Vaderlandt, goederen, Huys ende Hof, ende alles 't gunt de menschen in de wereldt lief, aengenaem ende tot onderstandt in het behoeftigh leven soo noodigh is, hebben verlaten.'[33]

Deze woorden zullen bij veel lezers en toehoorders herinneringen opgeroepen hebben aan hun eigen familiegeschiedenis en aan de Opstand.

De uitschrijvingen lagen dus in het verlengde van het doel zoals besproken tijdens de interne beraadslagingen van de Unie: hulp bij de relocatie van vluchtelingen. De relatief neutrale toon was ongetwijfeld bedoeld om de religieuze spanningen in de Republiek niet verder aan te wakkeren. Alleen de uitschrijving van de Utrechtse Staten kondigde publiekelijk aan dat de katholieke bijdrage zou worden gecontroleerd. Het Haarlemse stadsbestuur controleerde waarschijnlijk wel maar maakte dat niet publiek bekend.[34] Hoewel dwangmaatregelen in feite pogingen waren om sociale onrust en antikatholieke agitatie te voorkomen, accentueerden ze juist het wantrouwen jegens katholieke Nederlanders. Ook al was er in de uitschrijvingen geen sprake van religieuze dogmatiek, de dwang en de gespannen nationale en internationale religieuze verhoudingen plaatsten de waldenzencollecte van 1687 toch in de context van protestantse solidariteit.

De collecte van 1699 vond plaats twee jaar na de afloop van de Negenjarige Oorlog. De uitzonderlijk hoge opbrengst van deze collecte (Tabel 5) is des te opmerkelijker vanwege de

---

[33] *ELO 501A Afl.bkn.*, inv.nr. 26.
[34] Zie hoofdstuk 3.

door de oorlog sterk gestegen voedselprijzen en de hoge belastingdruk.[35] Dit lijkt te suggereren dat de gevers in de Republiek wel zeer begaan waren met het lot van de buitenlandse geloofsgenoten. Lag dat aan het feit dat deze collecte, als enige geloofsgenotencollecte (Tabel 6), in *dezelfde* uitschrijving werd verordonneerd als de landelijke biddag voor de vrede of aan de gebruikte geefargumenten?

Collectes voor buitenlandse geloofsgenoten werden standaard voorafgegaan van zondagen waarop de predikanten namens de overheid hun kuddes tot gulle donaties moesten aansporen. In 1655 waren er gewestelijke vast- en bededagen geweest maar alleen in 1699 ging de collecte gepaard met een landelijke dank- en biddag. Deze werd gehouden op woensdag 25 februari, daags voor de collecte, uit dank voor de 'ruste ende vreede' van het afgelopen jaar en het ontbreken van 'duyster blijcken van Godts toorn tegen de sonden van het Landt'. Op dit soort dagen mocht niet gewerkt worden, moest men zich sober kleden, was vermaak verboden en werd van de gelovigen verwacht dat zij de dag doorbrachten in de kerken waar gezamenlijk werd gebeden en gevast. Kerken waren bij deze gelegenheden dan ook vaak stampvol. De gemeenschappelijke viering en de rituelen waarmee dat gepaard ging, hadden een samenbindend effect op de gemeente en de Republiek als geheel en faciliteerden de inleving in de nood van de slachtoffers.[36]

Predikanten kregen van de civiele overheden de opdracht om te preken in lijn met de uitschrijving en de officiële visie die daarin werd verwoord. Via de (collecte)preken kon de overheid informatie overbrengen over de toestand van het land, de religie of het lijden van buitenlandse geloofsgenoten. Van de predikanten werd verwacht dat ze met hun preek de doelen en de argumenten van de overheid uitdroegen en de toehoorders aanzetten tot steun en loyaliteit. Zij baseerden zich daarbij op de formele uitschrijving, nieuwsberichten en

---

[35] De hoge belastingdruk en de misoogsten in de jaren 1690 dreven de voedselprijzen op en leidden in Holland tot een aantal heftige belastingoproeren in 1690 (Rotterdam en Haarlem) en 1696 (Amsterdam), R. M. Dekker, *Oproeren in Holland gezien door tijdgenoten: ooggetuigeverslagen van oproeren in de provincie Holland ten tijde van de Republiek (1690-1750)* (Assen 1979).

[36] Peter van Rooden, 'Dissenters en bededagen. Civil religion ten tijde van de Republiek', *BMGN* 107 (1992) 703–712; Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam 1996); Leo Noordegraaf, 'Of bidden helpt? Bededagen als reactie op rampen in de Republiek', in: Marijke Gijswijt-Hofstra en Florike Egmond eds., *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in West-Europa, circa 1500-2000* (Amsterdam 1997) 29–42, aldaar 42; Peter van Rooden, 'Public orders into moral communities. Eighteen-century fast and thanksgiving day sermons in the Dutch Republic and New England', in: Kate Cooper en Jeremy Gregory eds., *Retribution, repentence, and reconciliation* (Woodbridge 2004) 218–239; Duiveman, 'Praying for (the) community'.

pamfletten, maar gaven hun eigen interpretatie van de situatie.[37] Hoe een predikant zo'n preek bracht, weten we niet precies. Wel weten we dat er in het midden van de achttiende eeuw een 'sentimentalisering van de kanselwelsprekendheid' plaatsvond: predikanten en toehoorders mochten hun emoties laten gaan.[38] Wellicht was er in 1699 van emoties en tranen op de preekstoel nog geen sprake, maar ook in de zeventiende eeuw was er al veel aandacht voor de meest effectieve manier waarop predikanten hun boodschap voor het voetlicht konden brengen. Een preekhandboek uit 1688 wees al op het nut van dramatische en theatrale vormen daarbij.[39] Binnen het ritueel van de biddagen moeten de collectepreken meer impact gehad hebben dan op gewone zondagen, het gevecht in Leiden op de biddag van juni 1655 getuigt daarvan. Deze emoties konden niet alleen een algemeen schuldbesef opwekken, maar ook worden omgezet in compassie en solidariteit met de stedelijke armen of met slachtoffers van religievervolging of rampen.[40]

De uitschrijvingen waren in 1699 voor het eerst uniform in argumentatie.[41] God had de 'Staet van het lieve Vaderlandt' beschermd 'by hare Vryheydt en by de oeffeningh van de Gereformeerde Ware Christelijcke Religie'. Het thema van de biddag van 1699 was dus de samenhang tussen vaderland, vrijheid en religie, wat ook een onverbrekelijke drie-eenheid was in pamfletten tussen 1650 en 1750.[42] In eerdere collecte-uitschrijvingen kwam deze drie-eenheid nauwelijks voor. In 1655 smeekten de Staten van Groningen Gods zegen af voor 'ons lieve Vaderlant ende ingesetene' en - apart daarvan - ook voor de gereformeerde religie (afb. 6). Bij de uitschrijvingen voor de Franse immigranten en de waldenzencollecte van 1687 kwam het begrip vaderland niet voor, behalve in de context van vluchtelingen die hun vaderland hadden verlaten omwille van gewetensvrijheid. Vrijheid is een gelaagd begrip dat hier

---

[37] Haks, *Vaderland en vrede*, 96.

[38] Herman Roodenburg, 'Tranen op het preekgestoelte. De achttiende-eeuwse kanselwelsprekendheid tussen toneel en authenticiteit', *De Achttiende Eeuw* 41 (2009) 16–30, aldaar 18 (citaat).

[39] P.J. Schuffel, 'From minister to sacred orator: homiletics and rhetoric in the seventeenth and early eighteenth century Dutch Republic', in: Arie-Jan Gelderblom, Jan L. de Jong en M. van Vaeck eds., *The Low Countries as a crossroads of religious beliefs* (Leiden 2004) 221–245, aldaar 236.

[40] Meijer Drees, ''Providential discourse'', 115–118; Duiveman, 'Praying for (the) community'.

[41] Zie hst 3 voor bronnen.

[42] De Bruin, 'Het begrip 'vaderland'', 146. In biddaguitschrijvingen vanaf de jaren 1690 was de volgorde van de argumenten: vaderland, vrijheid en religie. Voor die tijd stond religie op de tweede plaats. De drie-eenheid bleef, maar vrijheid van het vaderland werd dus belangrijker. Predikanten namen deze verandering in de loop van de achttiende eeuw langzaam over aldus Pasi Ihalainen, *Protestant nations redefined: changing perceptions of national identity in the rhetoric of the English, Dutch, and Swedish public churches, 1685-1772* (Leiden en Boston 2005) 516–517.

geïnterpreteerd moet worden als de zelfstandigheid van de staat, vrijheid van geweten en vervolging, de 'diergekochte' waarden die de Nederlanders steeds hadden verdedigd en waarop de Republiek gefundeerd was. Tevens werd Gods ontferming afgesmeekt voor de verdrukte buitenlandse kerken en voor de

> voortplantinge ende aanwasch van de meergementioneerde Gereformeerde Ware Christelijcke Religie, conservatie van de diergekochte Vryheyt, ende aller Ingezetenen zielen Saligheydt.

Opdat 'de dankzeggingen en gebeden […] te eerder mogen werden verhoort' vonden de Hoogmogenden dat de dankdag gepaard moest gaan met 'wercken van liefde en van barmherigtheydt', oftewel een collecte voor geloofsgenoten die

> om hare stantvastigheyt in de belydenisse der waarheyt hebben verlaten haar Vaderlandt, en wat haar daar in lief was, en in haren uytersten nood en verlegentheyt dese [staat], gelijck oock aan andere protestantsche staten en princen, om hulpe hebben aangesocht.

Vervolgens werd deze hoge nood nog onderbouwd met de aantallen vluchtelingen die elders een goed heenkomen moesten zoeken, meer dan 11.000 volgens de uitschrijving. Maar ook religieuze argumenten zoals de 'aenwasch' van de gereformeerde religie en gewetensvrijheid waren kennelijk nog altijd belangrijke argumenten om gewone mensen tot geven aan te zetten.

De publieke legitimering van de biddag en de collecte verschilt dus van de in het vorige hoofdstuk besproken motivering die de Staten-Generaal intern gebruikten en waarin de nadruk lag op de opvang van vluchtelingen buiten de Republiek en religieuze en vaderlandse argumenten geen rol speelden. De biddagspreken die voorafgingen aan de collecte moesten dus de gedeelde waarden benadrukken, zoals het vaderland en gewetensvrijheid. Volgens sommige historici was vaderland aan het einde van de zeventiende eeuw de belangrijkste aanduiding voor de Republiek in biddagsbrieven, maar vermeden predikanten het gebruik

ervan.[43] Dit is weerlegd door andere onderzoekers die menen dat vaderland ook in preken een belangrijk concept was om de nationale gemeenschap aan te duiden. Het is dus zeer waarschijnlijk dat de biddagspreken van 25 februari 1699 de vaderlandse toon van de landelijke uitschrijving volgden.[44]

De vaderlandse toon in de uitschrijving beoogde alle inwoners van de Republiek bij de hulpactie te betrekken, inclusief niet-gereformeerden zoals katholieken en joden. De parallel die werd getrokken tussen de strijd van de waldenzen en de Nederlandse Opstand, beide omwille van gewetensvrijheid, is daarvan een voorbeeld. Immers, zoals eerder gezegd, alle Nederlanders konden zich vinden in de nationale canon over de Opstand als een gezamenlijke strijd waarin de 'diergekochte Vryheyt' door de voorouders was bevochten. Bovendien was er in 1699, anders dan bij de waldenzencollecte van 1687, geen enkele sprake van antikatholieke retoriek in de uitschrijvingen. Behalve deze inclusieve argumenten was er echter ook een argument dat niet-gereformeerden juist lijkt buiten te sluiten. Op de biddag moest, weliswaar met behoud van (gewetens)vrijheid, gebeden worden voor de *aanwas* van de 'Gereformeerde Ware Christelijke Religie' (confessionele politiek). Wellicht was dit een standaardformulering die op formele biddagen gebruikelijk was.[45] De Republiek was en bleef per slot van rekening formeel een gereformeerde staat en de biddag was in deze periode nog een protestantse aangelegenheid.[46]

---

[43] Van Rooden, *Religieuze regimes*; Peter van Rooden, 'Godsdienst en nationalisme in de achttiende eeuw: het voorbeeld van de Republiek', in: N.C.F. van Sas ed., *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 201–236, aldaar 215–217.

[44] Ihalainen, *Protestant nations redefined*, 412–415; Haks, *Vaderland en vrede*, 95–95.

[45] Vrgl. Van Rooden, *Religieuze regimes*, 706.

[46] Katholieken sloten zich pas in de achttiende eeuw aan, Van Rooden, 'Dissenters en bededagen'.

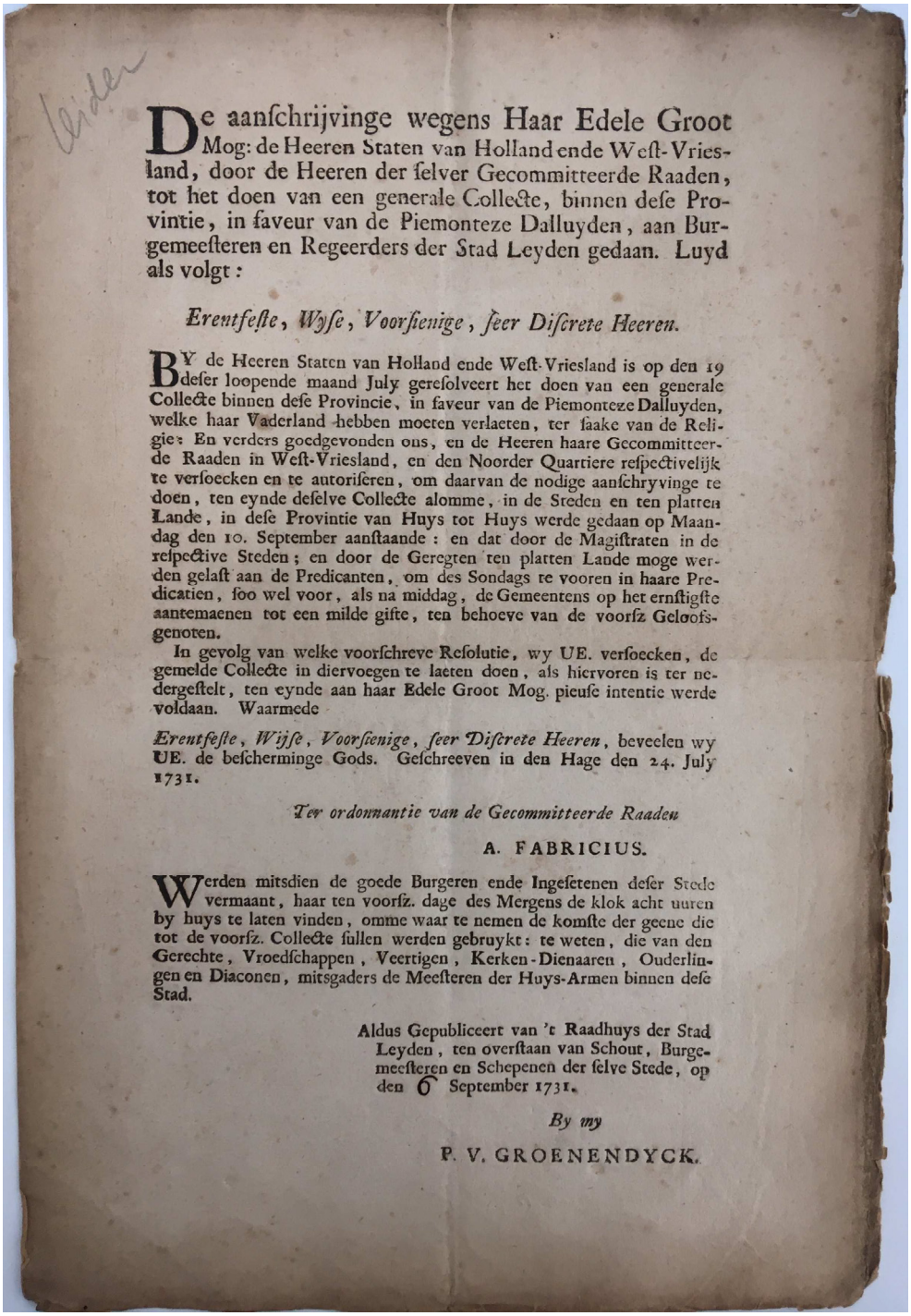

Leiden

De aanſchrijvinge wegens Haar Edele Groot Mog: de Heeren Staten van Holland ende Weſt-Vriesland, door de Heeren der ſelver Gecommitteerde Raaden, tot het doen van een generale Collecte, binnen deſe Provintie, in faveur van de Piemonteze Dalluyden, aan Burgemeeſteren en Regeerders der Stad Leyden gedaan. Luyd als volgt:

Erentfeſte, Wyſe, Voorſienige, ſeer Diſcrete Heeren.

BY de Heeren Staten van Holland ende Weſt-Vriesland is op den 19 deſer loopende maand July gereſolveert het doen van een generale Collecte binnen deſe Provincie, in faveur van de Piemonteze Dalluyden, welke haar Vaderland hebben moeten verlaeten, ter ſaake van de Religie: En verders goedgevonden ons, en de Heeren haare Gecommitteerde Raaden in Weſt-Vriesland, en den Noorder Quartiere reſpectivelijk te verſoecken en te autoriſeren, om daarvan de nodige aanſchryvinge te doen, ten eynde deſelve Collecte alomme, in de Steden en ten platten Lande, in deſe Provintie van Huys tot Huys werde gedaan op Maandag den 10. September aanſtaande: en dat door de Magiſtraten in de reſpective Steden; en door de Geregten ten platten Lande moge werden gelaſt aan de Predicanten, om des Sondags te vooren in haare Predicatien, ſoo wel voor, als na middag, de Gemeentens op het ernſtigſte aantemaenen tot een milde giſte, ten behoeve van de voorſz Geloofsgenoten.

In gevolg van welke voorſchreve Reſolutie, wy UE. verſoecken, de gemelde Collecte in diervoegen te laeten doen, als hiervoren is ter nedergeſtelt, ten eynde aan haar Edele Groot Mog. pieuſe intentie werde voldaan. Waarmede

Erentfeſte, Wijſe, Voorſienige, ſeer Diſcrete Heeren, beveelen wy UE. de beſcherminge Gods. Geſchreeven in den Hage den 24. July 1731.

Ter ordonnantie van de Gecommitteerde Raaden

A. FABRICIUS.

Werden mitsdien de goede Burgeren ende Ingeſetenen deſer Stede vermaant, haar ten voorſz. dage des Mergens de klok acht uuren by huys te laten vinden, omme waar te nemen de komſte der geene die tot de voorſz. Collecte ſullen werden gebruykt: te weten, die van den Gerechte, Vroedſchappen, Veertigen, Kerken-Dienaaren, Ouderlingen en Diaconen, mitsgaders de Meeſteren der Huys-Armen binnen deſe Stad.

Aldus Gepubliceert van 't Raadhuys der Stad Leyden, ten overſtaan van Schout, Burgemeeſteren en Schepenen der ſelve Stede, op den 6 September 1731.

By my

P. V. GROENENDYCK.

Afb. 13 Uitschrijving stadsbestuur Leiden van de gewestelijke waldenzencollecte op maandag 10 september, met uitschrijving van Gecommitteerde Raden, 1731. Eigen bezit auteur.

Het religieuze kader was in 1699 dus niet verdwenen, maar de collecte vond plaats in de context van de verdediging van Nederlandse waarden, die niet ophield aan de grenzen van de Republiek. De (geef)argumenten waarmee de loyaliteit en geefbereidheid van gewone mensen werden opgewekt waren dus in eerste instantie politiek en vaderlands van aard en daarna pas religieus. Een interessante parallel zien we in de oorlogsmanifesten van de Republiek. In het manifest van 1672 werd met de verdediging van de ware religie nog de verdediging van de publieke kerk bedoeld. Vanaf 1688 behartigden de Staten-Generaal daarentegen veeleer 'het brede belang van zowel de officiële geformeerde kerk als de politiek-godsdienstige regeling van de Republiek in het algemeen'.[47] De collecte-uitschrijvingen voor waldenzen en hugenoten laten een vergelijkbare ontwikkeling zien.

Er is in de publieke media verbazend weinig terug te vinden over de uitzetting van de waldenzen in 1730 of over de Hollandse collecte die daarop volgde. Wel staken verschillende nieuwsboeken en pamfletten achteraf de loftrompet over het succes ervan.[48] Er zijn weinig andere bronnen die laten zien hoe de collecte aan de man werd gebracht anders dan de zeer beknopte officiële uitschrijving, die het doel slechts kort en zakelijk vermeldde als 'in faveur van de Piemonteze Dalluyden, welke haar Vaderland hebben moeten verlaeten, ter saake van de religie' (afb. 13).[49]

---

[47] Haks, *Vaderland en vrede*, 67.
[48] *Eur. Merc.*, 1731 dl. II, 284–318 wijdde zelfs een aparte bijlage aan de geschiedenis van de waldenzen.
[49] Gedrukte uitschrijvingsbrief SvH dd 24 juli 1731: *NHA 3993 inv.nr. 65*.

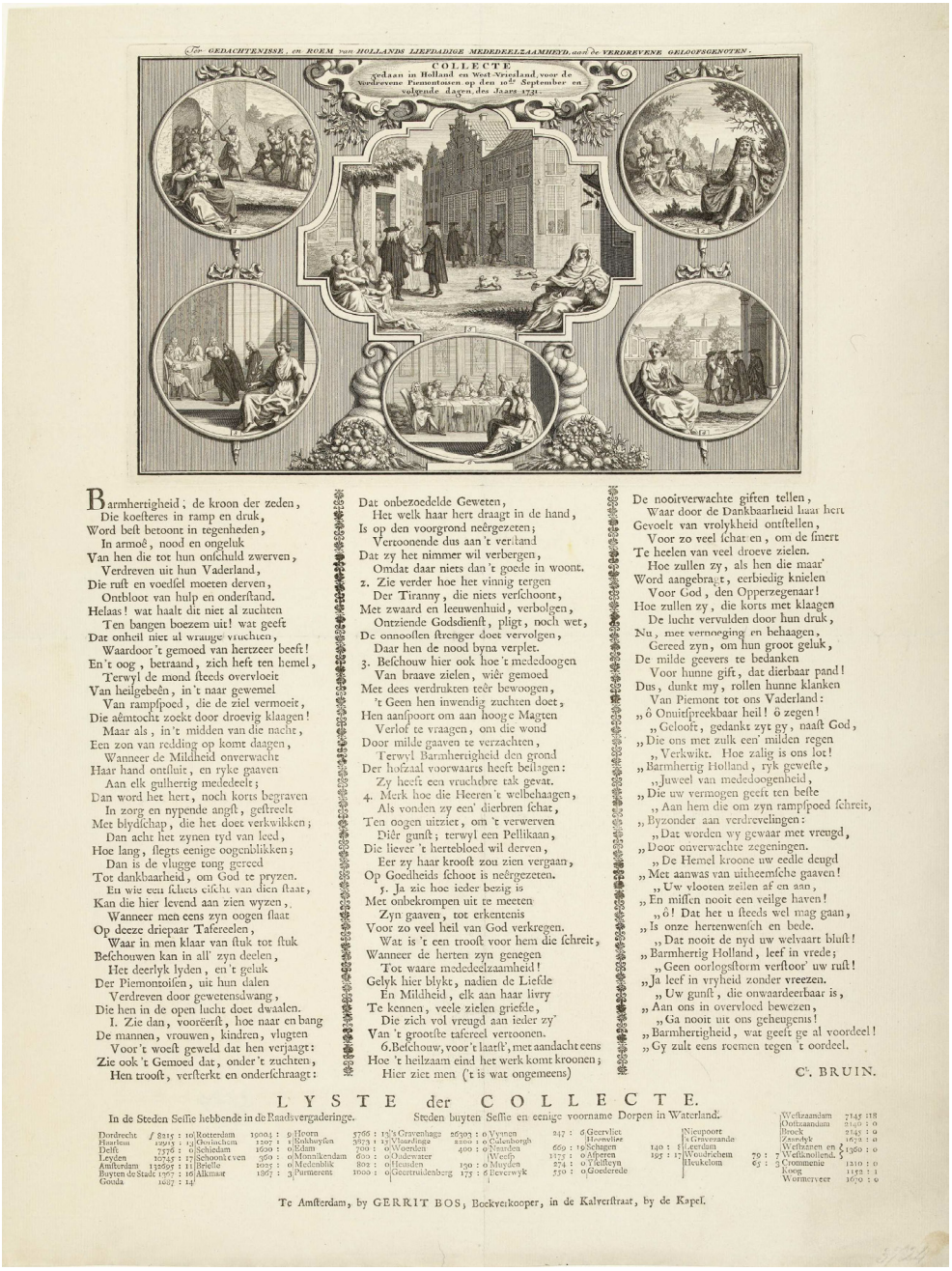

Ter GEDACHTENISSE, en ROEM van HOLLANDS LIEFDADIGE MEDEDEELZAAMHEYD, aan de VERDREVENE GELOOFSGENOTEN.

COLLECTE gedaan in Holland en West-Vriesland, voor de Verdrevene Piemontoisen op den 10de September en volgende dagen, des Jaars 1731.

Barmhertigheid; de kroon der zeden,
Die koesteres in ramp en druk,
Word best betoont in tegenheden,
In armoë, nood en ongeluk
Van hen die tot hun onschuld zwerven,
Verdreven uit hun Vaderland,
Die rust en voedsel moeten derven,
Ontbloot van hulp en onderstand.
Helaas! wat haalt dit niet al zuchten
Ten bangen boezem uit! wat geeft
Dat onheil niet al wrange vruchten,
Waardoor 't gemoed van hertzeer beeft!
En 't oog, betraand, zich heft ten hemel,
Terwyl de mond steeds overvloeit
Van heilgebeën, in 't naar gewemel
Van rampspoed, die de ziel vermoeit,
Die aëmtocht zoekt door droevig klaagen!
Maar als, in 't midden van die nacht,
Een zon van redding op komt daagen,
Wanneer de Mildheid onverwacht
Haar hand ontsluit, en ryke gaaven
Aan elk gulhertig mededeelt;
Dan word het hert, noch korts begraven
In zorg en nypende angst, gestreelt
Met blydschap, die het doet verkwikken;
Dan acht het zynen tyd van leed,
Hoe lang, slegts eenige oogenblikken;
Dan is de vlugge tong gereed
Tot dankbaarheid, om God te pryzen.
En wie een schets eischt van dien staat,
Kan die hier levend aan zien wyzen,
Wanneer men eens zyn oogen slaat
Op deeze driepaar Tafereelen,
Waar in men klaar van stuk tot stuk
Beschouwen kan in all' zyn deelen,
Het deerlyk lyden, en 't geluk
Der Piemontoisen, uit hun dalen
Verdreven door gewetensdwang,
Die hen in de open lucht doet dwaalen.
I. Zie dan, vooreerst, hoe naar en bang
De mannen, vrouwen, kindren, vlugten
Voor 't woest geweld dat hen verjaagt:
Zie ook 't Gemoed dat, onder 't zuchten,
Hen trooft, versterkt en onderschraagt:
Dat onbezoedelde Geweten,
Het welk haar hert draagt in de hand,
Is op den voorgrond neërgezeten;
Vertoonende dus aan 't verstand
Dat zy het nimmer wil verbergen,
Omdat daar niets dan 't goede in woont.
2. Zie verder hoe het vinnig tergen
Der Tiranny, die niets verschoont,
Met zwaard en leeuwenhuid, verbolgen,
Ontziende Godsdienst, pligt, noch wet,
De onnoosten strenger doet vervolgen,
Daar hen de nood byna verplet.
3. Beschouw hier ook hoe 't mededoogen
Van braave zielen, wiër gemoed
Met dees verdrukten teër bewoogen,
't Geen hen inwendig zuchten doet,
Hen aanspoort om aan hooge Magten
Verlof te vraagen, om die wond
Door milde gaaven te verzachten,
Terwyl Barmhertigheid den grond
Der hofzaal voorwaarts heeft beslagen:
Zy heeft een vruchtbre tak gevat.
4. Merk hoe die Heeren 't welbehaagen,
Als vonden zy een' dierbren schat,
Ten oogen uitziet, om 't verwerven
Diër gunst; terwyl een Pellikaan,
Die liever 't hertebloed wil derven,
Eer zy haar krooft zou zien vergaan,
Op Goedheids schoot is neërgezeten.
5. Ja zie hoe ieder bezig is
Met onbekrompen uit te meeten
Zyn gaaven, tot erkentenis
Voor zo veel heil van God verkregen.
Wat is 't een troost voor hem die schreit,
Wanneer de herten zyn genegen
Tot waare mededeelzaamheid!
Gelyk hier blykt, nadien de Liefde
En Mildheid, elk aan haar livry
Te kennen, veele zielen griefde,
Die zich vol vreugd aan ieder zy'
Van 't grootste tafereel vertoonen.
6. Beschouw, voor 't laatst, met aandacht eens
Hoe 't heilzaam eind het werk komt kroonen;
Hier ziet men ('t is wat ongemeens)
De nooitverwachte giften tellen,
Waar door de Dankbaarheid haar hert
Gevoelt van vrolykheid ontstellen,
Voor zo veel schat en, om de smert
Te heelen van veel droeve zielen.
Hoe zullen zy, als hen die maar'
Word aangebragt, eerbiedig knielen
Voor God, den Opperzegenaar!
Hoe zullen zy, die korts met klaagen
De lucht vervulden door hun druk,
Nu, met vernoeging en behaagen,
Gereed zyn, om hun groot geluk,
De milde geevers te bedanken
Voor hunne gift, dat dierbaar pand!
Dus, dunkt my, rollen hunne klanken
Van Piemont tot ons Vaderland:
„ô Onuitspreekbaar heil! ô zegen!
„Gelooft, gedankt zyt gy, naast God,
„Die ons met zulk een' milden regen
„Verkwikt. Hoe zalig is ons lot!
„Barmhertig Holland, ryk geweste,
„Juweel van mededoogenheid,
„Die uw vermogen geeft ten beste
„Aan hem die om zyn rampspoed schreit,
„Byzonder aan verdrevelingen:
„Dat worden wy gewaar met vreugd,
„Door onverwachte zegeningen.
„De Hemel kroone uw eedle deugd
„Met aanwas van uitheemsche gaaven!
„Uw vlooten zeilen af en aan,
„En missen nooit een veilge haven!
„ô! Dat het u steeds wel mag gaan,
„Is onze hertenwensch en bede.
„Dat nooit de nyd uw welvaart blust!
„Barmhertig Holland, leef in vrede;
„Geen oorlogsstorm verstoor' uw rust!
„Ja leef in vryheid zonder vreezen.
„Uw gunst, die onwaardeerbaar is,
„Aan ons in overvloed bewezen,
„Ga nooit uit ons geheugenis!
„Barmhertigheid, wat geeft ge al voordeel!
„Gy zult eens roemen tegen 't oordeel.

C. BRUIN.

LYSTE der COLLECTE.

In de Steden Sessie hebbende in de Raadsvergaderinge.

Dordrecht	f 8215 : 10	Rotterdam	16004 : 9
Haarlem	12915 : 13	Gouwchem	1297 : 1
Delft	7376 : 0	Schiedam	1600 : 0
Leyden	10745 : 17	Schoonhoven	960 : 0
Amsterdam	113659 : 11	Brielle	2025 : 0
Buyten de Stad	1367 : 10	Alkmaar	1867 : 3
Gouda	1087 : 14		

Steden buyten Sessie en eenige voorname Dorpen in Waterland.

Hoorn	3766 : 13	's Gravenhage	26303 : 0	Vynen	247 : 6	Geervliet	
Rhoborsten	3873 : 13	Vlaardingen	2200 : 0	Calenborgh		Hoornvliet	
Edam	700 : 0	Woerden	400 : 0	Naarden	669 : 19	Schagen	140 : 1
Monnikendam	600 : 0	Oudewater		Weesp	1175 : 0	Asperen	195 : 17
Medemblik	802 : 0	Heusden	150 : 0	Muyden	274 : 0	Veilsbeyn	
Purmerent	1000 : 0	Geertruidenberg	175 : 6	Beverwyk	530 : 0	Goederede	

Nieuwpoort		Westzaandam	7145 : 18
's Gravezande		Ouitzaandam	2140 : 0
Leerdam	140 : 1	Broek	2143 : 9
Woudrichem	79 : 7	Zandyk	1632 : 0
Heukelom	65 : 9	Westzanen en Wessanen	1360 : 0
		Wessanen	
		Crommenie	1210 : 0
		Koog	1152 : 1
		Wormerveer	1670 : 0

Te Amsterdam, by GERRIT BOS, Boekverkooper, in de Kalverstraat, by de Kapel.

Afb. 14 Claas Bruin, *Ter gedachtenisse en roem van Hollands liefdadige mededeelzaamheyd, aan de verdrevene geloofsgenoten. Collecte gedaan in Holland en West-Vriesland voor de verdrevene Piemontoisen op den 10de september en volgende dagen des jaars 1731* (Amsterdam: Gerrit Bos 1731). Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-83.673. Prentmaker anoniem. Ets, gravure, boekdruk op papier.

De herinneringsprent *Ter gedachtenisse en roem van Hollands liefdadige mededeelzaamheyd,* die eind september voor 8 stuivers te koop werd aangeboden was een nieuw fenomeen (afb. 14).[50] Deze uitgave is interessant omdat die niet alleen de opbrengsten vermeldde, maar ook omdat het bijbehorende gedicht van de doopsgezinde dichter en toneelschrijver Claas Bruin (1671-1732) en de afbeelding laten zien hoe men over de waldenzen en de Hollandse gulheid dacht.[51] De zes emblemen, elk voorzien van een allegorische figuur, tonen samen:

Het deerlyk lyden, en t geluk
der piemotoisen, uit hun dalen
verdreven door gewetensdwang,
die hen in de open lucht doet dwaalen.

Emblemen 1 (linksboven) toont mannen, vrouwen en kinderen die door soldaten van huis en haard worden verjaagd. Daarbij worden ze getroost - en gesymboliseerd - door 'onbezoedeld Geweten', die wordt voorgesteld als een weerloze vrouw die 'haar hert' toont waar 'niets dan 't goede in woont'. Zij wordt visueel gecontrasteerd met de tiran (de hertog van Savoye) die een kuras draagt en getooid is met een leeuwenhuid (van Hercules), die macht verbeeldt. Hij blijft doof voor de smeekbeden van zijn onderdanen op de achtergrond en houdt de symbolen van onderdrukking (een zwaard en een juk) in zijn hand terwijl hij 'Godsdienst, pligt, noch wet' ontziet (embleem 2, rechtsboven).

De overige emblemen zijn gewijd aan de Hollandse barmhartigheid die het 'geluk' van de waldenzen wordt genoemd. Embleem 3 (linksonder) toont hoe 'brave zielen' uit mededogen aan 'hooge Magten' (de Staten van Holland) toestemming vragen 'om de wond door milde gaaven te verzachten' terwijl 'Barmhertigheid den grond der hofzaal voorwaarts heeft beslagen: zij heeft een vruchtbare tak gevat'.[52] Brave zielen, niet nader gespecificeerde pleitbezorgers van de waldenzen, vragen dus toestemming voor de collecte terwijl

---

[50] Bruin, *Collecteprent 1731*. Voor publicatiedatum en prijs: *Ams. Courant*, 22 dec 1731.
[51] Kornee van der Haven, 'Claas Bruin. Toneelschrijver en succesauteur uit de vroege 18de eeuw', *Schrijverskabinet* <http://www.schrijverskabinet.nl/artikel/claas-bruin/> [geraadpleegd 24 maart 2020].
[52] Met de 'hofzaal' wordt waarschijnlijk de vergaderzaal van de Hollandse Staten bedoeld, de huidige vergaderzaal van de Eerste Kamer.

'Barmhertigheid' het succes daarvan al heeft voorbereid of voorspelt. Embleem 4 (rechtsonder) toont het 'welbehagen van de Heeren om 't verwerven diêr gunst', oftewel de voldoening bij voornoemde brave zielen dat de collecte is toegestaan. Dit wordt gesymboliseerd door 'Goedheid' met op haar schoot een pelikaan die haar jongen met haar eigen bloed voedt - hèt christelijke symbool van opofferingsgezindheid en barmhartigheid. Het centrale embleem (5) toont 'hoe ieder bezig is met onbekrompen uit te meten zyn gaaven' (de collecte) en wordt geflankeerd door Liefde (links) en Mildheid (rechts). De laatste is vergezeld van een lam en houdt een munt in haar hand, die in deze combinatie wellicht een *algemene* christelijke barmhartigheid symboliseren? Van een ander gedicht uit hetzelfde jaar genaamd *Troost voor de vlugtende Waldensen, gevonden in Neerlands christelyke mildadigheid* is uit de titel al duidelijk dat de nadruk lag op algemene (niet-confessionele) barmhartigheid.[53]

Het laatste embleem (6, midden onder) toont het tellen van de 'nooitverwachte giften'. We zien goed gevulde collectezakjes op de achtergrond en 'Dankbaarheid' met een goedkeurend toekijkende pelikaan, nu zonder jongen. Twee Hoorns des overvloeds aan weerszijden van het embleem symboliseren de grote opbrengst. Bruin legt de waldenzen de volgende lovende woorden in de mond om 'de milde geevers te bedanken':

"Barmhertig Holland, ryk geweste,
"Juweel van mededooghenheid,
"Die uw vermogen geeft ten beste
"Aan hem die om zijn rampspoed schreit,
"Byzonder aan verdrevelingen

De collecteprent was een herinneringsprent die waarschijnlijk na de collecte uitkwam en dus niet gediend heeft om gevers te overtuigen. De prent bevatte geen antikatholieke retoriek en er werd niet expliciet gerefereerd aan het *ware* geloof. Als de prent een weerspiegeling is van de argumenten die tijdens de collecte gehanteerd werden, dan ging het om de verdediging van de vaderlandse waarden als gewetensvrijheid en daarnaast om algemeen

[53] *Troost voor de vlugtende Waldensen, gevonden in Neerlands christelyke mildadigheid* (Amsterdam: Gysbert Rykman 1731).

christelijke barmhartigheid en humanitaire argumenten. Deze neutrale en inclusieve argumenten spraken alle Hollanders aan en de opbrengst was een Hollands record.

Gevolgen voor de interconfessionele verhoudingen in de Republiek

De veranderende vorm van de collectes raakte de relatie tussen de verschillende religieuze groeperingen in de Republiek. In 1643 zagen we al dat andere protestantse denominaties hier en daar bijdroegen aan de collecte. Deze trend zette zich voort in 1655, vaak op uitdrukkelijk verzoek, zo niet in opdracht, van de overheid. In 1655 had de Unie geen landelijke huis-aan-huiscollecte aangedurfd uit vrees voor spanningen tussen katholieken en protestanten als de eersten onvoldoende zouden bijdragen. De vechtpartij in Leiden uit het vorige hoofdstuk liet zien dat de vervolging in Piëmont de gemoederen van gewone burgers inderdaad opzweepte. Echter, ook de binnenlandse politieke spanningen en het gevoel dat deze de staat ondermijnden - waardoor katholieken, net als in Ierland, hun kans schoon zouden zien - droegen bij aan de antikatholieke gevoelens. In 1687 trof men hier en daar zelfs maatregelen om katholieke Nederlanders te dwingen tot solidariteit met hugenoot-immigranten en waldenzen. Eind zeventiende eeuw hadden de autoriteiten geen aarzeling meer om onder alle ingezetenen te collecteren en werden er zelfs geen speciale maatregelen meer genomen om een katholieke bijdrage af te dwingen. Solidariteit met immigranten als de hugenoten kunnen we zien als een vorm van burgerlijke solidariteit waaraan de hele gemeenschap, inclusief dissidente religieuze groepen, moet bijdragen. Katholieken dwingen tot solidariteit met protestantse 'opstandelingen' in Noord-Italië, was echter van een heel andere orde. Tot 1687 probeerden de overheden religieuze spanningen te voorkomen, zoals de afwijzing van de huis-aan-huiscollecte van 1655 laat zien. Waarom veranderde die houding in 1687?

De aanpak van de waldenzencollecte van 1687 wijst erop dat men geen problemen verwachtte van afwijkende protestantse gezindten, maar dat men er niet op rekende dat de katholieken uit eigen beweging solidair zouden zijn met protestantse buitenlanders. De wijze waarop katholieken in Utrecht gedwongen werden tot deelname aan de waldenzencollecte was op zijn minst twijfelachtig want indruisend tegen artikel 13 van de Unie van Utrecht, waarin was opgenomen 'dat men nyemant ter cause van de religie sal moegen achterhaelen

ofte ondersoucken.[54] Het aanleggen van namenlijsten van katholieken strookte duidelijk niet met die bepaling. Noteren dat iemand katholiek was in een tijd dat het katholicisme officieel verboden was, is opmerkelijk. Was dit een vorm van katholiekje-pesten of zat daar meer achter?

Naarmate de antiprotestante maatregelen in Frankrijk toenamen, raakte de religieuze sfeer in de Republiek steeds meer gespannen. Dit wantrouwen tegenover katholieken werd waarschijnlijk gevoed door de ervaringen uit 1672 toen geruchten over katholiek verraad breed circuleerden. In 1685 werd dat wantrouwen onder hernieuwde Franse dreiging nieuw leven ingeblazen.[55] Katholieken hielden nog lang hoop op herstel van de oude orde met behulp van buitenlandse katholieke vorsten.[56] In dat licht gezien, is het niet zo vreemd dat men achterdocht koesterde ten opzichte van katholieken als de Republiek zich bedreigd voelde door katholieke machten. De discussie in de Staten-Generaal over antikatholieke maatregelen liep tot in 1687 toen het voorstel van tafel verdween na verzet van enkele Hollandse steden. Geopperd is dat dit kwam omdat de 'hartstochten' in het land inmiddels waren bedaard. Dat het echter nog niet rustig was, blijkt onder andere uit het feit dat de Amsterdamse burgemeesters geen huis-aan-huiscollecte voor Franse immigranten aandurfden uit angst voor antikatholiek 'tumult', uit het gerucht dat in 1688 circuleerde dat de katholieken in de Republiek baden voor een 'roomse wind' om de overtocht van Willem III naar Engeland te beletten en uit het hiervoor genoemde pamflet *Beweegreden en propositie*.[57] In deze atmosfeer van antikatholieke sentimenten in combinatie met een steeds sterker wordende oorlogsdreiging ligt het voor de hand dat men de vaderlandslievendheid van de katholieke Nederlanders op de proef wilde stellen. Katholieken moesten bewijzen dat zij goede vaderlanders waren, niet alleen door bij te dragen aan de lokale opvang van Franse protestanten maar ook aan nationale steunacties voor Italiaanse waldenzen, goedschiks of

---

[54] O.J. de Jong, 'Unie en religie', in: S. Groenveld en H. L. P Leeuwenberg eds., *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* (Den Haag 1979); volledige tekst: Universiteit Leiden, 'De Tachtigjarige Oorlog' <http://www.dutchrevolt.leiden.edu/dutch/Pages/default.aspx> [geraadpleegd 23 juni 2015].

[55] Forclaz, 'Rather French'. Ook in 1734 was er sprake van stijgend wantrouwen ten opzichte van katholieken. Willem Frijhoff, 'De paniek van juni 1734', *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 19 (1977) 170–233.

[56] Frijhoff, 'Katholieke toekomstverwachting'.

[57] Knuttel, *Toestand Nederlandse katholieken*, II, 290–296; Rogier, *Geschiedenis katholicisme*, 266–267; Israel, *Republiek*, 937.

kwaadschiks. De bovengemiddelde bijdrage van katholieken en doopsgezinden, zoals in Haarlem in 1686, toont dat zij gevoelig waren voor deze druk en/of bang om voor slechte vaderlanders aangezien te worden. Het Amsterdamse voorbeeld heeft laten zien dat een te 'schrale' katholieke bijdrage wantrouwen opriep, zelfs bij doorgaans accomoderende bestuurders. Van Neercassels advies om gul te doneren omwille van de lieve vrede werd niet overal opgevolgd, maar in sommige plaatsen doneerden katholieken meer dan naar rato. Het is zeer goed mogelijk dat dit was om antikatholieke agitatie te voorkomen. Een positievere verklaring is dat katholieken ondanks hun achtergestelde maatschappelijke positie wel degelijk vaderlandse gevoelens koesterden.[58] De dwangmaatregelen tonen in elk geval aan dat de gereformeerden weinig vertrouwen hadden in de bereidwilligheid van de katholieken om (buitenlandse) gereformeerde doelen te steunen.

Hoe verklaren we dat er bij de collectes van 1699 en 1731 geen antikatholieke maatregelen werden getroffen? Geruchten over katholiek verraad kunnen vrij gemakkelijk in paniek ontaarden als er tegelijkertijd ook sprake is van interconfessionele of andere maatschappelijke spanningen.[59] In 1699 en 1731 waren die spanningen kennelijk niet zo hoog dat van katholieken moesten bewijzen dat ze goede vaderlanders waren. Dat heeft waarschijnlijk te maken met het ontbreken van een concrete buitenlandse dreiging in deze jaren. Wel zouden de uitzetting van de waldenzen en hun komst naar de Republiek een rol spelen bij de paniek van juni 1734 over een op handen zijnde katholieke opstand.[60] De deelname van katholieken aan de collectes werd afgedwongen door de gewijzigde collectevorm en de dreiging met belastingmaatregelen en tegelijkertijd met een verandering in de manier waarop het goede doel aan de man werd gebracht. Katholieken konden zich aan het eind van de zeventiende eeuw waarschijnlijk gemakkelijker aansluiten bij de waldenzencollectes omdat de nadruk in de collecte-uitschrijvingen allengs meer op het vaderland, vaderlandse waarden en menselijk lijden kwam te liggen. Katholieke bronnen om deze veronderstelling hard te maken ontbreken helaas.

Dwangmaatregelen kwamen voor bij immigrantencollectes in Friesland (1686), Groningen (1686), Utrecht (1688), Leiden (1685), Haarlem (1686). Enkele jaren eerder was er

---

[58] Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*.
[59] Frijhoff, 'Paniek'.
[60] Ibid., 185. Zie hierover bij hoofdstuk 3, noot 195.

in Haarlem (1682) en Friesland (1683) geen sprake van dwangmaatregelen. Bij de waldenzencollecte van 1687 oefende alleen Utrecht dwang uit op de katholieke inwoners terwijl Holland, Groningen, Leiden en Haarlem zich ervan onthielden. Ook in 1699 en 1731 was er geen sprake van dwang. Antikatholieke maatregelen bleven dus beperkt tot het hoogtepunt van de religieuze spanningen tussen 1685 en 1687. Ze kwamen bovendien meer voor bij de collectes voor immigranten dan voor buitenlandse bestemmingen.[61]

Getolereerde protestantse denominaties verging het heel anders. In 1655 werden lutheranen, doopsgezinden en remonstranten nog extra aangezegd deel te nemen aan de collectes en controleerde het Leidse stadsbestuur nog of elke protestantse denominatie wel voldoende had bijgedragen. Daarvan is bij latere collectes geen sprake meer. In 1686 spraken de Friese Staten zelfs publiekelijk vertrouwen uit in mennonieten en andere afwijkende denominaties.[62] Mennonieten wisten hun hoge bijdragen aan geloofsgenotencollectes en aan de publieke armenzorg in hun eigen voordeel te gebruiken. In het volgende hoofdstuk zullen we zien dat hun transconfessionele solidariteit de civiele overheden overtuigde dat de mennonieten gehoorzame, loyale en dus goede burgers waren.

Conclusie

Religie bleef de hele vroegmoderne periode een belangrijk argument bij het overtuigen van gewone donateurs. De angst voor de ondergang van de Reformatie, en in het kielzog daarvan de Republiek, overheerste tijdens de Dertigjarige Oorlog maar werd in de jaren 1680 opnieuw actueel. In die zin was het einde van de Dertigjarige Oorlog dus geen breuk. Transnationale herinneringen aan recente vervolgingen en slachtofferschap werden tot 1699 veelvuldig ingezet om alle protestanten achter het collectedoel te verenigen. Herinneringen aan het door alle Nederlanders gedeelde, verleden van de Opstand bleven bruikbaar om donateurs, zelfs van katholieke snit, te overtuigen.

Het lijden van arme zielige mensen, vooral van vrouwen, kinderen en ouderen, was een tweede constante bij het overtuigen van gevers. We zagen dit al in pamfletten in de jaren 1620 en deze trend zien we de hele periode, ook in overheidspublicaties ter promotie van de

---

[61] Friese collecte (1683): Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg ed., *GPB Frsl V*, res 4/14 aug 1683.
[62] *Reglement ende ordre*.

collectes. Daarin werden de slachtoffers veeleer voorgesteld als lijdende medemensen dan als gereformeerde martelaren. Dit humanitaire discours vond echter altijd plaats binnen de context van religievervolging en gewetensonvrijheid van geloofsgenoten. Humanitaire argumenten waren vooral belangrijk om empathie met de slachtoffers op te wekken en ter ondersteuning van de andere argumenten, maar dat maakt ze niet minder geloofswaardig of effectief.

Vanaf de tweede helft van de jaren 1680 werden de *argumenten* in de officiële collecte-uitschrijvingen gevarieerder en doorgaans neutraler van toon. De neutrale bewoording was echter niet omdat religie minder belangrijk was geworden of er een secularisatie van de liefdadige gift was opgetreden. Integendeel, het was juist omdat de binnenlandse interconfessionele spanningen door de toevloed van Franse hugenoten een kookpunt bereikten. De druk op katholieke Nederlanders om naar rato te doneren plaatste de collectes onbedoeld juist in de context van de religie-oorlogen.

Vanaf 1699 verloor het religieuze argument in de uitschrijvingen zijn gereformeerde karakter en werd het meer algemeen christelijk beroep op liefdadigheid. De nadruk kwam te liggen op de verdediging van de vaderlandse waarden: de christelijke religie en vrijheid - vooral in de zin van gewetensvrijheid. De collecte kreeg daarmee een vaderlands doel waarachter zich alle Nederlanders, ongeacht hun religieuze gezindte, konden scharen. De reeds gesignaleerde overeenkomst met de oorlogsmanifesten van de Republiek was groot. Dat hoeft ons niet te verrassen omdat zowel oorlogsmanifesten als collecte-uitschrijvingen van dezelfde overheid afkomstig waren. De eerder geopperde veronderstelling dat met het inclusiever en nationaler worden van de collectes ook de argumenten inclusiever werden klopt, ook al werden ze in de jaren 1686-1687 hier en daar nog ondersteund met dwangmaatregelen. De argumenten waarmee men gevers wilde overtuigen werden echter niet minder religieus, maar wel minder confessioneel van aard.

De nationalisering van de collectes leidde tot een verbreding van de donateursgroep. De enige echt nationale collecte was die van 1699 waarbij de opbrengst inderdaad hoger lag de voorgaande collectes. Als we alleen naar Holland kijken dan zien we dat de opbrengststijging zich ook voortzet in 1731 (Grafiek 1). De opbrengst van de nationale waldenzencollecte van

1687 was waarschijnlijk relatief laag vanwege de komst van armlastige hugenoten.[63] Dezelfde ontwikkeling zien we ook in Amsterdam. Amsterdammers doneerden tussen 1644 en 1731 gemiddeld 27 procent van het totale inkomen van de vier stedelijke armenzorginstellingen aan buitenlandse geloofsgenoten.

[63] Meer details in Bijlage I.

5

Transnationale doopsgezinde solidariteit

Doopsgezinden behoorden in de vroegmoderne tijd tot de meest vervolgde protestantse groepen. Hun voorgangers, de anabaptisten, werden vanwege de gewelddadige overname van Münster (1534-1535) en het daarop geïnspireerde Wederdopersoproer in Amsterdam (1535) geassocieerd met heterodoxie, rebellie en apocalyptisch geweld en daarom in heel Europa meedogenloos vervolgd. Hun nazaten in de Republiek noemden zich liever 'doopsgezinden' of 'menisten', volgelingen van Menno Simons, alleen tegenstanders noemden hen in de zeventiende eeuw nog anabaptisten.[1] Hoewel de vervolgingen elders nog tot in de achttiende eeuw doorgingen, werden doopsgezinden in de Republiek gedoogd maar achtergesteld. De overheid accepteerde doperse principes zoals de weigering wapens te dragen en eden te zweren. Daar stond tegenover dat dopers zich als goede burgers dienden te gedragen en de opgelegde beperkingen moesten accepteren: religieuze tolerantie en maatschappelijke discipline gingen hand en hand.[2] Ondanks hun achtergestelde positie slaagden de Nederlandse dopers er toch in een indrukwekkende transnationale solidariteit met hun buitenlandse geloofsgenoten op te brengen. Schattingen van het bedrag dat er mee gemoeid was variëren van meer dan een half miljoen gulden voor de periode 1671-1740 tot een kwart miljoen tussen 1710 en 1734.[3] In 1710 werd een 'Commissie voor Buitenlandsche Nooden' opgericht om de buitenlandse hulp landelijk te coördineren. Ondanks het vele bronmateriaal in het archief van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam is de

---

[1] Over het belang van deze naamgeving: Osborne, 'Development', 205–206.

[2] Vrlg. R. Po-Chia Hsia, 'Introduction', in: Idem en H.F.K. van Nierop eds., *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) 1–7, aldaar 3–4; Spaans, 'Religious policies', 81–82; Troy Osborne, 'Worthy of the tolerance they'd been given: Dutch Mennonites, reputation, and political persuasion in the seventeenth and eighteenth centuries', *Archiv für Reformationsgeschichte* 99 (2008) 256–279, aldaar 257–258.

[3] Nanne van der Zijpp, 'The Dutch aid: the Swiss Mennonites', in: Cornelius J. Dyck ed., *A legacy of faith. The heritage of Menno Simons* (Newton KA 1962) 136–158, aldaar 140; Piet Visser, 'Amischen in Nederland. Enkele haken en ogen van Zwitserse bergbewoners op sompige veengrond', *DGBn* 19 (1993) 107–129, aldaar 107, noot 2.

geschiedenis van deze commissie nog altijd niet geschreven.[4] Recent verschenen twee elkaar deels overlappende bronpublicaties die een dergelijk onderzoek vergemakkelijken maar niet de volledige bestaansperiode van de commissie afdekken.[5] De vervolgingen in Zwitserland in het begin van de achttiende eeuw en de daaropvolgende migratie hebben relatief veel aandacht gekregen.[6] Dat geldt ook voor de diplomatieke interventies ten behoeve van de Zwitserse dopers, zoals we hierna zullen zien. De historiografie over de transnationale hulp is echter beperkt en nogal fragmentarisch.[7] Al met al een wat magere oogst voor een hulporganisatie waar, naar verluidt, veel geld in omging en die volgens verschillende historici van groot belang was voor het smeden van een nationale en transnationale doperse identiteit.[8]

De vraag die in dit hoofdstuk centraal staat, is hoe de Nederlandse doopsgezinden, vanuit hun positie als gedoogde minderheid, de overheden zo ver kregen dat zij zich

---

[4] I.B. Horst, *The records at Amsterdam. Dutch aid to Swiss Brethren* (Amsterdam 1984); Nanne van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (Arnhem 1952) 186. Korte overzichten bij: Harold Stauffer Bender, Cornelius J. Dyck en Dennis D. Martin eds., *The Mennonite encyclopedia: a comprehensive reference work on the Anabaptist-Mennonite movement, 5 dln.* (Hillsboro etc. 1955) II, 344–345; Karel Vos en Nanne van der Zijpp, 'Fonds voor Buitenlandsche Nooden (Dutch Relief Fund for Foreign Needs)', in: *GAMEO* (1958) <http://gameo.org/index.php?title=Fonds_voor_Buitenlandsche_Nooden_(Dutch_Relief_Fund_for_Foreign_Needs)>.

[5] Jeremy Dupertuis Bangs, *Letters on toleration. Dutch aid to persecuted Swiss and Palatine Mennonites, 1615-1699. [verder: Letters]* (Rockport, ME 2004); Jeremy Dupertuis Bangs, *Letters on toleration. Dutch aid to persecuted Swiss and Palatine Mennonites, 1615-1699. The transcriptions [verder: Transcr.]* (CD; Rockport, ME 2004); James W. Lowry, *Documents of brotherly love. Dutch Mennonite aid to Swiss Anabaptists, dl. I, 1635-1709* (Millersburg, OH 2007); James W. Lowry, *Documents of brotherly love. Dutch Mennonite aid to Swiss Anabaptists, dl. II, 1710-1711* (Millersburg, OH 2015).

[6] Het meest gedetailleerd over de emigratie naar het Amerikaanse continent is Ernst Müller, *Geschichte der bernischen Täufer. Nach den Urkunden dargestellt* (Frauenfeld 1895). Over Nederland: Johan Huizinga, *Stamboek of geslachtregister der nakomelingen van Samuel Peter (Meihuizen) en Barbara Fry van Gontenschwyl (Aargau-Zwitserland) omvattende de jaren (1671) 1714 tot en met 1889* (Groningen 1890) dl. I 1-130; Hans Rudolf Lataver, 'Die vereitelte Deportation emmentalischer Täufer nach Amerika 1710. Nach dem Augenzeugenbericht der 'Rothenbacher Chronik', *Mennonitica Helvetica* 14 (1991) 51–124; A. van Gulik, *De mislukte kolonisatie van Lithause doopsgezinden te Wageningen in de 18e eeuw* (Gebundelde en aangevulde heruitgave DGBo 1905, 1906; Wageningen 1989); J. Brüsewitz, *Van deportatie naar emigratie. Een archiefonderzoek naar de overkomst van Zwitserse broeders naar de Republiek der Verenigde Nederlanden in de 18e eeuw* (Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1981); Visser, 'Amischen in Nederland'.

[7] W.J. Kühler, 'Dutch Mennonite relief work in the seventeenth and eighteenth centuries', *Mennonite Quarterly Review* 17 (1943) 87–94; I.B. Horst, 'De hulp van Nederlandse doopsgezinden aan de Hutterse broeders in Slowakije in de 17e en 18e eeuw', *DGBn* 8 (1982) 33–47; Van der Zijpp, 'Dutch aid'. Daarnaast figureert de hulp in de vijfdelige monografie van Steven Blaupot ten Cate en in Van der Zijpp, *Geschiedenis*. Daarnaast bestaan er nog enkele gemeentelijke monografieën waarin de hulp zijdelings ter sprake komt.

[8] Osborne, 'Development', vooral 201-202; Visser, 'Amischen in Nederland', 111; Van der Zijpp, *Geschiedenis*, 186.

diplomatiek inspanden voor hun buitenlandse geloofsgenoten en ten tweede waarom de overheden zo'n omvangrijke financiële hulp en zelfs immigratie toelieten? Welke argumenten gebruikten de Nederlandse dopers daarbij? Het is immers denkbaar dat zij vanwege hun specifieke geloofsopvattingen en positie als religieuze minderheid niet dezelfde argumenten gebruikten of konden gebruiken als de gereformeerden. Waarom werkten de Nederlandse overheden daaraan mee? We zagen in de vorige hoofdstukken immers dat overheden zelfs financiële hulp aan gereformeerde geloofsgenoten blokkeerden als die hulp politiek even niet goed uitkwam. Eerst beschrijft dit hoofdstuk de positie van de doopsgezinden in de Republiek om een idee te krijgen van de speelruimte die ze hadden om transnationale hulp te organiseren, vervolgens de doperse lobby bij de overheid om diplomatieke steun, de organisatie van de financiële hulp en tot slot een vergelijking tussen doperse en gereformeerde transnationale solidariteit.

Doopsgezind in de Republiek

Van vervolgde naar gedoogde minderheid[9]

Vrijheid van geweten was in de Republiek sinds de Unie van Utrecht (1579) een principiële kwestie maar er gold geen vrijheid van eredienst en het religieuze beleid was door de decentrale bestuursvorm niet overal gelijk. De mate van tolerantie verschilde per jurisdictie en denominatie. Ondanks de multiconfessionele samenleving en zonder de gereformeerde kerk de status van staatskerk toe te kennen, presenteerde de Republiek zich naar buiten formeel als een gereformeerde staat.[10] Welke positie hadden mennonieten in deze samenleving waarin de werkelijkheid op gespannen voet stond met het formele beeld?

---

[9] Voor de geschiedenis der mennonieten: Van der Zijpp, *Geschiedenis*. Voor provinciale en lokale geschiedenissen: Steven Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland: van derzelver ontstaan tot op dezen tijd, uit oorspronkelijke stukken en echte berigten, 2 dln.* (Amsterdam 1847); Ibid.; Steven Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Friesland* (Leeuwarden 1839); Steven Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland, 2 dln.* (Leeuwaren en Groningen 1842); Hajenius, *Dopers in de Domstad*.

[10] Willem Frijhoff, 'Religious toleration in the United Provinces: from 'case' to 'model'', in: R. Po-Chia Hsia en H. F. K. van Nierop eds., *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) 27–53, aldaar 27.

In het 'maatschappelijke emancipatieproces' van doopsgezinden worden drie fasen onderscheidden.[11] Tot 1579 werden mennonieten in de Republiek verketterd en vervolgd, daarna integreerden zij in het maatschappelijke en economische verkeer en na 1672 werden ze gedoogd. Hun integratie tussen 1579 en 1672 ging gepaard met twee principiële interne aanpassingen.[12] Ten eerste werden collectieve, schriftelijke geloofsbelijdenissen opgesteld waarin geweldloosheid en de formele erkenning van de wereldlijke overheid als van God gegeven werden vastgelegd. Daarmee verplichtten doopsgezinden zich de autoriteiten te gehoorzamen en hun burgerplichten te vervullen - zolang dat tenminste niet indruiste tegen hun religieuze opvattingen. Deze confessies, die eigenlijk als intern bindmiddel bedoeld waren, bleken ook bruikbaar bij beschuldigingen van ongehoorzaamheid en rebellie.[13] De tweede verandering was tactisch: dopers accentueerden niet langer de verschillen maar de orthodoxie van hun geloof en de overeenkomst met andere denominaties. In de publieke ruimte legden zij voortaan de nadruk op hun burgerlijke identiteit en niet langer op hun afwijkende religieuze identiteit. Zij conformeerden zich dus aan wat Frijhoff de 'omgangsoecumene' noemde.[14] In Holland leverden deze aanpassingen een zekere goodwill op, zoals blijkt uit een uitspraak van de Staten van Holland uit 1624 waarin de doopsgezinden goede patriotten werden genoemd die geen schade of oneer mocht overkomen.[15] Amsterdamse doopsgezinden meenden in 1710 dat zij in Holland op 8 oktober 1626 erkend waren als een der 'geprotegeerde en getollereerde godsdiensts des lants', de datum waarop het Hof van Holland de confessie van de Verenigde Vlaamse, Friese en Hoogduitse

---

[11] Jelle Bosma en Piet Visser, 'Inleiding. Over ketters en kerkvolk, notabelen en nieuwe rijken, socialisten en liberalen, vrijzinnigen en orthodoxen, heterodoxen en homoseksuelen, lesbo's en ander ongeregeld', *DGBn* 35/36 (2010) 9–22. In een eerder artikel hanteert Visser een iets andere fasering, vrgl. Piet Visser, 'Verlichte doopsgezinden: Cornelis van Engelen (1726-1783) en zijn tijdschrift de Philosooph', *DGBn* 33 (2007) 121–157, aldaar 131–134.

[12] Michael Driedger, 'Anabaptists and the early modern state: a long-term view', in: John D. Roth en James M. Stayer eds., *A companion to anabaptism and spiritualism, 1521-1700* (Leiden 2006) 507–544; Osborne, 'Worthy'.

[13] Astrid von Schlachta, *Gefahr oder Segen? Die Täufer in der politischen Kommunikation* (Göttingen 2009) 199–200; Osborne, 'Development', 211–214.

[14] Frijhoff, 'Katholieke toekomstverwachting', 435.

[15] Geciteerd bij S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum 2000) 479.

doopsgezinden goedkeurde.[16] Elders in de Republiek werden in deze fase echter nog steeds plakkaten tegen mennonieten uitgevaardigd.[17]

Goed burgerschap moest ook bewezen worden. We zagen in de vorige twee hoofdstukken al dat bijdragen aan de publieke armenzorg werd opgevat als een bewijs daarvan. Doopsgezinden hadden al vanaf het begin van de zeventiende eeuw een eigen armenzorg wat gold als een pre bij het verwerven van gedoogstatus.[18] Financiële steun aan de overheid was een andere manier om politieke betrouwbaarheid te tonen. Zeker in tijden van oorlog was dat voor de dopers een uitgelezen kans om de overheid aan hun kant te krijgen of te houden en maatschappelijke spanningen, bijvoorbeeld door hun weigering wapens te dragen, te verminderen. Dat gebeurde al tijdens de Opstand en de Tweede Engelse Oorlog (1665-1667), maar dé grote kans deed zich voor in het Rampjaar toen de overheid in ernstige geldnood was.[19] Alleen al de Friese mennonieten leenden de overheid in 1672 meer dan 1,5 miljoen gulden voor de oorlogsvoering, weliswaar tegen de toen gangbare rente van vier procent maar zonder zicht op een snelle terugbetaling.[20] In ruil daarvoor verleenden de Staten van Friesland de doopsgezinden 'vrijheyd van religie' en van 'geweer en optocht'.[21] Het vrijwillige karakter van deze leningen is twijfelachtig aangezien de Staten deze leningen uitdrukkelijk 'verordonneerden', maar daartegenover staat dat ze een formele erkenning van de status quo opleverden. Verplichte leningen werden overigens niet alleen dopers opgelegd maar bijvoorbeeld ook 'gekwalificeerde ingezetenen' en 'amptenaars'.[22]

Dankzij de interne aanpassingen en het getoonde burgerschap werd het Rampjaar een kantelpunt in de acceptatie van de mennonieten. Het zal dan ook geen toeval zijn dat zij in

---

[16] *SAA 565A VDGA, XV CieBuNo, inv.nr. 1392 Jacob Vorsterman, Relaas wegens het afvoeren der doopsgezinden uit Zwitserland en tot overbrengen van velen hunner in Nederland (1710-1713) [verder: RJV]* 8 dd 15 maart 1710. Van Braght, *Martelaersspiegel*, 808–810; Lowry, *Doc-II*, d14 (Rekest 'gecommitteerdens vande mennonieten' in res SvH, 15 mrt 1710).

[17] Van Braght, *Martelaersspiegel*, 802–803, 807–808; Blaupot ten Cate, *Gesch Gr*, II, 62–68.

[18] Spaans, 'Religious policies'; Mary S. Sprunger, 'Mennonites and sectarian poor relief in Golden-Age Amsterdam', in: Thomas Max Safley ed., *The reformation of charity. The secular and the religious in early modern poor relief* (Boston 2003) 137–153, aldaar 146.

[19] In 1572 steunden de Friese doopsgezinden Willem van Oranje met een gift van 1060 gulden, Osborne, 'Worthy', 259. In 1666 leenden Friese dopers de Staten van Friesland 500.000 gulden aan (tegen 5% rente), waarvoor zij vrijgesteld werden van de gewapende landsverdediging, Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg ed., *GPB Frsl V*, Res SvFrsl 3/13 mrt 1666.

[20] Bosma en Visser, 'Inleiding', 11. Ik vond voor 1672 slechts een lening van 500.000 gulden in Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg ed., *GPB Frsl V*, 28 feb / 9 mrt 1672.

[21] Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg ed., *GPB Frsl V*, 28 feb/9 mrt 1672.

[22] Ibid., 2 mei 1672, 28 mrt 1674 (beide tegen 5 %) en 2 okt 1675.

1672 voor het eerst formeel werden uitgenodigd voor deelname aan een algemene dank- en biddag.[23] Volledige emancipatie kwam echter pas tot stand bij de val van het Ancien Regime en de gelijkstelling van alle religies in de grondwet van 1798.[24] De gedoogstatus hield in de praktijk dus in dat religieuze minderheden hun loyaliteit moesten tonen door belastingen te betalen, de eigen armen te onderhouden en te bidden voor de overheid.[25] Bovendien werd van rijke doopsgezinden verwacht dat ze bereid waren de overheid financieel te steunen.[26] Op religieus vlak betekende de gedoogstatus een verbod op openlijke kerkgang. Vanzelfsprekend hield de overheid de activiteiten van alle afwijkende geloofsgemeenschappen scherp in de gaten, maar toch gaf de afwezigheid van overheidsvertegenwoordigers bij hun kerkelijke vergaderingen doopsgezinden een zekere mate van vrijheid die gereformeerden niet hadden.[27] Wellicht hadden ze daardoor meer ruimte om hun buitenlandse geloofsgenoten te steunen?

Doopsgezinde stromingen[28]

Hoewel het hier te ver gaat om alle doopsgezinde richtingen en hun onderlinge geschillen in detail te beschrijven, is het belangrijk om een beeld te schetsen van de voornaamste stromingen omdat alleen dan duidelijk wordt hoe bijzonder de samenwerking bij de buitenlandse hulpverlening eigenlijk was.[29] Een belangrijk doopsgezind principe was de gelijkheid van alle broeders en de autonomie van de gemeenten. Dit leidde, ondanks het

---

[23] Van Rooden, 'Dissenters en bededagen', 709–710.

[24] Bij het decreet van 5 augustus 1796 (scheiding kerk en staat) werd de bevoorrechte positie van de gereformeerde kerk opgeheven en werden alle gezindten juridisch en politiek gelijkgesteld.

[25] Bidden voor de overheid werd opgenomen in de doopsgezinde Dordrechtse Confessie van 1632 (artikel XIII), maar bleef een gevoelige kwestie in doopsgezinde kringen. Van Rooden, 'Dissenters en bededagen', 709–710.

[26] Vooral de Hollandse mennonieten waren welvarend. In Amsterdam zelfs buitenproportioneel, aldus Mary S. Sprunger, 'Why the rich got Mennonite: Church membership, status and wealth in Golden Age Amsterdam', *Journal of Mennonite Studies* 27 (2009) 41–59, aldaar 34; Sprunger, 'Mennonites and sectarian poor relief', 141. Hetzelfde gold voor de achttiende eeuw: Daan C. de Clercq, 'Verkennende beschouwingen over de doopsgezinde elite in Amsterdam', *DGBn* 24 (1998) 249–262, aldaar 250–251. Ook in Friesland waren doopsgezinden tussen 1650 en 1800 relatief rijker dan de rest van de bevolking, Cor Trompetter, *Doopsgezinden in Friesland 1530-1850* (Gorredijk 2016).

[27] Willem Nijenhuis, 'De publieke kerk veelkleurig en verdeeld, bevoorrecht en onvrij', in: D.P. Blok ed., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, dl. 6* (Bussum 1979) 325–343; Spaans, 'Religious policies', 81–82.

[28] Paragraaf gebaseerd op: Van der Zijpp, *Geschiedenis*, 78–106; J.A. Oosterbaan, 'Vlekken en rimpels. Over verdeeldheid en hereniging', in: S. Groenveld, J.P. Jacobszoon en S.L. Verheus eds., *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen 1981) 62–83.

[29] Omdat scheuringen en verenigingen lokaal nogal verschilden blijft het lastig om een landelijk beeld te schetsen. Deze paragraaf blijft noodzakelijkerwijs een schets op hoofdlijnen.

geringe aantal doopsgezinden, in de zestiende en zeventiende eeuw tot veel splitsingen en samenvoegingen.[30] Het grootste twistpunt was de (mate van) zuiverheid van de ware gemeente. Dat betekende dat het in de praktijk meestal ging over de toepassing van de ban en de mijding, de strengheid van de geloofsopvattingen en de mate waarin de confessie bindend was. Rond 1650, het beginpunt van de buitenlandse hulp, waren er nog twee hoofdrichtingen over: de gematigde Waterlanders en de striktere Verenigde Congregatie. Daarnaast bestonden nog enkele kleinere conservatieve 'oude' richtingen.[31] In de tweede helft van de zeventiende eeuw was er opnieuw een herschikking in het doperse landschap toen in Amsterdam in 1664 onenigheid ontstond. Deze 'Lammerkrijgh' resulteerde in het uiteenvallen van de Verenigde Congregatie. Circa 500 leden, voornamelijk 'jonge Vlamingen' die een bindende confessie voorstonden, vormden een separate gemeente de Zon; de resterende leden, vooral Hoogduitsers en 'jonge Friezen', bleven in de gemeente het Lam. Enkele jaren later, in 1668, fuseerde de Amsterdamse Waterlandse gemeente de Toren met het Lam (tot: het Lam & de Toren).[32] De twee gemeenten behielden ondanks hun vereniging hun eigen opvattingen en vergaderplaatsen.[33] Het Amsterdamse voorbeeld werd gevolgd door fusies en schisma's in het hele land, al ging dit niet overal even snel.[34] Uiteindelijk resulteerde dit tegen het eind van de zeventiende eeuw in twee hoofdstromingen: de Lammisten (rekkelijk) en de Zonnisten (conservatief). Daarnaast bestonden er nog enkele kleinere gemeenten waaronder 'oude Vlamingen', 'oude Friezen' en Waterlanders.[35] In de loop van de 18e eeuw waren de scheuringen voorbij en in 1801 fuseerden het Lam & de Toren met de Zon tot de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam (VDGA).

---

[30] Het percentage doopsgezinden in de Republiek kwam nooit boven de drie procent, Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 502.

[31] In het begin van de zeventiende eeuw vielen de oude Vlamingen uiteen in de Groninger en Danziger oude Vlamingen. De Janjacobsgezinden waren een nog orthodoxere afsplitsing (1599) van de oude Friezen.

[32] Ter onderscheiding van de separate gemeenten bedoel ik met '&' (in Lam & Toren) de samengevoegde gemeente (formeel: het Lam en de Toren).

[33] De kleine Jan Jacobsgezinde gemeente ging in 1728 op in de gemeente Lam & Toren.

[34] Fusies van Lammisten en Waterlanders: Amsterdam (1668), Haarlem (1672), Zaandam (1687), Rotterdam (1700), Leiden (1701). Nanne van der Zijpp, 'Waterlanders', *GAMEO* (1959) <https://gameo.org/index.php?title=Waterlanders>; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 425.

[35] In zijn artikel over de nasleep van de Lammerkrijg laat Piet Visser zien dat de Waterlanders niet allemaal dezelfde kant kozen en ook niet tegelijkertijd. De meeste stedelijke Waterlandse gemeenten kozen voor de Lammisten. Piet Visser, 'De Zon boven Waterland', *DGBn* 32 (2006) 255–291, aldaar 260–261.

Dat de scherpe kantjes van de onderlinge verschillen er aan het eind van de zeventiende eeuw vanaf raakten, zien we aan de oprichting in 1690 van een eerste *verenigde* commissie voor hulp aan buitenlandse geloofsgenoten die slachtoffer werden van vervolging of rampen. Kennelijk vormden de onderlinge verschillen toen geen belemmering meer voor gezamenlijke hulpacties. Sommige historici menen zelfs dat de samenwerking in de commissie instrumenteel was voor de heling van de scheuringen.[36]

Oprichting van de Commissie voor Buitenlandsche Nooden

Het werk ten behoeve van buitenlandse broeders bestond van meet af aan uit morele steun, financiële bijstand en politieke hulp.[37] Aanvankelijk werden de hulpacties lokaal en ad hoc georganiseerd tot de (nog ongedeelde) Amsterdamse gemeente het Lam in 1660 een 'Commissie voor Zwitserse zaken' oprichtte om de hulpacties te coördineren (Tabel 7). Na het uiteenvallen van het Lam in 1664 kwam de coördinatie bij de Zon.[38] In 1672 werd de hulp geïnitieerd door de Zon en het Lam & de Toren samen. Geleidelijk sloten congregaties van buiten Amsterdam zich daarbij aan. Dat leidde in 1690 tot de oprichting van een *verenigde* commissie voor hulp aan de Palts van vrijwel alle doopsgezinde richtingen uit het hele land.[39] Deze commissie werd in 1699 alweer ontbonden, maar vier jaar later moesten opnieuw gecommitteerden worden aangesteld om een collecte te organiseren.[40] In een notitie werd opgemerkt dat er geen instructie was voor de nieuwe gecommitteerden. Om beschuldiging van 'rykelykhyd [i.e. gulheid] in het distrubueeren [sic] der gecollecteerde penningen' te voorkomen werd bepaald dat het collectegeld alleen voor 'noodt lijdende[n]' mocht worden gebruikt en niet voor kerkbouw of –herstel.[41]

---

[36] Zie noot 8.
[37] Tenzij anders vermeld is deze paragraaf gebaseerd op Van der Zijpp, 'Dutch aid', 139–141.
[38] Onder leiding van Hans Vlamingh tot diens dood in 1672. Vlamingh ging in 1664 over naar de Zon.
[39] Bangs, *Transcr.*, d165 en 166 resp. 9 en 11 augustus 1690; Lowry, *Doc-I*, d52, 25 aug 1690.
[40] Lowry, *Doc-I*, d67, 29 mei 1699.
[41] Bangs, *Transcr.*, d251, div data.

Tabel 7. Commissie voor Buitenlandsche Nooden en voorlopers

Tot 1660	Ad hoc lokale hulpacties onder leiding van Hans Vlamingh (Lam)	tbv Bern, Palts,
1660	Commissie voor Zwitserse zaken (Lam)	tbv Zürich
1664	Lammerkrijg => coördinatie hulp (met Vlamingh) over naar Zon.	
1668	Fusie => Lam & Toren	
1672	Hulpactie Lam & Toren, Zon, Friese dopers	tbv Bern
1690-1699	Verenigde commissie voor de Palts	tbv Palts incl. gevluchte Zwitsers
1703	Weer gecommitteerden benoemd	?
1710-1758	Permanente landelijke Commissie voor Buitenlandsche Nooden olv Lam & Toren en Zon	tbv Bern
1726 [?]-1803	Permanent fonds voor Buitenlandse noden	
1801	Fusie Lam & Toren met Zon	
1803-1804	Liquidatie fonds voor buitenlandse noden	

Bron: Van der Zijpp, 'Dutch aid'

Eind 1709 werd het duidelijk dat nieuwe vervolgingen in de Palts en Zwitserland grootschalige hulp noodzakelijk maakten. Het Lam & de Toren kreeg twee afgevaardigden van de Zon op bezoek die voorstelden de hulp aan geloofsgenoten in de Palts en Zwitserland en hun emigratie naar Pennsylvania gezamenlijk te organiseren. Tot het eerste was men bereid, maar emigratie naar Amerika werd onwenselijk geacht omdat dat geen soelaas bood en 'apparent veele daarop souden afkomen'. Kortom, emigratie was te duur. De Zon schaarde zich daarop achter dit standpunt.[42]

Op de eerste bijeenkomst (24 februari 1710) van 'alle de doopsgesinde gemeijntens in Nederland, Hamburg, Emden etc.' kreeg het Amsterdamse comité de coördinatie van de hulp.[43] Na een conflict, waarover later meer, werd het mandaat in november bijgesteld: het Amsterdamse comité, versterkt met een vertegenwoordiger namens de Friese Sociëteit van Noord-Holland, zou alleen de dagelijkse zaken waarnemen. Overige zaken, zoals extra collectes, vereisten eerst overleg met de achterban. Bovendien werd besloten dat de commissie 'zal blijven tot wederopzegging': daarmee was een *permanente* organisatie, de Commissie voor Buitenlandsche Nooden, een feit. In 1726 zou volgens de *communis opinio* besloten zijn tot de oprichting van een permanent 'fonds voor buitenlandsche nooden'.[44] Het

[42] Lowry, *Doc-II*, d3, 22 en 26 aug 1709. Voor de argumenten tegen migratie naar Amerika: *RJV*, 229–230.
[43] *RJV*, 1.
[44] Bijv. Vos en Van der Zijpp, 'Fonds'. Sommige historici noemen 1710 als oprichtingsjaar, zoals Kühler, 'Dutch Mennonite relief', 89.

werk van de commissie werd in 1758 gestaakt omdat er geen vervolgingen meer waren. Met de liquidatie van het fonds in 1803 kwam het werk van de commissie definitief ten einde.[45]

Jacob Vorsterman (de Zon) was de eerste secretaris van de commissie en zijn *Relaas ofte Aenteijkening wegens het uijtzeggen en afvoeren der doopsgesinden uijt Switzerland* geeft een goed overzicht van de gang van zaken van februari 1710 tot zijn aftreden als diaken op 31 december 1713.[46] In zijn eerste aantekening noteerde Vorsterman het doel van de commissie: financiële hulp aan de Zwitserse geloofsgenoten en het verkrijgen van diplomatieke hulp voor de afschaffing van het Bernse plakkaat van 1695. Daarnaast bestaat er nog een notitieboek van de Rotterdamse gecommitteerde Hendrik Toren dat de hulpacties tussen 31 maart 1710 en 1731 beschrijft en een interessante aanvulling is op de aantekeningen van Vorsterman.[47] De aantekeningen van Toren zelf lopen tot maart 1711, toen hij in conflict kwam met zijn gemeente. Daarna worden de aantekeningen, waarschijnlijk voortgezet door andere Rotterdamse commissieleden, korter en vertonen ze hiaten.[48] De opvolgers van Vorsterman hielden tot in 1801 resolutieboeken bij over de werkzaamheden van de commissie.[49]

Lobby voor diplomatieke hulp

Terwijl Nederlandse doopsgezinden vrijheid van geweten genoten, werden hun geloofsbroeders in het buitenland nog steeds vervolgd, ook in de protestantse Zwitserse kantons. In 1710 vond de laatste grote uitzetting plaats. Bern had alle dopers gevangengenomen en op een schip de Rijn afgestuurd met de bedoeling hen via de Republiek naar Engeland en vervolgens naar Amerika te brengen, waar ze zich als kolonisten moesten vestigen. Toen het schip in Nijmegen aankwam, stelde dit de Staten-Generaal voor een dilemma: de Zwitserse autoriteiten eisten een vrije doorgang terwijl de Nederlandse

---

[45] Blaupot ten Cate, *Gesch Holland*, II 123-124. Over de liquidatie van dit fonds: Bijlage II.

[46] *RJV*.

[47] *SAA 565A VDGA, XV CieBuNo, inv.nr. 1009 Aantekeningen over de vervolgingen in Zwitserland en in de Palts door Hendrik Toren, 2 dln. [1710-1731, 1735; verder: AHT]*. De voorkant bevat de 'Zwitserse zaken' (331 pagina's) en de achterkant betreft de Palts (42 pagina's).

[48] Het conflict draaide om het herstel van de banden tussen de Waterlandse dopers en de collegianten, H.C. Hazewinkel, 'Hendrik Toren, een ooggetuige van het 'Costerman-oproer'', *Rotterdams Jaarboekje* (1949) 222–247, aldaar 233–235. Vanaf 18 maart 1711 is hij afwezig op de commissievergaderingen, *RJV*, 152 ev.

[49] *SAA 565A VDGA, XV CieBuNo, inv.nr. 1005 Resolutieboeken, 6 dln., 1714-1804 [verder: CieBuNo Res]*.

doopsgezinden om vrijlating vroegen.[50] De Staten-Generaal hadden hun standpunt over religievervolging en gewetensdwang een week eerder al aan de Bernse autoriteiten laten weten: 'wij meenen […] dat de middelen van dwang, nimmermeer, mogen nochte behoren gebruikt te worden in zaeken van conscientie'.[51] In de formele afwijzing van het verzoek van de Bernse gezant François Louis Pesme, Heer van Saint-Saphorin op 22 maart werd dit beginsel nog scherper geformuleerd:

> [H]aar Hoogmogende[n] van gevoelen sijnde, dat in het stuk van Godsdienst, aan *ijeder mensch* sijne vrijheijd gelaten moet worden, om te belijden, het geene hij oordeelt tot sijne zaligheijd te strekken, en dat niemand over sodanigen gelove en belijdenis vervolgt of gestraft mag werden, wanneer sijn leer en leven niet strekt tot nadeel van den staat of het land, waer van hij een onderdaan is, ofte daer in woond, en dat de teegenwoordige mennoniten, of soo genaamde Annababtisten [sic], onder dat getal moeten gereekent worden.[52]

Volgens de Hoogmogenden was de veiligheid van de staat dus de enige legitieme reden om gewetensvrijheid in te perken en in hun opinie vormden de doopsgezinden daarvoor geen bedreiging. Deze woorden bevatten precies de kern van het internationale politieke discours dat vanaf het midden van de zeventiende eeuw tussen de protestantse staten werd gevoerd over de positie en de behandeling van doopsgezinden.[53] De Duitse historicus Astrid von Schlachta betoogt in *Gefahr oder Segen? Die Täufer in der politischen Kommunikation* (2009) dat er twee principiële discussies aan ten grondslag lagen. Ten eerste een religieuze discussie over het ideaal van zuiverheid van het *corpus christianum,* waarin het ging om gewetensvrijheid en tolerantie versus de confessionele eenheid van de staat en over de vraag of doopsgezinden wel tot de protestantse familie behoorden en, ten tweede, een politiek debat over de betrouwbaarheid van de doopsgezinden (goede burgers of rebellen?). Het ging tussen de Republiek en de Zwitserse kantons in essentie over de vraag of hun doopsgezinden

---

[50] De doopsgezinden dienden hun verzoek in via de Amsterdamse burgemeesters die daartoe op 3 april een rekest inbrachten bij de Staten-Generaal, *RJV*, 12–13; Lowry, *Doc-II*, d24.
[51] Brief SG aan kanton Bern dd 15 maart 1710: Lowry, *Doc-II*, d15; *RJV*, 8–10.
[52] Lowry, *Doc-II*, d20 (verzoek Bern); *RJV*, 11[a] (mijn cursivering).
[53] Von Schlachta, *Gefahr oder Segen?*, 242–309; Driedger, 'Anabaptists and the early modern state'.

hetzelfde waren en of ze dus gelijk behandeld moesten worden of juist niet. Nederlandse autoriteiten betoogden dat beide groepen dezelfde confessie hadden, inclusief het artikel met betrekking tot trouw aan de overheid, en dat de Zwitserse dopers dus ook gedoogd konden worden. De Zwitserse overheden stelden daartegenover dat de situatie in hun land, waar de defensie afhing van gewapende burgers, heel anders was, dat Zwitserse 'anabaptisten' verschilden van Hollandse mennonieten en dat daarom een andere behandeling gerechtvaardigd was. Het principe van geweldloosheid impliceerde dat anabaptisten hun vaderlandse plicht niet konden nakomen. Hun weigering een eed af te leggen betekende in de politieke constellatie van het Zwitserse Eedgenootschap, waarin elke burger jaarlijks zijn eed van trouw aan de overheid moest hernieuwen, dat men niet kon rekenen op hun trouw. Bovendien hadden Münster en de Zwitserse Boerenoorlog (1653) bewezen dat erkenning van het recht op verzet tegen een overheid bij schending van de 'ware' religie niets anders was dan een kiem voor rebellie.[54] Beide partijen hielden vast aan hun visie en tot 1710 bleef het een uitwisseling van dezelfde argumenten. Voor de Zwitserse autoriteiten bleven ze onbetrouwbare 'anabaptisten' en een gevaar voor de staat. Volgens de Nederlandse konden ze 'gantz vijlig inden staad (des Lands) […] geleden worden'.[55]

Nederlandse doopsgezinden en hun organisaties waren volgens Von Schlachta belangrijke actoren in dit debat die, ondanks de achtergestelde maatschappelijke positie, toch in staat bleken de Nederlandse overheden aan hun kant te krijgen. Troy Osborne meent dat Nederlandse mennonieten daarbij hun reputatie van 'obedient dissenters' gebruikten om gunsten van de overheid te verwerven.[56] Waar deze onderzoekers zich op het diplomatieke discours richtten, gaat het in deze studie om het binnenlandse politieke discours tussen doopsgezinden en de eigen overheden en of het bereiken van gedoogstatus een verandering in argumentatie te weeg bracht.

---

[54] Over de herinnering aan de Boerenoorlog en de speciale betekenis van de eedaflegging in de Zwitserse politieke context: Von Schlachta, *Gefahr oder Segen?*, 277–280.
[55] Stadsbestuur Rotterdam aan Bern Bangs, *Transcr.*, d37, 14 feb 1660.
[56] Osborne, 'Worthy', 273.

Het binnenlandse politieke discours

Volgens Von Schlachta voerden Nederlandse overheden in hun discussies met de Zwitsers drie bewijzen voor de loyaliteit en het goede burgerschap van hun doperse onderdanen aan: hun financiële steun aan de staat, hun steun aan de publieke armenzorg en bovendien hun transconfessionele solidariteit met vervolgde gereformeerden.[57] Een voorbeeld daarvan is de brief van de Amsterdamse burgemeesters uit 1660 aan hun collega's in Bern:

> C'est une sorte de gens qui soubs nostre gouvernement […] contribuants gayement au maintien de la Republique tout ce qui leur est imposé & accomplissants les debvoirs de bons citoyen & sujets. Et qui nont point manqué aux occasions de montrer une charité extraodinaire envers ceux de L'Elgise [sic] Reformée ; ayant encore dernierement, lors que nos freres les Vaudois furent si cruellement desolez, contribué […] à nostre seule recommandation jusques a la somme d'environ Sept mille liver monnoye d'Hollande' […].[58]

Doopsgezinde lobbyisten gebruikten volgens Von Schlachta en Osborne in hun internationale contacten dezelfde argumenten.[59] Hoewel het niet onwaarschijnlijk is dat de overheden hun tekst ontleenden aan doperse rekesten kunnen we door het ontbreken van het verzoekschrift van 1660 niet vaststellen of deze argumenten uit doperse koker kwamen.[60] Dat dopers ook in binnenlandse context gebruik maakten van hun reputatie van 'obedient dissenters' blijkt uit een rekest uit 1669 aan het Hof van Friesland in verband met een conflict over een erfenis:

---

[57] Von Schlachta, *Gefahr oder Segen?*, 229–230.

[58] 'Het is een soort mensen dat onder onze regering […] aan het onderhoud van de Republiek gewillig alles wat hun wordt opgelegd bijdragen en de plichten van goede burgers & onderdanen vervullen. En die geen gelegenheid hebben gemist om een buitengewone liefdadigheid te betonen aan die van de Gereformeerde Kerk; hebbende nog onlangs, toen onze broerders de Vaudois [waldenzen] zo wreed gekweld werden, enkel op onze aanbeveling een bedrag van ongeveer 7000 pond Hollands bijgedragen.' Bangs, *Transcr.*, d34, 11 febr 1660.

[59] Von Schlachta, *Gefahr oder Segen?*, 242–309; Osborne, 'Worthy', 276.

[60] Over de gewoonte de tekst uit rekesten over te nemen: Henk van Nierop, 'Private interests, public policies: petitions in the Dutch Republic', in: Arthur K. Wheelock en Adele Seeff eds., *The public and private in Dutch culture of the Golden Age* (Newark DE 2000) 33–39, aldaar 36.

> Vertrouwende sij supl[ia]nt[en, dat sij bij alle staats lievende persoonen werden gehouden, voor goede getrouwe onderdanen ende ingesetenen [… en] sijnde oock in hoope dat haere goetwilligheijt, ten versoecke van Uwe Edelen in den laesten Engelschen [oorlog] ende ter begeerte van particuliere magistraten in den Bisschopsche oorlogh gepraesteert, alsmeede hun gedaene subsidien ende collecten ten diensten ende onderhout van gereformeerde armen, in IJrlant, sampt verdruckte in Savoijen en Piedmont gedaen, gunstelijck sullen worden erkent.[61]

Doopsgezinden gebruikten hun goede burgerschap en loyaliteit dus ook in het binnenlandse discours om de overheid te overtuigen, in elk geval in de periode voordat zij officieel gedoogd werden. Bovendien is duidelijk dat dit geschraagd werd door dezelfde pijlers als in het buitenlandse discours: financiële steun aan de staat, aan de publieke armenzorg en transconfessionele solidariteit. De eerste twee zijn vrij rechttoe rechtaan en kwamen hiervoor al aan de orde, transconfessionele solidariteit heeft in het discours daarentegen verschillende lagen en betekenissen en verdient een nadere analyse.

Transconfessionele solidariteit

De ruimhartige bijdrage aan collectes voor buitenlandse gereformeerden gold in de eerste plaats als een bewijs van gehoorzaamheid aan de overheid die deze leningen en collectes verordonneerde en dus als een bewijs van goed burgerschap. Daarnaast werd deze transconfessionele solidariteit in het internationale discours gebruikt om aan te tonen dat doopsgezinden tot de protestantse gemeenschap behoorden. Maar in binnenlandse context was transconfessionele solidariteit ook nauw verweven met gedeeld slachtofferschap. Gedeelde herinneringen aan vervolging en slachtofferschap speelden, zoals eerder betoogd, een centrale rol in de herinneringscultuur in de Republiek. Met slachtofferschap konden alle Nederlanders, ongeacht hun denominatie, zich identificeren en het raakte nauw verweven met de Nederlandse identiteit.[62] Het voortdurend in herinnering brengen van de doperse

---

[61] Rekest twaalf Friese gemeenten, geciteerd bij Trompetter, *Eén grote familie*, 35–36. 'Bisschopse oorlogh' verwijst naar de inval tijdens Tweede Engelse Oorlog (1665-1667) door prins-bisschop Benard van Galen van Münster in de oostelijke Republiek (1665). Verder wordt verwezen naar de collectes voor Ierland (1643) en de waldenzen (1655). Zie hst 2-4.

[62] Pollmann, *Memory in Early Modern Europe*, 113–115.

solidariteit met gereformeerde slachtoffers benadrukte in de binnenlandse context niet alleen de protestantse maar ook (of juist) de Nederlandse identiteit van de dopers. Dopers konden zich met gereformeerd slachtofferschap identificeren en omgekeerd was dopers slachtofferschap ook herkenbaar voor Nederlandse gereformeerden. De initiatiefnemers van de eerste hulpactie in 1640 waren twee gereformeerde kerkfunctionarissen, Godefridus Hottonus, predikant van de Waalse kerk in Amsterdam van 1634-1655 en de ouderling en koopman Isaac Hattavier.[63] Deze laatste was in 1614 in Zürich ooggetuige van de executie van een zeventigjarige doper en werd daarna een belangrijk pleitbezorger van de Zwitserse dopers.[64] Hattavier en Hottonus hadden zelf bij hun acties niets te winnen en van een wederdienst vanwege de doperse transconfessionele solidariteit was in 1640 nog geen sprake, die vond immers voor het eerst plaats in 1655 en, op kleinere schaal in 1643.[65] Hoewel een medemenselijke (humanitaire) bewogenheid niet uitgesloten kan worden, is het waarschijnlijker dat de actie van de twee gereformeerde kerkfunctionarissen gebaseerd was op hun identificatie met het slachtofferschap van de dopers, zelfs al werden die door hun eigen gereformeerde autoriteiten vervolgd.[66]

Terwijl ze in de jaren 1660 nog belangrijk waren in het binnenlandse discours, zoals bleek uit het hiervoor geciteerde verzoek aan het Hof van Friesland, lijken burgerschap en transconfessionele solidariteit twintig jaar later geen rol meer te spelen. Op 23 september 1687 vroegen Amsterdamse doopsgezinden hun burgemeesters (met succes) om voorspraak bij de Zwitserse gezant David Holtzhalb, die de Staten-Generaal om 'onderstand' kwam vragen voor de uit Italië verdreven waldenzen.[67] Dat hun transconfessionele vrijgevigheid in het doperse verzoek ontbrak, is opmerkelijk gezien het doel van Holtzhalbs missie maar vooral omdat collectes voor waldenzen en hugenoten op dat moment in de Republiek actueel

---

[63] Hottonus en vooral Hattavier waren aanvankelijk de spil in het doperse lobbynetwerk. Na de dood van Hattavier in 1657 nam de doopsgezinde koopman Hans Vlamingh deze rol over. Voor hun netwerk: Von Schlachta, *Gefahr oder Segen?*, 245–248.

[64] Over de schok die de executie van Hans Landis te weeg bracht: Ibid., 258–260. Vanwege de negatieve publiciteit werd het de laatste executie van een doper in de Zwitserse kantons.

[65] Zie hoofdstukken 2 en 3.

[66] Hottonus, geboren in de Zuidelijke Nederlanden (1596), kende geloofsvervolging waarschijnlijk uit eigen ervaring, 'Hotton, Godefroid', in: *Consortium of European Research Libraries (CERL) Thesaurus* <http://thesaurus.cerl.org/record/cnp01406037> [geraadpleegd 29 september 2009].

[67] Verzoek aan burgermeesters Amsterdam dd 23 sept 1687 Bangs, *Transcr.*, d138.

waren.[68] Ook in hun petities van 1710, 1715 en 1732 ontbraken deze argumenten.[69] Kennelijk was het goede burgerschap van de doopsgezinden in de gedoogfase een uitgemaakte zaak die niet meer in herinnering gebracht hoefde te worden. De *Zedige verantwoording* die 'de mennonieten in Nederland' begin 1710 opstelden, maakte er weer wel gewag van, onder andere met citaten uit de overheidsinterventies van 1660.[70] Dit document was mijns inziens niet bedoeld om de Nederlandse overheden te overtuigen, maar om hen te voorzien van de juiste argumenten om de Bernse autoriteiten op andere gedachten te brengen. De puntsgewijze beantwoording van de beschuldigingen uit het Bernse plakkaat was duidelijk bedoeld voor overname in diplomatieke brieven. In het internationale discours behield burgerschap wel argumentatieve waarde maar niet in het binnenlandse vertoog.

Voor de Nederlandse doopsgezinden bleef de steun van de overheid cruciaal en daarmee ook het behoud van hun goede reputatie. Hoe belangrijk die reputatie, ondanks de gedoogstatus, ook in 1710 nog was, blijkt uit de vele waarschuwingen van de Commissie van Buitenlandsche Nooden aan de Zwitserse geloofsbroeders zich te houden aan hun gelofte aan de Bernse overheid om niet terug te komen. Ook de in Nijmegen bevrijde en naar de Palts teruggekeerde Zwitsers, waarover later meer, werden gewaarschuwd dat de commissie niet nogmaals de hulp van de (Nederlandse) overheid zou inroepen als zij toch teruggingen naar Bern, terwijl zij de keuze hadden zich met hun gezin te vestigen in een land als Pruisen of de Republiek waar vrije godsdienstuitoefening was gegarandeerd en waar ze hun brood zouden kunnen verdienen.[71] De commissie was bezorgd dat het Zwitserse 'insluypen' zou afstralen op de reputatie van 'gewillig gehoorsaamheijd aan de hoge overheijd [van] onse algemeijne

---

[68] De discussie hierover liep sinds mei en de collecte zou op 10 november landelijk gehouden worden, zie hoofdstuk 3.

[69] Rekest aan Staten van Holland dd 24 februari 1710 Lowry, *Doc-II*, d10; Rekest aan Staten-Generaal dd 3 apr 1710 Ibid., d24; Conceptrekesten aan de Engelse koningin Anne: Ibid., d32, 33 resp. 24 en 26 apr 1710; *RJV*, 12–13, 18–19. Rekest aan SG en brief van voorschrijving aan Bern Ibid., 269–271 dd 22 jan 1715. Rekest aan burgemeesters Amsterdam resp. SG tbv dopers in Pruisen van 10 apr 1732 *CieBuNo Res*, dl3, 52; *Res. SG*, 253–254, 15 apr 1732.

[70] Willem van Maurik e.a., *Zedige verantwoording der mennoniten, op zeker placcaat. Door de Ed: Gr: Agtbare Regeerders der stadt Bern, tegen de zo genaamde Wederdoopers uitgegeven* (z.p. [1710]). Dit pamflet wordt vaak gedateerd in 1696 maar het document zelf is ongedateerd. Waarschijnlijker is dat het stamt uit begin 1710 aangezien Jacob Vorsterman, zelf een van de ondertekenaars, in een aantekening van 24 januari 1710 vermeldde dat 'een concept van verantwoording teegens het Bernz Placcaat [van 1695]' *zal* worden opgesteld om ter goedkeuring voorgelegd te worden aan de eerste landelijke vergadering van de Commissie voor Buitenlandsche Nooden, *RJV*, 1. Voor een gedetailleerde analyse van de inhoud: Osborne, 'Worthy', 275–277.

[71] Lowry, *Doc-II*, d49, 18 juli 1710. Ook de koning van Pruisen had de Zwitserse dopers een aanbod gedaan.

societijt'.[72] En ook nadat de vertegenwoordiger van de Staten-Generaal bij de Zwitserse kantons in februari 1711 een amnestie- en vertrekregeling had weten te treffen, bleef de commissie hameren op het nakomen van de belofte te vertrekken. Anders

> [z]ullende na deze de handen van onze gecommitteerden gesloten of gebonden zijn om […] dan voor haer bij onze Staet te kunnen spreken, die ook, dit als een mark van ongehoorzaemheit opnemende, sig niet weders zullen inlaten, hebbende, gelijk waeragtig is, in deze genoeg gedaen.[73]

Kortom, de Zwitserse geloofsgenoten brachten de reputatie van de Nederlandse doopsgezinden en daarmee hun relatie met de Nederlandse overheid in gevaar. Ook al was hun reputatie als goede loyale burgers in de achttiende eeuw al lang en breed gevestigd, het behoud daarvan bleef dermate cruciaal dat het er zelfs toe kon leiden dat de Nederlanders hun handen van hun geloofsgenoten zouden aftrekken. Goed burgerschap was in de relatie tussen de Nederlandse doopsgezinden en hun eigen overheden in de gedoogfase, tenminste vanaf 1687, geen argument meer. Het behoud van die reputatie bleef daarentegen wel van cruciaal belang: als het erop aankwam was de goede relatie met de overheid belangrijker dan internationale doopsgezinde solidariteit.

Gewetensvrijheid

We zagen dat gewetensvrijheid een belangrijk onderwerp was in het internationale discours. Ook daarover stonden de meningen van de Nederlandse en Zwitserse overheden lijnrecht tegenover elkaar, was gewetensvrijheid nu een gevaar of juist een zegen voor de staat?[74] Het eerdergenoemde doperse rekest van september 1687 aan de Amsterdamse burgemeesters laat zien dat gewetensvrijheid ook in het binnenlandse discours tussen de doopsgezinden en de Nederlandse overheid een belangrijke rol speelde:

---

[72] *RJV*, 119–120, 30 jan 1711.
[73] *AHT*, 203–204, 18 maart 1710 (citaat); Duitse vertaling bij Lowry, *Doc-II*, d145a.
[74] Parafrasering van Von Schlachta's titel 'Gefahr oder Segen?'.

> En dewijl de supplianten sigh volcomen versekert houden, dat UEdele Grootagtbare, *een hertelijk[e] afkeer hebben van alle vervolgingen om saacken de concientie raackende*, gelijk UEdele Grootachtbare door hunne daglijxe pracktijk voor de oogen van al de werelt zoo lofelijk [sic] bewijzen, dat oock UEdele Grootachtbare beneeven haare Hoog Mogenden de Staten Generaal en andere leeden van deezen staat sich hebben gelieven inte laaten […] met favorable interventie voor deeze arme verdruckte dog vroome menschen [i.e. Zwitserse dopers].[75]

Door eerdere diplomatieke bemiddelingspogingen direct te verbinden met de verdediging van gewetensvrijheid deed het rekest een rechtstreeks beroep op dit belangrijke grondbeginsel van de Republiek. Opmerkelijk is dat de commissie dit ook van toepassing achtte op hun geloofsgenoten in het buitenland.[76] Gewetensvrijheid was, zoals we in de voorgaande hoofdstukken zagen, een argument dat geen enkele bestuurder in de Republiek zomaar naast zich neer kon leggen. Hoe serieus dat beginsel werd genomen, bleek al uit de eerder geciteerde reactie van de Staten-Generaal in 1710 bij de aankomst van een schip vol gevangen Zwitserse dopers uit Bern.[77] Doorlaten van de gevangenen zou volgens de Staten medewerking aan religievervolging betekenen. De afwijzing van het Zwitserse verzoek gebeurde een week eerder dan de belofte van de Amsterdamse gecommitteerden (3 april) om de kosten voor de bevrijde Zwitsers op zich te nemen.[78] We moeten die dan ook opvatten als een principiële afwijzing. De 'opgewonden' reactie van Hendrik Fagel, de griffier van de Staten-Generaal, die naar aanleiding van het verzoek de Zwitserse gezant Saint-Saphorin 'de grondbeginselen van de tolerantie van alle religies' wilde bijbrengen en daarbij 'alle intolerantie veroordeelde', wijst daar ook op. Ook de Hollandse pensionaris Anthonie Heinsius en de Hollandse weekvoorzitter van de Staten-Generaal confronteerden de gezant met een

---

[75] Bangs, *Transcr.*, d138 (mijn cursivering).

[76] Dit gebruik van gewetensvrijheid is dus anders dat in een verzoek aan Willem III op de vooravond van de *Glorious Revolution* waarbij dopers waarschuwden dat de 'vervolging' van hun, van soccianimse beschuldigde, prediker Foeke Floris negatief zou afstralen op de tolerante reputatie van de Republiek en in Engeland twijfel zou zaaien over het doel van de invasie, Anton van der Lem, 'Twee doperse verzoekschriften uit de tijd van stadhouder Willem III', *DGBn* 23 (1997) 150–154.

[77] Zie bij noten 51 en 52.

[78] Lowry, *Doc-II*, d24, 3 apr 1710.

gepassioneerd ('lebhaft') pleidooi voor tolerantie.[79] Opmerkelijk is dat de Staten-Generaal de gewetensvrijheid die voor hun eigen 'onderdanen' gold, van toepassing verklaarden op 'ijeder mensch' dus ook op de gestrande Zwitserse dopers die formeel slechts passanten waren en bovendien onderdanen van het kanton Bern.[80] Met andere woorden, gewetensvrijheid werd kennelijk beschouwd als een *universeel* recht, dat wil zeggen toepasbaar op eenieder *binnen* de jurisdictie van de Verenigde Provinciën. Volgens Saint-Saphorin had Fagel hem te verstaan gegeven dat zodra 'ein Mensch den Fuβ in dieses Land setzt, ist er frei', wat een iets te ruime interpretatie was.[81] Waarschijnlijk bedoelde Fagel alleen vrijheid van geweten en vervolging, niet van slavernij. Bovendien gold gewetensvrijheid alleen als daarvan geen dreiging voor de staat uitging. Het is dus niet verwonderlijk dat de Nederlandse dopers herhaaldelijk aan het principe van gewetensvrijheid en bescherming tegen religievervolging refereerden en dat het handhaven van hun reputatie als ongevaarlijke burgers belangrijk bleef.

In 1695 waren de Staten-Generaal zelfs nog een stapje verder gegaan toen zij vrijheid van geweten eisten voor al hun onderdanen, zelfs in het buitenland. Hieraan ging een rekest van de burgemeesters van Maastricht in 1694 vooraf waarin zij de hulp van de Staten-Generaal inriepen voor hun doopsgezinde 'burgers' wier bezittingen in het hertogdom Gulik waren geconfisqueerd door Johan von Neuburg, keurvorst van de Palts.[82] De Staten-Generaal eisten compensatie voor hun onderdanen, of anders zou men de schade verhalen op die van de keurvorst.[83] Het beslag was volgens de Staten onrechtmatig om twee redenen. Allereerst mochten vreemde vorsten tegen 'onse ingesetenen' geen plakkaten uitvaardigen en, ten tweede, mochten zij zich niet 'enquetere van wat religie de ingesetenen van deesen Staat in ons Land professie doen, ende haar uÿt oorsaak van dien benadeelen.' De Staten-Generaal konden naar eigen zeggen 'aan […] onse ingesetenen ende onderdanen onse protectie niet […] wijgeren', dus ook niet aan dopers.[84] De Staten verklaarden artikel 13 van de Unie van

---

[79] De 'erregte' Fagel probeerde hem 'die Grundsätze der Toleranz allen Religionen gegenüber beizubringen und verdammte alle Intoleranz', aldus Saint-Saphorin. Alle citaten komen uit het verslag van Saint-Saphorin zoals geciteerd bij Müller, *Geschichte*, 260–263.

[80] Volledig citaat bij noot 52.

[81] Saint-Saphorin, geciteerd bij Ibid., 262. Zie bij noot 52.

[82] Verzoek Maastricht in resolutie SG 20 sept 1694 Bangs, *Transcr.*, d191.

[83] Brief SG aan keurvorst van 20 sept 1694 Ibid., d192. Daarnaast was er een rekest van Nederlandse crediteuren van de doopsgezinden in de Palts (totale credit van ruim 24.000 gulden) waarin eveneens gewezen werd op hun voormalig burgerschap van de Republiek, Ibid., d203, jan 1695.

[84] Lowry, *Doc-I*, d59, 24 mrt 1695.

Utrecht - vrijheid van geweten - dus zelfs van toepassing op de betrekkingen tussen buitenlandse vorsten en Nederlandse ingezetenen.[85] Dit ging dus verder dan het besluit van 1657, waarin de Staten-Generaal al hun internationale verdragen onverkort van toepassing verklaarden op joodse ingezetenen, die voortaan als 'onderdanen van de staat' beschouwd moesten worden.[86] Joodse ingezetenen, ook al hadden die anders dan doopsgezinden niet altijd volle burgerrechten, kregen dus eveneens bescherming tegen buitenlandse vorsten.[87] De soevereiniteit van vorsten in eigen land ging klaarblijkelijk niet zo ver dat schade gedaan mocht worden aan Nederlandse ingezetenen, ongeacht hun religie. Deze opvatting blijkt nog duidelijker uit de opmerking van gezant Barthold Douma van Burmania in 1745 toen de verdrijving van de Praagse joden de wederzijdse handelsbetrekkingen en de economie van de Republiek dreigde te schaden.[88] Burmania meende 'dat ieder soeverein wel meester in zijn land [is], maar vrienden en vreemden daardoor niet behoort te schaden'.[89] Vrijheid van geweten was dus een belangrijk uitgangspunt en het is dus niet vreemd dat de dopers daarvan gebruik maakten om overheden over te halen tot diplomatieke actie.

Het binnenlandse versus het buitenlandse discours

Voor het overtuigen van de *eigen* overheid was een genuanceerde argumentatie nodig. Terwijl in het diplomatieke discours de argumenten constant bleven, veranderde de argumentatie in het binnenlandse discours. In de eerste jaren was goed burgerschap een effectief argument om iets van de overheid gedaan te krijgen. Met de toenemende maatschappelijke acceptatie tijdens de gedoogfase (na 1672) verminderde de effectiviteit van het burgerschapsargument

---

[85] Voor de Unie van Utrecht: Universiteit Leiden, 'De Tachtigjarige Oorlog, Unie van Utrecht' <http://www.dutchrevolt.leiden.edu/dutch/bronnen/Pages/1579%2001%2020%20ned.aspx>.

[86] Izak Prins, Eene Hollandsche interventie ten behoeve van buitenlandsche joden (1745-'46). (Overdr. uit: "De Vrijdagavond"; Amsterdam 1924). Burgerrechten waren in de Nederlandse Republiek altijd lokaal: iemand was burger van een stad en ingezetene van de Unie (en formeel dus geen onderdaan). Joden hadden niet in alle steden recht op burgerschap.

[87] Res SvH 12 juli en Res SG 17 juli 1657 Scheltus, *GPB 7*, 59–60. Al bij de vredesonderhandelingen met Spanje van 1632-1633 stelde de Republiek als voorwaarde dat Joodse inwoners van de Republiek gevrijwaard werden van vervolging door de Spaanse inquisitie. Peter van Rooden, 'Jews and religious toleration in the Dutch Republic', in: R. Po-Chia Hsia en H.F.K. van Nierop eds., *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) 132–147, aldaar 135.

[88] Burmania was gezant aan het Oostenrijkse hof in Wenen van 1734 tot 1766, O. Schutte, 'Repertoria der Nederlandse vertegenwoordigers residerende in Nederland en het buitenland 1584-1810' (1976) 140 <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/schutte>.

[89] Geciteerd bij Izak Prins, *Eene Hollandsche interventie ten behoeve van buitenlandsche joden (1745-'46)* (Overdr. uit 'De Vrijdagavond' 1, nrs. 19–22; Amsterdam 1924) 10–11.

in het binnenlandse discours. Burgerschap bleef onverkort van belang ter weerlegging van de Zwitserse beschuldigingen. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw deden dopers in hun verzoeken om diplomatieke interventie steeds vaker een beroep op de stichtingsprincipes van de Republiek. Een beroep daarop was niet nieuw, de gereformeerde kerk gebruikte dit soort argumenten immers voortdurend om de Nederlandse overheden tot actie voor buitenlandse gerformeerden te bewegen. Nieuw was wel dat deze principes ingezet werden om de autoriteiten over te halen tot internationale diplomatieke interventies ten gunste van leden van een *heterodoxe* confessie, zeker omdat de Republiek zich naar buiten toe als een gereformeerde samenleving presenteerde. Opmerkelijk is bovendien dat de Nederlandse autoriteiten zich gevoelig toonden voor dit argument en de vaderlandse principes zelfs van toepassing verklaarden op Zwitserse onderdanen in de Republiek en op de relatie tussen buitenlandse overheden en Nederlandse ingezetenen. In 1710 wogen die stichtingsprincipes zelfs zo zwaar dat de Staten-Generaal van mening waren dat aan '*ijeder mensch* sijne vrijheijd gelaten' moest worden ongeacht diens religieuze denominatie. In 1732 verzochten de doopsgezinden de Staten-Generaal om interventie voor Pruisische geloofsgenoten die met uitzetting werden gedreigd. Daarbij refereerden ze aan eerdere interventies maar ze voerden geen enkele reden aan waarom de Unie zou moeten interveniëren. Kennelijk waren argumenten niet meer nodig om de Staten zo ver te krijgen.[90] In 1750, toen er sprake was van een economische achterstelling van dopers in Danzig, volstond de waarschuwing dat eventuele bijstand veel geld uit de Republiek zou doen wegvloeien.[91] Terwijl in het internationale discours de argumenten tot in de achttiende eeuw gelijk bleven, werd burgerschap in het binnenlandse discours vervangen, eerst door vrijheid van geweten en later door economische argumenten.

Terug naar de vraag waarom de Nederlandse overheden bereid waren om voor buitenlandse doopsgezinden in de bres te springen en de protestantse Zwitserse kantons tegen de haren in te strijken? Al meende de Hollandse raadpensionaris in 1710 dat er geen betere en betrouwbaardere onderdanen waren onder degenen die zich niet aan de landsreligie conformeerden dan de 'anabaptisten', die goede reputatie was slechts een

---

[90] Rekest 15 april 1732: *SAA 565A VDGA, XV CieBuNo, inv.nrs. 1005-2306 [verder: CieBuNO]* inv.nrs 1784, 1792.
[91] Rekest aan SG, 23 dec 1748 *CieBuNo Res*, 58–60.

randvoorwaarde voor de bereidwilligheid van de civiele overheden.[92] We zagen in de vorige hoofdstukken immers dat een goede reputatie en de (h)erkenning van slachtofferschap zelfs bij gereformeerde geloofsgenoten geen garantie waren voor hulp. Dat zal bij de dopers dus ook niet het geval geweest zijn. De vorige hoofdstukken hebben laten zien dat politieke redenen in overheidsbeslissingen een belangrijke rol speelden. Von Schlachta meent dat het behoud van de protestantse eenheid een belangrijke drijfveer was voor het internationale politieke discours over de dopers. De onenigheid over de protestantse identiteit zou koren op de molen van de katholieke vijand zijn en moest hersteld worden. De diplomatieke interventies van de Staten-Generaal hadden dus een confessioneel-politieke achtergrond, maar er was mogelijk nog een andere factor in het spel. De bereidheid van de overheid was wellicht mede ingegeven door de maatschappelijke verwevenheid, via huwelijksbanden en zakelijke connecties, van rijke doopsgezinden met de bestuurderselite van de Republiek. In rijkere kringen kwamen veel interconfessionele huwelijken voor en in Amsterdam waren er al in het begin van de zeventiende eeuw verschillende regenten met doperse voorouders of familieleden. Hoewel doperse lidmaten niet tot de regentenklasse behoorden omdat zij geen overheidsambten konden vervullen, maakten rijke dopers wel deel uit van de tweede sociale categorie van invloedrijke kooplieden. Dat was zeker het geval in Amsterdam van waaruit de meeste hulpacties en diplomatieke interventies voor buitenlandse doopsgezinden werden geïnitieerd en gecoördineerd.[93] De Staten-Generaal stonden zelfs toe dat de commissie de Staatse gezant bij het Eedgenootschap rechtstreeks aanstuurde en uiteindelijk namen zij, op voorwaarde van geheimhouding, ook de vele uren die de gezant daaraan had besteed voor hun rekening omdat dit 'niet buiten exempel' was.[94] Vermoedelijk duidde dat laatste op de inzet van Staatse gezanten bij de hulp aan de waldenzen. Toch verrast dat in het geval van de dopers meer, want de waldenzen waren gereformeerd en tijdens de anti-Franse oorlogen van strategisch belang voor de Republiek, iets wat voor de Zwitserse dopers bepaald niet opging. Het succesvol rekruteren van diplomatieke steun was, naast de eigen confessioneel-politieke

---

[92] Volgens Saint-Saphorin geciteerd bij Müller, *Geschichte*, 260.

[93] Mary S. Sprunger, 'Iemand burgemeester maken. Doopsgezinden en regentengeslachten in de Gouden Eeuw te Amsterdam', *DGBn* 32 (2006) 75–121. Zie ook Trompetter, *Eén grote familie*.

[94] Brief commissie aan Runckel *RJV*, 242 dd 6 april 1711. De commissie doet daarin verslag van haar overleg met François Fagel, griffier van de Staten-Generaal. Over Runckel: Lowry, *Doc-II*, 5–16.

overwegingen van de overheid, ten minste deels toe te schrijven van de maatschappelijke verwevenheid van rijke dopers met de bestuurlijke elites in de Republiek.

Toch is ook hiermee de bereidheid van de Republiek om arme doperse immigranten toe te laten nog niet verklaard. Ik zal in de volgende paragrafen betogen dat dit waarschijnlijk voortkomt uit de doperse opvattingen over de armenzorg en de acties van de Commissie voor Buitenlandsche Nooden.

Financiële hulp voor buitenlandse geloofsgenoten

Geweldloosheid, de volwassendoop en de wijze waarop kerkelijke tucht werd uitgeoefend, waren niet de enige opvattingen waarin doopsgezinden zich onderscheidden. Net als gereformeerden geloofden dopers in het woord van de Bijbel als leidend principe en in de rechtvaardiging door het geloof. Voor dopers gold echter nog sterker dat geloven alleen onvoldoende was, het geloof moest ook in de praktijk gebracht worden, bijvoorbeeld via de armenzorg. Doperse opvattingen over armoede en liefdadigheid verschilden op twee punten van andere protestantse richtingen: (1) de 'language of community of goods' en (2) de nadruk op broederschap en het idee van een 'closed fellowship' ('in de wereld maar niet van de wereld').[95] Het eerste lag gevoelig omdat gemeenschap van goederen werd gepropageerd in Münster en daardoor geassocieerd werd met religieus fanatisme. In de zeventiende eeuw ging dit principe inhouden dat rijkdom moest worden gebruikt ten behoeve van het welzijn van de hele doopsgezinde gemeenschap. Het tweede verschil, het idee van een gesloten gemeenschap met vrijwillig lidmaatschap, versterkte het verschil tussen de gewone en de *godly* armen (kerkleden), voor wie men op de eerste plaats diende te zorgen en liefst nog die van de eigen richting. Armenzorg werd gezien als een herverdeling van welvaart en was dus geen liefdadigheid maar een religieuze noodzaak.[96]

Deze opvattingen kwamen er in de praktijk op neer dat men *uit eigen beweging* voor de armen moest zorgen. Collecteren was aanvankelijk dan ook niet gebruikelijk.[97] Gangbaarder

---

[95] Het beginsel van gemeenschappelijk eigendom werd na Munster losgelaten en is vandaag de dag alleen nog in zwang bij Hernhutters.

[96] Sprunger, 'Mennonites and sectarian poor relief'; James Urry, 'Wealth and poverty in the Mennonite experience: dilemmas and challenges', *Journal of Mennonite Studies* 27 (2009) 11–40.

[97] Van der Zijpp, *Geschiedenis*, 114–115; S. Groenveld, *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen 1981) 120–121.

was het om giften buiten de diensten om naar de diakenen te brengen. Toen in de tweede helft van de zeventiende eeuw de opbrengsten voor de armenzorg te kort schoten, werd het gebruikelijker dat diakenen tijdens de dienst met de collectezak rondgingen, ook al bleef een bus aan de deur de meest gewenste vorm.[98] Zoals we zullen zien, gingen hulpacties voor buitenlandse geloofsgenoten in de zeventiende eeuw gepaard met grootschalige collectes die zelfs over de gemeentegrenzen heen vanuit Amsterdam werden gecoördineerd. De andere opvatting over liefdadigheid rechtvaardigt de vraag of doopsgezinden andere argumenten gebruikten om hun geloofsgenoten tot doneren te bewegen dan de gereformeerden. Net als in de vorige hoofdstukken kiezen we ook hier een procesmatige insteek en volgen we de totstandkoming van hulp.

Werkwijze en organisatie

Het Lam & de Toren: de eerste bovenregionale collecte (1672)

In 1672 werd voor het eerste een bovenregionale collecte georganiseerd onder verschillende doperse richtingen. Verontrustende berichten uit de Palts over de komst van grote groepen berooide geloofsgenoten uit het kanton Bern, waar de vervolgingen weer waren opgelaaid, vormden de aanleiding. Op 7 januari stuurde het Lam & de Toren een circulaire brief aan de doperse gemeenten in Holland waarin zij voorstelden een collecte te houden.[99] In Amsterdam werd gecollecteerd op woensdag 20 januari na afloop van de ochtend- en middagpreken door de 'dienaren der armen' aan de deuren van de 'vergader plaetsen'. Dit was handig gepland aangezien die dag was uitgeroepen tot een landelijke biddag in verband met de dreigende oorlog.[100] Door het samenvallen met de biddag werd maximale aandacht voor de collecte gegenereerd omdat alle gelovigen in de kerken hoorden te zijn. Dat het bovendien een van de eerste landelijke biddagen was, zo niet de allereerste, waarvoor doopsgezinden formeel werden uitgenodigd, zal de toestroom nog hebben aangewakkerd.[101] Met de verplichte

---

[98] Op Ameland werd voor 1794 helemaal niet gecollecteerd, in Purmerend pas vanaf 1739. Van der Zijpp, *Geschiedenis*, 114–115, noten 48 en 49.
[99] Collecte-uitschrijvingen: Bangs, *Transcr.*, d107-109.
[100] Kist, *Bededagen dl. 2*, 230–231.
[101] Zie noot 23.

preken over de oorlogsdreiging werd de urgentie van de collecte nog extra aangezet: geven aan de armen was immers dé manier om God gunstig te stemmen.

Hoewel de oproep oorspronkelijk alleen bedoeld was voor doopsgezinde gemeenten binnen Holland, werd deze uiteindelijk breder verspreid omdat er vanwege het grote aantal vluchtelingen (circa 600 personen) 'een vry grote somma' nodig was.[102] Uit de uitschrijvingen en de reacties daarop valt af te leiden dat het Lam en de Toren, ondanks hun vereniging in 1668, ieder apart hun geestverwanten hebben aangeschreven. Van slechts vijf gemeenten is een reactie op de oproep bewaard gebleven.[103] Daaruit blijkt dat de organisatie nog wel wat te wensen overliet en dat de samenwerking en onderlinge solidariteit in deze tijd van scheuringen en fusies nog niet vanzelfsprekend was. De Zwolse gemeente protesteerde omdat niet alle gemeenten waren aangeschreven. Hun Harlingse collega's losten dat wat flexibeler op door de uitschrijvingen naar alle Waterlandse gemeenten in Friesland, Groningen en Emden door te sturen. Niet alle Waterlandse gemeenten voelden zich echter aangesproken, zoals blijkt uit het Haarlemse antwoord. Hoewel positief tegenover een hulpactie, wilde de congregatie een apart verzoek van de broeders uit Zwitserland of de Palts aan de Waterlandse gemeenten. Als die daartoe niet genegen waren, dan moesten ze zich maar laten helpen door de 'Pruijse Vlamingen die oock machtigh genoech sijn', aldus de Haarlemmers.[104] Deze stellingname kwam waarschijnlijk voort uit de spanningen als gevolg van de Lammerkrijg. Voor de Zwolse gemeente, die 'van geen dielinge [sic] en houden [en] blyven omtrendt by d'oude hermonye', was 'DHollants scheur smaet' in elk geval aanleiding om de twee initiatiefnemers elk de helft van haar collecteopbrengst te sturen.

De uitschrijving liet ook in het midden wat er met het ingezamelde geld moest gebeuren. Op 3 februari vroeg het Amsterdamse comité de overige congregaties om advies over de manier waarop het geld naar de Palts moest worden overgemaakt: via afgezanten of door overmaking, al dan niet via Amsterdam. Het lijkt erop dat het geld centraal bijeengebracht

---

[102] Lowry, *Doc-I*, d38, 7 jan en 27 feb 1672. Dit bevat de uitschrijving aan de Hollandse gemeenten en aanvullingen ten behoeve van de uitschrijving aan gemeenten buiten Holland.

[103] Reacties van Rotterdam, Haarlem, Zwolle, Alkmaar en Harlingen: Bangs, *Transcr.*, d111-113, 114–116. Opbrengst Alkmaar 650 gulden, Zwolle 414 gulden. In Harlingen was de vermaning gedurende 5 weekdagen open om iedereen de gelegenheid te geven hun bijdrage in de 'vermaen huis bossen' te stoppen. Alle reacties, uitgezonderd de Zwolse, lijken uit Waterlandse hoek te komen.

[104] Hiermee werden de Danziger oude Vlamingen bedoeld tot wie de Zwitsers zich als eerste hadden gewend, J.G. de Hoop Scheffer, *Inventaris der archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam, dl. I* (Amsterdam 1883) A, 184 (inv.nr. 1061).

werd in Amsterdam, want medio maart vertrok een viertal afgevaardigden naar de Palts om ter plekke het gecollecteerde geld 'ten meesten nutten' uit te delen en tevens om de Zwitserse vluchtelingen, en dan vooral de ambachtslieden, over te halen zich in de Republiek te vestigen.[105] De Zwitsers bleven, net als bij latere emigraties, waarschijnlijk liever in de Palts dicht bij in Zwitserland achtergebleven familie, terwijl het uitbreken van oorlog in de Republiek in april definitief een spaak in het wiel van de immigratieplannen zal hebben gestoken. Vermoedelijk speelde ook mee dat de Zwitsers de Nederlandse dopers te vrijzinnig vonden.[106]

In de collecte-uitschrijving van 7 januari werd de nood van de vluchtelingen uitgebreid beschreven, evenals de pogingen van de broeders in de Palts, die toch al 'meest lieden syn van kleyn vermogen', om ze te onderhouden. De meeste vluchtelingen hadden slechts het vege lijf kunnen redden, velen waren oud en hulpbehoevend (dus weerloos) en er was tekort aan alles. De uitschrijving benadrukte dat de broeders in de Palts niet om een collecte hadden gevraagd, maar dat men zelf het initiatief daartoe had genomen 'uit drang van liefde en ontferminge over de verdrukte[n], als mede leden zynde'. De oproep werd kracht bijgezet met een beroep op Mattheus 25 en Daniël 4, waarin Daniël koning Nebukadnezar vrede voorspelt, mits deze niet zondigt en goed doet aan de armen.[107] Dat laatste was duidelijk een verwijzing naar de actuele situatie van de Republiek. God had de Republiek vooralsnog gespaard, aldus de uitschrijving, omdat 'se by verscheyde gelegentheden een toevlugt en herbergh verstreckt hebben voor veele ellendige[n]'. Door zonden een halt toe te roepen en 'genade te bewysen aan de ellendige[n]' moest een 'verlenginge van uwen vrede' bewerkstelligd en een dreigende oorlog afgewend worden.[108]

Naast de doperse plicht tot barmhartigheid en de steunwaardigheid van de doelgroep werd het behoud van de Republiek, het vaderland, dus ingezet als een extra argument om de lidmaten tot donaties aan te zetten. De collectes bij het Lam & de Toren brachten samen bijna

---

[105] Bangs, *Transcr.*, 119 (instructie gecomm.) en 122 (circulaire brief), 22 feb resp. april 1672. Het geld werd vooral besteed aan kleding, bedden en beddengoed, huisraad, gereedschap en vee. Enkele personen kregen ook contant geld 'voor kost', Ibid., d123-125, april 1672.

[106] Van der Zijpp, 'Dutch aid', 144.

[107] Mattheus 25 gaat over hulp aan mensen in nood ('hongerige te spysigen, de dorstige te laven, de naeckte te kleden, de uijthuijsigen te herbergen &c') en stelt dat barmhartigheid aan de armen eigenlijk aan Christus zelf wordt betoond.

[108] Lowry, *Doc-I*, d36. Engeland zou op 27 maart 1672 als eerste de oorlog aan de Republiek verklaren, Frankrijk volgde op 6 april.

15.500 gulden op plus diverse sieraden en zilveren penningen, de Friese doopsgezinden zamelden ruim 14.000 gulden in. De hoge opbrengsten en de donatie van persoonlijke voorwerpen, waaronder een gouden ring en een zilveren trouwpenning, duiden op een hoge mate van betrokkenheid van de gevers.[109] Wat uiteindelijk de totale opbrengst was, is onbekend (Tabel 8).

Verenigde commissie voor de Palts: collectes jaren 1690

In de Keurpalts hadden zich na de Dertigjarige Oorlog veel doopsgezinden gevestigd waaronder veel gevluchte Zwitsers. Aan de in 1664 toegekende gedoogstatus kwam in 1685 een eind doordat het Keurvorstendom in handen kwam van het katholieke huis Palts-Neuburg. Toen drie jaar later de Negenjarige Oorlog (1688-1697) uitbrak, zochten veel dopers hun heil elders. Begin 1690 hoorde het Lam & de Toren dat ongeveer 250 doperse huisgezinnen in de knel zaten vanwege de 'eerbarmelijken toestand van de verwoesten Paltze'. Dit keer pakte de Amsterdamse gemeente de hulp beduidend professioneler aan. Eerst werden de gemeenten via een circulaire brief ingelicht over de grote nood en werd het voorstel om hulp en onderdak in de Republiek te bieden in de week gelegd.[110] Anderhalve maand later, op 15 juli, werd de collecte-uitschrijving aan vijftig gemeenten gestuurd, veel meer dus dan in 1672.[111] Bovendien bevatte de uitschrijving dit keer wel direct instructies om de opbrengsten naar Amsterdam te sturen met de verzekering dat die zorgvuldig geadministreerd zouden worden en de belofte eventueel overblijvend geld aan de gemeenten terug te geven. Deze vertrouwenwekkende woorden resulteerden in een brede acceptatie van de Amsterdamse leiding, zoals blijkt uit de vragen van verschillende gemeenten om verdere instructies. Hoewel er diverse rekeningen in het archief van de VDGA aanwezig zijn blijft de totale opbrengst, die wel op 30.000 gulden is geschat, helaas onduidelijk.[112] De opbrengst moet in elk geval aanzienlijk geweest zijn, want pas vier jaar later was er weer een nieuwe

---

[109] *CieBuNO*, inv.nr. 1116. Verder nog een gouden ketting, een gouden ring met een diamant en twee paar zilveren broeksknopen. De waarde van deze goederen is niet gespecificeerd. Zie ook Bangs, *Transcr.*, d110.

[110] Bangs, *Transcr.*, d151, 152, 153, alle april 1690. D152 is een concept met de namen van 32 Verenigde Doopsgezinde gemeenten (Lammisten); d151 is een net-exemplaar gericht aan Vlissingen.

[111] De uitnodiging ging ook naar enkele buitenlandse gemeenten (Emden, Norden, Hamburg). *CieBuNO*, invr 1130; Bangs, *Transcr.*, d161.

[112] Schatting bij: Kühler, 'Dutch Mennonite relief', 88 (zonder bronvermelding).

collecte nodig, zoals blijkt uit de uitschrijving van 24 juni 1694.[113] Daarin werd ook verantwoord hoe met het collectegeld van 1690 was omgegaan, ongetwijfeld om de deelnemers ervan te overtuigen dat hun geld juist besteed was. Voor de verdeling was een commissie gevormd met vertegenwoordigers uit het Lam & de Toren, de Zon en de Friese gemeenten. Een deel werd bestemd voor 140 vluchtelingen in de Republiek, de rest werd via contactpersonen in Frankfurt, Krefeld of Neuwied naar de Palts overgemaakt.

De aanleiding voor de collecte van 1694 was de uitzetting van dopers uit Rheydt in Gulik, die de schuld kregen van een grote dorpsbrand waarbij vijftig huizen en een klooster afbrandden. De keurvorst zette alle dopers gevangen en legde beslag op hun bezittingen. De gevangen weigerden massaal de voorgelegde keuze tussen bekering of executie waarna de keurvorst besloot ze uit te zetten tegen een losgeld van 8000 rijksdaalders. Nog voor Willem III, naast stadhouder-koning ook soeverein van het nabijgelegen Krefeld, te hulp kon komen, kregen de slachtoffers het benodigde bedrag van hun Krefeldse geloofsgenoten.[114] De slachtoffers hadden het er levend afgebracht maar zaten zonder geld, huis en inkomen en de meesten vertrokken naar Krefeld of de Republiek. Het Lam & de Toren stuurde dit keer een gedrukte uitschrijving rond, wat een indicatie is van de schaal waarop men deze collecte aanpakte. Collectes vonden plaats in Amsterdam, Friesland en Groningen, bij de Friese Sociëteit van Noord-Holland en de Noord-Hollandse Waterlanders en leverde ruim 50.000 gulden op.[115] Vier jaar later (1699) was het geld alweer op waarna de commissie werd opgeheven, naar eigen zeggen omdat de slechte economische omstandigheden geen nieuwe collectes toelieten.[116] Vermoedelijk speelde mee dat, dankzij interventies van de Staten-Generaal en Willem III, de vervolging in de Palts in 1697 gestaakt was en de dopers schadeloos waren gesteld.[117]

Slechts enkele reacties op de eerste brief (april 1690) waarmee de Amsterdamse gemeente hun collega's over de problemen in de Palts informeerde zijn bewaard gebleven.

---

[113] Bangs, *Transcr.*, d178, d179 (concept), d180 (gedrukt).
[114] Blaupot ten Cate, *Gesch Frsl*, 197–198; Von Schlachta, *Gefahr oder Segen?*, 325–340; Wilhelm Niepoth, 'Rheydt', *GAMEO* <https://gameo.org/index.php?title=Rheydt_(Nordrhein-Westfalen,_Germany)> [geraadpleegd 23 februari 2020].
[115] *CieBuNO*, inv.nr. 1141 stuk 1.
[116] Lowry, *Doc-I*, d68, 23 dec 1699. Laat onverlet dat individuele gemeenten soms wel collecteerden.
[117] Voor de interventies van de Staten-Generaal: noten 82 en 83. Restitutie doperse bezittingen Bangs, *Transcr.*, d193-198.

Twee daarvan zijn interessant omdat ze inzicht geven in de beweegredenen van de afzenders. De gemeente Den Briel stond positief tegenover het voorstel 'also wij verplicht zijn om elkanders lasten te draegen, en dus te vervullen het gebodt van Cristus [sic]' en ook de Franeker broeders voelden zich verplicht 'wetende dat *in dese liefde plichten het pitt ende kerne van onse godtsdienst bestaet*, ende in het aenstaende oordeel sien wij dat het voornamelicke hier op sal aenkoomen'.[118] Liefdadigheid woog dus zwaar mee op de dag des oordeels en geven was dus (ook) in het belang van de gever zelf. Vergelijkbare geefmotieven waren tien jaar eerder ook al gebruikt in een fondsenwervingstoespraak bij de Amsterdamse gemeente voor een collecte voor de Danziger oude Vlamingen in Groot Warder (Pruisen) die getroffen waren door een overstroming van de Weisel.[119] De spreker wees 'de waarde broeders en susters' in het publiek op de 'gewoonte die we onderling met andere hebben, wanneer sig swaare noden openbaren' om goed te doen 'aan *alle*, doch aldermeest aende huijsgenoten des geloofs' en benadrukte de steunwaardigheid van de slachtoffers:

> En nademaal dese onse verarmde medeleeden goet slag van menschen sijn, die wel eer in goeden doen sittende, selfs ook gastvrij en lief hebbende omtrent haar evennaasten sijn geweest, en dat het vooral ook een god behaaglijke saak is, dat men sijn plichten in sodanigen geval christlijk waarneme en sig getrouwelijk [hiervan] quijte. [120]

In de uitschrijving van 15 juli 1690 benadrukten de Amsterdammers de hoge nood - die zij inmiddels zelf hadden geverifieerd bij een in de Republiek rondreizende delegatie uit de Palts. Interessanter is dat ze een nieuw argument gebruikten. Hulp aan broeders in nood werd niet alleen ingegeven door de Bijbel maar ook door de 'reeden' (ratio), aldus de uitschrijving.[121]

---

[118] *CieBuNO*, inv.n.r 1128 (Den Briel, Franeker) mijn cursivering. Mijn transcriptie van het citaat verschilt iets van Bangs, *Transcr.*, d154 en 157.

[119] De Waterlandse gemeente in Leiden haalde voor dit doel in mei 1680 1029 gulden op, L.G. le Poole, *Bijdragen tot de kennis van het kerkelijk leven onder de doopsgezinden ontleend aan het archief der Doopsgezinde Gemeente te Leiden* (Leiden 1905) 268.

[120] *CieBuNO*, inv.nr. 1124 [7 april 1680] (mijn cursivering); datering: De Hoop Scheffer, *Inventaris I*, A199. De aanhef en de tekst geven aanleiding te denken dat dit stuk bedoeld was als een mondelinge voordracht aan de Amsterdamse gemeente.

[121] 'dewijl niet alleen de Heilige Schrift, maar ook de reeden ons leert, dat wij […] ten hoogsten verpligt zyn malkanders Lasten te helpe draagen', Bangs, *Transcr.*, d160 (net, aan Vlissingen), 161 (klad, 47 gemeenten), beide 15 juli; *CieBuNO*, inv.nr. 1130. In Amsterdam vond de collecte opnieuw plaats op een landelijke dank-

Een vergelijkbare frase vinden we ook in een 'aen spraeck tot de vergadering', een 'fundraising-speech' die op de collectedag (20 augustus 1690) in de Friese gemeente van Zaandam werd uitgesproken.[122] De spreker bracht zijn toehoorders bovendien in herinnering dat ze in het verleden ook liefdadigheid betoonden 'aen persoone en tot sulck saecke, die ons soo nae niet en bestond, als deese'. De bedoeling van deze opmerking was ongetwijfeld de gevers te bewegen tot grotere donaties dan voor vervolgde gereformeerden: confessionele solidariteit ging boven transconfessionele. In de toespraak werd daartoe ook nog een humanitair argument ingezet: men diende 'de nooden [van] *evenmenschen,* wij swijgen van sulcke die door een christelijcke belijdenis haerer geloofs […] soo nauw aen ons sijn verbonden, trouwelijck te hulp te coomen'.[123]

De voorbeelden tonen dat liefdadigheid een *kernwaarde* was van de doperse geloofsbeleving. Uit de brief van 1661 en toespraak van 1690 blijkt bovendien dat die plicht niet alleen geloofsbroeders in nood gold maar *alle* ('even')mensen. Dit is in overeenstemming met de uitspraak van Menno Simons dat dopers iedereen in nood - inclusief vreemdelingen en vijanden - dienden te steunen.[124] Volgens de Amsterdammers was die hulp aan evenmensen bovendien conform de rede. Kortom, er werd een heel palet aan argumenten ingezet om de gevers te bewegen tot gulle donaties: christelijke plicht, doperse leer, humanitaire argumenten, ratio, noodzaak, de steunwaardigheid van de doelgroep, geloofbroederschap en het eigenbelang van de gever. Anders dan in 1672 drong de Vlaamse en Waterlandse gemeente van Haarlem in 1694, '[of]schoon onderling verdeelt', juist aan op samenwerking met de Zon omdat 'onse eendraght in desen te meer ingang [zou vinden] by onse overheyt door wien men wercken moet'.[125] De hulp aan buitenlandse geloofsgenoten oversteeg de onderlinge geschillen al in de jaren 1690, nog voor de oprichting van de Commissie.

---

en vasten- en biddag in verband met het vertrek van Willem III naar Ierland en twee van de Franse legers verloren slagen, Bangs, *Transcr.*, d160; uitschrijving SG: Kist, *Bededagen dl. 2*, 262–264.

[122] Bangs, *Transcr.*, d168.

[123] Ibid. (mijn cursivering).

[124] Sprunger, 'Mennonites and sectarian poor relief', 143–144, noot 24.

[125] Bangs, *Transcr.*, d190, sept 1694.

Commissie voor Buitenlandsche Nooden: collectes achttiende eeuw

Tussen 1699 en 1710 was er geen centrale commissie voor de hulp aan buitenlandse geloofsgenoten, wel vonden lokale collectes plaats.[126] Het oplaaien van de vervolgingen in Bern eind 1709 was aanleiding om een nieuwe bovenregionale samenwerking te initiëren. De twee grootste gemeenten van Amsterdam vormden een nieuwe commissie waarin drie leden namens de Zon en vier namens het Lam & de Toren zitting hadden.[127] In de eerste commissievergadering werd besloten een landelijke vergadering op 24 februari 1710 uit te roepen. Ter voorbereiding werd alvast een 'concept van verantwoording teegens het Bernz placcaat' van 1695 opgesteld, waarmee het, al eerdergenoemde, *Zedige Verantwoording* werd bedoeld.[128] Opnieuw werd een circulaire brief rondgestuurd waarin de armoede in de Palts en de vervolgingen in Bern als redenen werden opgegeven. Vijfendertig personen afkomstig uit dertien Hollandse plaatsen gaven gehoor aan de oproep (inclusief het organiserende Amsterdamse comité). De vergadering besloot eerst de 'oude restanten' van vorige collectes te gebruiken; uit de op 9 juli opgemaakte eindrekening blijkt dat het om een bedrag van 5.164 gulden ging dat nog in kas was.[129] Verreweg de meeste aandacht ging echter uit naar het opstarten van een diplomatieke lobby tegen het plakkaat. Men besloot in eerste instantie om langs de geëigende weg, via de stadsbesturen en de Staten van Holland, een rekest in te dienen bij de Staten-Generaal.[130] Omwille van de snelheid verwezen de Amsterdamse burgemeesters de commissieleden direct door naar de Staten-Generaal, maar waarschijnlijk ook omdat het de buitenlandse betrekkingen betrof.[131]

In juli was het resterende collectegeld op, waarna de Amsterdamse commissie in augustus op eigen initiatief een collecte uitschreef door middel van een gedrukte circulaire aan de collega's in het hele land. De begeleidende brief stipuleerde dat de uitschrijving voorafgaand

---

[126] Bijv. bij de Waterlanders in 1705: *CieBuNO*, inv.nr. 1150.
[127] Lowry, *Doc-II*, d4, 12 dec 1709.
[128] *RJV*, 1, 3–4. Een exemplaar van *Zedige Verantwoording* is ingevoegd in Ibid., na pagina 1. Zie hierboven noot 70.
[129] Lowry, *Doc-II*, d 47.
[130] Volgens Toren zouden gemeenten uit stemhebbende steden en uit die met een vertegenwoordiger in het Hof van Holland hun magistraten hierover benaderen, *AHT*, 146.
[131] Voor het verloop van het diplomatieke traject tussen de Republiek en Zwitserland: A. van Gulik, 'Uit de geschiedenis van de overkomst der vervolgde Zwitsers in 1710 en 1711, dln. II-IV', *DGBo* 49 (1908) 127–155, aldaar 126–147.

aan de collecte aan de gemeente voorgelezen moest worden.[132] Volgens de uitschrijving was de kas leeg inmiddels leeg, opgegaan aan de in Nijmegen bevrijde Zwitsers, terwijl er nog meer vluchtelingen verwacht werden omdat de diplomatieke interventies op niets waren uitgelopen. De wrede behandeling van de 'onnosele' (onschuldige) geloofsgenoten in Bern, hun religieuze standvastigheid en de ellendige oorlogssituatie in de Palts kwamen uitvoerig aan bod. De lezers werden gemaand zich te spiegelen aan de eerste christenen, waarmee werd gedoeld op hun veronderstelde communale levenswijze, en aangemoedigd tot een 'liberale gift' met het beroep op Daniëls advies aan Nebukadnezar dat ook bij eerdere collectes (in 1672, 1680) al werd ingezet. De argumentatie was dus vierledig. Ten eerste de reputatie van de slachtoffers (geloofsbroeders, onschuldig, steunwaardig), ten tweede de noodzakelijkheid van de steun. Het derde argument werd in de begeleidende brief nog eens kernachtig samengevat: liefdadigheid was het 'voorname point van onsen christelijken godsdienst'.[133] En, zoals de aanmaning aan Gouda en Utrecht stelde, 'hier dekt men door de liefde een menigte van eigen sonden en men opent de deur van gods genade waer door wij ten jongsten dagen weder barmhertigheijt vinden zullen.'[134] Het vierde argument was dus het eigenbelang van de gever die met zijn gift zijn kans op genade vergrootte. Desondanks deden niet alle uitgenodigde gemeenten mee aan de collecte.[135] De uitschrijving gaf geen datum voor de collecte en van een landelijke coördinatie zou wat dat betreft nooit sprake zijn. In het postscriptum werd verzocht de opbrengsten naar Amsterdam over te maken.

De tweede vergadering van de commissie met vertegenwoordigers uit het hele land was op 5 november. Er waren drie agendapunten: het inventariseren van de opbrengst, het opstellen van 'een reglement tot het bestieren en distrubueeren derselver', waarbij Amsterdam voorstelde om de opbrengsten samen te voegen 'tot een capitaal' (een centraal

---

[132] De begeleidende brief en een handgeschreven kopie van de uitschrijving: *AHT*, 102–109, 12 aug 1710. De uitschrijving, maar zonder de begeleidende brief, ook bij: Lowry, *Doc-II*, d54.

[133] *AHT*, 103.

[134] Verzoek om de collecte alsnog uit te voeren door het bestuur van klasse 5 aan Utrecht en Gouda Ibid., 184–185, 14 jan 1711.

[135] Zoals de gemeente Utrecht die, ondanks de herhaalde uitnodigingen, waarschijnlijk niet meedeed. In 1726 werd Utrecht alsnog bij de collectes betrokken, aldus een conceptbrief aan Utrecht van 2 aug 1726, *CieBuNO*, inv.nr. 1071. De klassenvergadering van 10 juli 1726 besloot Utrecht en andere gemeenten die niet onder de klasse-indeling vielen ook een bijdrage te vragen, *CieBuNo Res*, dl 2, 10 juli 1726 (punt 6). Utrecht zou pas in 1733 voor het eerst meedoen aan een collecte, zie Bijlage II.

fonds) en, ten derde, de vestiging van de bevrijde Zwitsers in de Republiek.[136] Nadat de vergadering op 5 november uitgebreid op de hoogte gesteld was van de stand van zaken stelde de Rotterdamse vertegenwoordiger Hendrik Toren het ongenoegen van zijn kerkenraad met de werkwijze aan de orde.[137] Deze voelde zich gepasseerd omdat de uitnodiging alleen bedoeld leek voor die gemeenten die al hadden gecollecteerd of op het punt stonden dat te doen. Ernstiger waren de interpretatieverschillen over het mandaat van de Amsterdamse gecommitteerden. De Rotterdammers - daarin gesteund door onder andere Leiden en Haarlem - meenden dat in februari was besloten dat zijzelf, Leiden en Haarlem ook deel uitmaakten van de commissie en dat Amsterdam die voor belangrijke besluiten bijeen zou roepen. De Amsterdammers hadden echter zonder overleg belangrijke beslissingen genomen. Daarom had de Rotterdamse kerkenraad zich in april al gedistantieerd van de belofte van de Amsterdamse gedelegeerden namens 'de mennonijeten deze landen' aan de Staten-Generaal om de kosten van de bevrijde Zwitsers op zich te nemen.[138] Het eigenmachtig uitschrijven van de collecte was een nieuwe provocatie. Na schorsing van de vergadering omdat de gemoederen te verhit raakten, werd een nieuwe commissie ingesteld van de hiervoor genoemde gemeenten plus Zaandam. De Amsterdamse delegatie kreeg mandaat om de gewone dagelijkse zaken te behartigen, alle andere zaken moesten aan de voltallige commissie worden voorgelegd. Rotterdam, Leiden en Haarlem zegden daarop toe de collecte alsnog uit te voeren.[139] Nadat dit probleem van tafel was, kon men verder met de andere punten. De vergadering verwierp het voorstel voor een centraal fonds en besloot dat het ingezamelde bedrag (50.000 gulden) in gedeelten zou worden overgemaakt, telkens na een besluit daartoe van de algemene vergadering (Tabel 8).[140] Het restant bleef in de kas van de gemeente die het had ingezameld. Deze gebruikten het namens de commissie, bijvoorbeeld

---

[136] Verschillende versies hiervan: Lowry, *Doc-II*, d72 en 73.

[137] Ondanks de aversie van doopsgezinden tegen een kerkhiërarchie gebruikt de bron de term 'kerkenraad', bijv. *AHT*, 150 en 155, 5 nov 17105 nov 1710.

[138] Het Amsterdamse verweer hiertegen hield in dat er nog voldoende geld resteerde om de vijftig bevrijde dopers te helpen en dat er dus geen 'last' bij de gemeenten kwam, Ibid., 14–16, 6 april. Zie bij noot 78.

[139] Ibid., 144–160, 5 nov 1710. Dit conflict wordt alleen beschreven door Toren; Vorsterman noteerde alleen het nieuwe mandaat. Ibid., 150–159. Voor een gedetailleerde beschrijving: A. van Gulik, 'Uit de geschiedenis van de overkomst der vervolgde Zwitsers in 1710 en 171, dl. I', *DGBo* 48 (1908) 85–105, aldaar 98–102.

[140] Opbrengst per stad en klasse: *RJV*, 47; per klasse: *CieBuNo Res*, dl 1, 31 aug 1710. Het collectegeld werd in drie delen aan de Amsterdamse gecommitteerden overgemaakt (voor data en bedragen: Tabel 8.). Op 29 maart 1713 was er nog slechts 1964:10:8 gulden over. Zie aantekeningen van Vorsterman en Toren bij betreffende data; de rekeningen dd. 14 oktober 1711, 6 april 1712 en 29 maart 1713: *RJV*, 276–279.

voor vestiging en onderhoud van vluchtelingen binnen hun gemeente. Daarnaast zijn er indicaties dat men dit zag als een noodreserve waaruit men kon lenen voor de eigen armenkas. Om de administratieve afhandeling van het besluit te vergemakkelijken werden de gemeenten in zeven klassen ingedeeld en op 7 januari 1711 werd een 'repartitie' opgesteld.[141] Daarmee veranderde de algemene vergadering in een vergadering van klassen en elke klasse werd intern verantwoordelijk voor de oplevering van het gevraagde geld (afb. 15). De repartitie hield in dat van elk van de zeven klassen werd vastgesteld welk percentage van de opgehaalde 50.000 gulden was ingebracht. Deze percentages werden als verdeelsleutel gebruikt wanneer er geld naar de commissie moest worden overgemaakt (Tabel 8). Deze werkwijze is te vergelijken met de verdeelsleutels die gebruikt werden om de Unie te financieren. Dit systeem was in het begin van de Opstand in het leven geroepen om te voorkomen dat gewesten die wel hun aandeel opbrachten niet de dupe werden van gewesten die dat niet (op tijd) deden. Het behoud van lokale zeggenschap lag aan de basis, maar het systeem beoogde een eerlijke verdeling van de lasten zonder daarover steeds eindeloze discussies te hoeven voeren.[142] Dezelfde redenen zullen ook gegolden hebben voor de commissie.

Een voorbeeld van de werkwijze:

Toen op 18 maart 1711 werd besloten 20% van het ingezamelde geld (10.000 gulden) naar de commissie over te maken, betekende dit voor klasse 1, die 27,7% van de totale collecteopbrengst inzamelde, dat zij daarvan 27,7% moest overmaken (2770 gulden). Van de door klasse 1 gecollecteerde 13.676 gulden bleef dus nog bijna 11.000 gulden in de gemeentekassen.

[141] Notities vergadering 7 januari: *RJV*, 112–113; *AHT*, 175–180. Voor de repartitie: Ibid., 207. Ook in 1690 werd al gebruik gemaakt van repartities, zij het zonder klasse-indeling. Bijv. bij de collecte van 1695, *CieBuNO*, 1142.

[142] Robert Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* (2e druk; Den Haag 1980) 190–191.

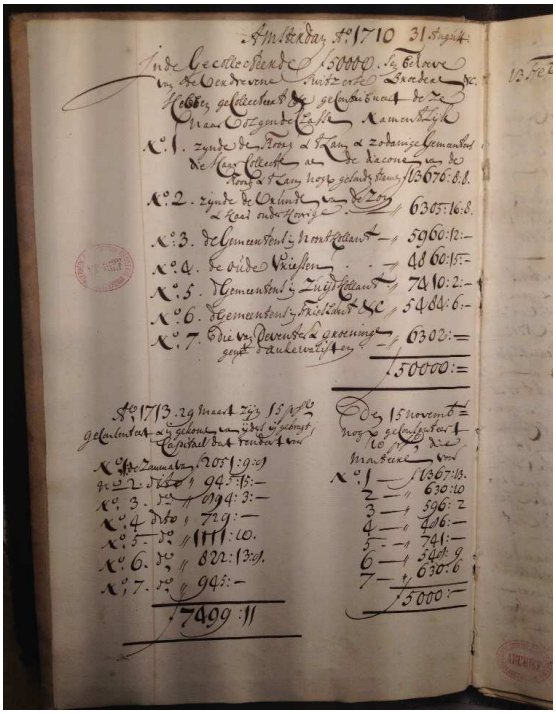

Afb. 15 Klasse-indeling, collecte-opbrengst 1710 en de in 1713 op te leveren bedragen. Stadsarchief Amsterdam, SAA VDGA 565 inv.nr. CieBuNo inv.nr. 1005 dl. 1, 31 aug 1710. Foto: auteur.

Drie jaar later was weer geld nodig voor de huisvesting van Zwitsers in Groningen en Deventer en vanwege de uitwijzing van 250 doopsgezinde families uit de Elzas.[143] De klassenvergadering van 29 maart ging over de opvang van de Elzassers en de financiering daarvan.[144] Tijdens de vergadering werd voorgesteld opnieuw 15 procent 'op te schieten', wat volgens de eindrekening ook gebeurde.[145] Opmerkelijk is dat deze keer besloten werd een percentage op te leveren op basis van de collecte-opbrengst van 1710, dus 7500 gulden, en conform de verdeelsleutel van 1710. Er vond dit keer dus geen centrale collecte-uitschrijving vanuit de commissie plaats, maar we kunnen ervan uitgaan dat lokaal werd gecollecteerd. Een groot verschil is echter dat vooraf de in te brengen som werd bepaald. Deze werkwijze werd

[143] Uit de eindrekening van de 10% bijdrage van 1713 blijkt dat er nog ruim 1800 gulden in kas was, *CieBuNo Res*, dl 1 [p2]; *AHT*, 243–244.
[144] Aankondiging en uitschrijving vergadering met de reden: *AHT*, 230–233. Verslag vergadering: Ibid., 235–242; *RJV*, 266–268.
[145] Eindrekening 1713: *RJV*, 281.

Tabel 8. Doopsgezinde collectes en bijdragen 1660-1733, in guldens

	Amsterdamse commissie voor Zwitserse zaken		
	Collectes	**Doel**	**Opbrengst**
1660	Holland	Zwitsers in Elzas	20.000
1672	Lam & Toren		15.466
1673	Friese doopsgezinden	Zwitsers (Bern)	14.383
	Overige doopsgezinden		?
1680	Holland	Duitsland, slachtoffers overstroming Groot-Warder	?
	Verenigde commissie voor de Palts		
	Collectes	**Doel**	**Opbrengst**
1690	Vijftig gemeenten	Palts & vluchtelingen in de Republiek	30.000
1694	Amsterdam, Friesland, Groningen, Friese Sociëteit Noord-Holland, Noord-Hollandse Waterlanders	Palts & Gulik, vestiging dopers uit Palts in Groningen	50.470

	Commissie voor Buitenlandsche Nooden			
Uitschrijving	**Collectes en tranches**	**Vastgestelde bijdrage**	**Doel**	**Opbrengst**
12-08-1710	Collecte CieBuNo 1710 • *18-03-1711: 20% = 10.000* • *14-10-1711: 30% = 15.000* • *06-04-1712: 50% = 25.000*		Zwitsers	50.000
29-03-1713	-	15% (van de 'vorige som' ie. collecte 1710)	Uit Elzas uitgewezen dopers, vestiging Zwitsers (Amish) Groningen en Deventer	7.500
15-11-1713?	-	10% collecte 1710		5.000
11-12-1714	-	'vrijwillige gift' (alle klassen muv. kl.7)	Pools Pruisen	10.400
1-10-1715	-	10% collecte 1710		5.000
6-10-1717	-	15% collecte 1710		7.500
10-07-1726	Collecte CieBuNo 1726 • *10-06-1727: 50% = 15.114* • *02-09-1732: 50% = 15.114*		Litouwen, Danzig e.a. buitenlandse noden & na 1732 vestiging dopers in Wageningen	30.362
17-03-1733	Collecte CieBuNo 1733 • *17-03-1733: 50% = 28.239* • *25-05-1735: 50% = 28.239*		Vestiging Pruisische dopers in Wageningen en Zeeland	60.770
29-03-1735	Collecte CieBuNo 1735		Danzig e.a. algemene noden	49.656
			Totaal CieBuNo (1710-1735):	***226.188***
			Totaal (1660-1735):	***> 356.541***

Bronnen: 1660: Huizinga, *Stamboek*, 20. 1672: *CieBuNO*, inv.nr. 1116. 1673: *CieBuNO*, inv.nr. 1202, rekening 12 juni 1704 (jaar obv Hoop Scheffer, Inventaris I, 1202). 1690: Kühler, 'Dutch Mennonite relief', 88. 1694*: CieBuNO*, inv.nr. 1141 stuk 1. 1710: RJV, 47*; CieBuNO Res* dl 1, 31 aug 1710. 1726: *CieBuNo Res, dl* 3 dd 9 jun. 1733: *CieBuNO* inv.nr. 2294, 26; *(*56.478 gld volgens *CieBuNO,* inv.nr. 1192.2, 58 dd 17 mei 1734). 1735: *CieBuNO* inv.nr. 2292, 27; *(*47.473 gld volgens *CieBuNo Res., dl4,* 380 dd 24 apr 1736).

tussen 1713 en 1717 viermaal gevolgd. In 1714 koos men echter voor een andere aanpak. Dit keer zou elke klasse een 'vrijwillige gift' doneren in plaats van een (verplicht) percentage. De Groningse klasse protesteerde omdat zij een van de bedreigde Pruisische gemeenten al met 1800 gulden had ondersteund, waarna klasse 7 uitgezonderd werd van de vrijwillige gift.[146]

Het opbrengen van afgesproken tranches en bijdragen was niet vrijblijvend, klassen en gemeenten die hun aandeel niet op tijd inbrachten werden 'ernstig tot haar pligt' gemaand. Toen de gemeente Alkmaar in 1717 vanwege de veepest niet in staat was aan de verplichting te voldoen, werd van de betreffende klasse verwacht dat deze het tekort zou aanvullen.[147] Een brief aan de gemeente Vlissingen uit 1726 bevestigt dat de bijdragen aan de klasse als geheel werden opgelegd.[148] De werkwijze via de klassen was een opmerkelijk lang leven beschoren. Nadat de klasse-indeling en de repartitie in 1713 werden bevestigd, kwam de werkwijze pas in 1726 weer ter discussie toen opnieuw een collecte nodig was.[149] Waarom men met een vaste verdeelsleutel werkte, blijkt uit een discussie in dat jaar over de nood van geloofsgenoten uit Tilsit in Litouwen.[150] Op de vergadering van 6 mei 1726 ontspon zich een discussie over de vraag hoe men de benodigde 8000 gulden bijeen zou brengen. De Amsterdamse gedelegeerden stelden

> dat het nodigh was, dewijl haar gemeene kas ledig was en om de vrinden niet bij elke opkomende noot te [moeten] beschrijven, een versameling van penningen te doen op een algemenen naam en niet alleen voor dese presente noot.[151]

---

[146] *CieBuNo Res*, dl1, 11 apr & 14 dec 1714.
[147] *AHT*, 1 okt 1715 (aanmaning Friesland) en 6 okt 1717 (Almaar).
[148] Conceptbrief commissie aan Vlissingen (1726) *CieBuNO*, inv.nr. 1073.
[149] *AHT*, 5 nov 1713.
[150] De Tilsitsche dopers waren in de zestiende eeuw vanuit Vlaanderen gemigreerd. Vanaf 1724 werden ze in Pruisen onderdrukt, ondanks een interventie van de Staten-Generaal. Velen vluchtten naar de Danzig en andere plaatsen in Pools-Pruisen waardoor de lokale dopers daar ook in de problemen kwamen. In 1726 kwam er een verzoek om hulp. In 1732 vaardigde de koning een uitzettingsbevel uit. Na een interventie van de Staten-Generaal werd het bevel voor Koningsbergen ingetrokken. Ibid., 272–274, 5 april 1726; Blaupot ten Cate, *Gesch Frsl*, 201–202. De veranderde houding van de koning van Pruisen schreef de Nederlandse gezant toe aan de komst van de lutherse Salzburgers waardoor de dopers niet langer nodig zouden zijn, Brief Van Reede uit Berlijn, 26 juli 1732, *CieBuNO*, inv.nr. 1810.
[151] *AHT*, [280-281], 6 mei 1726.

Het voorstel behelsde dus de oprichting van een *algemeen* en *gecentraliseerd* fonds dat via een collecte initieel gevuld moest worden en waarbij er voortaan geen collectegeld meer achter zou blijven bij de gemeenten. Centralisatie stuitte op bezwaren van Rotterdam, Leiden en Haarlem die de voorkeur hadden voor 'een repartitie gelijk te voren' omdat zij onenigheid vreesden bij het vinden van een 'nette verdeeling' en dat 'die vrinden die rijkelijk gekollecteert hadden daardoor dubbelt soude geschat werden'.[152] Het repartitiesysteem beoogde dus inderdaad een gelijke verdeling van lasten. De vrees voor een ongelijke lastenverdeling in 1726 was ongetwijfeld (mede) ingegeven doordat klasse 7 (Deventer en Groningen) een collecte afwees omdat men daar - vanwege de sterfte onder het rundvee en de 'inbreuken' (dijkbreuken) - voor de eigen armen al 20.000 gulden moest zien op te hoesten.[153] De Groningers 'wetende dat op de ontferminge en't medelijden over de noot onse naasten en de godtvruchtige seer groote belofte van Godt sijn geleght' (eigenbelang gevers) wilden wel naar hun (huidige) 'gering vermogen' bijdragen, maar niet via een collecte.[154] Uiteindelijk gingen de Amsterdammers, na ruggenspraak, overstag en in de vergadering van 10 juli werd besloten alles bij het oude te houden.[155] De werkwijze werd in 1726 dus niet veranderd, ook al neemt men in de literatuur doorgaans aan dat er in dit jaar een permanent centraal fonds werd opgericht.[156] Er was echter geen protest geweest tegen het deel van het voorstel dat suggereerde collectegelden voortaan te bestemmen voor nood in het algemeen in plaats van voor één specifieke doelgroep.

De opbrengst van de collecte in 1726 was 30.362 gulden, ruim meer dan de benodigde som.[157] In 1731 stelden de Amsterdamse gedelegeerden voor het geld dat nog in kas was centraal te beleggen in obligaties op Holland, wat eveneens zou neerkomen op de stichting van een centraal fonds. Dit nieuwe voorstel werd verworpen en opnieuw bleef alles bij het oude, wat bevestigd wordt door (de repartities van) de collecte van 1733. Interessant is de

---

[152] Ibid.

[153] Een percentueel hogere bijdrage aan de collecte-opbrengst, door een lagere opbrengst in klasse 7, zou immers leiden tot een hogere quote in de repartities.

[154] *AHT*, [280]; voor brief uit Groningen dd 30 april en het conceptantwoord van de commissie dd 24 mei 1726: *CieBuNO*, inv.nr. 1069. Toren had er weinig fiducie in, hij noteerde dat de Groningers nog wel zouden kijken of ze wat bij konden dragen.

[155] Brief Amsterdam aan Rotterdam van 24 mei 1726 *AHT*, [383-284].

[156] Zie bij noot 44.

[157] *CieBuNo Res*, dl 3, 9 juni 1727; *CieBuNO*, inv.nr. 1192.2 f1-2, 11 juni 1727; een iets lager bedrag (30.115:5 gulden) in: Ibid., inv.nr. 1229 [ongedat]. De Groningse gemeenten droegen 1000 gulden bij.

reactie van de gemeente Middelburg op het voorstel: zij stemden in het overschot van 1726 te beleggen in een 'fonds van passanten en buitenlandsche behoeftigen', maar dat gold niet voor hun eigen aandeel omdat dat voor een gelijk doel al belegd was.[158] Het probleem was dus niet het beleggen op zich, maar de overheveling van collectegeld naar de commissie. In 1735 deed de commissie nogmaals een poging om de werkwijze te veranderen en de inkomsten te stabiliseren. Ook dit voorstel - voor een jaarlijkse collecte - is waarschijnlijk afgewezen.[159] Wat echter wel veranderde was dat de klasse-indeling vanaf 1727 min of meer werd losgelaten: bij vergaderingen werden niet langer klassen maar specifieke gemeenten uitgenodigd en lang niet altijd dezelfde.[160] Uit de liquidatiestukken blijkt dat de veranderde werkwijze samenhing met de sterke daling van het aantal doopsgezinden in de achttiende eeuw en de gemeentelijke veranderingen als gevolg daarvan. De nieuwe werkwijze zou bij de opheffing van de commissie in 1801 nog voor de nodige problemen zorgen (Bijlage II). Vanaf 1732 werd de vergadering aangeduid als 'algemene sociëteitsvergadering'.

De laatste collectes, opnieuw voor geloofsgenoten in Pruisen, vonden plaats in 1733 en 1735.[161] Aan de allerlaatste collecte deden vier gemeenten niet mee vanwege de behoeftigheid van hun eigen armen.[162] Aardenburg excuseerde zich uit schaamte over de te verwachten lage opbrengst en was bovendien gebelgd omdat ze nooit voor een sociëteitsvergadering was uitgenodigd. De commissie antwoordde daarop dat om reiskosten te besparen maar tien procent van de gemeenten werd uitgenodigd. Aan de Rotterdamse gemeente werd enigszins korzelig teruggeschreven dat haar afwijzing 'zeer quaad gevolg' had voor de doopsgezinde sociëteit omdat minvermogende gemeenten dat voorbeeld 'ligtelijk' zouden kunnen volgen waardoor de 'algemeene bandt is te vreesen zal gebrooken worden' en een eind zou komen aan de onderlinge hulp. Volgens de commissie zou dat de 'goede geur wech neemen die de doopsgezinden deswegen altoos bij de Hooge overigheijdt en andre gesintheeden gehadt hebben'. Klaarblijkelijk was de commissie anno 1735, na meer dan een halve eeuw te zijn gedoogd, nog altijd bezorgd over reputatieschade.

---

[158] Amsterdamse voorstel *AHT*, [303-305], 7 april 1731; afwijzing Ibid., [322-323], 20 dec 1731. *CieBuNO*, inv.nr. 1995.
[159] *CieBuNo Res*, dl 4, 29 mrt 1735. Dit punt komt op volgende vergaderingen niet meer aan de orde.
[160] Vanaf vergadering 10 mei 1727, Ibid., dl 3, 12-13.
[161] Collectebesluiten: Ibid., dl 3, 17 maart 1733; dl 4, 29 mrt 1735.
[162] Rotterdam, Utrecht, Dordrecht en Aardenburg, Ibid., dl 4, 21 en 23 sept 1735.

Tussen 1735 en de opheffing van het fonds zijn geen nieuwe collectes meer gehouden. Het geld dat resteerde van de collecte van 1735 werd voornamelijk gebruikt voor het onderhoud van de immigrantenkolonies in de Republiek. In 1744, toen vanuit Pruisen weer een verzoek kwam, was de sociëteitsvergadering van 'eenparig gevoelen' dat

> het oogmerk waartoe de Societeit is opgerecht niet strekt om buitens 's landts allen geloofsgenooten onderstandt te doen; en wel in 't bijzonder, niet den zoodaanigen, die zich uit eigen verkiezinge elders nederzetten. Maar voornaamelijk, om te hulp te komen zoodaanige geloofsgenooten die om hunnen godtsdienst worden verdreven of kwalijk gehandelt, en door oorlog, duure tijden, watervloeden, brandt en dergelijke droevige gevallen in gebrek en armoede geraakten.[163]

Het doel was volgens de commissie dus alleen die geloofsgenoten te helpen die buiten hun schuld in problemen kwamen en niet degenen die uit eigen beweging uit hun woonplaatsen wegtrokken; steun was bedoeld voor schuldeloze slachtoffers en niet voor gewone (economische) migranten. Op de laatste vergadering van 23 mei 1758 werd een bijdrage voor het herstel van een kerk in Schladahl bij Danzig afgewezen omdat herbouw van kerken niet tot de taken van de sociëteit hoorde.[164] Daarmee bevestigde men, waarschijnlijk onbewust, het uitgangspunt dat in 1703 al was vastgelegd.[165] Naast deze principiële reden was er ook een meer prozaïsche reden. Inwilliging, vreesde men, zou leiden tot meer verzoeken met desastreuze gevolgen voor de kas terwijl een nieuwe collecte, gezien de 'tegenwoordige omstandigheden des tijds', waarschijnlijk weinig zou opbrengen. De beperkte middelen en de enorme kosten van de vluchtelingenkolonies in Wageningen en Zeeland dwongen de vergadering paal en perk te stellen aan de uitkeringen. Niet verwonderlijk dus dat na 1758 geen algemene vergadering meer bijeengeroepen werd. Nadat er bijna een halve eeuw geen uitkeringen meer waren gedaan, werd in 1801, onder druk van de dreigende nationalisering van de armenfondsen, overgegaan tot de liquidatie van het Fonds voor Buitenlandsche

---

[163] Ibid., dl 5, 5 mei 1744. Ook degenen die wegtrokken uit de kolonie in Wageningen kregen geen verdere steun, Ibid., dl 4, 25 mei 1734.
[164] *CieBuNo Res*, dl 5, 5 mei 1744.
[165] Zie bij noot 41.

Nooden, dat in 1736 alsnog was ontstaan doordat de resterende gelden belegd werden via de Amsterdamse gemeenten (Bijlage II).

We zagen dat de organisatie van transnationale hulp zich ontwikkelde van individuele ad hoc reacties op vervolgingen tot een steeds groter en professioneler wordende hulporganisatie, die bestond uit een dagelijks bestuur in Amsterdam en een permanente commissie die belangrijke beslissingen voorlegden aan een (klasse)vergadering van regionale vertegenwoordigers. Wel beschouwd kwam er in 1710 dus een bijna modern aandoende hulporganisatie tot stand, die niet langer namens 'de Hollandse' dopers sprak maar namens de 'mennonieten van Nederland'. Nadat de problemen met het mandaat waren opgelost, lijken er weinig conflicten meer te zijn geweest.[166] Hoewel de permanente commissie veel meer gemeenten bereikte dan haar voorlopers, bleek bij de liquidatie dat ze er nooit in slaagde alle doopsgezinden in de Republiek bij de samenwerking te betrekken. De zelfstandigheid van de gemeenten, en als gevolg daarvan het vasthouden aan de in 1710 vastgestelde repartitie, stond de vorming van een centraal beheerd fonds lang in de weg. Uiteindelijk kwam een centraal fonds pas in 1736 tot stand, toen er al nauwelijks meer uitkeringen werden gedaan. De problemen met de liquidatie ervan lieten zien dat het loslaten van de klassenstructuur rond 1726 onduidelijkheid creëerde over de beslissingsbevoegdheid. Zelfs de commissieleden wisten in 1801 niet meer precies wat de doelstelling was, aan wie zij verantwoording schuldig waren en wie moest beslissen over de liquidatie.

Grenzen aan de solidariteit

Het collectegeld werd, conform het oorspronkelijke doel, besteed voor het lenigen van buitenlandse noden en ook de vluchtelingenkolonies in de Republiek kostten handenvol geld. Toch stelde de commissie ook grenzen aan de hulp. Afwijzing op principiële gronden trof economische vluchtelingen en groepen die niet als geloofsgenoten erkend werden, zoals de Schwenkvelders en de hernhutters.[167] Zelfs de in 1710 bevrijde Zwitsers waren uitvoerig

---

[166] Behalve over de 'excessieve' uitgaven van de gemeente Middelburg voor de immigrantenkolonie in Zeeland in de jaren 1734-1735.

[167] De Schwenkvelders uit Silezië, *AHT*, [279-280], 6 mei 1726; Horst, 'Hulp Hutterse broeders'. Over weigering van economische vluchtelingen: Lowry, *Doc-I*, d75, 29 nov 1707.

ondervraagd over hun geloofsopvattingen.[168] Ook de (her)bouw van kerken of het bekostigen van migratie naar Pennsylvania zag de commissie niet als haar taak. Talloos zijn de waarschuwingen om niet naar de Republiek te komen, tenzij men de overtocht naar Amerika zelf kon financieren. Met tijdige hulp probeerde de commissie te voorkomen dat berooide dopers in de Republiek zouden stranden en voor haar rekening zouden komen.[169] De commissie betaalde geen emigraties naar Amerika uit het gecollecteerde geld; hooguit werd in zulke gevallen de terugreis naar het land van herkomst betaald. Dat laat onverlet dat individuele gemeenten, vooral Rotterdam dat zich geconfronteerd zag met de komst van veel migranten, wel degelijk de emigratie naar Amerika steunden.[170] Andere verzoeken werden afgewezen omdat ze als onredelijk of buitensporig werden beschouwd. Zo werd het verzoek doperse vluchtelingen in de Palts te voorzien van huizen, schuren en gereedschap gezien als 'buyten 't oogmerk der gevers v[er]mits [dat] hier selfs [in de Republiek], onder onse eygen ledematen niet wert gepractiseert'.[171] Het overtreden van de door de commissie opgelegde regels kon zelfs leiden tot het stopzetten van de hulp. Zo trok de commissie de handen af van immigranten die zich al met haar steun op een veilige plek hadden gevestigd, maar bij nader inzien toch liever elders wilden gaan wonen.[172]

Ook de diplomatieke hulp van de commissie kende grenzen. Interessant is in dit kader de discussie op de klassenvergadering van 29 maart 1713 waar overwogen werd of men bij 'de vredeshandeling' van Utrecht de 'vrije oeffening van godsdienst' voor Duitse doopsgezinden moest bepleiten. Echter de meeste klassen voelden zich daartoe niet gerechtigd omdat de Duitse geloofsgenoten dit de commissie niet hadden gevraagd. Ook speelde mee dat de vergadering de indruk had dat de onderhandelaars 'int sluijten van de vrede op geen saken betreffende den godtsdienst […] agt' wilden geven.[173] Wat dit voorval aantoont, is dat diplomatieke interventie rationeel werd overwogen: alleen op verzoek van de doelgroep en alleen als er enige kans van slagen was. Een andere, cruciale, grens aan de diplomatieke

---

[168] J. Brüsewitz, 'Een opmerkelijke ontmoeting', *DGBn* 8 (1982) 100–106.
[169] Briefwisseling commissie en de gemeente Rotterdam van 12, 22 en 25 juni 1731, *AHT*, [309-315].
[170] Enkele voorbeelden: Ibid., dl Palts, apr 1717 en 25 jun 1731.
[171] Lowry, *Doc-I*, d68, 23 dec 1699.
[172] Enkele voorbeelden: steun aan Zwitsers die in Gorredijk waren gehuisvest en alsnog naar de Palts wilden vertrekken, zag de commissie niet als haar 'plicht', *AHT* 29 mrt 1713. Dertig jaar later gold die regel nog altijd: degenen die (zonder goedkeuring) vertrokken uit plaatsen 'waar ze zijn gezet' werd onderhoud op kosten van de sociëteit ontzegd, *CieBuNo Res*, dl4, 25 mrt 1734.
[173] *AHT*, [229-230], 6 apr 1712.

interventies van de commissie was als die de eigen positie in gevaar brachten. Zo dreigde de commissie in 1713 de handen af te trekken van degenen die tegen de gedane beloften toch terugkeerden naar Zwitserland omdat het breken van die belofte een risico vormde voor de goede reputatie van de Nederlandse doopsgezinden. De goede relatie met de eigen overheid ging dus, zoals eerder opgemerkt, boven transnationale solidariteit met geloofsgenoten.

De activiteiten van de Commissie van Buitenlandsche Nooden en haar voorgangers laten zien dat de liefdadigheid zich uitstrekte tot alle doopsgezinde richtingen, zolang de doelgroep als doopsgezind werd erkend. Alleen bij de opvang van immigranten hield men rekening met de geloofsrichting: vestiging vond bij voorkeur plaats in de buurt van gemeenten van dezelfde richting.

Conclusie: gereformeerde en doopsgezinde transnationale solidariteit

Dit hoofdstuk draaide om de vraag welke invloed de gedoogstatus had op de armslag die doopsgezinden hadden bij de organisatie van transnationale solidariteit. Hoe waren zij als gedoogde minderheid toch in staat diplomatieke en financiële hulp te organiseren en waarin verschilde deze van gereformeerde transnationale solidariteit? Daartoe werden de argumenten onderzocht die ingezet werden op het niveau van de overheid en de gevers.

Een opmerkelijke conclusie is dat doopsgezinden, hoewel zij binnen de grenzen van goed burgerschap moesten opereren, meer speelruimte hadden bij het organiseren van transnationale financiële hulp dan gereformeerden. Dopers konden collectes voor hun buitenlandse geloofsgenoten op eigen gezag uitroepen, terwijl bij buitengewone collectes voor gereformeerde doelen altijd overheidstoestemming nodig was. Een pluspunt was ook dat overheden, anders dan bij de gereformeerden, geen greep probeerden te krijgen op de opbrengsten of de besteding van de collectegelden en ook een centraal fonds voor buitenlandse nood niet belemmerden. Een verklaring daarvoor is dat zij ervan uitgingen dat de noodhulp voor de ‘rijke’ Nederlandse doopsgezinden niet zou beletten om hun financiële verplichtingen, zoals belastingen en armenzorg, na te komen. Vermoedelijk speelde ook mee dat de overheid geen buitenlandpolitieke belangen had bij de toe-eigening van de opbrengsten zoals wel het geval was bij de collectes voor waldenzen en de hugenoten. Een tweede pluspunt was dat overheden immigratie van doopsgezinden toelieten, terwijl de vorige hoofdstukken lieten zien dat ze de komst van kansloze gereformeerden structureel tegenhielden. Vermoedelijk was dat omdat de goede reputatie van de commissie er borg voor

stond dat de doperse immigranten niet ten laste van de publieke armenzorg zouden komen. Een voorbeeld daarvan zagen we in 1710 toen de Amsterdammers namens de Commissie beloofden alle kosten voor de bevrijde Zwitsers op zich te nemen. In 1732 lieten de Zeeuwse Staten alleen Pruisische dopers toe met een garantie van de commissie dat zij de kosten op zich zou nemen mochten de kolonisten of hun afstammelingen in armoede vervallen.[174] Mogelijk hadden de overheden ook de verwachting dat de immigranten zich na verloop van tijd net zo nuttig zouden maken als hun Nederlandse geestverwanten. In elk geval boden het stadsbestuur van Wageningen en de Zeeuwse Staten Litouwse dopers in 1732 gunstige vestigingsvoorwaarden.[175] Toch had de grotere vrijheid van overheidsbemoeienis ook een keerzijde, want doopsgezinden kregen alleen diplomatieke steun voor buitenlandse geloofsgenoten. Doordat overheden doperse collectes niet actief steunden, bleven deze beperkt tot de eigen doperse kringen. Daardoor lukte het de commissie nooit alle doopsgezinde gemeenten bij hun activiteiten en collectes te betrekken.[176]

Bij het overtuigen van de gevers gebruikte de commissie in grote lijnen dezelfde argumenten als gangbaar waren bij gereformeerde transnationale hulp: grote nood, de steunwaardigheid van de ontvangers (onschuld, 'een goed slag mensen'), confessionele broederschap, barmhartigheid en het eigenbelang van de gevers bij hun gift. Toch was de manier waarop gevers tot barmhartigheid werden aangezet anders dan bij gereformeerden. Barmhartigheid was de 'pitt ende kerne' van de doopsgezinde leer en geen liefdadigheid maar een religieuze noodzaak voor het zielenheil van de gevers. Bovendien werd de gevers voorgehouden zich te spiegelen aan de gemeenschap van goederen die bij de eerste christenen gebruikelijk was, wat na Münster gold als een religieuze verplichting om bezit te delen met de armen. Dat gold dus ook voor buitenlandse geloofsgenoten. Aan het einde van de zeventiende eeuw kwamen ook andere argumenten op. Zo werden gevers in 1690 niet alleen met religieuze argumenten aangespoord, maar ook vanuit de ratio en de medemenselijkheid. Medemenselijkheid werd overigens al eerder gebruikt, maar in een

---

[174] *CieBuNO*, inv.nr. 1997. Ook de Zeeuwse doopsgezinden vroegen in 1732 meermaals om een 'garantie van idemniteit' van de commissie voor eventuele kosten, Ibid., inv.nrs. 200 en 2003.

[175] Gulik, *Mislukte kolonisatie*, 7.

[176] In 1726 verzuchtte de commissie dat het ondoenlijk was om alle gemeenten afzonderlijk in Zeeland, waar in tegenstelling tot Friesland en Groningen, geen gezamenlijke vereniging bestond, *CieBuNO*, inv.nr. 1072 dd 26 nov 1726.

andere betekenis. In 1661 stelden een aantal Hollandse gemeenten hun hulp aan vervolgde gereformeerden voor als een 'schuldigen plicht aan alle Menschen' in een poging de transconfessionele grens te slechten met de Zwitserse overheden. In 1690 fungeerde het echter als een humanitair argument om de eigen achterban aan te zetten tot doneren.[177]

Om civiele overheden te bewegen tot diplomatieke acties voor buitenlandse doopsgezinden was aanvankelijk het goede, loyale burgerschap van de Nederlandse dopers het belangrijkste argument. Dit goede burgerschap was gebaseerd op hun financiële steun aan het vaderland en de publieke armenzorg en op hun transconfessionele solidariteit met vervolgde gereformeerden. Hun loyaliteit bracht de dopers niet alleen gedoogstatus maar ook diplomatieke steun bij verzet tegen buitenlandse dopervervolgingen. Dit hoofdstuk heeft laten zien dat, anders dan in het buitenlandse discours, burgerschap in binnenlandse context aan argumentatieve waarde verloor naarmate de doopsgezinden maatschappelijk meer geïntegreerd en geaccepteerd raakten. In 1669 werd burgerschap in binnenlandse context nog gebruikt om iets van de overheid gedaan te krijgen. Een kleine twintig jaar later kwam goed burgerschap in een interventieverzoek aan de Staten-Generaal niet meer voor, terwijl transconfessionele solidariteit als bewijs van goed burgerschap van religieuze minderheden juist op dat moment, in de aanloop tot de landelijke waldenzencollecte van 1687 en de toenemende confessionele spanningen, actueel was.[178] Door de toenemende maatschappelijke acceptatie raakte het burgerschapsargument in het binnenlandse discours in onbruik, waarna de nadruk bij het overtuigen van de overheid kwam te liggen op de stichtingsprincipes van de Republiek (vrijheid van geweten en bescherming tegen religievervolging), die ook in het discours met buitenlandse protestantse regimes verdedigd moesten worden.

Ook al hoefden dopers de eigen overheden niet meer van hun goede burgerschap te overtuigen, toch bleef het behoud van die reputatie tot de religieuze gelijkstelling in 1795 onverkort van belang. Die onverminderde zorg is inherent aan de gedoogstatus en gold niet alleen bij internationale hulpacties maar op alle vlakken van het leven. De kern van een gedoogstatus is immers de onzekerheid ervan, want overheden konden de gedoogstatus

---

[177] Brief 20 mei 1661, Bangs, *Transcr.*, d66, 664.
[178] Zie hierover hoofdstukken 3 en 4.

immers ook weer intrekken. Dit was niet kenmerkend voor doopsgezinden maar gold voor alle gedoogde gezindten. Ook de Amsterdamse katholiek Jan de Boer, die we hierna nog tegen zullen komen, maakte zich doorlopend zorgen over eventuele gevolgen van recalcitrant katholiek gedrag voor de gedoogstatus.[179] Dit hoofdstuk laat echter zien dat er een belangrijk verschil bestond tussen doopsgezinden en katholieken, de twee grootste gedoogde groepen in de Republiek. De eersten mochten zich organiseren en konden daardoor hun buitenlandse geloofsgenoten helpen. Katholieken kregen daarentegen te maken met allerlei belemmeringen.[180] Toch bleef ook voor doopsgezinden het behoud van hun goede reputatie tot de religieuze gelijkstelling in 1795 onverkort van belang, zo zeer zelfs dat het handhaven ervan belangrijker was dan solidariteit met buitenlandse geloofsgenoten.

Een laatste punt van verschil tussen doopsgezinden en gereformeerden zit in de wijze waarop zij een beroep deden op de overheid. Voor gereformeerde hulp was de goede reputatie van de slachtoffers een cruciale voorwaarde terwijl overheidssteun voor buitenlandse dopers daarentegen afhankelijk van de goede reputatie van hun Nederlandse pleitbezorgers. Bovendien beriepen gereformeerden zich op de *gereformeerde* identiteit van de Republiek en op het exclusief gereformeerde karakter van het internationale protestantisme terwijl doopsgezinden juist een beroep deden op de *protestantse* identiteit van het vaderland en de inclusiviteit van protestantse solidariteit.

---

[179] Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, 234–235.

[180] In Holland werd in 1655 het verbod op begunstiging van katholieke instellingen herbevestigd. Daardoor bleef katholieke armenzorg lang een zaak van particuliere liefdadigheid, Spaans, 'Curatele', 111. Ook over transnationale hulp maakten de autoriteiten zich zorgen. Zo werd een gearresteerde Haarlemse priester in 1731 herhaaldelijk gevraagd of er ook katholiek collectegeld naar katholieke landen werd gestuurd, *NHA 3993 inv.nr. 65*.

DEEL II. NOODHULP BIJ STADS- EN DORPSBRANDEN

In Deel I zagen we dat de Republiek heel goed in staat was om bovenregionale collectes te organiseren en gevers in het hele land achter een collecte-doel te verzamelen. Niet alleen religieuze maar ook vaderlandse en humanitaire argumenten werden daarbij ingezet. Overheden, en niet de kerken, speelden een belangrijke rol bij de organisatie van die collectes. Nationalisatie of decentralisatie van collectes bleek een politieke keuze en niet een noodzakelijk gevolg van particularisme. Het ontbreken van een centrale natiestaat bleek bij geloofsgenotencollectes dus geen belemmering. In Deel II draait het om de vraag waarom dat dan wel het geval zou zijn bij binnenlandse rampen. Dit deel richt zich op de structurele hulpverlening bij rampen, dus op de wederopbouw na een ramp en niet op de eerste noodhulp.[1] *Daarbij is geprobeerd rampen te selecteren uit plaatsen die verschillen qua bestuursvorm (stad/dorp, stemhebbend of niet) en/of (dominante) religie. De gekozen steden en dorpen liggen bovendien in gebieden die op een verschillende wijze bestuurd werden. Hoofdstuk 6 gaat over de hulp aan het zuiden van de Republiek na de Franse invasie van 1747 vanuit de veronderstelling dat een nationale actie in de Generaliteitslanden het meest waarschijnlijk was omdat deze gebieden een gezamenlijke verantwoordelijkheid waren van alle gewesten. In de volgende hoofdstukken staat het gewestelijk noodhulpbeleid centraal. Het zwaartepunt ligt bij Holland (hoofdstuk 7). Het achterliggend idee is dat als het meest verstedelijkte en financieel meest-vermogende gewest zich al geen (kostbare) noodhulp kon of wilde veroorloven, het onwaarschijnlijk is dat andere gewesten dat wel zouden kunnen of willen. Hoofdstuk 8 gaat na of de uitgangspunten van het noodhulpbeleid in Overijssel en Gelderland vergelijkbaar waren met het Hollandse.*[2]

---

[1] Voor een definitie, zie Inleiding noot 2.

[2] Een gedeelte van Deel II is gepubliceerd in: Erica Boersma, 'Noodhulpbeleid bij stads- en dorpsrampen in de Republiek. Bovenregionale solidariteit in de achttiende eeuw', in: Lotte Jensen ed., *Crisis en catastrofe. De Nederlandse omgang met rampen in de lange negentiende eeuw.* Themanummer *De Moderne Tijd 4.3-4* (2020) 187–206.

6

Oorlogsschade Generaliteitslanden

Bergen op Zoom 1749-1750

In de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) koos de Republiek de Oostenrijkse kant waarop de Franse legers in 1744 de barrièresteden, de verdedigingslinie van de Republiek in de Zuidelijke Nederlanden, veroverden. In april 1747 vielen de Fransen de Republiek binnen en bezetten in rap tempo grote delen van Staats-Vlaanderen en Staats-Brabant.[3] Er brak paniek uit en de parallel met de rampzalige Franse inval van 1672 drong zich op. Opnieuw zag men de prins van Oranje als redder des vaderlands en herleefde het wantrouwen tegen de Nederlandse katholieken. Na zijn benoeming tot stadhouder in alle zeven gewesten verving Willem IV her en der wat stedelijke magistraten, maar lang niet genoeg om de gemoederen te kalmeren en de hooggespannen verwachtingen bij het volk over de hervorming van het 'corrupte' regentenregime waar te maken. De ontevredenheid richtte zich, in deze tijden van economische malaise en torenhoge belastingdruk, vervolgens op de belastingpachters die men ervan verdacht zichzelf te verrijken over de rug van de belastingbetalers. Het Pachtersoproer dat in 1748 in de noordelijke provincies uitbrak, breidde zich gaandeweg uit naar Holland en de andere gewesten. In de loop van het jaar werd de gehate belastingverpachting vrijwel overal vervangen door provisionele belastingen, de zogenaamde 'vrijwillige gift'.[4] Als gevolg daarvan stagneerden de belastinginkomsten juist toen er veel geld nodig was voor de oorlogvoering en, vanaf 1749, voor het herstel van de oorlogsschade.[5]

---

[3] Van Nimwegen, *Republiek*, hoofdstuk 8.

[4] Vermogenden dienden afhankelijk van hun vermogen een of twee procent te betalen, minder vermogenden moesten een 'vrijwillige' gift doneren. Er was geen controle, burgers moesten zelf hun vermogen bepalen en (onder ede) het juiste bedrag betalen. E.H.M. Dormans, *Het tekort. Staatsschuld in de tijd der Republiek* (Amsterdam 1991) 97.

[5] Scheltus, *GPB 7*, 26 juni 1748, 1204–1205. Nb. de inning van belastingen werd eerst opgeschort, vervolgens tijdelijk vervangen door een 'provisioneel middel' (juli 1748 – 1 jan 1750) en uiteindelijk door inning van de oude pachten op 'eenparige voet' door belastinggaarders in overheidsdienst, Ibid., 26 juli 1748, 28 aug 1749 resp 1206–1209, 1219–1227. Belastingheffing werd daarmee een overheidstaak; de rellen van 1748 hadden in die zin een belangrijke administratieve en bestuurlijke verandering ten gevolge.

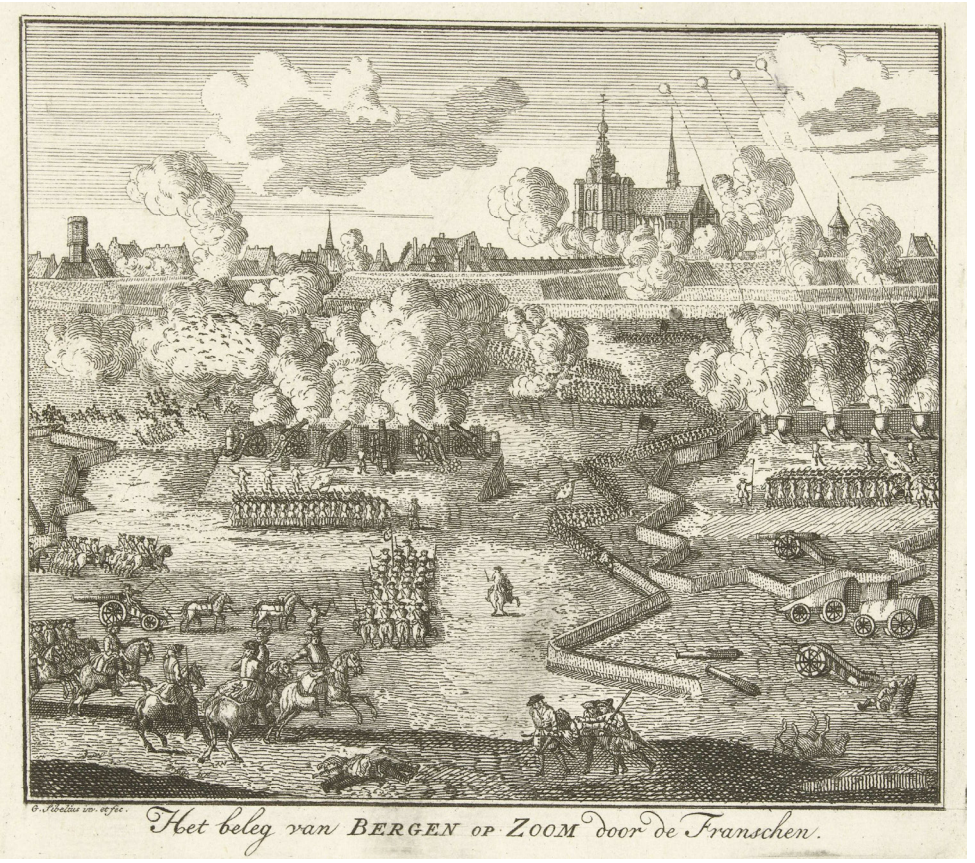

Afb. 16 Gerard Sibelius, *Beleg Bergen op Zoom door de Franschen, 1747*. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-83.956. Ets en gravure op papier.

De langdurige belegering van Bergen op Zoom (12 juli - 16 september 1747), trok een enorme publieke belangstelling (afb. 16). De verdedigers werden in tal van steden gesteund met publieke inzamelingen van geld en goederen.[6] Zo veel zelfs dat de toevloed van 'liefdegaven' leidde tot overvloed, verspilling en drankgelagen, aldus het ooggetuigenverslag

[6] Bijv. Amsterdam, Haarlem, Delft, Middelburg, Gouda. Delft en Gouda doneerden de restanten van de ingezamelde gelden later aan de collecte voor Bergen op Zoom, Van Nimwegen, *Republiek*, 325. Eigentijdse meldingen bijv.: Johannes Janssen, *De kerk van Bergen op den Zoom herstelt, en ingewyd [...] (Knuttel 18409)* (2e druk; Bergen op den Zoom, Rotterdam: Jakob vander Linden, Hendrik Maronier 1753) 34–35; *Nederlandsche Jaerboeken (1747-1764) [verder: NJ]* (Amsterdam: F. Houttuyn 1747) 1747 II–2, 692–693; *Nederlands wonder-toneel, geopend in de jaren 1747 en 1748* (Leiden: H van der Deyster en Philippus Bonk 1749) 217–226.

van de Bergense predikant Jacobus Folkers.[7] De val van de onneembaar geachte vestingstad leidde tot een nieuwe golf van onrust.[8] Volgens het pamflet *Nederlands wonder-toneel* werd algemeen gedacht dat nu 'alles verloren, en op geene sterke vestingen meer staat te maken was'. De val gaf volgens de auteur 'stoffe tot vele redenkavelingen […] dog weinig [die] ten voordeele van het guarnizoen en desselfs opperhoofden strekten.'[9] De Amsterdamse katholiek Jan de Boer noteerde in zijn dagboek, waaruit blijkt dat hij het nieuws op de voet volgde, dat de val van Bergen 'in die van ordentelijke lieden eene groote consternatie [gaf] en in die van 't graauw een onbeschrijfelijken haat tegen de Roomsche [ge]zinden'.[10]

De gruwelijke gebeurtenissen van 16 september werden al snel algemeen bekend. Het verhaal van de bejaarde predikant Folkers, die twee keer zwaar mishandeld en naakt achtergelaten was, werd vrijwel direct opgenomen in het standaardverhaal over de inname van Bergen.[11] Zijn collega Johannes Janssen moest, naar eigen zeggen, zijn lotgevallen 'in verscheiden provincien aan menschen van allerleie rang en staat' telkens weer vertellen.[12] De herdrukken van zijn boek bewijzen dat verhalen over de val van Bergen inderdaad veel aftrek vonden. Deze verhalen 'gingen viral' en leidden tot antikatholieke paranoia bij protestanten, die hun katholieke landgenoten ervan verdachten een religieuze ommekeer onder Frans bewind te verwelkomen.[13] Een bevestiging hiervan vinden we bij een andere ooggetuige die meldde dat Bergense katholieken de Fransen met crucifixen en een ciborie (een kelk voor hosties) tegemoet gingen in de hoop te worden ontzien. Anderzijds signaleerde deze ooggetuige ook dat katholieke Bergenaren net zo wreed behandeld werden als hun protestantse stadsgenoten, waarmee hij de Fransen eerder als een nationale dan als

---

[7] Jacobus Adrianus Folkers, *Dagverhaal van het beleg van Bergen-op-Zoom in 1747* (oorspr. 1747; Den Bosch 1895) 29, 74. Gedateerd 28 juni 1748 en naar eigen zeggen geschreven voor vrouw en kinderen. Eerste uitgave 1752. Hetzelfde punt werd ook gemaakt in *Historisch dag-verhaal (Knuttel 17843)* (Haarlem: Izaak en Johannes Enschede 1748) Voorreden 3r en 27-28.

[8] Van Nimwegen, *Republiek*, 114, 298, 299.

[9] *Nederlands wonder-toneel*, 232 (citaat), 233 en 275 (verdenkingen tegen Bergense burgers).

[10] Dagboeknotitie 18 sept, geciteerd bij W.P.C. Knuttel, 'Uit het verleden der Amsterdamse katholieken', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* 26 (1901) 258–304, aldaar 270. Voor andere antikatholieke reacties: *Nederlands wonder-toneel*, 275–282.

[11] Bijv. *Historisch dag-verhaal (Kn 17843)*, 40.

[12] Janssen, *De kerk (Kn 18409)*, 'Voorreden aan den lezer' (citaat). Het verhaal van Janssen werd opgenomen door Jean Faure, zelf ook ooggetuige van het beleg en de val van Bergen, Jean Faure, *Beknopte historie van de stad Bergen op Zoom: een geschiedenisboek uit 1761*. W.A. van Ham ed. (Tilburg 2010) 370–429.

[13] Joris Oddens, ''Rooms rot' of goed patriot. Het antikatholieke geweld van september 1747', *Skript Historisch Tijdschrift* 29 (2007) 4–19, aldaar 13. Zie ook: Frijhoff, 'Katholieke toekomstverwachting'.

katholieke vijand afschilderde.[14] De sfeer in de Republiek raakte echter zo gespannen dat zelfs de minste uitingen van Franse of katholieke sympathie aanleiding gaven tot antikatholiek geweld.[15]

Een eerste noodplan voor Bergen op Zoom

Toen de Franse bezetters na de Vrede van Aken (18 oktober 1748) vertrokken, bleek de ravage in het zuiden van de Republiek: grote gebieden waren onder water gezet, vestingsteden waren gebombardeerd en ingenomen, dorpen uitgeperst of leeggeroofd. Vooral Bergen op Zoom was zwaar getroffen. De Staten-Generaal besloten in december dat een extra 'petitie' van drie miljoen nodig was voor de afwikkeling van de Franse aftocht. Dat geld was onder meer bedoeld voor het herstel van geëvacueerde plaatsen, doorgestoken dijken en ondergelopen wegen. De petitie sloot garnizoensplaatsen echter nadrukkelijk uit.[16]

De Raad van State, die namens de Staten-Generaal het dagelijkse bestuur voerde over de Generaliteitslanden, stuurde begin december zijn commissaris voor Staats-Brabant, Onno Zwier van Haren, op inspectie om de schade op te nemen. In zijn negenentwintig pagina's tellende verbaal over Bergen op Zoom betoogt hij waarom de Unie de stad zou moeten helpen bij de wederopbouw.[17] Volgens Van Haren verdiende de 'ten uitersten deernis-waardig[e]' toestand van het markizaat en vooral van Bergen op Zoom de 'edelmoedige' compassie van de staat 'daar deselve de voormuer van is geweest en bij vervolg van tijd weederom kan werden'.[18] Herbouw van de stad en in cultuur brengen van de omgeving was noodzakelijk omdat er anders geen garnizoenen gelegerd konden worden en de fortificaties nutteloos zouden zijn. Niets zou dan ook wenselijker zijn, meende Van Haren, dan dat de Staat de tot 'uijtterste armoede' vervallen huiseigenaren het geld voor bouwmaterialen zou voorschieten, maar dat vereiste 'grotere sommen dan 's Lands Financien toelaten'. In plaats

---

[14] *Historisch dag-verhaal (Kn 17843)*, 40.

[15] Israel, *Republiek*, 1177. In verschillende steden werd katholiek bezit na de val van Bergen aangevallen, zoals in Groningen waar 60 huizen en een katholieke kerk geplunderd en/of beschadigd werden, Oddens, 'Rooms rot', 10–11. Kaplan, *Divided*, 342.

[16] 'Petitie van 3 miljoen': *Res. SG*, 10 dec 1748.

[17] *NA Raad van State, 1.01.19, inv.nr. 1816 [Verbaal jhr. Onno Zwier van Haren over Bergen op Zoom 1748-1749]*.

[18] Een derde van de huizen in Bergen was met de grond gelijkgemaakt, van een derde stonden alleen nog de 'bloote buijten muijren' en de rest was zo beschadigd dat ze nauwelijks huis of gebouw mochten heten, aldus Van Haren.

daarvan suggereerde Van Haren een aantal belastingremissies (kwijtschelding) voor het herstel van huizen en cultuurgrond. Omdat 'het land met dezelve direct niets te doen heeft' moesten publieke gebouwen 'die de stad niet wel kan ontbeeren', zoals de kerk, het armen- en weeshuis en het havenhoofd,[19] hersteld worden met geld uit een generale collecte naar voorbeeld van de collecte die voor de 'Waldense geloofsgenoten' was gedaan. Volgens Van Haren, die met zijn jarenlange ervaring in Den-Haag het standpunt van de Generaliteit ongetwijfeld goed kende, lag de verantwoordelijkheid voor publieke gebouwen dus niet bij de Staten-Generaal maar bij de lokale overheid.[20]

In het advies van 15 januari 1749 nam de Raad alle aanbevelingen over, met uitzondering van het collectevoorstel. Drie dagen daarna stelden de Staten-Generaal beschadigde huizen in Bergen op Zoom met ingang van 1 mei 1747 vrij van verponding (een soort onroerendezaakbelasting) voor 20, 10 of 3 jaar, al naar gelang de schade. Om in aanmerking te komen moesten eigenaren zich wel binnen zes maanden melden bij de ontvanger van de verpondingen en hun grond binnen een jaar schoonmaken.[21] De huizen moesten binnen respectievelijk 6, 2 of 1 jaar gereed zijn, op straffe van verkoop ter voldoening van de achterstallige verpondingen.[22] Een verzoek om de remissie van verponding ook te laten gelden voor de twee molens van Bergen werd echter afgewezen.[23] Omdat de reparatie van de vestingwerken zinloos was zonder een levensvatbare gemeenschap moest ook het herstel van de omliggende cultuurgronden gesubsidieerd worden. De Buitenpoorterij, het omliggende platteland dat tot het rechtsgebied van de stad behoorde, kreeg een vrijstelling voor zes jaar omdat het de 'eenigste plaats [was] waar van de burgerye soo wel als het garnisoen van de benoodighde moes en groente konnen werden voorsien'. Het geïnundeerde

---

[19] Van Haren had op kosten van de Raad al opdracht tot herstel van het havenhoofd gegeven. De Raad ging onderzoeken wat Bergen daaraan kon bijdragen. Ik heb geen aanwijzing dat het uit de collecte werd betaald.

[20] Van Haren had van 1733-1739 zitting in de Staten-Generaal en vanaf 1739 (tot 1754) in de Raad van State. Tijdens de oorlog was hij gedeputeerde te velde, troepenwerver en onderhandelaar op het Vredescongres van Aken. In 1749 was hij namens de Raad belast met o.a. het financiële herstel van de door de Fransen teruggegeven gebieden in Staats-Brabant, Pieter van der Vliet, *Onno Zwier van Haren (1713-1779). Staatsman en dichter* (Hilversum 1996) 116–126.

[21] Ontvanger Bergsma moest de schade-opgave controleren, het huis indelen naar schadeklasse en daarvan aantekening houden in het verpondingskohier en onder ede voorleggen aan de Raad van State die de 'classe van remissie' vaststelde. *Res. SG*, 18 jan 1749.

[22] Ibid., 18 jan 1749, 40–42. Gedwongen verkoop bij verpondingsschulden was gebruikelijk. Hier ging het waarschijnlijk om oude, al bestaande schulden plus de verpondingen die de eigenaar tijdens de vrijstellingsperiode niet had hoeven betalen.

[23] Ibid., 5 april, 14 juli 1751.

en bezette West- en Zuidkwartier kreeg een volledige vrijstelling over 1747-1748 en van 25 procent over de vier jaren daarna.[24] Om de vele gevluchte Bergenaren te informeren werd het hulpplan breed gepubliceerd.[25]

Een pleidooi voor meer noodhulp: visie van de slachtoffers

De magistraten van Bergen reageerden eind februari met een zevenenvijftig pagina's tellend rekest aan de Staten-Generaal, dat in feite het karakter van een protestbrief had en waarin ze haarfijn uiteenzetten waarom de toegezegde hulp volstrekt onvoldoende was, waarom de stad de hulp van de Unie verdiende en welke middelen daarvoor het beste waren.[26]

Het eerste punt werd ondersteund met uitgebreide taxatierapporten van de schade, die volgens het stadsbestuur ruim 1,3 miljoen gulden bedroeg, inclusief het herstel van kerken, armen- en ziekeninstellingen en de Buitenpoorterij, maar exclusief de kosten voor de militie tijdens de belegering en van de Franse plunderingen (Tabel 9). Alleen de schade aan particuliere huizen in de stad bedroeg al ruim 736.000 gulden.[27] De vrijdom van verponding voor de beste huizen zou neerkomen op 14 à 16 gulden per jaar terwijl voor een nieuw huis 4 à 6000 gulden nodig was. Met twintig jaar remissie kon dus geen nieuw huis gebouwd worden, aldus het stadsbestuur dat de Unie opriep 'prompte en effacieuse [effectieve] middelen' voor de wederopbouw te beramen.

---

[24] Ibid., 18 jan 1749, 40–42. Van Haren had geadviseerd om het 'Westkwartier dat twee jaar onder de vijand was' een remissie van alle verponding over 1747 en 1748 te geven en aan het 'gehele markizaat' een remissie van 25% voor de jaren 1749-1752. Voor het Oostkwartier dat niet bezet was hoefde volgens Van Haren niets extra gedaan te worden. De regenten van de dorpen in het Zuid- en Westkwartier vroegen ter aanvulling nog een vrijstelling van de achterstallige verponding van circa 4000 gulden die zij over de tweede helft van 1746 nog verschuldigd waren. Het verzoek ging voor advies naar de Raad van State, Ibid., 8 aug 1749. Nb. In de bronnen wordt veelal over 'Westquartier', soms over 'Zuyd- en Westquartier' gesproken, waarmee het (samengevoegde) West- en Zuidkwartier bedoeld wordt.

[25] *NJ*, 1749 dl. 3–1, 209–212; *Eur. Merc.*, 1749 dl. I, 57–58. De *Nederlandsche Jaerboeken* verscheen in afleveringen, in deze periode doorgaans maandelijks en kan als bredere bekendmaking gediend hebben. Donald Haks, *Journalistiek in crisistijd. De (Nieuwe) Nederlandsche Jaarboeken 1747-1822* (Hilversum 2017) 23–24.

[26] *NA Staten-Generaal 1.01.02, inv.nr. 7813 Requesten jan-feb 1749.*

[27] Volgens een recente schatting was dit reëel. Circa 1450 huizen waren totaal vernield of beschadigd, een schade van 711.160 gulden. De schade aan stadsgebouwen, kerken en molens bedroeg 47.100 gulden. Puck Meijer, 'Duizend(en) bommen en granaten ...', *De Waterschans* 27 (1997) 106–121, aldaar 107.

Tabel 9. Schade-opgave magistraat Bergen op Zoom, in guldens

Ten laste van de stad (achterstallige betalingen & belastingen, verlies, stadsgebouwen)	87.637
Grote Kerk en torens, oudemannenhuis, gasthuis en proveniershuis	370.000
Godshuizen (niet nader gespecificeerd)	30.000
Huizen Bergen op Zoom	736.310
Buitenpoorterij: huizen, schuren, stallen	85.850
Buitenpoorterij: bomen etc.	3.650
Ten gevolge van plunderingen	*Pro memorie*
Kosten militie tijdens belegering	*Pro memorie*
Totaal:	***1.313.447***

Bron: Rekest Bergen op Zoom, NL-HaNA Staten-Generaal 1.01.02, inv.nr. 7813 Requesten jan-feb 1749

Vervolgens motiveerde de magistraat waarom de stad de hulp van de Unie verdiende. Het eerste argument was dat Bergen als enige Brabantse stad sinds de Pacificatie van Gent (1576) altijd trouw was gebleven aan de Unie, 'altoos goed en bloed voor de gemeene zaek' had geofferd en steeds haar financiële verplichtingen was nagekomen. De Unie moest nu dan ook de 'aloude' belofte inlossen om de stad in geval van nood bij te staan. Ten tweede benadrukte het stadsbestuur de rol van Bergen als een belangrijke 'voormuur' voor het land en dat de schade was opgelopen ten behoeve van de 'landsdefensie' en 'het algemeen welzijn des Vaderlands'. De magistraten wezen dus op de verantwoordelijkheid van de Staten-Generaal voor de defensie en het belang van de wederopbouw voor de toekomst van de Republiek. Zonder krachtige ondersteuning zou de stad in puin blijven liggen 'tot merkelijk nadeel van de staat en 's Lands inkomen', aldus de magistraat, die daarmee een derde argument introduceerde, namelijk het financiële belang van de Unie bij de wederopbouw zodat de stad in de toekomst weer aan haar financiële verplichtingen (belastingen) kan voldoen. Hoewel het rekest kort refereerde aan de 'barbaerse en onmenschelijke' mishandelingen die men had doorstaan en daarmee dus een beroep deed op de compassie van de Staten-Generaal, gebruikten de stadsbestuurders geen expliciete humanitaire argumenten. Het rekest sloot af met de suggestie voor het herstel van kerken en particuliere huizen een 'petitie' over alle provincies te doen of, gezien 'de ongelegentheijd van 's Lands kasse', een 'insamelinge van een vrijwillige gifte'.[28] Het rekest werd op 28 februari door de Staten-Generaal gelezen en ter advisering voorgelegd aan de Raad van State.[29]

[28] Over de kosten van de oorlog en de financiële situatie: Van Nimwegen, *Republiek*, 91–99.
[29] *Res. SG*, 28 feb 1749, 143.

Uitbreiding van het noodplan

Op 8 mei bespraken de Staten-Generaal eerst een Zeeuws voorstel voor een dank- en bededag vanwege het behoud van 'de dierbaare Vryheyd en Godsdienst' en vanwege 'verscheyde oordeelen en plaagen' onder het vee en daarna het advies van de Raad van State op het Bergense rekest.[30] De Raad toonde zich gevoelig voor de argumenten van het stadsbestuur en oordeelde nu dat Bergen op Zoom en Sas van Gent inderdaad niet in staat waren om zonder hulp hun kerken weer op te bouwen. De Raad zag geen andere oplossing dan een beroep op de 'gewoone liefdaadigheid van de ingezeetenen van dit land' en stelde alsnog een landelijke collecte voor conform die van 1699 voor de vervolgde protestanten, maar met twee aanpassingen: de collecte moest op de biddag zelf gehouden worden 'alsdan meer succes te zullen hebben' en bovendien in 'alle de gereformeerde kerken' tijdens of na de preek en dus niet huis-aan-huis zoals in 1699.[31] De Hollandse Staten prefereerden een collecte 'niet in de respective kerken, maar in een goede en exacte ordre van huis tot huis, sonder eenige exceptie', dus precies zoals in 1699.[32] Besloten werd tot een landelijke dank- en bededag op woensdag 11 juni, twee dagen later gevolgd door publieke demonstraties van vreugde over de vrede en op maandag 16 juni door de collecte.

Noch de Staten van Holland, noch de Staten-Generaal gaven in hun resoluties aan waarom zij van het voorstel afweken en we moeten dus gissen naar de redenen. Het verschil tussen beide voorstellen is dat in het raadsvoorstel alleen de gereformeerde kerken zouden meedoen aan de collecte. Dat bevreemdt enigszins omdat ook niet-gereformeerden in de achttiende eeuw al aan de biddagen deelnamen, in elk geval in Holland.[33] Mogelijk bedoelde de Raad alle protestantse kerken, inclusief de gedoogde? In de uiteindelijke collecte werd elke Nederlander, zonder uitzondering, gevraagd bij te dragen. Het is niet onredelijk te veronderstellen dat de autoriteiten de collecte een nationale zaak vonden omdat de schade was opgelopen voor het behoud van de Republiek en herstel van belang was voor de

---

[30] Ibid., 25 april 1749, 296; 8 mei 1749, 328–330; het advies van de Raad was van 9 april.
[31] De Raad verwees naar de resolutie van de SG van 7 feb 1699. Zie hoofdstuk 3.
[32] *Res. SvH*, 1 mei 1749.
[33] Zelfs katholieken namen in deze periode deel aan de wekelijkse biddagen, *KB Hss. 71 A 8-12, Chronologische historie van alle hetgeene is voorgevallen by de komste van Willem Karel Hendrik Friso [...] Alles door oor- en ooggetuijgenisse naauwkeurig waargenomen door den schrijver dezes, Jan de Boer in Amsterdam. Journaelscherwijze geschreven door den autheur in ao. 1747 en 1758* 170 (23 mei 1749).

nationale defensie. Een tweede reden was wellicht dat een groot deel van de bevolking in de getroffen steden katholiek was; dat hun geloofsgenoten moesten bijdragen vond men ongetwijfeld alleszins redelijk, zeker gezien de ideeën over katholiek verraad.[34] Waarschijnlijk speelden ook meer pragmatische overwegingen mee, zoals de omvang van het niet-gereformeerde bevolkingsdeel in de Republiek, de frustratie over de geringe katholieke bijdragen aan de (armen)collectes en het teruggelopen bezoek aan de, in het begin van de oorlog ingevoerde, wekelijkse biddagen. Zo noteerde Jan de Boer eind mei dat in Amsterdam de 'bedestonde[n], alhier in de gereformeerde kerken en andere gepermitteerde vergaderingen' aanvankelijk 'meêr als opgepropt van menschen' waren, maar 'nu haast een lange tijt quamen er wijnige'.[35] Of een collecte op de biddag meer succes gehad zou hebben, was dus twijfelachtig. Het Hollandse plan had bovendien het voordeel dat de collecte kon profiteren van de publiciteit rond de biddag en de vredesviering.

De generale collecte: overtuigen van de gevers

Nu tot een landelijke collecte was besloten, moesten de gewesten hun stadsbesturen 'last' geven de collecte conform de uitschrijving huis-aan-huis uit te voeren. Voor zover bekend is hiervan alleen afgeweken in Friesland waar de collecte in de kerken werd gedaan op zondag 15 juni.[36] Voor zover ik heb kunnen nagaan heeft geen enkele stad of dorp medewerking geweigerd.

De Hollandse en Friese uitschrijvingen waren net als in 1699, op de instructies over de uitvoering en de financiële afhandeling na, gelijk aan de Generaliteitsuitschrijving.[37] Die vermeldde dat de biddag uitgeroepen was om God te danken voor het behoud van het vaderland. Volgens de uitschrijving diende die dank gepaard te gaan met 'werken van liefde

---

[34] Vanaf eerste helft van de achttiende eeuw was Bergen op Zoom in meerderheid katholiek, Charles C.M. de Mooij, *Geloof kan bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom, 1577-1795* (Hilversum 1998) 13.

[35] Volgens De Boer was het aantal bezoekers aan de wekelijkse biddagen (vanaf 1747) enorm teruggelopen, in elk geval in Amsterdam. *KB Hss. De Boer, Chronologische historie*, 169, 21 mei.

[36] Het gewest Friesland liet collecteren op zondag 15 juni in 'de resp. kerken en niet langs de huisen'. In Holland, Gelderland, Zeeland en Utrecht gebeurde het conform de uitschrijving van de Staten-Generaal. Kist, *Bededagen dl. 2*, 354–358.

[37] Uitschrijving SvH van 14 mei 1749, gepubliceerd op 20 mei bij: *OHC*; *Hollandsche historische courant (Delft, 1736-1787)*; *Ams. Courant*. Daarnaast publiceerden deze kranten nog korte aankondigingen vlak voor de collectes.

en barmhartigheit', ten eerste vanwege 'den desolaten toestand en genoegzame ruïne' van de kerken binnen Bergen en Sas die beide steden onmogelijk zelf konden herstellen en, ten tweede, voor 'charitabele uitreikingen' aan de door de oorlog - dus schuldeloos - geruïneerde ingezetenen 'tot haar onderstand, en om haar weder *tot nutte van 't land* op de been te helpen.'[38] Hoewel de uitschrijving de rol van beide vestingsteden in de oorlog niet expliciet noemde, werd het slachtofferschap van de ingezetenen direct verbonden met de redding van het vaderland en de vaderlandse waarden. De uitschrijvingen verwezen op twee manieren naar het vaderland, als eenheid ('het Lieve Vaderland' of 'den Staat') en in combinatie met 'Hare dierbare Godsdienst en Vrijheid'. Het vaderland werd de lezers dus voorgehouden als een geografische eenheid en als een morele gemeenschap met te verdedigen waarden. De uitschrijvingen werden gepubliceerd op de gebruikelijke plaatsen, afgekondigd in de kerken en daarnaast, zoals gezegd, gepubliceerd in verschillende kranten en periodieken. Opvallend is dat sommige daarvan ook Staats-Vlaanderen als doel van de collecte noteerden terwijl daarvan in de uitschrijving geen sprake was.[39]

De inbedding van de collecte in de dankdag en de vredesvieringen zorgde voor veel (extra) publiciteit. Volgens De Boer waren de trekschuiten en de postwagens afgeladen met Amsterdammers die de festiviteiten in Den Haag wilden bijwonen.[40] De collecte werd daardoor omringd door de vaderlandse retoriek waarmee deze doorgaans gepaard gingen.[41] De vieringen brachten de belangrijke defensieve rol van steden als Bergen en Sas in herinnering en hun inzet voor de nationale zaak. De collecte werd nog extra onder de aandacht gebracht door publicatie van 'een fraeye prentverbeelding' met een begeleidend gedicht van Henrik van Elvervelt (afb. 17).[42] Van Elvervelt was een Amsterdams heelmeester en toneelschrijver wat het waarschijnlijk maakt dat de uitgave een commercieel initiatief

---

[38] Mijn cursivering.

[39] *Opregte Groninger Courant (1748-1773)* 9 en 13 mei; *Hollandsche historische courant (Delft, 1736-1787)*, 21 juni 1749.

[40] *KB Hss. De Boer, Chronologische historie*, 174, 11 juni.

[41] Lotte Jensen, *Vieren van vrede. Het ontstaan van de Nederlandse identiteit, 1648-1815* (Nijmegen 2016) passim.

[42] Henrik van Elvervelt, *Ter gedagtenisse van den liefdadige onderstand der Vereenigde Nederlandse Provincien, bestaande in een collecte voor de Land en geloofsgenooten van Bergen op Zoom, Sas van Gent, enz. tot herstelling van hunne schade in den oorlog geleeden, en herbouwing hunner kerken; gedaan op den 16 juny des jaars 1749 [verder: collecteprent BoZ]* (Gerrit Bos en Cornelis Wilt 1749).

was.[43] De advertentie in de *Amsterdamsche Courant* van 17 juni vermeldde dat de prent al 'werd uytgegeven', wat impliceert dat die uiterlijk op 16 juni, de dag van de collecte, moet zijn uitgekomen en dus heel goed als reclame voor de collecte kan hebben gediend.[44] Dat de prent op plano-formaat was gemaakt en dus bedoeld was om opgehangen te worden in winkels of kroegen, onderschrijft dat.[45]

De prent was gebaseerd op die voor de waldenzencollecte van 1731 (afb. 14), waarvan vijf van de zes allegorische voorstellingen onveranderd werden overgenomen. Het begeleidende gedicht was nieuw net als medaillon 1 (linksboven, afb. 18) dat 'Oorlogswoede' voorstelt die 'met vermaak den ondergang der sterkste steden' begluurt. Op de achtergrond zien we de oorlogshandelingen en op de voorgrond een vertrapte en lege Hoorn des overvloeds die de desastreuse gevolgen van de oorlog symboliseert. De overige medaillons stellen de gang van zaken van de collecte voor en werden ongewijzigd overgenomen. In grote lijnen komen ook de toelichtingen overeen met die van de prent uit 1731. Medaillon 2 (rechtsboven) ging in de waldenzencollecte over 'Tiranny' die de 'onnoozelen' vervolgt. Bij de collecte voor Bergen toont hetzelfde plaatje de 'arme stedelingen' die hun lot betreuren terwijl '[de Franse] Dwingelandy' hen dreigt en 'het vry geweeten in eerelooze banden sluit'.[46] Medaillon 3 (linksonder) toont opnieuw hoe de slachtoffers de 'hoge Machten' (de overheid) om 'goedgunstig mededogen' verzoeken onder aansporing van 'Barmhartigheid', die in 1749 niet langer een 'vruchtb[a]re tak' maar een 'vruchtb[a]re *Oranje*tak' draagt, een referentie aan de verwachtingen die men van de stadhouder had en aan diens succes bij het verdrijven van de Fransen. Dit sluit aan bij de bevinding dat de publiciteit na de vrede van Aken overwegend een 'orangistisch natiebesef' promootte.[47] Medaillon 4 (rechtsonder) stelt 'Goedheid' voor met op haar schoot een pelikaan die haar jongen met haar eigen bloed voedt, een symbool dat stond (en staat) voor barmhartigheid en de zelfopoffering van Christus voor

---

[43] A. J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden, 20 dln.* (Haarlem 1852) Deel 5, 120-121; 'Henrik van Elvervelt (17..-1781), Bibliothèque nationale de France', *data.bnf.fr* <http://data.bnf.fr/en/12004103/henrik_van_elvervelt/> [geraadpleegd 7 november 2018].

[44] *Ams. Courant*, 17 juni 1749.

[45] Een vergelijkbare prent werd ook in 1766 gemaakt bij de collecte voor de brand in Hilversum die in het volgende hoofdstuk aan de orde komt. Daarvan weten we dat de prent in Amsterdam uitkwam op de dag van de collecte. Dit soort prenten, in plano formaat, werden vaak opgehangen in etalages van boekhandelaren zodat eenieder ze kon lezen.

[46] Nb. Bij de waldenzenprent kwam het 'onbezoedelde geweten' van de slachtoffers in medaillon 1 terug.

[47] Jensen, *Vieren van vrede*, hoofdstuk 6.

de mensheid. Die laatste betekenis is hier waarschijnlijk belangrijker vanwege de parallel met het offer dat de inwoners van Bergen en Sas voor het vaderland hadden gebracht en dat nu met goedheid en barmhartigheid beloond moest worden. De collecte zelf met 'Liefde en Mildheid' en de donateurs die aan hun 'Christen plicht' voldoen (midden) en de 'Dankbaarheid' van de ontvangers (middelste medaillon onderaan) spreken voor zich.

Welke geefargumenten vinden we nu in deze prent? Het gedicht van Van Elvervelt prijst de milddadigheid ten opzichte van degenen die buiten hun schuld door de 'rampen des Oorlogs' in armoede zijn vervallen 'en vaak onschuldig moeten lyden'. Zoiets kon immers iedereen overkomen: oorlog kon 'in weynig tyds, den ryken doen met Armoê kampen.' De auteur drukte de lezers met hun neus op het feit dat ongeluk ook hen zou kunnen treffen en terugwerpen in afhankelijkheid van liefdadigheid, implicerend dat de donateur zelf dus ook belang had bij zijn gift.[48] Hulp bij de herbouw van huizen en kerken van de onschuldige slachtoffers was een '[algemene] Christen plicht', aldus Van Elvervelt. Op de retorische vraag 'is dan medely' prijswaardig / In 't algemeen?', antwoordde de auteur dat dit alleen het geval is indien betoond aan 'zulken edelaardig, die magtloos zyn door 't ongeval'. De onschuld en het onvermogen van de slachtoffers was, net als in de collecte-uitschrijving, ook hier prominent aanwezig.

Hoewel de publiekprent wat religieuzer van toon is dan de collecte-uitschrijvingen van de overheid, had het pamflet een opvallend algemeen christelijke, niet confessionele, sfeer. Hierboven zagen we al dat medaillon 2 de herwonnen gewetensvrijheid vooropstelde en niet het behoud van de gereformeerde religie. De titel van de prent, 'Collecte voor de Land en geloofsgenooten […]', herinnerde de lezers er eerst aan dat de slachtoffers landgenoten waren en daarna pas dat zij geloofsgenoten waren. Hoewel dit laatste mogelijk een overblijfsel van de titel van de waldenzenprent uit 1731 is, lijkt het gezien de religie van de Bergenaren waarschijnlijker dat de titel refereerde aan een algemeen christelijke geloofsgemeenschap die katholieke landgenoten niet uitsloot. Bovendien blijkt uit het dagboek van De Boer nergens dat er, tenminste in Amsterdam, tijdens de collecte nog antikatholieke sentimenten speelden, iets wat hij zeker genoteerd zou hebben aangezien hij

[48] In de Inleiding noemde ik dit de 'morele dimensie' van geven.

dat in andere omstandigheden wel steeds deed. De sterke vaderlandse connotatie van zowel de titel als het gedicht wijzen erop dat het primaire doel van de prent was alle vaderlanders aan te spreken, ongeacht hun religieuze denominatie. De auteur wijst, niet alleen met het symbool van de pelikaan maar ook in de tekst, herhaaldelijk op barmhartigheid als *algemene* christenplicht en roept letterlijk heel Nederland en alle Nederlanders ongeacht hun religie op tot solidariteit met de slachtoffers:

> En elk voldoet zyn Christen plicht:
> Terwyl twee schoone Hemelspruiten,
> De *Liefde* en *Mildheid*, die geheel
> Der Nederlandren hart ontsluiten (couplet V)

Waarna hij via de allegorische figuur 'Dankbaarheid' concludeert dat 'mildheid' (barmhartigheid/vrijgevigheid) een karaktereigenschap der Nederlanders is:

> Een Deugd die steets haar eigen is
> Ô lofflyk voorbeeld, nooit volpreezen!
> Ô Mededeelzaam Nederland!
> Gy weigert, zo als ook voordeezen,
> Nooddruftigen geen onderstand! (couplet VI)

En er was volgens de auteur dan ook geen betere tijd voor liefdadigheid dan nu en met zijn aanspraak 'ô Nederland' deed hij een directe oproep daartoe aan hele natie en alle Nederlanders:

> Doch had ge, ô NEÊRLAND! Immer rede
> Tot Mededeelzaamheid? Het is
> In deezen tyd, daar Godt, de Vrede
> U Schenkende, de duisterniss'
> Der Oorlogswolken deed verdwijnen! (linkerkolom)

Ter GEDAGTENISSE van den LIEFDADIGE ONDERSTAND der VERENIGDE NEDERLANDSE PROVINCIEN, BESTAANDE IN een

COLLECTE

Voor de Land en geloofsgenooten van Bergen op Zoom, Sas van Gent, enz. tot Herstelling van hunne schade in den Oorlog geleeden, en herbouwing hunner Kerken; gedaan op den 16 Juny des Jaars 1749.

De gulde Spreuk, ons voorgeſchreven
Tot Leering, door een heilge Pen,
Het is veel zaliger te geeven
Dan zelf *te ontfangen*; ziet op hen,
Die d'Armen in hunne Armoë hooren;
En ſtrekt ten prikkel, om den geen',
Die geeven kan, meer aan te ſpooren
Tot Liefde en tot Milddadigheën:
Niet enkel aan bedroefde zielen,
Die, of door nood en tegenſpoed,
Of winstgebrek, in Armoë vielen,
Waar aan men hulp bezorgen moet;
Maar ook aan zulken, die in tyden
Van Oorlog meest zyn bloot geſtteld,
En vaak onſchuldig moeten lyden
Des Vyands toomeloos geweld,
Waar door zy Kerk- en Toorendaken,
En Have en Goed, en Huis en Hof
Verliezen, of, door 't Bommenkraaken,
Verbryslen zien tot puin en ſtof.
Zo dat zy niet alleen de rampen
Des Oorlogs, die, in weinig tyds,
Den Ryken doen met de Armoë kampen,
Gevoelen, maar zich wederzydsch
Van dubblen nood zien overrompeld;
Aan d'eenen kant door 't ongeluk,
Dat hen in groote elende dompelt,
Aan d'andren kant door ſmart en druk,
Daar Huis- en Kerken, onmedogend
Vernield, een akelig gezicht
Voor hen zyn, die zich onvermogend
Bevinden tot herbouwensplicht.
Is dan het medely' pryswaardig
In 't algemeen? het is vooral,
Beroond aan zulken, edelaardig,
Die magtloos zyn door 't ongeval.
Opdat en Huis, en Kerk, en Tooren,
Herbouwt voor dien vergaërden ſchat,
Weër ſtaan in luister als te vooren,
En 't ſieraad zyn van Dorp en Stad.
Dan zie ik all' de Burgerſchaaren
In hunn' vernieuwde Kerken treën,
En, juichende, op de hartſtaaren
Den Wierookgeur van Dankbaarheën,
Voor deeze milde giſte, ontſteeken,
Tot Eer' van de Oppermajeſteit,
Die 't krokend Riet niet wil verbreeken,
En vaak genaë, voor ſtraf, bereidt.
Doch had ge, ô NEËRLAND! immer rede
Tot Mededeelzaamheid? het is
In deezen tyd, daar Godt, de VREDE
U ſchenkende, de duiſternis'
Der Oorlogswolken deed verdwynen!
Gy laat ook voor Europa's oog,
Zo als weleër, uw Weldaën ſchynen.
Men ziet hoe Godt uw hart bewoog,
Daar uw gulhartig mededeelen
d'Elendigen tot troost verſtrekt,
't Welk in dit zestal Tafereelen
Zo evenmatig word ontdekt.
I. In 't Eerſte ziet men de *Oorlogswoede*,
Die zich wel zeven jaaren lang
Met bittre Tranenvruchten voedde,
Om met vermaak den ondergang
Der ſterkſte Steden te begluuren,
Terwyl de Bom en Kerk en Huis,
't Geſchut de Wallen en de Muuren,
Zo jammerlyk vernield tot gruis;
En 's Vyands Benden, tuk op plondren,
Een Stad, veeltyds alöm bezet,
Benauwen, in den grond van ondren
Met graven, en van boven met
Een onöphoudlyk vuur te braaken,
Opdat de Vest des te eerder in
Hun macht koome, en zy zich vermaaken,
Met haar te handlen naar hunn' zin.
II Zie hier hoe de arme *Stedelingen*,
Geraakt in 's Vyands macht, hun lot
Betreuren, daar hunn' zuchten dringen
Door 't zwerk tot voor den Troon van Godt!
Terwyl de *Dwinglandy*, gezeten
Met Juk, en Zwaard, en Leeuwenhuid,
Hen dreigt, hoe hy het vry Geweeten
In eerelooze banden ſluit.
III. Doch wyl de Vrede ons weër verkwikte,
Door haare komst uit 's hemels zaal,
En 't all' in voorige orde ſchikte,
Vergeet men ligt een droef onthaal;
En zelf' de lang geleden kwelling
Schynt kort, en ieder is bedacht,
Om, door een gunstige herſtelling,
Te bloeien in zyn voor'ge kracht.
Maar kennende zyn onvermogen,
Men ſpoort de hooge *Machten* aan
Tot een goedgunstig mededogen,
Die, met Nooddruftigen begaan,
't Verzoek toeſtemmen met behaagen;
Gebiën, dat, na de Vredevreugd,
Die last worde algemeen gedraagen,
Terwyl de goddelyke Deugd,
Barmhartigheid, daar zit te pronken,
Die, met de vruchtbre Oranjetak,
Door Godt aan Nederland geſchonken,
Steets huisvest onder 't Staaten dak.
IV. Men kan de blydſchap op het weezen
Der geenen, die den onderſtand
Verzochten en verkregen, leezen;
Terwyl men aan de rechterhand
De *Goedheid* ziet, die, neërgezeten,
Een *Pellikaan* heeft op den ſchoot,
Die zich de borst heeft opgereten,
Om liever, in een' tyd van nood,
Haar Kroost met eigen bloed te voeden,
Dan dat het ſterve van gebrek.
V. Men ziet geleën verlies vergoeden,
Wanneer men op het groot beſtek
Zyne oogen ſlaat, alwaar, in orden,
De Giften, met een bly gezicht,
Gegeeven en Verzameld worden,
En elk voldoet zyn Christen plicht:
Terwyl twee ſchoone Hemelſpruiten,
De *Liefde* en *Mildheid*, die geheel
Der Nederlanden hart ontſluiten,
De beide zyden van 't Tafreel
Verſieren, tot een gunstig teeken.
VI. Zie hier voor 't laatſt d'ontfangen ſchat,
(Waar by zo duidlyk is gebleeken
Hoe elk een groot genoegen had
Om droeve zielen te verkwikken)
Met vreugde optellen, en men ziet
Denzelven tot zyn oogmerk ſchikken;
Terwyl de *Dankbaarheid* zich niet
Onthouden kan haar vreugd te toonen,
En met oprechte erkentenis
De milde Geevers te beloonen:
Een Deugd die ſteets haar eigen is.
ô Loffſlyk voorbeeld, nooit volpreezen!
ô Mededeelzaam Nederland!
Gy weigert, zo als ook voordeezen,
Nooddruftigen geen onderſtand!
Hoe zal het Volk, dat zyne Kerken,
Verwoest door 't oorlogs ongeval,
Herbouwd ziet, uwe Liefdewerken
Met roem verbreiden door 't heelál!
My dunkt ik hoor een reeks van menſchen,
Dien uwe giſte komt te ſtaë,
Uitboezemen hun gulle wenſchen:
„ Dat nooit uw Vryheid onderga!
„ Dat waare Godtsdienst eeuwig bloeië!
„ Dat Konsten, Neering, Koopvaardy,
„ Herleeven! dat de Welvaart groeië!
„ Dat Land en Kerk gezegend zy!
„ Dat nooit de VREE haar aanſchyn wende!
„ Maar dat gy, ſmaakende haar vrucht,
„ Steets blyft een' toevlucht in elende,
„ Voor hem die in Vervolging zucht!

H. VAN ELVERVELT.

Te Amſterdam, by GERRIT BOS en CORNELIS WILT, Boekverkoopers, in de Kalverſtraat, by de Kapel.

RP-P-1910-3634
M 3974
FM 3974

Afb. 17 Henrik van Elvervelt, *Ter gedagtenisse van […] een collecte voor de Land en geloofsgenooten van Bergen op Zoom, Sas van Gent, enz. tot herstelling van hunne schade in den oorlog geleeden, en herbouwing hunner kerken; gedaan op den 16 Juny des Jaars 1749* (Gerrit Bos en Cornelis Wilt 1749). Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-1910-3634. Prentmaker anoniem. Ets, gravure, boekdruk op papier.

Afb. 18 Medaillon 1, detail Afb. 17 Collecteprent Bergen op Zoom Collecteprent Bergen op Zoom

De collecte-uitschrijving en de collecteprent zijn gericht op de dankbaarheid jegens God en op het scheppen van een verplichting aan de slachtoffers vanwege de offers die ze hebben gebracht voor het vaderland. Ze bevatten echter geen humanitaire argumenten en wekken geen compassie op.[49] Compassie-opwekkende verhalen over het leed van de slachtoffers vinden we eigenlijk alleen bij in de veelgelezen ooggetuigenverslagen van het beleg. Een op het leed van de slachtoffers gebaseerde humanitaire compassie kan dus niet uitgesloten worden als geefmotief.

Ook de wekelijkse biddagspreken zullen hun uitwerking op de toehoorders niet gemist hebben. Tijdens de oorlog hadden de biddagspreken doorgaans het karakter van boetepreken waarin de oorlog en de veepest voorgesteld werden als een (verdiende) straf van God. Via boetedoening en vroomheid moesten de gelovigen God tot 'langmoedigheid' zien te bewegen. Na de Vrede van Aken riepen de predikanten hun toehoorders op hun

[49] De in dit proefschrift gehanteerde definitie luidt: argumenten zijn humanitair als deze een psychologische identificatie met lijdende vreemdelingen opwekken op basis van gedeelde menselijkheid en bedoeld zijn om een (solidariteits-)reactie te weeg te brengen omwille van dat lijden (en niet vanwege een gedeeld geloof of andere redenen).

dankbaarheid om te zetten in goede daden.[50] De doopsgezinde predikant Johannes Bremer vergeleek 'Jeruzalem en Sion' met de 'Staet en de kerk'. Zoals God Jeruzalem strafte en weer opbouwde, zo zou ook de Republiek weer welvarend worden mits men God voldoende dankbaarheid betuigde. Barmhartigheid met de oorlogsslachtoffers, de 'uitgeplonderde en berooide steden, dorpen en landeryen' en vooral met 'erbarmelyk Bergen op den Zoom' was een voor de hand liggende manier om die dankbaarheid te tonen.[51]

Sociale geefdruk en kritiek

De collecte werd vrijwel overal in het land op een en dezelfde dag (11 juni) uitgevoerd. De uitvoering verliep echter niet overal vlekkeloos want sommige kleine dorpen waren bij de uitschrijving overgeslagen. In De Lier in het Westland moest, ondanks de geringe verwachtingen van de opbrengst, op 7 juli alsnog worden gecollecteerd.[52] Dit laat zien dat men het belangrijk vond dat landelijke collectes ook daadwerkelijk overal plaatsvonden, tot in de kleinste dorpen.[53] Door de vorm, huis-aan-huis, werd elke inwoner thuis geconfronteerd met een collectant, met uitzondering van Friesland waar, zoals gezegd, in de kerken werd gecollecteerd. De precieze aanpak verschilde van plaats tot plaats, maar uit het Amsterdamse voorbeeld kunnen we afleiden dat het met veel sociale druk gepaard ging. In het pamflet *Texten te Amsterdam gepredikt* kunnen we niet alleen de op de biddag gebruikte Bijbelteksten zien, maar kunnen we ook afleiden hoe de collecte plaatsvond. In elke wijk werd de collecte gedaan door een ouderling en twee diakenen met een deurwaarder, bode of koster als assistent. De opbrengsten werden, net als in 1731, bijgehouden per wijk.[54] Uit het dagboek van De Boer weten we dat de koster of deurwaarder vooruit werd gestuurd om de

---

[50] Bijv. Johannes Bremer, *Het verloste Nederland opgewekt tot een' betaemelyke lof- en dank-betuiging aen den allerhoogsten God, voor den geschonken vrede [...] Uitgesproken den 11 van juny 1749* (Amsterdam: Jacob ter Beek 1749); Gosuinus van Kessel, *Neerlandts Gedenk-Dag ofte historische predicatie betreffende de honderdt-jaarige gedachtenisse van den Munsterschen Vreeden op den jaarlykschen dank- vast- en Beeden-dag, den 13 Maart 1748* (Den Haag: Frededrik Boucquet 1748).

[51] Bremer verwees niet naar de eerste Christenen, vrgl. hst 5.

[52] *NA Staten van Holland/ Gecommitteerde Raden, 3.01.05 Resoluties, inv.nr. 3099, 1749* 30 juni 1749. In 1751 werd ontdekt dat ook sommige polders in Staats-Vlaanderen waren overgeslagen, *Res. SG*, 4 mei 1751, 264–265.

[53] Dit gebeurde eerder ook, bijv. bij de waldenzencollecte van 1731 waarbij door een foute aanschrijving in Spaarnwoude aanvankelijk niet was gecollecteerd, zie hoofdstuk 3.

[54] *Texten, te Amsterdam gepredikt [...] op den 15. Juny, 1749 & Collecte, in de 30 wyken der stad Amsterdam [...] 16. Juny 1749 (Thyspf 14908)* (Amsterdam: Joris vander Woude 1749).

komst van de collecteurs bij elk huis 'geene uitgezondert' aan te kondigen. Het geld moest vervolgens gedeponeerd worden in 'lange linnen zakken, waar aan 2 houte handvadsel waren'.[55] Bij de collecte van 1766 voor Hilversum zou in Amsterdam een vergelijkbare werkwijze gebruikt worden. Daarbij werden met wijknummers gemerkte zakken gebruikt om te controleren of elke wijk wel voldoende gaf.[56] Waarschijnlijk was dat in 1747 ook het geval en was het standaardprocedure. Van controle op de katholieke bijdrage was geen sprake.

Collectes waren in de vroegmoderne tijd zo'n alledaags verschijnsel dat ze zelden vermeld worden in dagboeken. We weten meestal dan ook niet wat gewone mensen er eigenlijk van vonden. Het dagboek van De Boer, dat volgens de titel op eigen 'ooggetuijgenisse' was gebaseerd, laat ons bij uitzondering wel een glimp zien. Zo noteerde hij dat er 'praterijen' waren over de collecte en het uitbundige Haagse vreugdebetoon bij de viering van de Vrede van Aken (afb. 19): [57]

> Algemeenelijk wierd er gezegt: wat hadden de Hagenaars met zo een kostbaar vuurwerk van noden, het welke schatten gekost heeft en in de tijd van een uur en 4 minuten (volgens waarneming van hare koninklijke hoogheijt) in de lugt gevlogen is. Hadden ze het geld dat dit vuurwerk gekost heeft aangewent tot herbouwing van Bergen op Zoom etc en hen beholpen met een partije teertonnen, gelijk de stadt van Amsterdam gedaan heeft, dan behoefden wij daar niet toe te contribueeren.[58]

Dit soort commentaar werd volgens De Boer op de Amsterdamse beurs veel gehoord want 'wie heeft er meer bij den oorlogh laten zitten [i.e. verloren] als de beurs van Amsterdam?' Den Haag had beter een voorbeeld kunnen nemen aan Amsterdam waar men spaarzaam was geweest met de vreugdetekenen, vond De Boer.[59] De Amsterdamse koopman Jacob Bicker

---

[55] *KB Hss. De Boer, Chronologische historie*, 176.
[56] *Ter gedagtenisse voor de burgeren en inwoonderen der stad Amsterdam en derzelver jurisdictie* (Dirk Schuuring 1766) 2. Over deze collecte: hoofdstuk 7.
[57] De Haagse viering is in detail beschreven in *Eur. Merc.*, 1749 dl. I, 285–293.
[58] Met hare koninklijke hoogheid wordt Anna van Hannover bedoeld, vrouw van Willem IV en dochter van de Engelse koning Georg II.
[59] Notities 13 en 16 juni 1749, *KB Hss. De Boer, Chronologische historie*, 175–176; Knuttel, 'Uit het verleden', 258–261.

Raije noteerde het vreugdebetoon en de collecte maar niet de geruchten.[60] Wellicht dat bij De Boer, die als wijnhandelaar actief was op de beurs, zijn eigen geldzorgen meespeelden in zijn kritiek.[61]

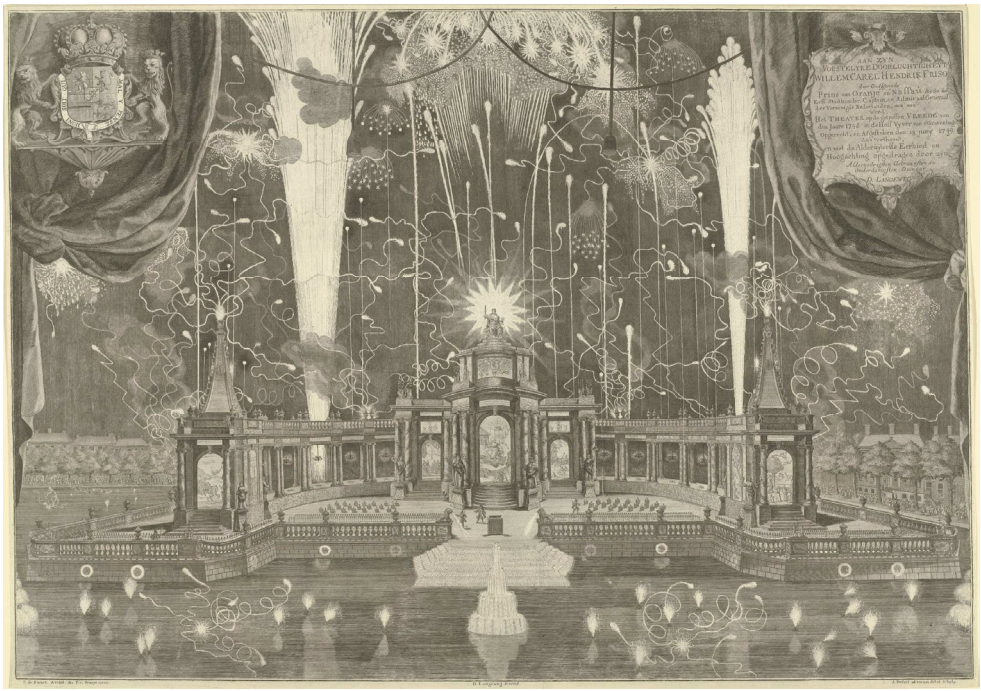

Afb. 19 Iven Besoet, *Vuurwerk te Den Haag voor de Vrede van Aken 13 juni 1749* (1749). Rijksmuseum RP-P-OB-85.622. Ets en gravure op papier.

Hoewel men hier en daar vond dat gewone burgers vanwege de geldverkwisting van 'Den Haag' opdraaiden voor de wederopbouw van Bergen, deden de Amsterdammers toch een flinke duit in de collectezak. Eigentijdse publicaties meldden dat in vijftien Hollandse steden, (de stad) Utrecht 'met de voorsteden', Den Bosch en Breda net iets onder de 200.000 gulden werd opgehaald. Meer dan de helft daarvan werd bijgedragen door Amsterdam (87.602

[60] Machiel Bosman, *De polsslag van de stad. De Amsterdamse stadskroniek van Jacob Bicker Raije (1732-1772)* (Amsterdam 2009) 125. Andere dagboekschrijvers vermeldden de collecte helemaal niet, bijv. *RAA 0850 Collectie Aanwinsten, inv.nr. 41, Bontius de Waal, Joachim, Oorspronck en opkomst der stede Alckmaar [...] tot MDCCLX* (Alkmaar 1760); Lajb Fuks, 'De Jiddische kroniek van Abraham Chaim Braatbard (1740-1752)', *Jaarboek Amstelodamum* 48 (1956) 113–171.

[61] Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, 345–355.

gulden), Den Haag (27.215) en Rotterdam (24.000).[62] In de provincies Zeeland, Overijssel, Utrecht, Friesland en het landschap Drenthe werd tezamen nog ruim 50.000 gulden opgehaald, terwijl de bedragen voor Gelderland, Groningen en de Generaliteit vooralsnog ontbreken of incompleet zijn (Tabel 11).[63] De totale opbrengst lag dus boven de 2,5 ton. Aan de hand van de uitgaven voor de wederopbouw zullen we zien dat het eindbedrag waarschijnlijk de drie ton overschreed – en dus veel hoger was dan tot dusver werd aangenomen.[64] De hoge opbrengst lijkt een indicatie van de betrokkenheid van de donateurs en de effectiviteit van de argumenten.

De wederopbouw

Na een klacht van de Bergense huiseigenaren in december 1749 dat een tijdelijke belastingvermindering niet voldoende geld vrijmaakte voor de herbouw van hun huizen of zelfs maar het schoon maken van hun grond, besloot de Raad van State een financieringsplan te laten opstellen.[65] Nadat het eerste plan te duur werd bevonden, kreeg Jacques le Jeune, plaatsvervangende ontvanger van de verpondingen uit Bergen op Zoom, opdracht een nieuw plan op te stellen 'tot soulaas van de Eigenaaren der geheel geruineerde huisen binnen de Stad Bergen op Zoom'.[66] Le Jeune stelde in overleg met de Raad en de magistraat van Bergen een driejarenplan op voor de wederopbouw onder leiding van een commissie. Deze zou bestaan uit een vertegenwoordiger namens het 'gemene land' die ook de administratie zou voeren (Le Jeune), een lid van de magistraat van Bergen en tenslotte een (gereformeerde) afgevaardigde namens de huiseigenaren. De drie commissarissen moesten een eed van trouw

---

[62] *Order in welke de Omgange geschiet zyn op den 16 Juny, 1749 aan alle de Huyzen binnen Amsterdam, benevens de somme die in elk Wyk zyn gecollecteert (Kn 18239)* (Amsterdam: J. Stanhoffius 1749); *Texten Asd (Thyspf 14908)*.

[63] *Res. SG*, 22 nov, 7 aug, 13 okt 1749 en 8 jan 1750; *NJ*, 1749 dl. 3–2, 772; opbrengst 18 steden: *Texten Asd (Thyspf 14908)*. Bijdrage Baronie van Breda was 5.075 gulden, waarvan het stadsbestuur van Breda 300 gulden doneerde uit de stadskas, Anieta van Geertruy, 'De Baronie in beroering; oorlogswoelingen in stad en land van Breda tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog II (vanaf mei 1747)', *Jaarboek de Oranjeboom* 39 (1986) 136–187, aldaar 175 en noot 112.

[64] Bijv. De Mooij, *Geloof*, 49.

[65] *Res. SG*, 2 dec. 1649.

[66] Ibid., 3 (plan Le Jeune) en 29 juni 1750. Het plan ook in: Scheltus, *GPB 7*, 790–799. De Raad van State had eerder het plan afgekeurd van ontvanger der verpondingen Bergsma als 'zeer bezwaarende voor het Land' en 'difficil in zyne executie'.

aan de Raad van State afleggen en hun uitgaven jaarlijks verantwoorden.[67] Na drie jaar zou de commissie ontbonden worden, zo nodig zou alleen de administrateur in functie blijven. De Generaliteit hield de regie over het collectegeld en de wederopbouw dus in eigen hand.

In het plan werd een aantal regels voor de wederopbouw uitgevaardigd of herbevestigd: huiseigenaren moesten hun erven per september 1750 schoongemaakt hebben op straffe van verkoop ter voldoening van de achterstallige verponding, huizen mochten niet te dicht bij de wallen herbouwd worden vanwege de defensie, om efficiencyredenen moest de herbouw bloksgewijs plaatsvinden en de gilden moesten vreemde arbeiders accepteren. Het fonds was bestemd voor het herstel van huizen en de betaling van de commissieleden (de magistraat uitgezonderd).

Voor de wederopbouw werd 300.000 gulden uitgetrokken. Iets minder dan de helft daarvan kwam uit de collecte, de rest kwam uit belastingmaatregelen (25.000 gulden) en een door de stad af te sluiten lening van 150.000 gulden tegen maximaal drie procent rente (Tabel 10). Het afsluiten van de lening was vrijgesteld van belastingen.[68] Waarschijnlijk stond de Unie garant voor de lening, want de stad had vlak na het Franse vertrek nog tegen vier procent rente moeten lenen in plaats van de gangbare drie procent.[69] De belangrijkste belastingmaatregel was een nieuwe zesjarige vrijstelling (1750-1755) van de verponding voor de onbeschadigde huizen en voor de lichtbeschadigde die op 15 januari een driejarige vrijstelling hadden verkregen (per 1 mei 1747) en vanaf 1750 weer belasting zouden moeten betalen.[70] Daarnaast werd de verkoop van huis of grond vrijgesteld van de veertigste penning en de kosten van 'transport' (i.e. op de verkoop van huizen) werden beperkt tot een derde.

---

[67] Ambtseden waren ingevoerd bij de afschaffing van het verpachten van ambten na het Pachtersoproer van 1747. Pieter Wagenaar, 'Achttiende-eeuwse overheidsfinanciën. Kleine veranderingen met grote gevolgen', in: H. Boels ed., *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850* (Hilversum 2012) 119–135, aldaar 132.

[68] De lening was 'vry van alle belasting, en specialyk van den veertigsten penning voor zoveel die ter zaake van de verbanden […] zoude kunnen in consideratie komen'. *Res. SG*, 10 dec 1750, 828–829.

[69] De Mooij, *Geloof*, 47. Het Hilversumse hulpverzoek uit 1766 (Tabel 14.4) bevestigt deze overheidsgarantie.

[70] '[N]och [uit de] verpondingen, welke van de noch staande huisen en dewelke maar drie jaaren vrydom zyn geaccordeert, geheeven kunnen worden tot en met den jaare 1755 incluis, het welke zal bedraagen *salvo justo* [naar schatting] een somme van' 25.000 gulden, Scheltus, *GPB 7*, 794. Voor de vrijstelling van januari, zie bij noot 21.

Tabel 10. Fondsen voor de wederopbouw van huizen en landerijen, in guldens

	Plan Le Jeune		*Plan okt 1750*
	Bergen op Zoom	**Buiten-poorterij**	**West- en Zuid-kwartier**
Subsidie uit collecte	125.000	6.000	--
Subsidie uit verponding	25.000	9.050	15.957
Lening (tegen 3% rente)	150.000	10.000	17.000
Totaal:	***300.000***	***25.050***	***32.957***

Bron: Res SG, 3 juni (Plan Le Jeune) en 22 okt 1750 (West- en Zuidkwartier)

De eerste twee maatregelen waren giften, maar de lening inclusief de rente (samen 167.000 gulden) moest in 25 jaar door de huiseigenaren worden afgelost, die daartoe jaarlijks drie procent betaalden over hun ontvangen uitkering.[71] Bovendien stonden zij met hun huis, goederen en persoon garant voor de afbetaling. Daarbij werd bepaald dat 'dit verband op het huis' zou gaan boven alle andere hypotheken. Schulden aan geldschieters voor de herbouw gingen dus boven die aan eerdere hypotheekverstrekkers. Het fonds zou in drie termijnen worden uitgekeerd, afhankelijk van de fase van herbouw en na inspectie door de commissie.[72] De uitkeringen begonnen in 1752. Al met al dekte het fonds voor Bergen dus circa 40 procent van de in 1749 door de magistraat opgegeven schade aan huizen (Tabel 9). Het fonds was ongetwijfeld niet voldoende om alle schade te dekken, zelfs als de Bergense schatting aan de hoge kant was.

Voor de Buitenpoorterij, die naar aanleiding van het plan voor Bergen ook meer hulp vroeg, werd een apart fonds gevormd - eveneens uit verpondingsgelden, collectegelden en een lening – van ruim 25.000 gulden, circa 30 procent van de geleden schade. Dit fonds, dat werd beheerd door twee lokale afgevaardigden onder toezicht van Le Jeune, was bedoeld voor de restauratie van gebouwen en het weer in cultuur brengen van landerijen.[73] In 1750

[71] *Res. SG*, 3 juni 1750. Voor de financiële details over de opbouw van het fonds, de uitkering aan gedupeerden en de aflossing, zie bij de resolutie ingevoegde 'Extract nader project tot soulaas van de eigenaaren [...].' Het fonds werd, met 100.000 gulden per jaar, in drie jaar opgebouwd (1751-1753). De lening bedroeg 167.000 gulden; er moest namelijk extra geleend worden omdat de verponding over de jaren 1750 en 1751 maar 8.000 gulden bedroeg en bovendien na-ijlde (de verponding van 1750 kwam pas in 1752 beschikbaar). De lening werd in drie termijnen, tussen 1751 en 1753, opgenomen tegen 3% rente.

[72] Bij oplevering van de eerste verdieping, als het dak erop zat en als het huis bewoonbaar was. Elk stadium werd gecontroleerd door de commissie.

[73] *Res. SG*, 10 juni, 18 sept 1750, 626–628. De lening bedroeg 10.000 gulden tegen 3-3,5% rente en moest vanaf 1754 met 1000 gulden per jaar afgelost worden.

werd alsnog een derde hulpfonds opgericht voor het West- en Zuidkwartier (Tabel 10).[74] Voor het Oostkwartier, dat niet bezet was geweest, werd niets extra's gedaan.[75]

Besteding van het collectegeld

De collecte had, zoals gezegd, meer dan 250.000 gulden opgebracht. Daarvan ging 131.000 gulden naar de herstelfondsen voor particuliere huizen en hoeven in Bergen en de Buitenpoorterij. Herbouw van kerken was volgens de uitschrijving eveneens een belangrijk doel van de collecte. De magistraat van Bergen wilde de Sint-Geertrudiskerk in de oorspronkelijke grootse staat herstellen; de Raad wenste echter een sobere kerk 'zonder opschik en overtollig cieraad' en in verhouding met de actuele omvang van de gereformeerde gemeente.[76] In zijn inwijdingspreek op 15 oktober 1752 vergeleek predikant Janssen, die we hiervoor al tegenkwamen, het herstel van de kerk met de herbouw van de tempel van Jeruzalem en de vlucht van de Bergense protestanten met de Babylonische ballingschap. Hij prees de inzet van de Staten-Generaal, de Raad van State, de prins van Oranje en de gulle 'medevaderlanders', maar kon niet nalaten op te merken dat 'de joden van den nieuwen tempel zeiden: "die dit Huis in zyn eerste heerlykheid gezien heeft, en ziet hoedanig het nu is, dat het zyn [zal] als niet[s] in zyne oogen."' Dat gold volgens Janssen ook voor 'ons tegenwoordig godshuis […] in vergelykinge van het gene, dat het geweest is. Des niettegenstaande is het bequaam om den godsdienst in te konnen verrichten'.[77] De kerk kon er mee door, maar helemaal tevreden was hij dus niet. De aanbestedingen, die op 30 mei 1750 plaatsvonden, zijn een indicatie van de herstelkosten. Voor de kerk en de toren van Bergen kwamen die op circa 50.000 gulden en voor de kerk van Sas van Gent op 40.000 gulden aldus het periodiek *Nederlandsche Jaerboeken*, dat verwachtte dat de totale kosten voor de

---

[74] Het fonds voor het West- en Zuidkwartier werd opgebouwd uit remissie van verponding (75% over 1749 en 25% over 1750-1752) en) een lening van 17.000 gulden ten laste van de eigenaren. Voorwaarde: herbouw binnen 2 jaar en aflossen van de lening binnen 9 jaar. De drossaard en de regenten dienden een financiële verantwoording van de uitgaven in te leveren. Ibid., 5 dec 1749 (verzoek), 22 okt 1750 (besluit).

[75] Ibid., 18 jan 1749, 40–42; *NA Verbaal BoZ*, 15.

[76] De omvang van de gereformeerde gemeente was sinds de zeventiende eeuw aanzienlijk afgenomen. Bij de herbouw werd uiteindelijk uitgegaan van 1400 lidmaten, De Mooij, *Geloof*, 48 (citaat), 236.

[77] Leerrede in Janssen, *De kerk (Kn 18409)*. Esra 6 over de inwijding van de tweede tempel van Jeruzalem was een gebruikelijk thema bij kerkinwijdingen, Jelle Bosma, *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800* (Nieuwkoop 1997) 223.

Sint-Geertrudiskerk wel op het dubbele zouden uitkomen.[78] Zelfs dan zouden de kosten nog niet de helft van de door de magistraat opgegeven schade bedragen. Het uiteindelijk uit de collecte uitgekeerde bedrag is niet bekend, maar moet dus minimaal 90.000 gulden, maar waarschijnlijk veel meer, bedragen hebben (Tabel 11).

Ook Middelburg kreeg een vergoeding van 32.000 gulden voor de opvang van circa 80 kinderen uit het armen- en weeshuis van Bergen op Zoom. De Staten-Generaal stelden als voorwaarde dat dit pas betaald werd na overbrenging van het Zeeuwse collectegeld naar Den Haag. Uitbetaling gebeurde in november 1751 nadat Zeeland instemde met de overdracht van het collectegeld naar de Unie.[79] Omdat het weeshuis in Bergen was geplunderd en de huizen waaruit het (huur)inkomsten kreeg in puin lagen, was aanvankelijk geprobeerd de kinderen door andere gewesten te laten opnemen. Toen dat mislukte kreeg het weeshuis 36.000 gulden uit de collecte, waarvan 6.000 voor de eerste opvang en 30.000 gulden om te beleggen en 'uit de rente het [verloren] inkomen te vinden' voor het toekomstige onderhoud van de kinderen.[80]

Het collectegeld ging echter ook naar andere bestemmingen dan alleen Bergen op Zoom en Sas van Gent waarvan in de collecte-uitschrijving sprake was. Ook andere steden vroegen subsidie voor hun verwoeste kerken of in verband met schulden opgelopen door de bezetting.[81] Lillo verzocht eveneens om vergoeding van de opvang van weeskinderen door Tholen en Vlissingen.[82] Het ging in al die gevallen overigens wel over steden of dorpen in Staats-Brabant of Staats-Vlaanderen. Daarmee bleef de overheid dicht bij de in de uitschrijving gestelde collectedoelen. In elk geval was de besteding in lijn met de publieke opvatting over de collecte. Zo meende de eerdergenoemde Bicker Raije dat de collecte bedoeld was voor verwoeste kerken en huizen in de meest door de oorlog getroffen plaatsen zoals Bergen op Zoom en de vestingstad Steenbergen.[83] De laatste werd in de uitschrijving

---

[78] *NJ*, 1750 dl. 4–2, 771. Dezelfde bedragen bij: *Eur. Merc.*, 1750 dl. I, 286.
[79] 5347:4:4 pond Vlaams, Ibid., 19 nov 1751, 706–708. Zie ook bij noot 96.
[80] *Res. SG*, 22 dec 1749; Scheltus, *GPB 7*, 19 mrt 1750; Ben Deater, 'De evacuatie van de Bergse wezen in 1747', *De Waterschans* 27 (1997) 139–142.
[81] Verzoeken uit Staats-Vlaanderen: Philippine (een verdedigingsfort bij Sas van Gent) en Sint Jansteen (bij Hulst), *Res. SG*, 27 jun 1749, 28 jan 1750. Verzoek magistraat van Axel van 40-50.000 gulden in verband met leningen opgenomen ten behoeve van de Franse bezetters, Ibid., 11 dec 1750. Ook Oudenbosch (in het Oostkwartier) vroeg om 1600 gulden voor reparatie van de kerk, Ibid., 21 dec 1750, 855–856.
[82] Ibid., 27 jan 1751. In de resoluties (van 1751-1753) heb ik hierover geen besluit aangetroffen.
[83] Dagboeknotitie 16 juni 1749, Bosman, *Polsslag*, 125. Zie ook bij noot 39.

niet genoemd. We zullen hierna zien dat ook de Staten van Zeeland meenden dat de collecte-opbrengst voor het herstel van alle vestingsteden was bedoeld en we zagen hiervoor al dat couranten ook Staats-Vlaanderen als doel zagen.

Tabel 11. Collecte Bergen op Zoom, opbrengsten en uitgaven, in guldens

Collecte-opbrengst		Uitgaven uit collecte	
Holland[84]	183.716	Bergen (fin plan voor herstel huizen)	125.000
Utrecht	16.569	Buitenpoorterij (fonds herstel huizen)	6.000
Drenthe	3.014	Geertrudiskerk Bergen (aanbesteding)	50.000
Overijssel	10.464	Kerken Sas (aanbesteding)	40.000
Zeeland[85]	25.900	Kerken Lillo en Liefkenshoek (raming SvZ)	17.400
Friesland	11.707	Middelburg tbv wezen BoZ (opgave SvZ)	32.000
Gelderland	?	Weeshuis Bergen	36.000
Groningen[86]	?	Opvang wezen Lillo	?
Generaliteit	> 8.075		
Totaal:	***261.445***	***Totaal:***	***306.400***

Bronnen collecteopbrengst: Order Omgange 16 juny 1749 (Kn 18239); Texten (Thyspf 14908), Res SG, 7 aug, 13 okt, 22 nov 1749 en 8 jan 1750; NJ, dl. 3-2, juli 1749, 772; Anieta van Geertruy, 'De Baronie in beroering', aldaar 175 en noot 112.
Bronnen uitgaven: zie tekst.

Er ging geen collectegeld naar de herbouw van katholieke kerken. Wel werd het katholieken toegestaan hun kerken op eigen kosten te herbouwen, maar de katholieke kerkenraad van Bergen klaagde in 1759 dat hun kerk na het beleg niet was hersteld vanwege 'desselfs onvermogen'.[87] Katholieken kregen wel andere concessies. Bijvoorbeeld de katholieken in Hulst die door de Franse bezetting financieel aan de grond zaten en vrouwen en kinderen moesten onderhouden wiens mannen en vaders tijdens het beleg waren gesneuveld of gevangengenomen, terwijl 'haare beste [i.e. rijkste] gemeentenaren' waren vertrokken.[88] Zij vroegen daarom ontheffing van de 'redemptiepaght van den stuyver', een

[84] Holland op basis van *Texten Asd (Thyspf 14908)*. Volgens de opgave van ontvanger-generaal Govert van Slingelandt van 1 september bedroeg de Hollandse opbrengst 174.183 gulden plus, niet in een bedrag uitgedrukte, gouden species. *NA GR 3.01.05 inv.nr. 3099*, 7 okt 1749.

[85] 4357 pond Vlaams, omrekenfactor (voor Zeeland) naar gulden 1:6, 'Digitaal Wetenschapshistorisch Centrum. Geld en munten' <http://www.dwc.knaw.nl/biografie/christiaan-huygensweb/eenheden/geld-en-munten/>.

[86] In de stad Groningen werd 3340 gulden opgehaald, aldus *SAVPR 501 Collectie Kluit, inv.nr. 1-11, Jan Kluit, Historische jaerboeken der stad Briel* deel 1, stuk 1, 523. Met dank voor het mogen gebruiken van de ongepubliceerde transcriptie van A.A. van der Houwen en W.J. Paulussen-Nugteren.

[87] *NA Staten-Generaal 1.01.02, inv.nr. 7853 Requesten jun-jul 1759*.

[88] Het is onduidelijk wat hier precies bedoeld wordt: de wezen en weduwen van gesneuvelde katholieken of die van alle gesneuvelde inwoners. De laatste interpretatie is het meest waarschijnlijk omdat Hulst in deze periode een gemeenschappelijke armenzorg voor alle gezindten had, *GAH 003 Parochie van de H. Willibrordus te Hulst* inv.nr. 6.1 Kort historische overzicht van de armenzorg.

vorm van recognitie oorspronkelijk geheven als poortbelasting voor katholieken die buiten de stad ter mis gingen, van totaal 69 pond Vlaams per jaar. Dat kregen ze niet, maar wel kwijtschelding van de restschuld over 1747 en 1748 en reductie met een derde over de daaropvolgende tien jaar.[89]

Ondanks het forse bedrag dat beschikbaar was voor het herstel van Bergen verliep de wederopbouw bijzonder moeizaam. Het fonds kwam pas in 1751 tot stand en een jaar later, drie jaar na de collecte, konden pas de eerste subsidies worden uitgekeerd aan eigenaren.[90] Duidelijk is dat de financiering traag was en tekortschoot.[91] De herstelwerkzaamheden liepen waarschijnlijk door tot in de jaren 1770.[92] Wie niet in staat was zijn huis tijdig op te bouwen of te verkopen raakte zijn huis en grond kwijt, terwijl degenen die daarin wel slaagden langdurig met zware aflossingen werden belast. Het financieringsplan van Le Jeune was alleen bestemd voor de ergst getroffen huiseigenaren. De collecteopbrengsten werden voor circa vijftig procent gebruikt voor het herstel van huizen in Bergen en de Buitenpoorterij, de rest ging naar stedelijke instellingen (kerkgebouwen, het Bergense weeshuis), en naar andere vestingsteden in de Generaliteitslanden.

Samenwerking of gewestelijk particularisme?

De Staten-Generaal eisten dat de collectegelden onder de hoede kwamen van de ontvanger-generaal van de Unie.[93] Zoals de vorige hoofdstukken lieten zien was dit sinds de jaren 1680 bij landelijke collectes gebruikelijk totdat dit in 1731 een breekpunt werd. In 1749 leverde dit geen problemen in de besluitvorming maar wel bij de praktische uitvoering. De Zeeuwse Staten wilden het collectegeld niet afstaan omdat ze daarmee eerst de kosten wilden betalen van het herstel van de kerken van Lillo en Liefkenshoek.[94] Het gewest claimde namelijk de zeggenschap over het herstel van deze kerken en eiste bovendien dat dit uit de collecte zou worden betaald. De Staten-Generaal reageerden op deze 'irregulariteyt' geïrriteerd dat het

---

[89] *Res. SG*, 20 aug 1749, 578–579; 14 mrt 1750, 170.
[90] Ibid., 10 dec, 28 dec 1750.
[91] Resumerend, de schadevergoeding voor huiseigenaren in Bergen bedroeg circa 40% van de geraamde kosten, in de Buitenpoorterij 30%, in het West- en Zuidkwartier 25% en voor de kerk van Bergen 50%. Voor details over reductie van de verponding per huis: Meijer, 'Duizend(en) bommen'.
[92] De Mooij, *Geloof*, 50.
[93] Instructies voor overbrengen geld naar de Unie: *NHA 3701 Ambachtsbestuur Velsen 1415-1813, inv.nr. 556*.
[94] Lillo en Liefkenshoek waren versterkte vestingen aan de Schelde die door de Fransen in 1747 eveneens belegerd, ingenomen en zwaar beschadigd werden.

beter was geweest als dat bij de behandeling van de collecte was aangekaart en niet pas zes maanden na dato. Desondanks gingen ze akkoord met de betaling uit de collecte evenals met de Zeeuwse eis om zelf toezicht op de herbouw te houden, op voorwaarde dat de Zeeuwen het collectegeld meteen zouden afdragen aan de Unie. Dat de Generaliteit op haar strepen stond wat het beheer van de opbrengst betrof, was naar eigen zeggen om precedentwerking met kwalijke gevolgen voor toekomstige collectes te voorkomen.[95] Pas een jaar na de toezegging, in oktober 1751, verklaarden de Zeeuwen zich bereid het collectegeld aan de Unie over te dragen, op voorwaarde dat ook onvoorziene uitgaven nog zouden worden betaald.[96] Kritiek op de Zeeuwse aanpak van de herstelwerkzaamheden leidde tot verder uitstel en op 8 mei 1752 besloten de Staten-Generaal een einde te maken aan 'deese verdrietige saack' zonder dat daaruit consequenties voor de toekomst getrokken mochten worden.[97]

We zouden het Zeeuwse gedrag kunnen afdoen als kenmerkend voor het vroegmoderne particularisme in de Republiek of als gebrek aan solidariteit met de slachtoffers in Staats-Brabant. Maar klopt dat wel? De bestuurlijke situatie in Staats-Vlaanderen was afwijkend van de overige Generaliteitslanden omdat een deel van Staats-Vlaanderen sinds 1588 onder Zeeuws bestuur viel. In de 'acte van committimus' werd het bestuur over het gebied 'gecommitteerd' aan de Zeeuwse Gecommitteerde Raden. Formeel bleef het gebied onder gezag van de Staten-Generaal en voerden de Zeeuwse Raden het beheer uit namens van de Unie, dus zonder tussenkomst van de Zeeuwse Staten onder wie de Raden feitelijk vielen. Deze onduidelijke constructie leidde regelmatig tot bevoegdheidsconflicten tussen de Unie en de Zeeuwse Staten.[98] De Zeeuwse eisen kwamen voort uit hun opvattingen over de bestuurlijke verantwoordelijkheid voor het *committimus* en de gedachte dat de collecte bedoeld was voor kerken in *alle* vestingsteden in de Generaliteitslanden. Het Zeeuwse standpunt was niet onredelijk want ook het *committimus* was onderdeel van de Generaliteit. De Staten-Generaal gingen dan ook vlot akkoord met de Zeeuwse eisen, maar ze hielden wel vast aan de regie over het collectegeld om precedentwerking te voorkomen - wat past in de

---

[95] *Res. SG*, 2 okt 1749, 684–685; 10 en 19 maart 1750, 160, 181–183.

[96] Ibid., 1 en 19 nov 1751. In het antwoord van de Staten-Generaal werd opgemerkt dat ze niet meer gedacht hadden ooit nog een antwoord te krijgen op hun missive van 19 maart 1750!

[97] Eind 1752 was het resterende collectegeld nog altijd niet aan de Unie overgedragen, Ibid., 8 mei, 19 nov, 29 dec 1752. Alle andere provincies brachten hun collectegeld tussen oktober 1749 en maart 1750 bij de ontvanger-generaal.

[98] Daarnaast vielen ook de steden Axel, Terneuzen en Biervliet onder het Zeeuwse *committimus*.

centralisatietendens die ik in ook bij de collectes voor buitenlandse geloofsgenoten constateerde. Het conflict kwam dus veeleer voort uit de, reeds bestaande, bestuurlijke competentiegeschillen tussen de Unie en Zeeland als gevolg van onduidelijke afspraken in de acte van committimus, dan uit gewestelijk particularisme.[99] De overdracht van het collectegeld gebruikten de Zeeuwen louter als drukmiddel. Het feit dat de Zeeuwse Staten bij generale collectes vanaf de jaren 1680 geen probleem hadden met de overdracht van collectegelden en dat de Staten-Generaal de Zeeuwse reactie van 1749 als een irregulariteit zagen, staaft dit.[100]

Conclusie

De Staten-Generaal hadden in feite een dubbelfunctie. Enerzijds waren ze verantwoordelijk voor de defensie. Daaronder viel wel het herstel van de vestingen maar niet het herstel van de vestigingssteden terwijl die, zoals bleek, wel cruciaal waren voor het functioneren van de vesting. Anderzijds waren de Staten bestuurlijk verantwoordelijk voor de Generaliteit en was economisch herstel belangrijk voor hun toekomstige inkomsten. In de historiografie over rampen komt de overheid tevoorschijn als passief en afwachtend.[101] De hulpverlening na het rampjaar 1747 laat daarentegen een heel ander beeld zien, namelijk van een actieve overheid die de hulpactie initieerde en coördineerde. Omdat de Generaliteit in feite een gedeelde verantwoordelijkheid (en zorg) was van alle gewesten en de herstelkosten niet betaald konden worden uit de 'ordinaris' inkomsten van de Unie, kwam het, na de protestbrief van Bergen op Zoom, tot een landelijke hulpactie.

Direct na het vertrek van de Fransen namen de Staten-Generaal zelf het initiatief voor hulp aan de Generaliteit, zoals de petitie van drie miljoen en het eerste noodplan lieten zien. Zelfs de stadhouder kwam op 11 april 1750 in eigen persoon de voortgang van de wederopbouw inspecteren. Daarbij toonde hij niet alleen belangstelling voor de

---

[99] *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden. Tweede deel vervattende eene beschrijving der Generalititeits Landen [...]* (Isaak Tirion 1740) 527–535; K. Heeringa, 'Het aandeel van Zeeland in het bestuur van Staats-Vlaanderen', *Nederlands Archievenblad* 23 (1914) 45–60; Geschiedenis van het Committimus, *ZA 505 Rekenkamer van Zeeland, 'Rekenkamer B', 8. Rentmeester der domeinen en geestelijke goederen over het Committimus, 1585-1794, Inleiding*.

[100] Zie Deel I.

[101] Zie Inleiding.

vestingwerken waarvoor hij als kapitein-generaal verantwoordelijk was, maar ook voor de herbouw van de stad zelf. Willem ging te voet door de ruïnes en toonde zich daarbij 'zeer aangedaan' volgens het bericht in de *Europische Mercurius,* dat verder meldde dat de vele tot tranen geroerde inwoners zich verguld toonden dat zijne hoogheid 'hare puinen quam aanschouwe!'[102] Anders dan veelal wordt gedacht was dus niet koning Lodewijk Bonaparte in 1806 de eerste vorst die in eigen persoon slachtoffers van een rampgebied bezocht, maar Willem IV in 1750.[103] De stadhouder bemoeide zich, anders dan de koning, echter niet met de hulpverlening. Hij was immers geen staatshoofd maar legerleider en de hulpverlening aan burgers viel niet onder zijn bevoegdheid.

Wat beoogde de overheid eigenlijk met de hulp? Werden alle slachtoffers geholpen? We zagen dat alle plannen erop gericht waren de slachtoffers 'ten nutte van het land' weer op de been te helpen. Duidelijk is dat de plannen tot doel hadden de huiseigenaren in staat te stellen hun huizen weer op te bouwen. Zolang het niet om religieuze gebouwen ging maakte de overheid geen onderscheid naar de religie. De hulp, en het collectegeld, kwam dus uiteindelijk terecht bij de bezittende middenklasse (ongeacht hun religie). Naar de armenzorg in de getroffen steden ging geen extra ondersteuning, die bleef een lokale verantwoordelijkheid. Tegelijkertijd was het waarschijnlijk dat met het herstel van de middenklasse de economie weer op gang zou komen en dat ook de armen daarvan zouden profiteren. Ook al mocht er geen overheidsgeld naar stedelijke instellingen, de overheid was wel bereid om er private financiering (collectegeld) voor te gebruiken, zoals voor het Bergense weeshuis en de publieke kerken.

Gezien vanuit het perspectief van de slachtoffers waren er drie argumenten waarom de stad hulp verdiende: de omvang van de schade die bovendien was opgelopen in het landsbelang, de jarenlange trouw van de stad aan de Unie en de (financiële en defensieve) belangen van de wederopbouw voor het vaderland. In feite sprak de stad de Staten-Generaal aan op hun bestuurlijke verantwoordelijkheid voor de Republiek en Staats-Brabant. Hoewel het rekest kort refereerde aan de 'barbaerse en onmenschelijke' mishandelingen die men had doorstaan en daarmee dus een beroep deed op de compassie van de Staten-Generaal,

---

[102] *Eur. Merc.*, 1750 dl. II, 252–253.
[103] Landheer, 'Nederlands eerste nationale collecte'.

gebruikten de stadsbestuurders geen expliciete humanitaire argumenten. Het is duidelijk dat de Staten-Generaal zich door deze argumenten lieten overtuigen. Slachtoffers waren in de Republiek niet zonder invloed.

Alle publicaties rond de viering van de vrede en de collecte (de uitschrijving, het gedicht van Elvervelt, de collecteprent en de couranten) herinnerden de lezers eraan dat de slachtoffers landgenoten waren. Daarmee creëerden zij een nationale 'imagined community'. Dit werd nog versterkt door de slachtoffers voor te stellen als uitermate steunwaardig. Zij hadden zich immers in het belang van het vaderland opgeofferd en verdienden nu de solidariteit van alle Nederlanders. Deze oproep werd verder ondersteund door een beroep op de *algemene* christenplicht tot barmhartigheid en op het eigenbelang van de gevers daarbij. Het appèl op de Nederlandse aard en reputatie op het gebied van liefdadigheid fungeerde als een psychologisch argument dat weigering moeilijker maakte. Economische argumenten kwamen in de uitschrijving en de collecteprent niet voor. De Staten volstonden in de uitschrijving met de hoop dat de 'ingezetenen' de van de vrede 'gewenschte vrugten genieten moge'. Ook vinden we geen humanitaire argumenten terug in direct aan de collecte gelieerde teksten.

De argumenten waarmee potentiële gevers in overheidspublicaties, de collecteprent en de biddagspreken werden geconfronteerd, vertoonden een grote overlap. Het beeld dat van de slachtoffers werd geschapen, had een grote overeenkomst met de beeldvorming over de buitenlandse slachtoffers van geloofsvervolging uit de vorige hoofdstukken: hun nood was niet verwijtbaar en te groot om zelf op te lossen. We zagen bij de waldenzencollectes in de achttiende eeuw dat de gevers zich goede vaderlanders moesten betonen door ruimhartig te geven. In 1749 werd juist benadrukt dat de slachtoffers goede vaderlanders waren:

> De vele noodlydende menschen (zonder onderscheid van religie aan te merken), die op de einden van ons land wonende, den eersten en hevigsten aaanstoot hebben geleeden van den al verwoestenden oorlog! Welke alle 's Lands medeburgers moeten gerekend worden te zyn.[104]

---

[104] Casparus Henricus van Heimenberg, *Vreede en boetbazuin, geblaazen op den dank en biddag, over den vreede te Aken [...] In twee kerkredenen voorgedraagen [...]* (Haarlem: Jan Bosch 1749) 127.

Ook al waren de slachtoffers in het zuiden van de Republiek katholiek, ze waren, zelfs voor de gereformeerde predikant Van Heimenberg, op de eerste plaats landgenoten in nood.

7

Hollandse stads- en dorpsrampen

Bij de ramp van Bergen op Zoom zagen we, anders dan in de rampenhistoriografie vaak wordt verondersteld, een actieve overheid die de geruïneerde stad te hulp schoot. Het kwam daarbij zelfs tot een landelijke actie. Toch was dat een bijzondere situatie omdat het oorlogsschade betrof en de stad van cruciaal belang was voor de toekomstige landsverdediging. Was het optreden van de landelijke overheid bij Bergen op Zoom dan een uitzondering? Hoe de gewesten omgingen met 'gewone' stads en dorpsrampen wordt onderzocht in hoofdstukken 7 en 8. Dit hoofdstuk neemt het noodhulpbeleid van Holland, het rijkste gewest, onder de loep. Een drietal grote branden - in Delft (1654), Strijen (1759) en Hilversum (1766) – zijn als uitgangspunt gekozen. Delft was een stemhebbende stad, Strijen en Hilversum waren plattelandsdorpen, gelegen in ambachtsgebieden onder de rook van de (stemhebbende) steden Dordrecht en Amsterdam. De ambachtsheer van Strijen was een Amsterdamse regent terwijl Hilversum direct onder de Staten van Holland viel. Bovendien verschilden deze plaatsen qua religieuze samenstelling: Delft en Strijen waren voornamelijk protestants, in Hilversum maakten katholieken een groot deel van de bevolking uit. Deze casussen zijn zo gekozen om te onderzoeken of de bestuurlijke positie of de religieuze overtuiging van de inwoners verschil uitmaakte bij de hulpverlening. Na een korte introductie van de casussen is dit hoofdstuk thematisch (per perspectief). Voor het perspectief van de slachtoffers onderzoek ik de hulpverzoeken van de drie stadbesturen. Bij het gewestelijk perspectief zijn de Delftse en Hilversumse casussen leidend en Strijen is het uitgangspunt voor de besluitvorming in de 'gevende' steden over deze verzoeken (derde perspectief). Collecte-uitschrijvingen, pamfletten, prenten en preken zijn de invalshoek voor de manier waarop donateurs overtuigd werden (vierde perspectief). Enkele andere casussen, waaronder De Rijp (1654 en 1657), Terschelling (1666), Schermerhorn (1699), Graft (1705) en Lutjebroek (1763), dienen ter aanvulling en verificatie.

De casussen

De Delftse Donderslag, 12 oktober 1654

Op 12 oktober 1654 ontplofte in het centrum van Delft het 'Secreet van Holland', het gewestelijke kruitmagazijn. De explosie, die volgens eigentijdse berichten tot in Texel te horen zou zijn geweest, veroorzaakte vele doden en gewonden en legde een groot deel van de stad in puin (Afb. 20).[1] Ruim 200 huizen werden weggevaagd, 300 huizen en veel publieke gebouwen – waaronder het stadhuis, de doelen en de gereformeerde kerken – raakten zwaar beschadigd.[2] Alleen de katholieke wijk bleef redelijk ongeschonden.[3] Men vermoedde al snel dat de ramp was veroorzaakt door de onvoorzichtigheid van een commies van de Staten van Holland.[4] Hulp van buren en naburige gemeenten kwam snel op gang.[5] De ramp kreeg direct veel aandacht in de publieke media. Twaalf dagen later kondigde de Delftse Veertigraad een collecte voor de onvermogende slachtoffers af, te houden op 1 november 'met de schaal bij de huijsen binnen dese stad en jurisdictie'.[6] In zijn nog in hetzelfde jaar gepubliceerde preek prees Petrus de Witte de Delftse solidariteit, waarvan hij hoopte dat die navolging zou krijgen in andere steden en provincies. Additionele geefdruk oefende hij nog uit door zijn lezers te herinneren aan de liefdadigheid van 'uwe trouw-hertighe voor-ouders' aan Leiden na het Ontzet (1574).[7]

---

[1] Petrus de Witte, *Delfschen donder-slagh ofte korte aenspraecke aen de bedroefde gemeynte van Delf* (Delft: Ian Pietersz Waalpot 1654) 2–3.

[2] *AD 1 Oud-archief stadsbestuur Delft, inv.nr. 15.1 Resolutieboeken Veertigraad (1566- 4 jan 1650)* 24 oktober 1654. Over de schade: *Brief uyt Delft verhalende de gruwelijke en verschrikkelijke ruine van een groot gedeelte der zelver stad, door het op-springen van het kruyd-huys aldaar. Geschreven den 13. October 1654 (Thyspf 6417)* (Rotterdam: Johannes Naeranus 1654).

[3] Dit leidde tot een katholiek-protestants polemiekje, zie hierover Meijer Drees, ''Providential discourse'', 112.

[4] Bijv. De Witte, *Delfschen donder-slagh*, 38–39.

[5] Ibid., 47–48.

[6] *AD 1 OAD inv.nr. 15.1*, 24 okt 1654; De Witte, *Delfschen donder-slagh*, 49.

[7] De Witte, *Delfschen donder-slagh*, 62–63.

Afb. 20 Gerbrand van den Eeckhout (1621-1674), *Delft na de explosie 1654*. Foto W. Sumowski, en W.L. Strauss. Drawings of the Rembrandt School, Vol. 3 (New York, 1980), via Wikimedia. Opgenomen in Jan Philipsz. Schabaelje, *Historisch verhael* (1654).

Strijen 'door het vyer verteert', 22 mei 1759

Op dinsdag 22 mei 1759 ontstond een grote brand in het dorp Strijen, gelegen in de Hoekse Waard. Al gauw was de oorzaak bekend: 'Men zegt, dat die *ysselyke* brand ontstaan is door *eene verfoeyelyke onvoorzigtigheid* en *onverantwoordlyke agteloosheid* van *eene vrouws-persoon*, die, *pek* smeltende en hetzelve met *krullen* en ligte brand-stoffen aanstookende, is heenen gegaan […]'.[8] De vlam sloeg in de pan en binnen twee uur lag het grootste deel van de, voornamelijk met riet gedekte, huizen in de as. Het vuur was zo intens dat gouden en zilveren munten van de hitte smolten; 'rook en damp' waren in de verre omtrek te zien. Hermannus van Reverhorst, predikant in het naburige dorp Mijnsheerenland, kon ondanks zijn 'lange verre-kyker' vanaf de toren dan ook niets van de brand zien. De volgende dag

[8] Hermanus van Reverhorst, *Stryen door het vyer verteert, voorgestelt in eene kerkelyke reden-voeringe […]* (Dordrecht: Johan Georg Wittich 1759) 24 (cursivering bron).

bezocht hij Strijen waar hij de zondag daarop de prediking hield. Deze preek werd als *Stryen door het vyer verteert* al in juli uitgegeven in Dordrecht en bevat het enige overgeleverde ooggetuigenverslag.[9] Het was een 'zeer bewegelyke predikatie' geweest, aldus de *Nederlandsche Jaerboeken*, het enige periodiek dat uitgebreid verslag van de ramp deed en dat zich daarbij voornamelijk op deze preek baseerde. Een derde van huizen was vernield en zelfs de sluisdeuren waren tot aan de waterspiegel afgebrand.[10] De meeste eigentijdse bronnen vermeldden bovendien dat dit 'niet de minste' huizen waren geweest. De kerk was gespaard gebleven, volgens Van Reverhorst door 'Gods aanbiddelyke voorzienigheid', net als de pastorie, het raadhuis en de huizen ten westen van de kerk (afb. 21). De predikant maande zijn toehoorders niet de eerste steen te werpen want de brand was niet de schuld van de timmermansvrouw maar een vingerwijzing Gods. Vlak na de brand kwamen de eerste hulpacties al op gang vanuit de omliggende dorpen en de stad Dordrecht die wagens met levensmiddelen stuurden om de eerste nood te lenigen. De collecte tijdens de bewogen preek van Van Reverhorst had niet minder dan 123 gulden opgebracht voor de slachtoffers.

Brand in Hilversum, 25 juni 1766

De brand in Hilversum ontstond 'in het huis van een jood, zo men zegt, door het kooken van oly of smeer' en in enkele uren lag ruim de helft van het dorp in de as, zo'n 200 huizen en schuren, de kerk, de pastorie, het gerechtshuis en een aantal 'fabrieken'.[11] De schade werd geschat op 'meer dan zes tonnen gouds'. De ellende was met geen pen te beschrijven berichtte de *Oprechte Haerlemsche Courant* twee dagen later.[12] Het Amsterdamse weekblad *De Philosooph* kwam anderhalve week na de brand met een ingezonden rapportage waarin het 'akelig toneel van verwoesting en elende' beschreven werd. Enige honderden, eens welvarende, mensen waren van 'huis en have, en kleederen, voedzel en dekzel beroofd'. De anonieme ooggetuige, mogelijk de doopsgezinde redacteur Cornelis van Engelen zelf,

---

[9] Ibid., Voorrede en 24-27. Van Reverhorst had, naar eigen zeggen, de tekst binnen een week naar de drukker gebracht.

[10] *NJ*, 1759 dl. 13–1, 687–682; citaat: 681. Verder hele korte berichtjes in: *Leydse Courant (1686-1902)* (Leiden) 29 okt; *OHC*, 27 dec (jaaroverzicht).

[11] Er waren in Hilversum veel weverijen die vooral gericht waren op de Amsterdamse markt.

[12] 'Extract uit een brief van Hilversom van den 26 juny', *OHC*, 28 juni 1766 (citaten). Ineke de Ronde, 'De dorpsbranden van 1725 en 1766', *Hilversums Historisch Tijdschrift 'Eigen Perk'* 35 (2015) 162–177, aldaar 166–167.

memoreerde de onderlinge hulp en de solidariteit tussen de dorpsgenoten waarbij 'de geest van secte en partyschap, welke anders de christenheid zo jammerlyk verdeelt, week voor een menschelyk mededogen, en roomschen en onroomschen beschouwden malkanderen niet anders dan als christenen en medeburgers'. De auteur stak het doel van zijn brief, een collecte voor de slachtoffers, niet onder stoelen of banken.[13] In het dorp stonden tussen 27 juni en 18 september '[collecte]bussen langs de weegen' waarmee 1072 gulden werd opgehaald bij de vele ramptoeristen die het dorp bezochten.[14]

Het perspectief van de slachtoffers: overtuigen overheid

De Delftse burgemeesters dienden al snel een hulpverzoek in bij de Staten van Holland, waarin zij als stemhebbende stad zelf zitting hadden.[15] Zij onderbouwden hun verzoek als volgt. Allereerst werd duidelijk gemaakt dat het kruitmagazijn eigendom van de Staten was en dat de ontploffing te weeg was gebracht door een onvoorzichtigheid van 'deselfs dienaar'.[16] Daarmee werd de verantwoordelijkheid voor de ontploffing – en de schade – expliciet bij het gewest gelegd. Vervolgens werd de 'totale destructie en[de] peuinhoop' in de stad beschreven en het geklaag van de slachtoffers over het verlies van hun dierbaren en bezittingen. De slachtoffers, 'die eerlijcke en welgestelde burgers geweest sijn', waren niet in staat hun huizen weer op te bouwen en ook Delft, 'als sijnde van overlange een afgaande stad', kon dat niet betalen, aldus de burgemeesters die voorzagen dat de bewoners zouden vertrekken als hulp zou uitblijven. Alleen met hulp zou de stad in de toekomst weer kunnen bijdragen aan het 'maintenue van de Staat'. Volgens de burgemeesters had Holland dus niet alleen een morele plicht om Delft te helpen maar ook een economisch belang. De Delftse bestuurders gebruikten het leed van de inwoners niet zozeer om emoties op te roepen als wel om de omvang van de ramp en de hulpeloosheid van de slachtoffers te benadrukken:

---

[13] 'Brand Hilversum. Ingezonden brief van 1 juli', in: Cornelis van Engelen ed., *De Philosooph (1766-1769)* (Amsterdam 1766) 208–216. Over Van Engelen: Visser, 'Verlichte doopsgezinden', 147–148; N.C.H. Wijngaards, *Bloemlezing uit het werk van Cornelius van Engelen (1726-1793)* (Zutphen 1972) 9.

[14] Volgens de boekhouder van de Gecom. Raden Govaerd van der Pot, *SAGV 004 Particulier archief Albert Perk, inv.nr. 99 Stukken betreffende de brand van 1766 en de daaropvolgende collecte, stuk 9 [verder: Collectelijst Pot]* stuk 9.

[15] Rekest is opgenomen in *AD 1 OAD inv.nr. 15.1*, 24 okt 1654.

[16] Cornelis Soetenes, 'commi[e]s' van de Staten van Holland, werd bij naam genoemd als de schuldige.

> […] en niet als klagten gehoort werden van't verlies van de man over sijn vrouw, de vrouwe over haar man, de ouders over hare kinderen, de kinders over haar vader en moeder ende andere nabloetverwanten, behalven dat ontallijcke personen vande welcke de klagten de suppl[ian]ten dagelijcx met tranen in de oogen voorekomen, die eerlijcke en welgestelde burgers geweest sijn, en[de] […] nu van hare tijdelijcke middelen en levensnootdruftigheden ontbloot ende berooft sijn […] en[de] geen gelegentheijt nogte magt hebben, om deselve wederom op te bouwen […].[17]

Het Strijense dorpsbestuur schakelde de hulp van de burgemeesters van Dordrecht in, die zij een concept van hun hulpverzoek voorlegden.[18] De Dordtse bestuurders verzochten schout en schepenen van Strijen het rekest plus een taxatie van de schade op het Dordtse raadhuis persoonlijk te komen toelichten, daarna 'sullende het selve dan *door onse* worden gebragt ter plaatse, daar het behoort'.[19] De Dordtse burgemeesters fungeerden dus als intermediair tussen het dorp en de Staten van Holland. Dat is op zich niet zo vreemd, want de lobby van plattelandsbesturen naar Den Haag verliep vaak via de dichtstbijzijnde stad of de ambachtsheer.[20] In dit geval is er geen enkele indicatie dat de ambachtsheer Mattheus Lestevenon, heer van Berkenrode en oud-regent van Amsterdam, zich het lot van Strijen heeft aangetrokken.[21] Ook financieel lijkt hij de inwoners niet ondersteund te hebben, ook al was

---

[17] *AD 1 OAD inv.nr. 15.1*, 11r–11v.

[18] Het dorpsbestuur bestond uit een schout en zeven schepenen. De laatsten werden gekozen door de Staten van Holland en steeds voor een jaar (vanaf Pinksteren) aangesteld. De schout werd benoemd door de ambachtsheer. De meeste schepenen in 1759-1760 waren afkomstig uit Strijen en 'bouwman' (boer) van beroep. Ook de schout en dorpssecretaris Dirk Cornelis de Quartel (schout van 1751-1772) was in Strijen geboren als zoon van een graanhandelaar. De Quartel bekleedde dezelfde functies ook in het naburige dorp Westmaas Group.

[19] Brief 7 juni: *RAD 615 Gemeente Strijen 1581-1813, inv.nr. 158 [A tm D is mijn nummering]* (mijn cursivering).

[20] Nobel, *Besturen*, 159; A.Th. van Deursen, *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1994) 279–280; Arjan Nobel, ''Elc liep met de zijnen inden hagh'. Hollandse dorpsbestuurders en hun belangenbehartiging bij de gewestelijke Staten, 1568-1700', in: Liesabeth Geevers en Griet Vermeesch eds., *Politieke belangenbehartiging in de vroegmoderne Nederlanden. De rol van lobby, petities, en officiële delegaties in de politieke besluitvorming* (2014) 31–46.

[21] Zijn naam werd, voor zover bekend, eenmaal gebruikt, en wel in een lijst met tien redenen voor de noodhulp (28 juni 1759) voor de advocaat fiscaal en opgesteld door 'AB' (mogelijk de Strijense schepen Bastiaan Ariens de Boer). De tiende reden is dat de Heer van Berkenrode 'zeer aangedaan over mijne en der arme ongelukkigen ingesetene schade' is en dat het 'buiten de gedagte van d'heer Berkenrode' was dat een gunstige beslissing over de hulpaanvraag zou uitblijven. *RAD 615 Gemeente Strijen 1581-1813, inv.nr. 159 [A tm H is mijn nummering]* C. Zie ook noot 94.

hij schatrijk.[22] Wellicht speelde de problematische relatie met het dorp en de baljuw nog steeds of zijn afwezigheid als ambassadeur in Frankrijk.[23]

Volgens het uiteindelijke rekest, dat op 12 juni 1759 door de Staten werd behandeld, bedroeg de schade 330.342 gulden. Van 'het voorheen soo florisante dorp' waren 102 van de 141 huizen door de vlammen verteerd, nog afgezien van schuren en stallen (afb. 21). Daarnaast was er veel schade aan meubilair en was een grote hoeveelheid koren verloren gegaan. Ondanks alle burenhulp dreigden de 'brave en voorheen welgegoede ingezetenen' van het dorp 'van honger en ongemak te vergaan'. De armenkas was ontoereikend en vele inwoners zouden voortaan 'met leedwezen de kost moeten tragten te soeken', aldus het dorpsbestuur, dat daarmee bedoelde dat de inwoners zonder verdere hulp aangewezen waren op de armenzorg of de bedelarij.[24] Vooral het vertrek van de rijken zou nadelig zijn voor ''s Lands Kas' meenden de Strijense bestuurders, die zich dan ook 'ampts- en pligtshalven' genoodzaakt voelden 'de vaderlijke ontferminge' van de Staten in te roepen.[25]

---

[22] In 1743 werd zijn jaarinkomen op circa 50.000 gulden geschat, J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795, 2 dln.* (Haarlem 1903) II, 710.

[23] Over dit conflict: Martine Zoeteman, *Het bestuur van het oostelijk deel van de Hoeksche Waard tussen 1700-1780. Schouten en schepenen van 's-Gravendeel, Maasdam, Puttershoek en Strijen nader bekeken* (Doctoraalscriptie Universiteit Leiden 1994) 49–53.

[24] Deze interpretatie wordt bevestigd door de Staten van Holland in *RAD 955 Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen, inv.nr. 2974 Octrooi Staten van Holland tot vermindering van lasten en het aangaan van een lening door het dorp Strijen [...] 1759* [2].

[25] Rekest Strijen: *NA Raad van State 1.01.19.02, inv.nr. 36 (m 'Strijen') [verder: RvS Strijen]* 1–3.

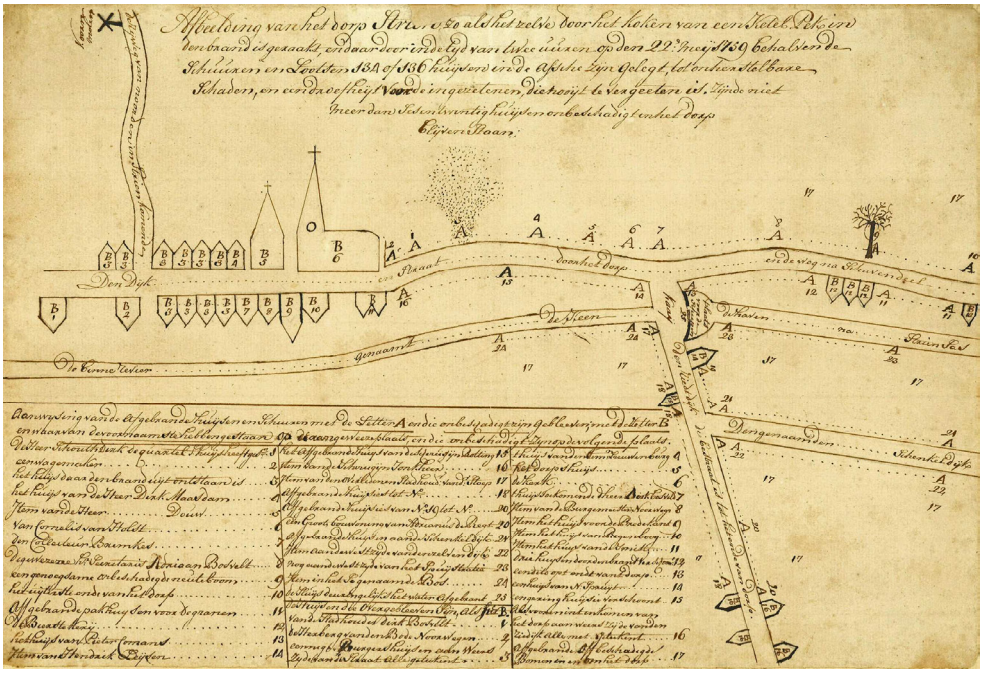

Afb. 21 Schade in Strijen na de brand op 22 mei 1759. Collectie Oudheidkundige Vereniging Het Land van Strijen. Tekening, onbekende maker.

De Hilversumse dorpsbestuurders moeten vrijwel direct een hulpverzoek ingediend hebben want hun verzoek stond 2 juli 1766 al op de agenda van de Staten, een week na de brand en vijf dagen voor het verschijnen van *De Philosooph*.[26] Mogelijk moest het bericht in *De Philosooph* vooral Amsterdamse steun genereren voor het verzoek. Het dorpsbestuur wees er allereerst op dat het dorp een gewestelijk domein was, daarmee implicerend dat Holland de zorg voor het dorp had. Anders dan Strijen, wendde Hilversum zich dus direct tot de Staten, hun ambachtsheren, zonder tussenkomst van een nabije stemhebbende stad. De belangrijkste argumenten waren de omvang van de schade, de armoede waarin het dorp dreigde te vervallen nu 'veele honderde menschen zijn berooft van hunne dagelyksche kostwinning' en dat zij die zonder hulp ook niet zouden kunnen hervatten. De Staten werden, als 'regte Vaders van het Vaderland' die 'niets meer ter harten gaat als de voorstand der waare Gereformeerde Religie', verzocht het dorp weer in staat te stellen om godsdienst,

[26] *Res. SvH*, 560–562.

onderwijs, 'Regt en Policie' naar behoren te bevorderen en de 'noodlydende persoonen in hunne nood' te helpen.[27]

Deze drie hulpverzoeken vertonen opmerkelijke overeenkomsten in de motivering van de hulpvragen. We kunnen daarin vijf, elkaar deels overlappende categorieën onderkennen. De meeste argumenten kwamen ook voor bij andere hulpvragen, zoals na het Engelse bombardement op West-Terschelling (1666)[28] en na de branden in De Rijp (1654 en 1657),[29] Schermerhorn (1699)[30] en Graft (1705).[31]

Als eerste werd steeds de noodzakelijkheid van de hulp benadrukt. Daarbij wezen bestuurders op de omvang van de schade, vaak met vermelding dat juist het meest welvarende deel van het dorp of de stad was verwoest. Ze onderstreepten daarbij steevast het onvermogen van de gemeenschap om de wederopbouw te bekostigen, ondanks alle burenhulp en eigen pogingen daartoe. Dit impliceert dat zelfredzaamheid voorop stond en noodhulp alleen acceptabel was als de gemeenschap, met lokale en regionale hulp, niet in staat was zelf de gevolgen te dragen.

Ten tweede wezen de verzoeken op de trouw van de getroffen plaats aan het gewest, waarmee de slachtoffers zichzelf als goede vaderlanders neerzetten. Dit tweede argument werd vaak gevolgd door een derde categorie argumenten, het lands- of gewestelijk belang van de wederopbouw (en dus van de hulp). Ook deze argumenten vinden we in de verzoeken van alle drie plaatsen. Zo wezen de Delftse magistraten, net als die uit Bergen op Zoom in het

---

[27] Rekest Hilversum: Ibid., 10 sept, 740–742.

[28] 'Octroij voor die Regeeringe op het West eijnde vander Schellingh' van 22 nov 1666, volledig geciteerd in: Anne Doedens en Jan Houter, '1666: De brand van Terschelling en Vlieland. Bijlagen 4-43' bijlage 29 <https://www.annedoedens.com/teksten/> [geraadpleegd 30 juli 2018].

[29] Voor 1654: *RAA 0416 Gemeente De Rijp 1607-1816, inv.nr. 188 Requesten aan de Staten van Holland om financiële bijstand, alsmede om collecte te mogen houde, wegens de grote brand. Concepten 1654.*; voor 1657: *RAA 0416 Gemeente De Rijp 1607-1816, inv.nr. 253 Octrooi SvH loterij, groot f.500.000,-, tbv gereformeerde en doopsgezinde armen*.

[30] Rekest geciteerd bij Werkgroep Schermerhorn, *De grote brand van Schermerhorn 300 jaar geleden. Loterijen, collectes en brandbestrijding op het Schermereiland* (Schermerhorn 1999) 11–12.

[31] *RAA 0418 Banne Graft en gemeente Graft, 1607-1970, inv.nr. 630, stuk: Octrooi Staten van Holland van11 juni 1707*. Hierin het rekest waarin Graft vraagt om 'afslag van de verpondinge voor de afgebrande huijsen' en een loterij naar voorbeeld van Schermerhorn in 1699. Daarnaast werd door Graft in het Noorderkwartier gecollecteerd wat circa 20.000 gulden opbracht. Ook de accreditatie van 1705 vermeldde de grote nood en dat de inwoners zonder hulp 'van honger, kommer en andere ongemacken staen te vergaan', 'Accreditatie van Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier, 6 aug 1705' *RAA 0418 Banne Graft en gemeente Graft, 1607-1970, inv.nr. 630 Eindrekening [...] brand 1705*.

vorige hoofdstuk, op het belang van hun stad voor de landsdefensie en memoreerden Delft en Strijen dat men steeds trouw alle financiële verplichtingen (belastingen, verplichte leningen) was nagekomen. Vaak werd daarbij vermeld dat de getroffen plaats voorheen welvarend – dat wil zeggen belastingbetalend – was geweest. Een gehucht als Graft kon in 1705 echter niet bogen op welvarendheid of zijn belang voor de Hollandse economie. Het dorpsbestuur beklemtoonde daarom dat de inwoners ondanks hun economische neergang van de laatste 40 à 50 jaar 'sekers' niet hadden nagelaten 'met de meeste vaardigheijt [en] yver, alle gemeenelandt gewoone en ongewoone lasten, naar 't uitersten van hun geringh vermoogen, te voldoen'.[32] Kortom, de slachtoffers waren altijd trouwe burgers en goede belastingbetalers geweest. Deze economische argumenten werden nog ondersteund met suggesties dat de verarmde slachtoffers zonder hulp in een zwervend bestaan zouden vervallen om vervolgens in hun thuisstad of elders terug te vallen op de armenzorg of erger, zoals bedelarij en landloperij. Wederopbouw was dus noodzakelijk om de gewestelijke inkomsten veilig te stellen en de sociale rust te behouden. De wederopbouw strekte, om de Rijper vroedschap te citeren, dus 'tot interest ende prejudicie vant gemeen'.[33]

Met argumenten uit de vierde categorie probeerden de bestuurders van getroffen steden of dorpen vertrouwen te wekken in de slachtoffers en de collecte. Daarbij benadrukten zij dat de slachtoffers door het noodlot getroffen waren en dat zij als goede burgers de ondersteuning meer dan waard waren. Alle verzoeken stipuleerden dat de getroffen gemeenschap *als collectief* geen schuld had aan de ramp. In Deel I zagen we dat vervolgde buitenlandse geloofsgenoten moesten bewijzen dat ze geen rebellen waren, maar slachtoffers van religievervolging. Binnenlandse slachtoffers moesten aantonen dat de ramp niet te wijten was aan de gemeenschap, maar veroorzaakt was door de onvoorzichtigheid van een individu dan wel door natuur- of oorlogsgeweld. Door aanvullende maatregelen te suggereren, zoals het voorstel van het Strijense dorpsbestuur om de collecte-opbrengst onder supervisie van de Dordtse burgemeesters te plaatsen, kwamen de slachtoffers nog verder

---

[32] *RAA 0418 Graft inv.nr. 630 Octrooi SvH*. Het dorp Graft 'met Graftdijk en 't Noordeijnde' was 'ontbloot' geraakt van alle koophandel, het inwonertal was sterk afgenomen en het aantal huizen was met 150 verminderd, waardoor de kerken en de 'armenbesorgers' het al voor de brand niet konden bolwerken. Volgens van Deursen begon de economische neergang van Graft zich eind zeventiende eeuw te openbaren en was de brand van 1705 de laatste druppel, Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 10.

[33] *RAA 0416 inv.nr. 188*, 27 feb 1659.

tegemoet aan de zekerheid die overheden (en gevers) wilden over de juiste besteding van hun donaties.

Argumenten van humanitaire aard (categorie 5) kwamen eveneens in alle hulpverzoeken voor. Natuurlijk had men 'menselyk mededogen' en deernis met de arme slachtoffers en stadsbestuurders appelleerden daaraan met voorspellingen dat de slachtoffers zonder hulp zullen vervallen in armoede of van honger zullen omkomen.[34] Deze op zichzelf humanitaire argumenten werden in de stedelijke hulpverzoeken vrijwel altijd direct verbonden aan de noodzaak armoede en bedelarij te voorkomen ten behoeve van 's land financiën en, impliciet, ter voorkoming van sociale onrust. De stadsbesturen gebruikten humanitaire argumenten vooral ter ondersteuning van argumenten uit de vier andere categorieën: als een op zichzelf staand argument speelden ze op bestuurlijk niveau slechts een beperkte rol.[35] Het ligt voor de hand dat stadsbestuurders, die er op uit waren hun verzoeken gehonoreerd te krijgen, deze strategisch formuleerden en dus die argumenten gebruikten waarvan zij verwachtten dat die het gewest zouden overtuigen en dat zij die verpakten in 'ambtelijke' taal waarin voor emoties geen plaats was.

Gewestelijk perspectief

Wat voor hulp vroegen de slachtoffers aan het gewest en welke overwegingen speelden een rol bij de besluitvorming daarover? De hulpverzoeken laten een grote overeenkomst zien in het soort maatregelen waarom slachtoffers vroegen, hoewel ze in de details natuurlijk wel verschilden. Slachtoffers vroegen veelal om een gewestelijke collecte en verschillende belastingmaatregelen, soms aangevuld met verzoeken op het gebied van hypotheken, rente of gegarandeerde leningen. Ook werd wel gevraagd om toestemming voor een loterij voor de slachtoffers, zoals door De Rijp in 1657 en Graft in 1705. Hulpverzoeken leidden doorgaans tot een onderhandelingsproces tussen de getroffen stad en de steden in de Statenvergadering. We zagen dat al bij Bergen op Zoom en ook de afhandeling van het Delftse verzoek is daarvan een goed voorbeeld. De Delftse onderhandelingen zijn bovendien van belang omdat ze inzicht geven in vroegmoderne opvattingen over noodhulp.

---

[34] Zie noten 13 (*De Philosooph* over Hilversum), 17 (Veertigraad Delft), 67 (Gecom. Raden over Strijen).
[35] Zie definitie humanitair in Inleiding.

Ze tonen tevens hoe stadsmagistraten dachten over de bestuurlijke verantwoordelijkheden van het gewest en – met enige voorzichtigheid omdat er sprake kan zijn van bewust overvragen als strategie – welke verwachtingen zij hadden van gewestelijke solidariteit.

Het Delftse verzoek kwam in essentie neer op een provinciale collecte, belastingmaatregelen en versoepeling van de hypotheekregels (Tabel 12). Maar voordat de aanvraag behandeld kon worden, moest er eerst een definitieve, door gewestelijke inspecteurs goedgekeurde, schadespecificatie komen.[36] De Statenvergadering behandelde het Delftse verzoek op 27 november. De gevraagde belastingmaatregelen (punten 2, 3, 7 en 8) moesten eerst voorgelegd worden aan de Gecommitteerde Raden. De overige punten (4, 5, 6) 'toucheerde[n] het interest en de gerechtigeydt van eenighe particulieren' (waren civielrechtelijk) en werden belegd bij het Hof van Holland.[37] Voor het collecteverzoek werd, pas op 21 januari 1655, een aparte commissie ingesteld van vertegenwoordigers van zeven steden. De adviezen van de Raden en de collectecommissie werden op 17 maart behandeld waarna op 24 maart, ruim vijf maanden na de ramp, een besluit werd genomen.[38] De Raden adviseerden vrijdom van verponding op alle huizen (punt 2) voor twee jaar (in plaats van de gevraagde zeven jaar), op voorwaarde dat de collecte kwam te vervallen. De vrijdom van verponding op herbouwde huizen (punt 3) moest beperkt worden tot de standaardvrijstelling van veertien jaar (in plaats van de gevraagde 25 jaar).[39] Met punten 7 en 8 gingen de Gecommitteerde Raden akkoord.

---

[36] *Res. SvH*, 10 dec 1654. Deze controle gebeurde in alle casussen.
[37] Ibid., 408, 426–427, 12 resp. 27 nov, 18 dec 1654, 21 jan 1655.
[38] Ibid., 54–56, hierin ook het advies van de Gecom. Raden.
[39] Deze regeling, die sinds 1623 bestond, was vlak voor de Delftse ramp, op 29 september 1654, nogmaals bevestigd vanwege de actualisering van het verpondingscohier, Ibid., 374–378, 29 sept 1654. De regeling van 1623 hield in dat de Staten de steden toestonden 'nieuwe getimmerten' 14 jaar vrijdom van verpondingen te verlenen (ter stimulering van nieuwbouw). Bij herbouw gold 14 jaar het tarief van het oude huis en daarna pas het (doorgaans hogere) tarief voor het nieuwe huis. J. Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst [...], 3 vols (7 dln.)* (Amsterdam 1760) Vol II, 4213-424; M. van der Pot, 'Verhandeling over de belasting in Holland, bekend onder den naam de Ordinaire Verponding', in: *Staatkundige Academie, verhandelingen over [...] vaderlandse historie en rechten. Eerste deel* (Leiden 1792) 261–390, aldaar 294–300.

Tabel 12. Verzoek Delft, adviezen aan Staten van Holland en concessies, 1655

	Verzoek Delft, 24 okt 1654	Adviezen GR, Cie, HvH	Besluiten SvH
1	Provinciale collecte	GR & Cie: voor 2 jaar (29.495 p jr), (alleen binnen de stad), in plaats van een collecte	Voor 4 jaar (=118.000 gld), in plaats van een collecte
2	Algehele vrijdom verponding voor 7 jaar		
3	Nieuwgebouwde en geruïneerde, nieuw op te bouwen, huizen: vrijdom verponding voor 25 jaar	Gr: 14 jaar (standaardregeling)	Conform advies
4	Idem, remissie van interesten en renten	HvH: bescherming slachtoffers ramp tegen schuldeisers	Conform advies
5	Geruïneerde huizen: uitstel van hypotheekaflossingen voor 3 jaar		
6	Preferentie voor hypotheken voor wederopbouw		
7	'Vervallen huizen': vrijdom 40e penning op hypotheken en bij verkoop, voor 6 jaar	GR: Akkoord	Conform advies
8	Vrijdom impost grove waren voor 6 jaar	GR: Akkoord[40]	Conform advies

Bronnen: AD OAI inv.nr. 15 Res. Veertigraad (verzoek Delft). Advies GR van 16 feb 1655 in Res. SvH van 17 mrt; advies HvH van 18 dec 1654 in Ibid., 8 mei. Res. SvH, 24 mrt 1655 (advies GR/Cie) & 8 mei (advies HvH).

Legenda: GR: Gecommitteerde Raden; HvH: Hof van Holland; Cie: collectecommissie

De Staten namen in hun definitieve besluit de adviezen over, met uitzondering van het advies over de collecte en de algehele vrijdom van verponding (punten 1 en 2). De vrijdom van verponding op alle huizen binnen de stad werd 'mede gelet op de gelegentheydt ende constitutie van des Landts Finantien' vastgesteld op vier jaar.[41] In de kantlijn bij het verslag van 17 maart staat genoteerd dat dit *in plaats van* de collecte kwam 'die daer mede cesseren soude'. Klaarblijkelijk was er weerstand tegen een provinciale collecte en werd die ingewisseld voor een vierjarige vrijdom van verponding op *alle* huizen. Zo meende de Haarlemse vroedschap, die zitting had in de collectecommissie, dat hulp niet uit een collecte maar uit 'de beurse vant gemene lant' moest komen.[42] Dat de collecte gevoelig lag blijkt ook uit een melding hierover in de Delftse Veertigraad op 15 maart:

> Bij den Heere Burgemeester Welhoek geproponeert sijnde of de Heeren Veertigen en[de] vroetschappen niet soude connen goetvinden (vermits tot de collecte aan de Heeren

[40] Zonder verdere restricties maar waarschijnlijk werden alleen grove waren voor herbouw bedoeld.
[41] *Res. SvH*, 24 mrt 1655, 87.
[42] *NHA 3993 Stadsbestuur Haarlem, inv.nrs. 321-433 Resoluties vroedschap, 1579-1813 [verder: Res Vr.]* inv.nr. 334, 1v en 2r, 12 jan 1655.

> Staten van Holland en Westvriesland tot subsidie van de ingesetenen deser stad […] weijnig off geen apparantie was) […] te authoriseren […] dat in plaatse vande collecte de resterende vijff versogte jaren tot innehoudinge vande verpondinge over de stad ende jurisdictie vandien mogte geconsenteert werden.[43]

De Veertigraad gaf daarop permissie de collecte te laten vallen in ruil voor vijf jaar algehele vrijdom van verponding in plaats van de oorspronkelijk gevraagde zeven jaar, die 'bij de gecom[mitteerde] Raden in haar advies was gedifficulteerd'. Deze citaten maken duidelijk dat de Staten weinig trek hadden in een gewestelijke collecte en dat ook de duur van de algehele vrijdom van verponding een punt van discussie was. Als compromis kenden de Staten vier jaar algehele vrijdom van verponding toe en verviel het collecteverzoek. De Raden begrootten dat dit jaarlijks 29.495 gulden zou opleveren, totaal bijna 118.000 gulden, aan nog inbare verponding op onbeschadigde en lichtbeschadigde gebouwen die de stad niet aan het gewest hoefde af te dragen. Over de privaatrechtelijke punten (4, 5 en 6) werd pas op 8 mei 1655 een besluit genomen ook al bracht het Hof al op 18 december een advies uit.[44] De Staten besloten conform het advies dat de slachtoffers bescherming kregen tegen schuldeisers. Daarmee intervenieerden de Staten dus in privaatrechtelijke juridische overeenkomsten tussen huiseigenaren en eerdere schuldeisers.[45]

Alle maatregelen waren er dus op gericht om herbouw te faciliteren en te stimuleren. Voor de Delftse huiseigenaren betekende het plan dat het stadsbestuur geld beschikbaar had voor de herbouw, dat bouwmateriaal voor zes jaar vrijgesteld was van directe belastingen (8) en bescherming tegen schuldeisers (4-6). Voor die huiseigenaren die niet konden of wilden herbouwen werd verkoop goedkoper (7). Als we de belastingreducties voor Delft vergelijken

---

[43] *AD 1 OAD inv.nr. 15.1*, 15v–16r.

[44] *Res. SvH*, 1654, 451; 1655, 175.

[45] Deze resolutie bepaalt dat 1) een getroffen ingezetene die door de ramp (bijna) zijn gehele bezit kwijt geraakt is en die door een crediteur wordt aangesproken ofwel zijn schuld krijgt kwijtgescholden, ofwel een andere billijke regeling aangeboden krijgt, en 2) dat een ingezetene, die geld krijgt om zijn door de kruitramp geruïneerde huis te herstellen en die dat geld ter beschikking stelt aan een minvermogende lotgenoot een hypotheek zal krijgen op het door die minvermogende gerepareerde huis en dat die hypotheek ingeval van executie voorrang zal hebben boven eerder gevestigde hypotheken op datzelfde huis. Het gaat dus over een verzwakking van de positie van eerdere schuldeisers van door de kruitramp getroffen inwoners van Delft, zodat de laatsten als gevolg van de kruitramp niet failliet zullen gaan. We zagen iets vergelijkbaars al bij Bergen op Zoom.

met die voor het dorp De Rijp na de zware brand eerder dat jaar (Tabel 13), valt op dat beide plaatsen vergelijkbare belastingconcessies kregen.[46] Delft kreeg door de *algehele* vrijdom van verponding wel een veel grotere subsidie dan De Rijp.[47] Ook spraken de Staten in het geval van Delft geen steun uit voor stedelijke collectes, wat weer wel gebeurde voor Hilversum, Strijen en Schermerhorn.[48] Het punt is niet de omvang van de steun maar dat de Staten dorpen en steden op vergelijkbare wijze behandelden. Het beleid gold iedereen, maar de exacte maatregelen werden bepaald door het onderhandelingsproces en de omstandigheden.

Tabel 13. Verzoek van en concessies De Rijp, 1654

	Verzoek kerkenraad De Rijp 1654[49]	**Octrooi Staten van Holland, 7 mrt 1654**
1	Herstel kerk, predikantenhuis, schoolhuis, weeshuis op kosten SvH	Afgewezen. Later (juli 1655) alsnog 4000 gulden.[50]
2	Vrijdom hele en halve verponding op herbouwde huizen voor 30 jaar	Vrijstelling voor 14 jaar
3	Vrijdom 40e penning op 'transport' [van huizen] en hypotheken voor 30 jaar	Vrijstelling voor 14 jaar
4	Vrijstelling impost grove waren voor 30 jaar	Vrijstelling voor 6 jaar
5	Vrijdom op consumptiemiddelen	Afgewezen

Bronnen: Verzoek De Rijp in RAA 0416, inv.nr 188, inv.nr. 253 [octrooi SvH 1654 en gift in RAA 0416, inv.nr. 253 [stukken 10 en 16].

[46] De brand in de nacht van 6 op 7 januari in de Rijp had alle publieke gebouwen, behalve het raadhuis, en meer dan 500 van de 'beste huijsen aldaer totte de gront toe geruijneert', aldus het hulpverzoek. *RAA 0416 inv.nr. 188*, inv.nrs 188 en 253 [Octrooi SvH, 7 mrt 1654].

[47] Na de tweede brand in 1657, waarbij zo'n 70 woonhuizen verloren gingen, kreeg de Rijp opnieuw dezelfde concessies als in 1654 plus toestemming om een loterij te houden. Op 23 mei 1659 kreeg het dorp nogmaals 4000 gulden subsidie voor het herstel van publieke gebouwen. Octrooi 27 dec 1657 Ibid., inv.nr. 253 [stuk1]; Ibid., inv.nr. 188, 5. Mogelijk werd deze subsidie betaald uit het kerkelijk comptoir, maar dit wordt niet vermeld bij W. van Beuningen, *Het Geestelijk Kantoor van Delft. Eene bijdrage tot de geschiedenis der geestelijke goederen en van den vroegeren kerkelijken toestand van onderscheidene gemeenten in een gedeelte van Holland* (Arnhem 1870).

[48] Dat sluit niet uit dat in de buurt van Delft toch gecollecteerd werd, steden en dorpen waren hierin immers autonoom. In Leiden, Haarlem, Amsterdam en Alkmaar zijn geen lokale collectes voor Delft aangetroffen.

[49] De kerkenraad vroeg niet om een gewestelijke collecte, maar benaderde collega's in de buurt voor kerkelijke collectes.

[50] Het verzoek van De Rijp om herstel van de publieke gebouwen op kosten van Holland werd afgewezen. Daarop initieerde de gereformeerde kerk van De Rijp alsnog stedelijke collectes. Uit een brief ter begeleiding van de collecte-reis van predikant Petrus Prillinius blijkt dat de Staten na herhaalde verzoeken alsnog een bedrag schonken, maar 'considereende de swaare lasten daar tgemeene lant in vervallen is ende schaarsheijt vander selfs finantien niet meer als een somme van 4000 gulden', *RAA 0416 inv.nr. 188*, inv.nr. 253 [stuk 16], juli 1655. Van Beuningen vermeldt deze gift niet, maar zijn boek bevat geen volledig overzicht van alle giften uit het comptoir, Van Beuningen, *Geestelijk Kantoor Delft*.

De noodhulp aan De Rijp en Delft werd dus betaald uit de toekomstige bijdrage van de getroffen plaats aan de gewestelijke belastingen, maar ook deze vorm van noodhulp ging uiteindelijk toch ten koste van de 'gemene beurse van 't land'.[51] Helaas geven de bronnen weinig uitleg over de afwijzing van de collecte, maar het ligt voor de hand dat de hoge belastingdruk, de slechte economische situatie en de 'schaarsheijt vander selfs finantien' na de zojuist beëindigde Engelse Oorlog (1652-1654) van invloed waren.[52] Maar behalve de economische toestand en de beperkte financiële armslag, konden bij de besluitvorming over noodhulp ook andere overwegingen meespelen, zoals blijkt uit de afwikkeling van het Hilversumse hulpverzoek een eeuw later.

Het Hollandse noodhulpbeleid

Het Hilversumse hulpverzoek van 1766 bestond uit een vijftal onderdelen (Tabel 14). Ten eerste een provinciale collecte onder alle ingezetenen voor de 'noodlydende inwoonders van Hilversum'. Ten tweede het herstel van de kerk, de toren, de pastorie en het recht- en schoolhuis uit ''sLands Middelen' zoals volgens de Hilversummers in 1618 (!) ook voor Laren was gedaan. Vervolgens een aantal belastingverminderingen en, ten vierde, autorisatie voor een lening om eigenaren van afgebrande gebouwen tegemoet te komen, ten laste van Hilversum maar 'onder garantie van de Staten' zoals 'in 1750 voor Bergen op Zoom'. Tot slot verzocht het dorpsbestuur om de benodigde aanbevelingen gratis te verstrekken.[53] De Staten besloten advies te vragen aan de Haagse Gecommitteerde Raden die bovendien werden geautoriseerd alvast maatregelen te nemen in lijn met wat 'in een soortgelijk geval', bij de brand in Strijen zeven jaar eerder (Tabel 15), was gedaan maar, zo voegden de Hoogmogenden eraan toe, 'met de minste ondienst van 's Lands Finantie'.[54]

---

[51] In Holland werd de verponding 'gecollecteerd' door stedelijke functionarissen aan de hand van kohieren waarin per perceel het te betalen bedrag was opgenomen. Geïnde verpondingen werden afgedragen aan de gewestelijke ontvanger-generaal. R. Liesker en Wantje Fritschy, *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden, dl. IV: Holland (1572-1795)*. RGP KS 100 (Den Haag 2004) 59.

[52] E.H.M. Dormans, 'De economie en de openbare financiën van de Republiek', in: J.Th. de Schmidt e.a. eds., *Van tresorier tot thesaurier-generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager* (Hilversum 1996) 89–110, aldaar 103. Citaat is uit het antwoord van de Staten op het hulpverzoek van De Rijp, zie noot 50.

[53] Het verzoek integraal opgenomen in: *Res. SvH*, 740-743 (10 sept 1766). Dit is een uitgebreidere versie van het verzoek in Ibid., 2 juli 1766, 560–562.

[54] *Res. SvH*, 2 juli 1766, 560–562.

Het advies over de collecte voor Hilversum werd op 4 juli al afgehandeld.[55] De Raden waren van mening dat de ramp compassie vereiste en maakten geen bezwaar tegen een beperkte en kortdurende vermindering van de belasting op consumptie zoals ook aan Strijen was toegestaan. In beide gevallen ging het om subsidie op graan.[56] Omdat er nog onduidelijkheden waren over de schade en de omstandigheden van de ramp kon nog geen definitief advies uitgebracht worden, alleen het collecteverzoek duldde geen uitstel omdat daarvan 'meerder vrugt nu, als na verloop van tyd, is te verwagten'. Met andere woorden, de Raden veronderstelden dat een collecte vlak na de brand, dus op het hoogtepunt van alle publiciteit daarover, meer zou opbrengen en dus een minder grotere aanslag op de algemene middelen zou betekenen. Toch moest een generale collecte voor Hilversum worden afgewezen omdat de Staten daartegen bij Strijen 'met reede swaarigheid' hadden gemaakt. Helaas zijn de redenen daarvan niet vermeld in het advies of het besluit over de Strijense collecte.[57] Wel mocht het Hilversumse stadsbestuur, net als indertijd dat van Strijen, die steden in Holland benaderen 'alwaar sy sullen oordeelen sulks met vrugt te kunnen doen'. Verder stelden de Raden voor het collectegeld onder gecombineerd toezicht te plaatsen van henzelf en de burgemeesters van Amsterdam, de dichtstbijzijnde stad.[58] De Staten namen de adviezen over, maar belegden het toezicht alleen bij de Raden, die er bovendien op moesten letten dat de collectanten alleen bescheiden reis- en '[ver]teerkosten' zouden krijgen.

Na terugkomst van hun reces, bespraken de Staten op 10 september het definitieve advies van de Raden - en dan met name de schadevergoeding (Tabel 14). De opgegeven schade aan huizen en goederen was ruim 360.000 gulden, waarvan 200.000 aan particuliere huizen. De Raden, die een eigen inspecteur naar Hilversum hadden gestuurd, koesterden echter 'sterke vermoedens' dat men daarbij niet 'ter goeder trouw' had gehandeld.[59] Hilversum had 220 verbrande gebouwen opgegeven, de inspecteur hield het op slechts 153. Desondanks was de verwachting dat de schade aanzienlijk was.

---

[55] Opgenomen in Ibid., 570-572 (4 juli 1766).
[56] Tabel 14 punt 3.5; Tabel 15 punt 1a.
[57] Resolutie over Strijen: *Res. SvH*, 21 juli 1759; advies Gecom. Raden: *NA RvS Strijen*, 3–9.
[58] De distributie van het collectegeld en de lening voor Strijen werd belegd bij de Gecom. Raden en de Dordtse burgemeesters, zie Bijlage III. Vrgl. Nobel, *Besturen*, 158–159.
[59] De schade-opgave was 360.811 gulden, exclusief de schade aan de kerk en het kerkhof. De predikant claimde zijn schade van 10.000 gulden niet. *Res. SvH*, 746, 10 sept 1766.

Tabel 14. Verzoek adviezen en concessies Hilversum, 1766

	Verzoek Hilversum	Advies Gecommitteerde Raden, 4 juli (collecte) & 10 sept. Besluit Staten van Holland conform advies.
1	Provinciale collecte 'onder alle ingezeetenen van den lande'	Afgewezen; Wel: steun voor stedelijke collectes (conform Strijen 1759)
2	Herstel & onderhoud publieke gebouwen uit gemene landsmiddelen tbv 'Godsdienst, schooldienst, regt en policie' (zoals in 1618 voor Laren)	Afgewezen; Wel: subsidie van 10.000 gld uit 'comptoir van de kerkelijke goederen en inkomsten'.[60] Voor de rest: lening
3	Belastingmaatregelen: *Voor verbrande panden*: 1. Afschrijving van *verschuldigde* belastingen (verponding en van de 100e & 200e penning (i.e. buitengewone verponding)) 2. Vrijdom van ordinaris en extraordinaris verponding voor 20 jaar 3. Vrijdom van Graaflijkheids cijnzen, renten, recognitiën, tollen 4. Vrijdom van impost op de waag en grove waren, alsmede voor de benodigde zegels (mits herbouw met 'aarde [dak]pannen') *Voor verbrande percelen:* 5. Vrijdom van ''sLands middelen'	*Voor verbrande panden*: 1. Vrijstelling van ordinaris & extraordinaris verponding over 1765 en 1766 (totaal: 1870 gld) 2. Akkoord (1767 t/m 1786, totaal 24.368 gld), (conform Strijen) 3. Vrijdom tollen voor bouwmateriaal 4. Vrijdom grove waren voor herbouw *Voor verbrande percelen:* 5. Vrijstelling quotisatie van gemaal voor degenen die noodgedwongen moeten inwonen (i.e. brood tegen ca 1/3 vd gewone impost) van 1 juli 1766-1 juli 1767
4	Verzoek om lening met 'matige interest' te mogen afsluiten onder garantie van de SvH (zoals in 1750 voor Bergen op Zoom)	Akkoord, tegen max 3-3,5% rente tlv degenen die daarvan profiteren (i.e eigenaren herbouwde huizen)
5	Aanbevelingsbrieven SvH zonder 'het klein zegel' (zonder belasting)	Alleen octrooi lening gratis

Bronnen: Verzoek Hilversum zoals opgenomen in Res. SvH, 740-743 (10 sept); adviezen Gecommitteerde Raden en besluiten Staten van Holland in Ibid, 570-572 (4 juli) en 743-756 (10 sept).

Dit advies toont hoe men indertijd dacht over schade(vergoeding). De Gecommitteerde Raden meenden dat men zich, ondanks alle compassie met de slachtoffers, moest houden aan 'de gronden en maximes, welke *van ouds her en altoos'* in acht zijn genomen. Die luidden dat schade door brand of andere ongelukken aan huizen en goederen 'eenig en alleen' voor rekening komt van de eigenaren, zonder recht op vergoeding 'tot laste van den lande'.[61] Ten tweede, mogen belastingen niet gebruikt worden om daaruit 'gratificatien of dedommagementen te accordeeren aan soodanige die door brand schaade hebben geleden, waarom [daarvan] ook in de registers van U. E. Groot Mogenden seer weinig voorbeelden worden gevonden', aldus de Raden. En in die gevallen was nooit meer toegestaan dan een

[60] Bevestigd bij Van Beuningen, *Geestelijk Kantoor Delft*, 25.
[61] Het advies is opgenomen in *Res. SvH*, 10 sept 1766, 743-756 (mijn cursivering).

‘remissie van het geene sy weegens ‘slands lasten verschuldigt waaren of ook wel vrydom van deselve voor eenige jaaren voor het toekomende’. Alleen in het geval van Strijen was een extra bedrag (van 58.250 gulden[62]) gegeven voor de aflossing van de lening, maar dat was een uitzondering en moest niet nagevolgd worden om geen ‘voor de finantien van U Edele Groot Mogenden soo schadelyke grond voor volgende gevallen te leggen’. Kortom, precedentwerking moest voorkomen worden. Alleen (beperkte) belastingvrijstellingen mochten worden verleend, maar geen schadevergoeding of giften. Ter ondersteuning verwezen Raden naar eerdere branden, zoals die in Hilversum in 1725 waarbij ook geen collecte of gratificaties waren toegekend en Geervliet in 1743, waarvoor helemaal niets was gedaan.[63] In overeenstemming met deze opvattingen beperkten de Raden hun advies tot een aantal belastingmaatregelen, met als belangrijkste de vrijstelling van ordinaris en extraordinaris verponding van afgebrande huizen voor twintig jaar zoals Strijen, wat meer was dan de standaardregeling. Daarnaast adviseerden ze vrijdom van tollen en imposten op bouwmaterialen mits men de huizen herbouwde met dakpannen in plaats van riet en een kortdurende vrijstelling van belasting op het gemaal, dus een lagere broodprijs voor degenen die hun huis verloren hadden en bij anderen moesten inwonen.

---

[62] Tabel 15, punt 1b. Dit was de totale remissie van ordinaris verponding over 10 jaar, Ibid., 21 juli 1759, 887.

[63] Brand Hilversum 30 april 1725: Ibid., 16 mei, 20 juli 1725. De Staten wezen het Hilversumse collecteverzoek direct af, zonder advies van de Gecom. Raden in te winnen. Dat deden ze wel over de belastingreducties (op turf, kolen, zout en zeep). De reden voor de afwijzing werd helaas niet vermeld. Bij Geervliet beperkte de hulp zich tot herstel van de pastorie op kosten van de Staten. De zittende predikant werd vrijgesteld van huur, maar er was geen compensatie voor andere slachtoffers, Res SvH 25 sept 1743, Cornelis Cau e.a., *Groot Placaet-boeck [Staten Generael, Staten van Holland, Staten van Zeeland] 1658-1797, 10 dln.* (Den Haag 1658) Dl VII, 680-691.

Tabel 15. Verzoek en concessies Strijen, 1759

	Verzoek Strijen	Advies Gecommitteerde Raden van 2 juli, ongewijzigd overgenomen door Staten van Holland op 21 juli 1759
1	t.b.v. 'behoeftige ingezeetenen': a. Vrijdom impost op het gemaal en de consumptiemiddelen Òf b. Subsidie uit de ordinaris verpondingen van de landerijen onder de jurisdictie van Strijen	a. 50% reductie op de belasting op rogge voor de allerarmsten (naar oordeel van de schout, gerecht en belastinggaarder) tot 31 december 1759 b. 1) Lening voor de wederopbouw van 50.000 gld, t.l.v. Strijen, tegen max 3%, vrij van 100e en 200e penning (totaal incl. rente: 58.250 gulden) & 2) Subsidie uit verponding voor 10 jaar (totaal 58.250 gulden) voor aflossing van de lening c. Vrijdom 40e penning op verkoop huizen en erven
2	Gewestelijke collecte	Steun voor stedelijke collectes, mits betreffende stadsbesturen instemmen
3	Vrijdom impost op middelen voor wederopbouw van huizen	Akkoord voor huizen en schuren (geen termijn), mits herbouw met dakpannen
4	Vrijdom alle verpondingen voor 25 jaar	Vrijdom verponding op huizen die worden herbouwd voor 20 jaar miv 1760

Bronnen: Verzoek Strijen en advies Gecommitteerde Raden opgenomen in NL-HaNA Raad van State 1.01.19.02 inv.nr. 36 (m 'Strijen'); besluit Staten van Holland: Res SvH 886-890 (21 juli 1759).

De Raden hadden inmiddels ook de regels ten aanzien van de publieke gebouwen nageplozen en vastgesteld dat deze sinds 13 april 1584 'onder den bedryve van het dorp' vielen. Dat Hilversum rechtstreeks onder de Staten van Holland viel, veranderde daar niets aan, aldus de Raden. In de resolutie van 1584, opgesteld omdat de vele verzoeken om kerkherstel een algemene regel vereisten, kregen 'wethouderen' permanent toestemming om de middelen voor kerkherstel te heffen onder de ingezetenen, daarvan 'egeene uytgesondert'.[64] Dat betekende dus dat leden van andere religieuze gezindten ook moesten meebetalen aan het herstel van gereformeerde kerken. De achterliggende gedacht was hoogstwaarschijnlijk dat gereformeerde kerken ook een aantal publieke functies vervulden, zoals dopen, trouwen en begraven, en dat kerkgebouwen eigendom waren van de civiele overheden. Ook hadden de Raden in de resoluties van 1618 niet teruggevonden dat de Larense kerk op gewestelijke kosten was hersteld, zoals het Hilversumse bestuur had beweerd. Maar omdat de Staten in uitzonderlijke gevallen hadden bijgedragen aan kerkherstel uit 'het comptoir van de kerkelijke goederen en inkomsten', de na de Reformatie

[64] *Res. SvH*, 203, 218, 222 ('generale acte') 11 en 13 april 1584.

genaaste katholieke kerkgoederen, adviseerden de Raden een subsidie van 10.000 gulden voor de kerk, de pastorie, het schoolhuis en een tijdelijke kerkloods.[65] Voor de rest van de kosten moest Hilversum een lening afsluiten tegen niet meer dan 3-3,5 procent aldus het advies en de herbouw moest onder toezicht van de Gecommitteerde Raden worden aanbesteed en uitgevoerd.[66]

Ook in de Strijense casus deden de Raden een duidelijke uitspraak, namelijk dat de 'menschelijkheid' vereiste dat men de slachtoffers tegemoetkwam, maar dat ook voorkomen moest worden dat degenen die niets of bijna niets hadden verloren profiteerden van de maatregelen.[67] Noodhulp was dus alleen bedoeld voor slachtoffers die niet bij machte waren zichzelf te helpen. In de praktijk bleek de morele druk zo hoog dat sommige inwoners, bijvoorbeeld in Strijen en Hilversum, van hun claim afzagen ten gunste van hun armere stadsgenoten.[68] Onduidelijk is echter in hoeverre dit 'altruïsme' ook beïnvloed werd door de verplichte eed bij de definitieve schade-inventarisaties:

> [omdat] die [schadeopgave] onder eede moetende geschieden, sijn genoegzaem alle de ingezetenen [van Strijen] even scrupuleus geweest om hunne schade na de opregte waarde te begrooten en hebben, tot geruststelling van hun geweeten, geprefereert deselve minder op te geven als sij anders ter goede trouwe en als eerlijke luiden souden hebben konnen doen.[69]

De eed had dus het effect dat iedereen nog eens goed naar zijn opgave keek en wellicht dat vermogende slachtoffers hun claim introkken. De tweede schade-opgave was ruim 160.000

---

[65] Bevestigd bij Van Beuningen, *Geestelijk Kantoor Delft*, 205.

[66] Hiertoe heeft Hilversum obligaties uitgegeven à 12.000 gulden. De herbouwkosten bedroegen ruim 22.000 gulden. *Res. SvH*, 30 juli 1767; *SAGV Collectelijst Pot*, stukken 16 en 21.

[67] Missive Gecom. Raden, 11 juni 1759 *Res. SvH*, 683–684.

[68] *RAD 3 Stadsarchieven, inv.nr. 853 Resoluties Burgemeesters Dordrecht 1759-1761* inv.nr. 183, 81r; *SAGV 039.1 Archief [...] hervormde gemeente Hilversum, inv.nr. 72 A Octrooi van de Staten van Holland en Westvriesland d.d. 7 november 1766*. Zie ook noot 59. Ook bij de brand in het Overijsselse Hardenberg (1708) zagen twee personen, waarschijnlijk burgemeesters, af van schadevergoeding, D. Hesselink-Zweers, 'Brand in de Stad Hardenberg', *Rondom den Herdenbergh. Tijdschift Historische Vereniging Hardenberg en Omgeving* 25 (2008) 2–16, aldaar 8. Zie hoofdstuk 8.

[69] *NA RvS Strijen*, 1, behandeling rekest 13 juni; Burgemeesters Dordrecht aan Gecom. Raden, *RAD 3 inv.nr. 853*, 81v-r, 4 juni 1760. De verplichte eed leverde massaal protest op, *RAD 615, inv.nr. 158*, stuk A, sept 1760. Meer detail in Bijlage III.

gulden, ongeveer de helft van de eerste raming van het Strijense dorpsbestuur in hun rekest van juni. Het is onduidelijk of de eerdere opgaven frauduleus waren, zoals de Gecommitteerde Raden meenden, of te goeder trouw zoals de Dordtse burgemeesters dachten.

Wat leren deze casussen ons over het Hollandse noodhulpbeleid? Allereerst kunnen we vaststellen dat er geen sprake was van een beleid in de zin van de verwezenlijking van vooraf gestelde doelen maar van een op basis van precedenten tot stand gekomen politiek. Omdat er sprake was van enkele vaste uitgangspunten en omdat eerdere besluiten door de overheid zelf werden beschouwd als 'maximes' (stelregels) voor volgende beslissingen, beschouw ik dit toch als een vorm van beleid.

De casussen laten zien dat slachtoffers alleen op hulp konden hopen als de lokale gemeenschap niet in staat was zichzelf te helpen en alleen de allerarmste slachtoffers kwamen in aanmerking. Het ging daarbij wel om verarmde huizenbezitters, dus de stedelijke middengroep, en niet om armen die op de bedeling waren aangewezen. Overheden namen verschillende maatregelen ter preventie van fraude, want het was een 'ruchtbare en zeer bekende zaak' dat degenen die zichzelf konden redden niet mochten profiteren.[70] Zo stonden de Staten geen belastingverlaging op consumptiemiddelen toe, controleerden ze schade-opgaven en stelden ze de besteding van hulpfondsen onder curatele. Zelfredzaamheid was dus het eerste beleidsuitgangspunt.

Het tweede uitgangspunt was dat noodhulp alleen werd gegeven als die strookte met het gewestelijk belang. Niet voor niets werd bij elke positieve beslissing vermeld dat de slachtoffers en hun dorp of stad 'tot nutte van het land' weer op de been werden geholpen. De Staten zochten daarbij steeds naar die hulp die niet schadelijk was voor de gewestelijke financiën. Of er over de financiële voordelen van de wederopbouw van een stad of dorp voor het gewest werd gesproken, blijkt niet uit de bronnen, toch zal dit argument wel degelijk meegespeeld hebben aangezien hun collega's uit de getroffen steden er steeds op hamerden. De bestuurlijke motieven om een getroffen stad te hulp te schieten waren dus niet louter

[70] Dorpsbestuur Graft over de loterij voor slachtoffers de brand van 1705, geciteerd bij Werkgroep Schermerhorn, *De grote brand 1699*, 20. Eenzelfde uitgangspunt bij de Gecom. Raden bij noot 67.

gebaseerd op christelijke of humanitaire naastenliefde, maar ook – of wellicht vooral – op de bestuurlijke verantwoordelijkheid voor het algemene gewestelijke belang. De consequentie van dit uitgangspunt was dat hulp voornamelijk naar huiseigenaren ging.[71]

De Hilversumse casus gaf een uitzonderlijk inkijkje in vroegmoderne opvattingen over schadevergoedingen bij rampen, het derde principe achter het noodhulpbeleid. De oude 'gronden en maximes' waren dat uit de belastingen geen giften of schadevergoedingen mochten worden betaald. Er ging dus geen geld uit de gewestelijke geldpot naar de getroffen stad, maar de Staten stonden in noodgevallen wel toekomstige en soms achterstallige belastinginkomsten af.[72] De reden is hoogstwaarschijnlijk dat een toekomstig verlies aan gewestelijke inkomsten voorspelbaar was en begroot kon worden, zoals de berekeningen van de Gecommitteerde Raden lieten zien. Desalniettemin zijn ook dit soort belastingmaatregelen een vorm van vooruitgeschoven gewestelijke solidariteit.

Ook over schadevergoedingen voor publieke gebouwen hadden de Staten duidelijke opvattingen. Het aantal verzoeken om subsidies voor publieke gebouwen maakt duidelijk dat stadsbestuurders de facilitering van recht, politie, religie en scholing zagen als een (aan hen gedelegeerde) gewestelijke verantwoordelijkheid en verwachtten dat het gewest met de financiën over de brug kwam als zij er zelf niet toe in staat waren. De Staten wezen dat echter resoluut van de hand. Volgens de Gecommitteerde Raden, die alle eerdere uitspraken hierover hadden nageplozen, vielen publieke gebouwen sinds 1584 niet onder de verantwoordelijkheid van de Staten maar onder die van de lokale gemeenschap zelf.[73] Kerkherstel werd in de regel dan ook niet uit belastingverminderingen betaald maar uit een liefdadige collecte of een lening ten laste van de getroffen gemeenschap en slechts in uitzonderlijke gevallen uit het comptoir der kerkelijke goederen, aldus de Gecommitteerde Raden. De rekeningen van het Geestelijk Kantoor in Delft laten echter zien dat dit laatste niet zo ongebruikelijk was als de Raden deden voorkomen.[74]

Tot slot viel op dat Holland geen gewestelijke collectes toestond, zelfs niet aan Delft. Ook al hadden de Staten daar formeel geen zeggenschap over, zij spraken geregeld, maar niet

---

[71] In Strijen werd in het distributieplan wel rekening gehouden met mensen die alleen inboedel verloren, maar zij kregen naar verhouding een veel lagere uitkering dan huiseigenaren, zie Bijlage III.
[72] Van der Pot, 'Verhandeling verponding', 357–358.
[73] Hetzelfde uitgangspunt bij Van Haren in zijn rapport over Bergen op Zoom, zie hoofdstuk 6.
[74] Van Beuningen, *Geestelijk Kantoor Delft*, 193–208, 220.

altijd, hun steun uit voor stedelijke collectes. Of dit specifiek was voor het Hollandse beleid komt in het volgende hoofdstuk aan de orde.

Religieus onderscheid in het noodhulpbeleid?

De Hollandse overheid maakte in haar beleid geen onderscheid naar religieuze denominatie van de slachtoffers voor zover het particuliere bezittingen betrof. Bij de loterij voor De Rijp in 1704, gehouden vanwege de slechte economische toestand in het dorp, stelden de Staten van Holland zelfs expliciet dat de opbrengst verdeeld moest worden onder gereformeerde en doopsgezinde armen, waarbij de eersten driekwart van de opbrengst werden toebedeeld.[75] Dat er geen religieus onderscheid werd gemaakt leidde soms tot problemen omdat niet-gereformeerden vaak aanzienlijke recognitiegelden moesten betalen. Zo ook in Hilversum, waar in november 1766 een hooglopend conflict ontstond tussen de baljuw en de oudkatholieke parochie over achterstallige recognitie.[76] De baljuw had de pastoor daarop een preekverbod opgelegd en de kerk gesloten, waardoor zo'n 600 gelovigen buiten het dorp moesten kerken. De parochie escaleerde de zaak naar de Staten en vroeg vanwege 'de laatste brand' vrijstelling dan wel verlaging van de recognitie tot een 'dragelijk' bedrag van 22 gulden per jaar zoals 'in Teccop'.[77] Bovendien vroeg de parochie toestemming haar godsdienst weer 'vry en onbelemmert […] in alle stilte en volgens de placaaten deeser landen' te mogen uitoefenen. De Staten stemden met het laatste punt in, mits zou blijken dat het conflict inderdaad alleen over de recognitie ging. Over de verlaging moesten beide Gecommitteerde Raden, van het Noorder- en het Zuiderkwartier, een advies uitbrengen. Pas in november 1767 viel daarover een definitief besluit, een vol jaar na het verzoek. Over 1766 hoefde geen recognitiegeld betaald te worden en voor de jaren 1767 tot en met 1770 werd het

---

[75] Gecom. Raden Noorderkwartier 21 okt 1704, Werkgroep Schermerhorn, *De grote brand 1699*, 18. Doopsgezinden maakten in De Rijp in 1672 ruim 15% van de bevolking uit en in 1795 21,5%. In het algemeen daalde het aantal dopers in de achttiende eeuw sterk. Of dat ook voor De Rijp gold is onbekend. Door het ontbreken van bevolkingscijfers per religieuze gezindte is het helaas onmogelijk om te bepalen of de dopers in 1704 met 25% meer of minder dan hun rechtmatige deel van de collecte-opbrengst kregen. Voor de percentages: A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* (Wageningen 1972) 131 (tabel 2.28).

[76] De Oudbisschoppelijke Cleresie is een afsplitsing van de rooms-katholieken uit 1723.

[77] Teckop was een zelfstandig ambacht in Holland.

teruggebracht van 150 naar 100 gulden.[78] Bij andere gelegenheden was het gemakkelijker om reductie van recognitiegelden te krijgen, zoals in Hulst (Staats-Vlaanderen) in 1749.[79] Wellicht was dat vanwege de ligging vlak bij de grens met de katholieke Zuidelijke Nederlanden en/of de numerieke meerderheid van katholieken in de Generaliteitslanden.[80]

Alleen bij de wederopbouw van kerken maakten de overheden wel onderscheid tussen de religieuze gezindten. Uitsluitend gereformeerde kerken kwamen in aanmerking voor subsidie. Toch moeten we dit niet interpreteren als het bevoordelen van de gereformeerde kerk, maar als een gevolg van haar publieke functies. Bovendien waren kerkgebouwen en kerkhoven sinds de Reformatie eigendom van de overheid en slechts in bruikleen bij de gereformeerde kerk. Het onderhoud lag, net als van alle andere publieke gebouwen, bij de stedelijke overheid. Maar ook voor publieke gebouwen gold dat het gewest alleen steun gaf als de lokale gemeenschap daartoe niet in staat was en dan nog bij voorkeur via private financiering. Het gevolg van dit beleid was echter dat niet-gereformeerden in eigen kring hulp moesten zoeken voor het herstel van kerkgebouwen. Uit de literatuur bekende voorbeelden zijn de doopsgezinde gemeenten in De Rijp (1654) en West-Terschelling (1666). In beide gevallen zochten deze geen hulp bij of via de overheid maar in eigen kring. Daarbij lijken Amsterdamse dopers een coördinerende rol gespeeld te hebben. Zij organiseerden collectes onder hun geloofsbroeders in het hele land, wat voor De Rijp 56.000 gulden opbracht en voor West-Terschelling 29.000 gulden.[81] Een deel daarvan ging naar de herbouw van vermaningen, het overgrote deel werd verstrekt in de vorm van rentevrije leningen voor de herbouw van huizen. Deze leningen draaiden vaak uit op een gift omdat aflossing alleen vereist was voor degenen die daartoe in staat waren.

Geversperspectief: institutionele gevers

Op gewestelijk niveau werd in veel gevallen steun uitgesproken voor stedelijke collectes, maar dat betekende niet dat het daarmee geregeld was. De Staten hadden daar formeel

---

[78] *Res. SvH*, 12 nov 1766, 8 aug en 3 1767.
[79] *Res. SG*, 20 aug 1749, 578–579; 14 mrt 1750,170. Zie hoofdstuk 5, paragraaf 5.
[80] Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, 282–288.
[81] J. Pielage, 'De Rijp na de ramp', *Een nieuwe chronyke* 12 (1995) 99–107, aldaar 58; aantekening 13 mrt 1668 *SAA 565C VDGA, inv.nr. 488 Memoriael wegen den ontfang en uytgave vande collecten voor de doopsgesinden op der Schelling gedaen, 1667*.

immers geen zeggenschap over. Anders dan bij gewestelijke collectes moest de getroffen stad zelf de lokale overheden toestemming vragen voor de collecte en collecteurs sturen: een tijdrovende en dure bezigheid. Zo waren twee collecteurs uit het Overijsselse Hardenberg, waarover in het volgende hoofdstuk meer, in 1708 maar liefst 73 dagen in Amsterdam om te collecteren.[82] Desondanks konden stedelijke collectecampagnes wel degelijk lucratief zijn (Tabel 16).

Tabel 16. Opbrengsten stedelijke rampencollectes, in guldens

Schermerhorn (1699)	24.000
Strijen (1759)	46.000[83]
Graft (1705)	21.787[84]
Lutjebroek (1763)	Ruim 34.500 bij collecte in Noorderkwartier en Amsterdam (10.413 gld, waarvan 6000 uit collecte, rest giften)[85]
Hilversum (1766)	Minstens 106.000 gulden,[86] waarvan 54.000 gulden in Amsterdam[87] en ca 7500 gulden in het gewest Utrecht[88]

Bronnen: Werkgroep Schermerhorn, Brand 1699, 12, 58–59; RAD 3 inv.nr. 853, 80r–87v; RAA 0418 inv.nr. 630; Dirk Burger van Schoorel, Chronyk van de stad Medemblik (Hoorn, 1776); SAGV 004 inv.nr. 99 [stuk 9]; Maandelijkse Nederlandsche Mercurius (1756-1807) 1766 vol. 21 103–106.

Het grootste nadeel van een serie stedelijke collectes was echter dat er een reëel risico bestond op afwijzing omdat elk stadsbestuur voor zich een besluit moest nemen. Welke argumenten gebruikten slachtoffers en hun vertegenwoordigers om toestemming te krijgen voor een stedelijke collecte en welke bestuurlijke overwegingen hadden stadsbestuurders om zo'n verzoek toe te staan of af te wijzen?

[82] Hesselink-Zweers, 'Brand Hardenberg', 11. Zie hoofdstuk 8.

[83] Burgemeesters Dordrecht in een 'missive' aan de Gecom. Raden op 4 juni 1766, *RAD 3 inv.nr. 853*, 80r–87v.

[84] Totaalbedrag, o.a. uit de collecte (19781:17:10 gulden), uit de 'bossen en schalen' (767:19 gld) en rente uit een ontvangen obligatie ter waarde van 1000 gld. 'Korte staat van den ontvang en uytgave ter zake de grote, droevige brand in Graft, den 29 july 1705' in *RAA 0418 Graft inv.nr. 630*. Zie ook noot 31.

[85] Dirk Burger van Schoorel, *Chronyk van de stad Medemblik* (Hoorn: Jan Duyn 1767) 462-465 (collectelijst); Een hoger bedrag van bijna 38.000 bij Peter Ruitenberg, *Grote brand Lutjebroek 1763* (Lutjebroek 2014) 46.

[86] Eigentijds afschrift van *SAGV Collectelijst Pot*. De vermelding van andere, vaak hogere, bedragen in de kantlijn lijkt erop te duiden dat dit nog niet de definitieve opgave was. Een hoger totaal (108.695 gulden) bij de Hilversumse predikant J.W. van Yssum, *Beschryving van Hilversum* (Facsimilé 1966; Hilversum 1770) 5.

[87] Voor de Amsterdamse opbrengst per wijk: *Maandelijkse Nederlandsche Mercurius (1756-1807)* 1766 vol. 21 103–106. De lijst werd ook als aparte publicatie uitgegeven volgens advertenties in bijv. *OHC*, 20 sep 1766. Voor de uitvoering van de collecte: *Instructie Amsterdam 1766*.

[88] Zevenenveertig Utrechtse plaatsen deden mee, *SAGV Collectelijst Pot*.

Overtuigen van het gevende stadsbestuur

De collecte voor Strijen had de steun van de Staten wat via een gewestelijk plakkaat bekendgemaakt werd.[89] Magistraten van de plaatsen waar de Strijenaren wilden collecteren werden ook nog direct benaderd door de Dordtse burgemeesters die een warme aanbeveling schreven voor de collecte.[90] Terwijl het plakkaat de collecte nauwelijks motiveerde, deed de Dordtse brief, gedateerd 10 augustus 1759, dat wel uitgebreid. De brief begon met de verzekering dat de collecte de instemming had van de Staten van Holland en dat de magistraat van Dordrecht, 'met volkomen overtuijging van de deplorable toestand' onder de 'voor heen wel gegoede' ingezetenen van Strijen, de collecte al had laten uitvoeren. Zij hadden dus zelf de nood geverifieerd en gaven het goede voorbeeld. Vervolgens probeerden ze vertrouwen te wekken in de doelgroep, de organisatie van de collecte en de juiste besteding van de giften. Op dat laatste zouden ze zelf, namens de Staten van Holland, toezien. De Strijense schout, schepenen en collecteurs zouden, 'schoon onder hen de meeste bij dit ongeluk seer verre gaande schadens geleden hebben', het collectewerk uit 'liefde voor hunne medeburgers' gratis verrichten, aldus de Dortse burgemeesters. Er zou dus niets aan de strijkstok blijven hangen.[91] Verder verzochten de Dordtse burgermeesters hun collega's een vertrouwd persoon aan de collecteurs toe te voegen en het collectegeld in bewaring te nemen totdat het zou worden opgehaald. De vermelding van de steun van twee gewichtige partijen (de Staten van Holland en Dordrecht, Hollands eerste stad) beoogde dat andere stadsbesturen zouden volgen.

Een tweede bedelbrief werd opgesteld door het Strijense dorpsbestuur. Deze had de vorm van een autorisatiebrief die aan de collecteurs meegegeven werd en die in de eerste plaats bestemd was voor de gevende stadsbesturen maar ook aan potentiële gevers getoond kon worden.[92] Daarin vinden we vergelijkbare argumenten als in de brief van de Dordtse burgermeesters zij het dat de grote schade en de hoge nood van de 'zeer veele braeve en

---

[89] Besluit 21 juli 1759: Scheltus, *GPB 7*, 1117–1118.

[90] Verzoek Strijen (4 aug) om een collecte binnen Dordrecht en om een aanbevelingsbrief, *RAD 615, inv.nr. 159*, F; Ibid., G (aanbevelingsbrief 10 aug). Op de kopie die voor het Strijense Gerecht bestemd was, staat genoteerd dat de Dordtse burgemeesters de aanbeveling rechtstreeks stuurden naar alle Hollandse steden, Ibid., G.

[91] Dat de collecteurs inderdaad afzagen van vacatiegeld blijkt uit de finale afsluiting van de collecte in juni 1761. *RAD 3 inv.nr. 853*, 5r-6r (15 en 18 juni 1761).

[92] *RAD 602 Oud-rechterlijk archieven Strijen, inv.nr. 54 resoluties en notulen schout en schepenen (1752-1794)* 4r–6v.

voorheen wel gegoede ingesetenen met hunnen vrouwen en kinderen', wat sterker waren aangezet. Hoewel wat anders van toon, is ook deze brief niet gericht op het opwekken van emoties. De verwijzingen naar de hoge nood van de slachtoffers waren vrij zakelijk en er werd niet uitgebreid stilgestaan bij het lijden van de slachtoffers. Om gevende stadsbestuurders te overtuigen werden dus geen humanitaire argumenten ingezet, net zoals tussen vragende stadsbestuurders en het gewest zoals we hiervoor al zagen. Dit hangt waarschijnlijk samen met het genre van de bestuurlijke brief.

Bestuurlijke overwegingen gevende stadsbestuur

In het archief van de gemeente Strijen bevinden zich antwoorden van een dertigtal stads- en dorpsbesturen.[93] Helaas biedt dat ons geen compleet overzicht van alle steden die zijn benaderd; zo ontbreekt Amsterdam, waar wel is gecollecteerd.[94] Dat komt mede omdat een deel van de stadsbesturen hun antwoord direct naar hun Dordtse collega's stuurden.[95] Toch kunnen we wel enkele conclusies trekken over de gevolgde procedure.[96] Zo blijkt dat de collecteverzoeken doorgaans zowel mondeling als schriftelijk werden gedaan. Verschillende antwoordbrieven bevatten details over de uitvoering, die per stad verschilde. Sommige steden lieten het collecteren over aan Strijense collecteurs, andere hielden de touwtjes zelf in handen. Hoewel uit de autorisatiebrief blijkt dat het Strijense bestuur een 'generale collecte' beoogde, zijn er in de antwoorden slechts enkele indicaties van huis-aan-huis collectes (Amsterdam, Alkmaar en mogelijk ook Rotterdam).[97] Een voorzichtige conclusie, in

---

[93] *RAD 615, inv.nr. 159*, G.

[94] Ibid., F en G. Of de ambachtsheer Mattheus Lestevenon, oud-stadssecretaris en -schepen in Amsterdam, hierbij een rol heeft gespeeld lijkt onwaarschijnlijk. Enerzijds omdat hij zich onmogelijk gemaakt had bij de wetsverzettingen in Amsterdam van 1748, anderzijds omdat hij waarschijnlijk afwezig was vanwege zijn ambassadeurschap aan het hof van Versailles (1749-1792). J.E. Elias, *Geschiedenis van het Amsterdamsche Regentenpatriciaat* (2e druk; Den Haag 1923) 208, 210–215; Elias, *Vroedschap*, II, 710. Zie ook noot 21.

[95] Amsterdam, Leiden, Haarlem en Alkmaar stuurden hun antwoorden rechtstreeks naar de Dordtse burgemeesters, zoals blijkt uit de lokale archieven in deze plaatsen. Wellicht was dat voor meer plaatsen het geval. Deze ontbreken echter in de Dordtse archieven.

[96] Tenzij anders vermeld, is het navolgende gebaseerd op *RAD 615, inv.nr. 159*, F en G.

[97] *SAA 5023 Burgemeesters Groot-memoriaal 1474-1895, inv.nrs. 1-16* inv.nr. 12, 54v, 23 aug 1659; *RAD 3 inv.nr. 853*, 34v–35v, 66v–67v; *RAD 615, inv.nr. 159*, [G]. In Alkmaar werd de collecte op last van de burgemeesters aangekondigd in alle protestantse kerken en de rooms-katholieke kerk. De collecte werd op 5 december 1759 uitgevoerd door de stadsbodes en bracht 1064:7 gulden op, *RAA 0001 Gemeente Alkmaar, 1254-1815 inv.nr. 172 Missive-boek 16 nov 1752 - 24 apr 1777* inv.nr. 172 missiveboek 10 dec 1759.

verband met de incompleetheid van deze bronnen, is dat de meeste collectes in de kerken zijn gehouden en dus niet 'generaal'.

Op basis van de bewaard gebleven brieven kunnen we concluderen dat de collectes ruwweg tussen augustus 1759 en maart 1760 plaatsvonden. De bronnen bevestigen dat alle aangeschreven steden in het Zuiderkwartier akkoord gingen met een collecte, met uitzondering van Vlaardingen, Haarlem en Leiden die zich beperkten tot een gift.[98] De Leidse magistraten gaven daarvoor als reden dat hun burgers door het 'verval van neeringe en hanteeringe' niet eens in staat waren de eigen armen naar behoren te onderhouden. Wel was de stad bereid tot een donatie van 250 gulden uit de 'stadscassa'.[99] De Delftse bestuurders stonden wel een collecte toe, maar maanden hun burgers de gift aan Strijen niet ten koste te laten gaan 'van haar jaarlijkse liefdegaaven aan de armen deeser stad'.[100] Op 19 november 1759 was de collecte in 'all de Zuyd Hollandse steeden na gunstig consent' nagenoeg klaar, aldus Dirk de Quartel, schout en secretaris van Strijen, in een brief aan een aantal steden in het Noorderkwartier.[101]

De reacties uit het Noorderkwartier waren terughoudender dan die uit het Zuiderkwartier. Medemblik wees de collecte zonder verdere toelichting af, Westzaandam aarzelde omdat men het al 'meer dan te quaad' had met de vele eigen armen vanwege het 'verval' van de fabrieken en de handel. Bovendien wilde het dorpsbestuur de inwoners niet belasten met een nieuw 'beswaar'

> omdat wij nog niet hebben gehoort off ons is gebleeken dat eenige collecte off een gifte in de Noordhollandse steden en op de dorpen is gedaan, en wij begrijpen dat, als de collecte off gifte (volgens hoge ordre) alomme in de steden ende dorpen sonder uitsondering moeste geschieden dat wij dan ook gaarne soude willen blijken geven, dat wij mede in een gifte consenteren. Weshalven wij UEdele voor als nog niet kunnen

---

[98] Vlaardingen doneerde 200, Haarlem 315, Leiden 250 gulden.

[99] *ELO Stadsarchief van Leiden (Stadsbestuur (SA II)), 501A, Missivenboeken, inv.nrs. 298-330* inv.nr 322, 58v, 7 dec 1759. Het besluit over Strijen werd een precedent voor latere collectes, bijv. Hilversum, *ELO 501A Notulen burg*, inv.nr. 212, 82v, 29 aug 1766.

[100] De collecte voor Strijen was eind september, dus ruim voor de jaarlijkse collecte op Tweede Kerstdag. Voor citaat: antwoord Delft, *RAD 615, inv.nr. 158*, [F].

[101] *RAD 615, inv.nr. 159*, [F]. Blijkens een aantekening daarop werd de brief gestuurd aan Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Edam, Medemblik, Purmerend, Westzaandam en Oostzaandam. In Monnikendam was volgens de notitie al wel gecollecteerd.

> toeseggen een gifte, *tensij wij alvorens zijn geinformeert dat die gifte algemeen zijn zal*. Waren wij in die staat, soo als we voor eenige jaren zijn geweest, men soude alhier daar over soo lang niet delibereren, de blijken daar van zijn van ouds genoeg bekent. Behalven dat alles, in cas d'gifte algemeen moeste geschieden in dit quartier van Noordhollant, soo leggen wij ook in den banne van Westzanen, daar wij een dorp of lid van zijn, en dan soude men daar toe oock 't consent van den banne moeten hebben.[102]

Westzaandam wilde dus alleen meedoen aan een *algemene* collecte in 'dit quartier van Noordhollant', waarmee het Noorderkwartier of het baljuwschap bedoeld werd, en dan nog alleen met instemming van de banne.[103] Deze brief is interessant omdat die duidelijk maakt dat er van de instemming van een 'hoge ordre' en het voorbeeld van andere steden veel druk uitging. Zo veel zelfs dat men zich dan, ondanks de economische malaise, toch verplicht voelde mee te doen.[104] Ook de Delftse magistraat verwees naar het voorbeeld van andere Hollandse steden bij het besluit toestemming te verlenen voor de collecte.[105] Zelfs bij stedelijke collectes was het klaarblijkelijk een belangrijke bestuurlijke overweging in hoeverre een collecte algemeen was; men wilde in liefdadigheid kennelijk niet onderdoen voor of achterblijven bij andere steden. Desalniettemin was bij stedelijke collectes de kans op afwijzing veel groter. Soms gaven stadsbesturen de voorkeur aan een gift, doorgaans uit de stedelijke kas. Het voordeel daarvan was dat men de hoogte van de donatie zelf kon bepalen en het geen nadelig effect had op de stedelijke armencollectes.

Wat zegt dit over de solidariteit met de slachtoffers? Eerst en vooral dat solidariteit met verre vreemden niet ten koste mocht gaan van de lokale solidariteit met stadsgenoten. Bovendien lijken bestuurders van de verder van de doelgroep gelegen steden in het Noorderkwartier minder gemakkelijk in te stemmen met de collecte. Beide Hollandse kwartieren waren aparte bestuurlijke eenheden die onder leiding stonden van eigen

---

[102] Brief West-Zaandam van 6 dec 1759 Ibid., G (mijn cursivering).

[103] Onder de banne (schoutambacht) van Westzanen vielen de dorpen Westzaan, Wormerveer, Zaandijk, Koog, West-Knollendam en Westzaandam. De banne viel onder het baljuwschap Blois. Arjan Nobel, 'Eenheid versus gescheidenheid: bestuurlijke samenwerking in de vroegmoderne Zaanstreek', in: Eelco Beukers, C. van Sijl en Piet de Rooy eds., *Geschiedenis van de Zaanstreek 1* (Zwolle 2012) 321–343, aldaar 323–327.

[104] Naast een economische neergang had de Republiek ook weer te maken met een veepestepidemie (1744-1764). Met meer dan een miljoen dode dieren was dit de kostbaarste natuurramp van de achttiende eeuw, aldus Sundberg, *Floods*, 213–214.

[105] 25 sept 1759, Teeuwen, *Financing poor relief*, 108 en noot 38.

Gecommitteerde Raden. Het is dus heel goed mogelijk dat men zich in eerste instantie identificeerde met het eigen kwartier en niet met het hele gewest Holland. En dat gold niet alleen voor de gevers maar ook voor het Strijense dorpsbestuur dat de gevers in het Noorderkwartier pas in tweede instantie benaderde, mogelijk omdat de collecte-opbrengst nog tekortschoot. Een ander voorbeeld daarvan is de collecte voor Lutjebroek (1763) die eveneens eerst op het eigen Noorderkwartier was gericht en pas in tweede instantie op Amsterdam in het Zuiderkwartier.[106] De vele excuses waarmee afwijzingen gepaard gingen zijn een indicatie dat men zich eigenlijk wel verplicht voelde om andere plaatsen te helpen bij een ramp. Daaruit spreekt niet alleen een interstedelijke solidariteit maar ook eigenbelang: een ramp kon immers overal toeslaan en de eigen hulpvaardigheid bood, tot op zekere hoogte, een garantie op een wederdienst in de toekomst.

Het geringere enthousiasme voor de Strijense collecte bij de stadsbesturen uit het Noorderkwartier sluit aan bij de veronderstelling in de historiografie dat de betrokkenheid bij de doelgroep afneemt met de afstand.[107] Toch is het niet zo dat de *gevers* in het Noorderkwartier per definitie minder over hadden voor de Strijenaren dan die in het Zuiderkwartier. Zo werd in het kleine en verderaf gelegen dorp Broek in Waterland 1250 gulden opgehaald, terwijl de collecte in het nabije Gouda maar 600 gulden opbracht.[108] Het blijft, vanwege lokale economische verschillen, de publiciteit en de uitvoering van de collectes, lastig conclusies over de rol van afstand in solidariteit te trekken.

---

[106] De collecte voor Lutjebroek werd georganiseerd door de burgemeesters van Stede Grootebroek waaronder het kwartier Lutjebroek viel. Het stadsbestuur van Grootebroek benaderde hun collega's in het Noorderkwartier rechtstreeks. In de resoluties van de Staten is geen verzoek ten behoeve van Lutjebroek gevonden. *SAA 5023 Gr-mem.*, inv.nr. 12, 85v, 12 april 1763; Burger van Schoorel, *Chronyk*, 461–465; Ruitenberg, *Grote brand*, 42.

[107] Zie Inleiding. Onlangs werd aangetoond dat donaties voor slachtoffers van een brand in het Engelse Stratford-upon-Avon in 1641 afkomstig waren uit een range van tachtig mijl (ca. 130 km) en hoger waren naarmate donateurs en slachtoffers dichter bij elkaar woonden, Morgan, 'Representation', 282–283.

[108] De collecte werd gedaan in de kerken, *WA 0680 Dorpsbestuur Broek in Waterland, inv.nr. 49 Resoluties [...] verzoeken van plaatselijke notarissen [Akte ivm overdracht collectegeld tbv Strijen].* Van Strijen naar Gouda is het hemelsbreed 31 kilometer, naar Broek in Waterland 81 kilometer.

Afb. 22 Salomon Savery, *De Rijp vóór en tijdens de grote brand van 1654* (detail). Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-81.819. Ets en gravure op papier.

Geversperspectief: motivering geverspubliek

Voor elke succesvolle campagne moet solidariteit met de doelgroep gecreëerd worden. Daarbij is het essentieel dat de gevers zich bewust zijn van de noodsituatie, overtuigd raken van de noodzakelijkheid van hun bijdrage en vertrouwen hebben in de juiste besteding ervan. In elke noodhulpcampagne is publiciteit, zowel in volume als in argumentatie, dan ook een van de succesfactoren.[109] Grote rampen kregen doorgaans veel publiciteit via de pamfletten, prenten en preken. Rampenpublicaties hadden doorgaans meerdere functies. De primaire functie was het verspreiden van nieuws, maar tegelijkertijd konden dit soort publicaties ook dienen ter verwerking van rampen (*coping mechanism*), als providentiële waarschuwing of als pleidooi voor hulp. In die laatste functie beoogden ze veelal de overheid en/of donateurs te beïnvloeden. Alleen publicaties die voor of tijdens de hulpactie verschijnen zijn van belang voor het creëren van solidariteit met de slachtoffers. Via prenten kon een actueel beeld van de ellende geschetst worden, zoals de prent over de ramp in De Rijp waarin een zelfs nu nog herkenbaar beeld geschetst werd van de slachtoffers die letterlijk bij de pakken neerzitten en verbijsterd naar de verwoesting van hun dorp staren (afb. 22). Schilderijen, die vaak lang na dato verschenen en doorgaans slechts door een beperkte groep mensen gezien werden, dienden voornamelijk ter herinnering aan de afgebeelde ramp. Rampenschilderijen, zeker als

[109] Pamala Wiepking en Marco H.D. van Leeuwen, 'Picturing generosity: explaining the success of national campaigns in the Netherlands', *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 42 (2013) 262–284.

zij later in prentvorm werden uitgegeven, droegen wel bij aan de vorming van een collectief visueel geheugen voor rampen en slachtoffers. Daarom zien we soms dezelfde beelden terugkomen in verschillende rampen, zoals het kindje in een rieten mandje dat voorbijdrijft op kolkende waterstromen in afbeeldingen van heel verschillende watersnoodrampen.[110] Een variant daarop is de Delftse peuter die, zittend in een kakstoel, ongedeerd uit de puinhopen van 1654 werd gered (afb. 20). Deze wonderbaarlijke redding kwam in veel verhalen en afbeeldingen over de ramp voor en de herinnering eraan leefde in elk geval voort tot in de negentiende eeuw toen dichter Adriaan Loosjes haar gebruikte in een treurspel waarmee geld voor de slachtoffers van de Leidse buskruitramp van 1807 werd opgehaald. Daarin is de peuter de dochter geworden van de bij de ramp overleden Delftse schilder Carel Fabricius en vond haar dramatische redding plaats onder de persoonlijke leiding van de, op de puinhopen staande, raadpensionaris Johan de Witt, een verwijzing naar de rol van koning Lodewijk Napoleon bij de hulpactie voor Leiden.[111]

In rampenpublicaties zijn doorgaans een aantal vertooglijnen te ontdekken. De eerste brengt de omvang van de ramp en de hulpeloosheid van de slachtoffers in beeld, zoals het gedicht op de Hilversumse collecteprent (afb. 23):

> Men hoort alom de naarste Jammerklagten!
> Elk kermt en zucht, en slaat de Handen saam'!
> Wat Pen is zulks te melden regt bekwaam?
> De droeve [Vier]Schaar ziet al haar haar Hoop verkrachten.[…]
> Waar zullen zo veele arme Menschen heen?
> Geheel ontbloot, beroofd van God en Have […]

[110] Over de herkomst en continuïteit van het verhaal over drijvende kinderen bij watersnoden, Pollmann, *Memory in Early Modern Europe*, 122–129. Dit beeld leeft nog altijd voort in het kinderliedje 'In die grote stad Zaltbommel, bommel', waarin het kind van de bakker voorbijdrijft in een mand vol verse broodjes.

[111] Adriaan Pietersz Loosjes, *Amelia Fabricius, of Delft door buskruid [sic] verwoest. Treurspel* (Haarlem 1807) 60. De Witt heeft de Delftse puinhopen waarschijnlijk niet bezocht.

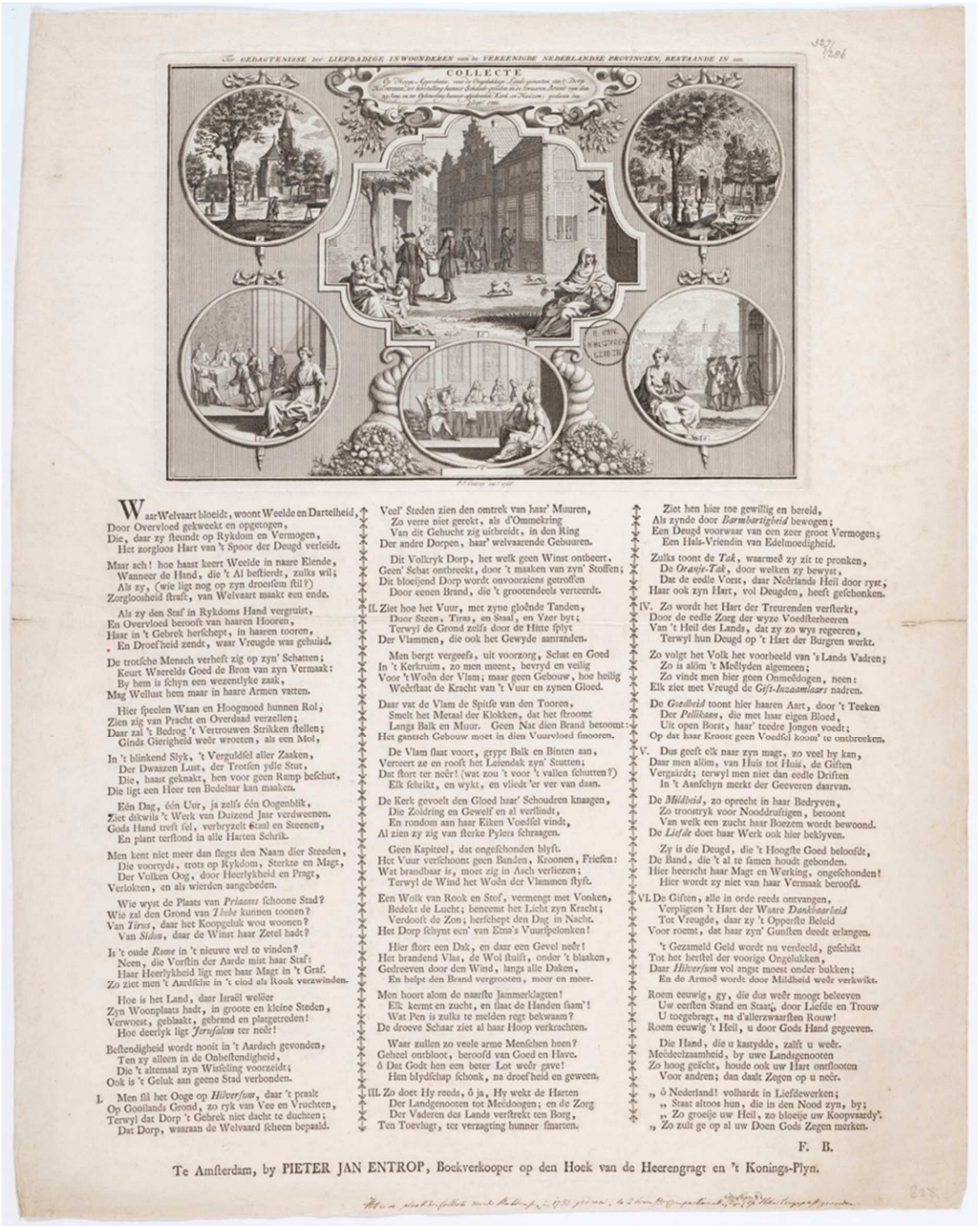

Te GEDAGTENISSE der LIEFDADIGE INWOONDEREN van de VEREENIGDE NEDERLANDSE PROVINCIEN, BESTAANDE IN een

COLLECTE

Waar Welvaart bloeidt, woont Weelde en Dartelheid,
Door Overvloed gekweekt en opgetogen,
Die, daar zy steundt op Rykdom en Vermogen,
Het zorgloos Hart van 't Spoor der Deugd verleidt.

Maar ach! hoe haast keert Weelde in naare Elende,
Wanneer de Hand, die 't Al beftierdt, zulks wil;
Als zy, (wie ligt nog op zyn droesem ftil?)
Zorgloosheid ftraft, van Welvaart maakt een ende.

Als zy den Staf in Rykdoms Hand vergruist,
En Overvloed berooft van haaren Hooren,
Haar in 't Gebrek herfchept, in haaren tooren,
En Droefheid zendt, waar Vreugde was gehuisd.

De trotsche Mensch verheft zig op zyn' Schatten;
Keurt Waerelds Goed de Bron van zyn Vermaak:
By hem is schyn een wezentlyke zaak,
Mag Wellust hem maar in haare Armen vatten.

Hier speelen Waan en Hoogmoed hunnen Rol,
Zien zig van Pracht en Overdaad verzellen;
Daar zal 't Bedrog 't Vertrouwen Strikken ftellen;
Ginds Gierigheid weêr wroeten, als een Mol,

In 't blinkend Slyk, 't Verguldfel aller Zaaken,
Der Dwaazen Lust, der Trotsen ydle Stut,
Die, haast geknakt, hen voor geen Ramp beschut,
Die ligt een Heer ten Bedelaar kan maaken.

Eén Dag, één Uur, ja zelfs één Oogenblik,
Ziet ditwiis 't Werk van Duizend Jaar verdweenen.
Gods Hand treft fel, verbryzelt staal en Steenen,
En plant terstond in alle Harten Schrik.

Men kent niet meer dan flegts den Naam dier Steeden,
Die voortyds, trots op Rykdom, Sterkte en Magt,
Der Volken Oog, door Heerlykheid en Pragt,
Verlokten, en als wierden aangebeden.

Wie wyst de Plaats van *Priaams* schoone Stad?
Wie zal den Grond van *Thebe* kunnen toonen?
Van *Tirus*, daar het Koopgeluk wou woonen?
Van *Sidon*, daar de Winst haar Zetel hadt?

Is 't oude *Rome* in 't nieuwe wel te vinden?
Neen, die Vorsten der Aarde mist haar Staf:
Haar Heerlykheid ligt met haar Magt in 't Graf.
Zo ziet men 't Aanfchie in 't eind als Rook verzwinden.

Hoe is het Land, daar Israël weliër
Zyn Woonplaats hadt, in groote en kleine Steden,
Verwoest, geblaakt, gebrand en platgetreden!
Hoe deerlyk ligt *Jerusalem* ter neêr!

Beftendigheid wordt nooit in 't Aardsch gevonden,
Ten zy alleen in de Onbeftendigheid,
Die 't altemaal zyn Wisseling voorzeidt;
Ook is 't Geluk aan geene Stad verbonden.

I. Men ftil het Ooge op *Hilversum*, daar 't prankt
Op Goollands Grond, zo ryk van Vee en Vruchten,
Terwyl dat Dorp 't Gebrek niet dacht te duchten;
Dat Dorp, waaraan de Welvaard scheen bepaald.

Veel' Steden zien den omtrek van haar' Muuren,
Zo verre niet gerekt, als d'Ommekring
Van dit Gehucht zig uitbreidt, in den Ring
Der andre Dorpen, haar' welvaarende Gebuuren.

Dit Volkryk Dorp, het welk geen Winst ontbeert,
Geen' Schat ontbreekt, door 't maaken van zyn' Stoffen;
Dit bloeijend Dorp wordt onvoorziens getroffen
Door eenen Brand, die 't grootentdeels verteerdt.

II. Ziet hoe het Vuur, met zyne gloende Tenden,
Door Steen, Tiras, en Staal, en Yzer byt;
Terwyl de Grond zelfs door de Hitte fplyt
Der Vlammen, die ook het Gewyde aanranden.

Men bergt vergeefs, uit voorzorg, Schat en Goed
In 't Kerkruim, zo men meent, bevryd en veilig
Voor 't Woên der Vlam; maar geen Gebouw, hoe heilig
Wederstaat de Kracht van 't Vuur en zynen Gloed.

Daar vat de Vlam de Spitse van den Tooren,
Smelt het Metaal der Klokken, dat het ftroomt
Langs Balk en Muur. Geen Nat dien Brand betoomt:
Het gantsch Gebouw moet in dien Vuurvloed smooren.

De Vlam slaat voort, grypt Balk en Binten aan,
Verteert ze en rooft het Leiendsk zyn' Stutten;
Der ftort ter neêr! (wat zou 't voor 't vallen schutten?)
Elk schrikt, en wykt, en vliedt 'er ver van daan.

De Kerk gevoelt den Gloed haar' Schoudren knaagen,
Die Zoldring en Gewelf en al verflindt,
En rondom aan haar Eiken Voedsel vindt,
Al zien zy zig van sterke Pylers schraagen.

Geen Kapiteel, dat ongeschonden blyft.
Het Vuur verschoont geen Banden, Kroonen, Friesen:
Wat brandbaar is, moet zig in Asch verliezen;
Terwyl de Wind het Woên der Vlammen ftyft.

Een Wolk van Rook en Stof, vermengt met Vonken,
Bedekt de Lucht; beneemt het Licht zyn Kracht;
Verdooft de Zon; herfchept den Dag in Nacht.
Het Dorp schynt een' van Etna's Vuurspeelonken!

Hier ftort een Dak, en daar een Gevel neêr!
Het brandend Vlas, de Wol ftuift, onder 't blaaken,
Gedreeven door den Wind, langs alle Daken,
En helpt den Brand vergrooten, meer en meer.

Men hoort alom de naarste Jammerklagten!
Elk kermt en zucht, en slaat de Handen saam'!
Wat Pen is zulks te melden regt bekwaam?
De droeve Schaar ziet al haar Hoop verkrachten.

Waar zullen zo veele arme Menschen heen?
Geheel ontbloot, berooft van Goed en Have.
ô Dat Godt hen een beter Lot weêr gave!
Hen blydschap schonk, na droefheid en geween.

III. Zo doet Hy reeds, ô ja, Hy wekt de Harten
Der Landgenooten tot Meêdoogen; en de Zorg
Der Vaderen des Lands verstrekt ten Borg,
Ten Toevluqt, ter verzagting hunner smarten.

Ziet hen hier toe gewillig en bereid,
Als zynde door *Barmhartigheid* bewogen;
Een Deugd voorwaar van een zeer groot Vermogen;
Een Hals-Vriendin van Edelmoedigheid.

Zulks toont de *Tak*, waarmeê zy zit te pronken,
De *Oranje-Tak*, door welken zy bewyst,
Dat de eedle Vorst, daar Neêrlands Heil door ryst,
Haar ook zyn Hart, vol Deugden, heeft geschonken.

IV. Zo wordt het Hart der Treurenden versterkt,
Door de eedle Zorg der wyze Voedsterheeren
Van 't Heil des Lands, dat zy zo wys regeeren,
Terwyl hun Deugd op 't Hart der Burgren werkt.

Zo volgt het Volk het voorbeeld van 's Lands Vadren;
Zo is alôm 't Meêlyden algemeen;
Zo vindt men hier geen Onmeêdogen, neen:
Elk ziet met Vreugd de *Gift-Inzaamlaars* nadren.

De *Goedheid* toont hier haaren Aart, door 't Teeken
Der *Pelikaan*, die met haar eigen Blood,
Uit open Borst, haar' teedre Jongen voedt;
Op dat haar Kroost geen Voedsel koom' te ontbreeken.

V. Dus geeft elk naar zyn magt, zo veel hy kan,
Daar men alôm, van Huis tot Huis, de Giften
Vergaarde; terwyl men niet dan eedle Driften
In 't Aanschyn merkt der Geeveren daarvan.

De *Mildheid*, zo oprecht in haar Bedryven,
Zo troostryk voor Noodduftigen, betoont
Van welk een zucht haar Boezem wordt bewoond.
De *Liefde* doet haar Werk ook hier beklyven.

Zy is die Deugd, die 't Hoogste Goed beloofst,
De Band, die 't al te samen houdt gebonden.
Hier heerscht haar Magt en Werking, ongeschonden!
Hier wordt zy niet van haar Vermaak beroofd.

VI. De Giften, alle in orde reeds ontvangen,
Verpligten 't Hart der Waare *Dankbaarheid*
Tot Vreugde, daar zy 't Opperste Beleid
Voor roemt, dat haar zyn' Gunsten deedt erlangen.

't Gezameld Geld wordt nu verdeeld, geschikt
Tot het herstel der voorige Ongelukken,
Daar *Hilversum* vol angst moest onder bukken;
En de Armoê wordt door Mildheid weêr verkwikt.

Roem eeuwig, gy, die dus weêr moogt beleeven
Uw eersten Stand en Staat, door Liefde en Trouw
U toegebragt, na d'allerzwaarsten Rouw!
Roem eeuwig 't Heil, u door Gods Hand gegeeven.

Die Hand, die u kastydde, zalft u weêr.
Meêdeelzaamheid, by uwe Landgenooten
Zo hoog gesteld, houde ook uw Hart onstooten
Voor andren; dan daalt Zegen op u neêr.

„ ô Nederland! volhardt in Liefdewerken;
„ Staat altoos hun, die in den Nood zyn, by;
„ Zo groeijt uw Heil, zo bloeijt uw Koopvaardy'.
„ Zo zult ge op al uw Doen Gods Zegen merken.

F. B.

Te Amsterdam, by PIETER JAN ENTROP, Boekverkooper op den Hoek van de Heerengragt en 't Konings-Plyn.

Afb. 23 *Ter gedagtenisse der liefdadige inwoonderen van de Vereenigde Nederlandse Provincien, bestaande in een collecte [...] voor Hilversum* (Amsterdam: Pieter Jan Entrop 1766). Universiteitsbibliotheek Leiden. Foto: Geheugen van Nederland.

Daarmee nauw verweven is een tweede betooglijn over het menselijk leed van de slachtoffers. De doopsgezinde schrijver en vroegere predikant Jan Philipsz. Schabaelje gebruikte hun verdriet zelfs expliciet om de koude harten van zijn lezers te smelten:[112]

> Het gheheuyl dat hier [in Delft] is, de Vrouw om haer Man, de Man om zijn Vrouw, de Ouders om haer Kinderen [etc …] is soo seer erbarmelick en betreurlick, dat een hart van steenen en Diamanten sich soude bewegen.[113]

De vrijwel letterlijke overeenkomst met het eerder geciteerde rekest van het Delftse stadsbestuur is evident, maar waar het leed en het gehuil in het rekest dienden om de nood te onderstrepen, beoogden ze bij Schabaelje emoties en compassie op te wekken en stenen harten te smelten.[114] Deze compassie moest omgezet worden in praktische solidariteit met de slachtoffers, zoals duidelijk verwoord werd in een gedicht over Lutjebroek ruim honderd jaar later:

> Dan hoord men naar gekerm en wenen!
> En nood-geschry ten Hemel gaan; […]
> Ik zag een Kraamvrouw hene dragen
> Na ’t Veld met haare Zuygeling!
> De Lugt weêrgalmt door ’t naare kermen! […]
> Mijn wensch is dat geen liefde gaave,
> Word in u hooge nood gespaart[115]

‘Menselijk mededogen’ kon zelfs de religieuze verschillen overwinnen, constateerde de doopsgezinde redacteur van *De Philosooph* bij de brand in het overwegend katholieke

---

[112] Schabaelje was op dit moment geen predikant meer, Piet Visser, *Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw, 2 dln.* (Deventer 1988) dl. I, 49-56.

[113] Jan Philipsz. Schabaelje, *Historisch verhael, van het wonderlick en schrickelick opspringen van ’t Magasyn-huys, voorgevallen op den 12. October, 1654 binnen Delft* (Tymon Houthaeck 1654) 10. Aan dit werk is het gelegenheidsgedicht van Joost van den Vondel toegevoegd, *Op het onweder van ‘sLants Bussekruit te Delft’.*

[114] Voor citaat Delfts stadsbestuur: noot 17.

[115] Jan Broense, *De beschouwer der verwoesting, wegens de verschrikkelyke en felle brand te Lutjebroek, gelegen tusschen Hoorn en Enkhuyzen, op vrydag den 11 maart 1763* (Amsterdam: Barent Koene 1763).

Hilversum.[116] Of anders geformuleerd, het voor iedereen herkenbare, emotionele betoog over het lijden van de slachtoffers creëerde een 'emotionele gemeenschap' van alle Nederlanders.[117]

Een derde betooglijn vinden we in providentiële interpretaties van rampen als een Goddelijke straf. Deze betoogden de voorbeeldfunctie van rampen. Ze waarschuwden dat de slachtoffers niet zondiger waren dan hun landgenoten maar door God gekozen waren om als afschrikwekkend voorbeeld of spiegel te dienen. Zo vermaande de eerdergenoemde gereformeerde predikant Van Reverhorst zijn publiek in 1759:

> [G]y *andere Toehoorders*, die hier niet woonagtig zyn, wy moeten niet meenen, dat deze *Stryensche Galileers* zondaars zyn geweest boven ons, en anderen onzer Landgenoten, om dat zy zulks geleden hebben. *Ik zegge u, neeze [nee], maar indien wy ons niet bekeeren, zo zullen wij allen vergaan*.[118]

Honderd jaar eerder hield de eerdergenoemde Schabaelje zijn publiek vrijwel hetzelfde voor: 'Te gevoelen dat de Rijpers een straffe boven andere menschen verdient hebben, is reukeloos en zonder verstant geoordeelt.'[119] 'Want wie onderscheydt u?', vroeg de Rotterdamse gereformeerde predikant Simon Simonides zijn lezers naar aanleiding van dezelfde ramp.[120] En ook het betoog van zijn collega De Witte na de Delftse buskruitramp in hetzelfde jaar had een gelijke strekking:

> Wij en willen nochtans niet zegghen ô ledematen deser bedroefde ghemeynte, om smerte toe te doen, dat ghy, die de schaden en rampen, of aen u goed, of aen u bloed, of

---

[116] Zie bij noot 13.

[117] Meijer Drees, ''Providential discourse'', 118; Adam Sundberg, 'Claiming the past: history, memory, and innovation following the Christmas Flood of 1717', *Environmental History* 20 (2015) 238–261, aldaar 242.

[118] Van Reverhorst, *Stryen door het vyer verteert*, 32–33 (cursivering bron). Bekeren betekent hier terugkeren tot de rechte levenswandel, en niet bekeren tot een ander geloof.

[119] Jan Philipsz. Schabaelje, 'Beschrijving van den grooten brand, voorgevallen in de Ryp, op den zesten january des jaars 1654', in: Jan Adriaensz Leeghwater ed., *Een kleyne chronycke* (Amsterdam: Abraham Cornelisz 1736) 14–24, aldaar 21.

[120] Simon Simonides, *Vrienden-raedt, gegeven aen de besochte gemeynte van de Rijp, by een merckelick oordeel Godts over haer gegaen, door middel van een verschrickelicke brandt [...]* (Dordrecht: Andries van Hoogen-huyse 1655) 'voor-reden'.

> aen beyde hebt geleden, zondaers zijt geweest, en schuldenaers boven alle menschen die hier aen 'tander einde woonen, ofte in andere steden, ende provintien, welcke geen quaed ghevoelt en hebben.[121]

De Hilversumse collecteprent gaf eveneens een providentiële verklaring, maar legde uit dat de zonden die de straffe Gods hadden uitgelokt, zoals dartelheid, trots en hoogmoed, voortvloeien uit welvaart, want 'waar welvaart bloeidt [wordt] het zorgloos Hart van 't Spoor der Deugd verleidt'. De slachtoffers zijn in deze interpretaties dus niet zondiger dan de rest van de bevolking voor wie zij als waarschuwing dienden: iedere burger of stad kan een vergelijkbaar lot treffen. De straf was dus niet de schuld van de slachtoffers maar de collectieve schuld van alle Nederlanders. Daarmee creëerden deze teksten een soort nationaal schuld- en slachtofferschap dat slachtoffers en gevers verenigde. Desondanks ondervonden de aanstichters van de ramp soms wel sociale problemen.[122]

Tegelijkertijd gaven dit soort publicaties ook hoop: de wonderbaarlijk geredde Delftse peuter symboliseerde Gods onwankelbare steun aan onschuldige slachtoffers. Hoewel providentiële interpretaties ook een fatalistisch effect konden hebben en daarmee hulpacties in de weg stonden, beoogden deze teksten primair op te wekken tot meer piëteit, een verbeterde moraal en boetedoening.[123] Dat laatste liet zich makkelijk vertalen in geven aan slachtoffers. Van Reverhorst sloot zijn preek over Strijen dan ook af met:

> Ei! Myne vrienden, wy bidden het u, uit naam van uwe ongelukkige Mede-burgeren: […] verlaat hen ook nu niet, in deezen nood, maar laat hun ook nu voortaan noch dien zelfden zegen van uwe hand […] genieten.[124]

In een aantal publicaties zien we nog een vierde betooglijn die verbintenis en identificatie tracht te bewerkstellingen tussen slachtoffers en gevers op basis van hun gedeelde identificatie met het vaderland. We zagen hiervoor al dat Van Reverhorst de slachtoffers als

---

[121] De Witte, *Delfschen donder-slagh*, 29–30.
[122] Zij bijlage III.
[123] Alexandra Walsham, *Providence in early modern England* (Oxford etc. 1999) 159, 166.
[124] Van Reverhorst, *Stryen door het vyer verteert*, 43.

medeburgers en landgenoten aanduidde.[125] Hetzelfde zien we in het titelembleem van de collecteprent voor de 'ongelukkige landgenooten uit het dorp Hilversum' (afb. 23). Termen als landgenoten of vaderland zijn in de vroegmoderne tijd altijd wat ambigue aangezien ze zowel een lokale, regionale als een landelijke identificering kunnen aanduiden. Dat is ook hier het geval. De tekst bij medaillon 3 (linksonder) van de collecteprent gaat over landgenoten in combinatie met de zorg van de 'Vaderen des Lands' waarmee de Staten van Holland bedoeld lijken waartoe de Hilversummers zich om hulp hadden gewend. In combinatie met de referenties aan de *landelijke* stadhouder Oranje lijkt het toch meer te gaan over een landelijke identificatie, wat nog versterkt wordt door de oproep aan heel 'Nederland' om in de liefdewerken te volharden in de, hieronder geciteerde, laatste strofe van het gedicht. Dat er niet alleen collectes in het gewest Holland maar ook in Utrecht plaatsvonden, noodzaakte, en verklaart, het beroep op nationale gevoelens.[126] Volgens Jan Wagenaar, historicus en lid van het Amsterdamse hulpcomité voor de overstromingsslachtoffers in Holland en Gelderland in 1740-1741, had men 'den nood hunner Landsgenooten van verre gevoeld' en was men daarop in actie gekomen.[127] Een duidelijke aanwijzing dus dat een beroep op de gedeelde vaderlandse (Nederlandse) identiteit in het midden van de achttiende eeuw gevers kon stimuleren tot solidariteit en hulp over de gewestelijke grenzen heen.

De publieke media bevatten daarnaast nog twee motieven die inspeelden op de morele dimensie van het geven. Het besef zelf ook slachtoffer en afhankelijk van liefdadigheid te kunnen worden, stimuleerde geven als een vorm van verzekering. Daarnaast kon een donateur met zijn gift beogen dat Gods straffende hand aan hem of haar voorbij zou gaan of zelfs hopen op economische voordelen, zoals het Hilversumse collectegedicht betoogde:

"Ô Nederland! Volhardt in Liefdewerken;
"Staat altoos hun, die in den Nood zijn, bij;
"Zo groeie uw Heil, zo bloeije uw Koopvaardy.

---

[125] Citaten bij noten 118 en 124. Tijdens de collecte was de preek voor zes stuivers te koop in zes Hollandse steden, Utrecht en Middelburg, 'Advertentie' *Leydse Courant*, 2 juli en 29 okt 1759.

[126] Minstens 39 Utrechtse plaatsen staan vermeld in de collectelijst van boekhouder Van den Pot. De collecteprent was in 1767 ook verkrijgbaar in Middelburg, maar de collectelijst bevat geen Zeeuwse collectes. *SAGV Collectelijst Pot*; *Middelburgsche courant (1758-1929)* 26 sept 1767.

[127] Geciteerd bij Bosch, 'Natuur en cultuur', 42.

"Zo zult ge op al uw Doen Gods Zegen merken.

De publieke media rechtvaardigden de hulp aan rampenslachtoffers dus veeleer humanitair, emotioneel en, met verwijzingen naar algemene christelijke barmhartigheidsplicht, religieus maar niet confessioneel. Ze creëerden daarbij een nationale emotionele gemeenschap die religieuze en maatschappelijke grenzen tussen gevers en slachtoffers slechtte. Het grote publiek werd dus met heel andere argumenten benaderd dan de magistraten die toestemming voor collectes moesten geven.

De argumenten waarmee de gevers tot doneren werden aangezet waren bij alle rampen grotendeels hetzelfde. Toch zijn er grote verschillen in de collecte-opbrengsten. De Hilversumse opbrengst in 1766 was meer dan tweemaal zo hoog als die van Strijen in 1759 en meer dan driemaal die van Lutjebroek in 1763 (Tabel 16). Binnen een relatief kort tijdsbestek zien we dus grote verschillen. De Hilversumse brand werd uitgebreid verslagen in couranten, nieuwsperiodieken en prenten en veel (Amsterdamse) ramptoeristen kwamen een kijkje nemen. De branden in Strijen en Lutjebroek kregen daarentegen veel minder media-aandacht.[128] De belangstelling voor Hilversum en de collecteprent zullen zeker hebben bijgedragen aan de hoge opbrengsten, maar het succes van de collecte blijkt voor een groot deel bepaald te zijn door Amsterdam dat met 54.000 gulden maar liefst de helft van het totaalbedrag inbracht, meer dan de collecte-opbrengsten voor Strijen en Lutjebroek. Het succes van een collecte kunnen we dus niet alleen vanuit de gebruikte argumenten, de media-aandacht of de economie verklaren. Bij de geloofsgenotencollectes zagen we het belang van de collectevorm voor het betrekken van het grote publiek en bij het uitoefenen van sociale druk, waarschijnlijk gold dat ook voor rampencollectes.

Bij de Strijense collecte kregen twee Strijense collecteurs toestemming om zelf langs de huizen der 'goede burgeren en ingezetenen' van Amsterdam te gaan, wat enkele weken in beslag genomen moet hebben en waarbij gevers met onbekende collectanten werden

[128] Nieuwsprenten over Lutjebroek: Broense, *De beschouwer*; *WFA 0391 Collectie gedrukte stukken, inv.nr. 8L, Het verbrande Lutjebroek (Enkhuizen, Willem Palenstein Semeins 1763)*. Over Strijen verscheen alleen de preek van Van Reverhorst in druk.

geconfronteerd.[129] Dezelfde aanpak zien we bij de collecte voor Lutjebroek maar daarbij kwam nog de restrictie dat niet meer dan 6000 gulden mocht worden opgehaald bij de 'gegoedste ingezetenen'.[130] Amsterdam doneerde totaal 10.413 gulden, waarvan 6000 uit de collecte en de rest via kerkelijke giften en collectes. De grootste gift (van maar liefst 3385 gulden) was afkomstig van de katholieke kerk, waarschijnlijk omdat Lutjebroek een katholieke enclave was.[131] De Hilversumse collecte werd veel grootschaliger en professioneler aangepakt dan die van Strijen en Lutjebroek. In alle kerken, zowel de publieke als die van 'andere professien', moest de collecte op 31 augustus na iedere preek worden aangekondigd, waarna de collecte in heel Amsterdam op dezelfde dag (3 september) zou plaatsvinden.[132] Bovendien verscheen een dag voor de collecte in Amsterdam een speciale collecteprent (afb. 23) die, net als die voor Bergen op Zoom in 1749 (afb. 17), gebaseerd was op de collecteprent uit 1731 (afb. 14). Twee medaillons die een welvarend Hilversum voor en een verwoeste stad na de brand toonden waren nieuw (medaillons links- en rechtsboven). Het begeleidende gedicht beschreef, zoals hierboven al gezegd, uitgebreid de ellendige toestand van het dorp en zijn inwoners.[133] De Hilversumse collecte werd dus veel nadrukkelijker onder de aandacht van het Amsterdamse publiek gebracht dan de andere twee. De collecte werd uitgevoerd onder leiding van de huiszittenmeesters en was daardoor niet alleen veel professioneler maar door deelname van stadsfunctionarissen ook officiëler. Op de dag zelf gingen in elke wijk een viertal collectanten (wijkmeesters en 'collectanten der Aalmoeseniers Schaalen') rond met twee collectezakken met daarop de naam en het nummer van iedere wijk opdat nagegaan

---

[129] *SAA 5023 Gr-mem.*, inv.nr. 12, 54v, 20 aug 1759. De opbrengst moest worden ondergebracht bij de 'Thesaurie Ordinaris' waar het opgehaald werd door de Dordtse stadsbestuurders. De Amsterdamse opbrengst is niet aangetroffen in de genoemde archieven van Amsterdam, Strijen of Dordrecht, noch in *SAA 5039 Archief van de Thesaurieren Ordinaris*.

[130] *SAA 5023 Gr-mem.*, inv.nr. 12, 85v, 22 april 1763; Burger van Schoorel, *Chronyk*, 461–465.

[131] Veel dorpen in het Noorderkwartier waren katholiek, De Kok, *Breuklijn*, 183–187, 469. In Grootebroek haalde men in de roomse kerken 517 gulden op, de helft van de opbrengst in de gereformeerde kerken (1062 gulden). Burger van Schoorel, *Chronyk*, 462.

[132] *Instructie Amsterdam 1766*.

[133] *Ter gedagtenisse der liefdadige inwoonderen van de Vereenigde Nederlandse Provincien, bestaande in een collecte [...] voor Hilversum [verder: Collecteprent Hilversum]* (Amsterdam: Pieter Jan Entrop 1766). Een aankondiging van deze uitgave met prijzen in: *Ams. Courant*, 2 sep 1766. Een prent zonder vers kostte 4 stuivers, met vers 6 stuivers. Volgens de *Leydse Courant* van 3 september zouden deze prijzen alleen die week gelden, daarna gingen ze met 2 stuivers omhoog. Het Leidse stadsbestuur wees de collecte af en gaf 250 gulden uit de stadskas, zie noot 99. Nb. Dezelfde plaat, alleen verschillend in de bovenste twee medaillons en het gedicht, werd gebruikt bij de collectes voor de waldenzen (1731) en voor Bergen op Zoom (1749).

kon worden wat elke wijk bijdroeg. De sociale druk om te geven was daardoor groter dan bij de collecte voor Strijen.

De vorm van de collecte blijkt dus bepalend voor de hoogte van de Amsterdamse collecte-opbrengst en niet de gebruikte geefargumenten, die immers bij alle collectes in grote mate overeenstemden. Mogelijk waren de economische banden met Hilversum wel van invloed op het besluit van het Amsterdamse stadsbestuur over de collecte-vorm. Toch was de Amsterdamse donatie voor Hilversum slechts zestig procent van die voor Bergen op Zoom (respectievelijk 54.000 en 87.602 gulden), ook al werden die collectes in Amsterdam op dezelfde manier uitgevoerd. Als we de Amsterdamse opbrengst, om eventuele conjunctuurverschillen te minimaliseren, afzetten tegen het budget van de vier armen-zorginstellingen (resp. 8 en 14%) blijft de verhouding overeind.[134] Conjuncturele verschillen speelden dus geen rol in de hoogte van de opbrengst. Wellicht was de nationale context van de Bergense collecte van belang? De Hilversumse collecte was serie van stedelijke collectes terwijl de Bergense een landelijke collecte was, die bovendien gepaard ging met nationale bededag en de viering van de Vrede van Aken. Het succes van een collecte laat zich dus niet alleen vanuit economische factoren verklaren, maar ook door de vorm van de collecte, het (nationale, gewestelijke of lokale) karakter ervan, de mate van publiciteit en de 'algemeenheid' van de collecte.

Conclusie

Vroegmoderne overheden hadden geen formeel noodhulpbeleid of -budget, maar ze trokken zich het lot van slachtoffers van stads- en dorpsrampen wel degelijk aan. Gebaseerd op opvattingen over schade, overheidsverantwoordelijkheden en lokale soevereiniteit en door terug te grijpen op eerdere besluiten kwam er in de praktijk toch een soort noodhulpbeleid tot stand. De Staten respecteerden de bestuurlijke verhoudingen en de stedelijke zelfstandigheid door geen gewestelijke collectes af te kondigen. Zij zochten daarbij steeds naar die vorm van hulp die het minst schadelijk was voor de gewestelijke financiën.

Hulpplannen hadden altijd de wederopbouw van de getroffen stad tot nut van 'het land' tot doel, zoals het waarborgen van toekomstige gewestelijke belastinginkomsten of, zoals in

---

[134] Bijlage I.

het geval van Delft, de gewestelijke defensie. Een belangrijke drijfveer was het voorkomen van bedelarij, en impliciet het voorkomen van sociale onrust, of in de woorden van de Staten van Holland: 'zoo dat in cas zij [de Strijense slachtoffers] door de goedertierenheid van ons niet werde gesoulageert [zij] voortaan met beedelen de kost zouden moeten tragten te soeken'.[135] Desondanks ging geen substantiële steun naar de armenzorg, zelfs al nam het aantal behoeftigen na een ramp toe. Armenzorg bleef dus een lokale aangelegenheid.

De meeste steun, doorgaans uit toekomstige belastinginkomsten van de getroffen stad zelf, ging naar huiseigenaren ongeacht hun religie. De inboedel werd doorgaans niet vergoed waardoor huurders veelal verstoken bleven van hulp. Publieke gebouwen kregen alleen steun vanuit private financiering, zoals collectes en leningen terwijl gereformeerde kerken werden soms subsidie kregen vanuit het comptoir der kerkelijke goederen.

De argumenten waarmee gevers tot doneren werden aangezet waren in de meeste gevallen vergelijkbaar (grote nood, schuldeloosheid). We zagen vergelijkbare argumenten ook bij de collectes voor Bergen op Zoom en voor buitenlandse geloofsgenoten. De argumenten die gebruikt werden om institutionele gevers te overtuigen waren, net als op het niveau van de hogere overheden, zakelijk van aard. Slachtoffers en individuele donateurs werden dichter bij elkaar gebracht met emotionele en humanitaire argumenten, via de creatie van een nationale schuld- en slachtoffergemeenschap en met een direct beroep op vaderlandse gevoelens.

---

[135] *RAD 955 inv.nr. 2974*, [2].

8

Rampen in Overijssel en Gelderland

In het vorige hoofdstuk zagen we dat in Holland, binnen de kaders van vroegmoderne opvattingen over bestuurlijke verantwoordelijkheden en de beperkte financiële mogelijkheden van de vroegmoderne overheid, toch een soort noodhulpbeleid was ontstaan. Dit hoofdstuk onderzoekt hoe andere, minder rijke, gewesten omgingen met stads- en dorpsrampen. Aan de hand van een viertal achttiende-eeuwse rampen in de gewesten Overijssel en Gelderland worden de perspectieven van slachtoffers, hogere overheden en gevers onderzocht. Dit beperkte aantal casussen laat echter geen verstrekkende conclusies over het gewestelijk noodhulpbeleid toe. Voor Gelderland wordt het gewestelijk noodhulpbeleid daarom in kaart gebracht door een analyse van de besluiten over de negenendertig hulpverzoeken die door de Gelderse Landdagen tussen 1711 en 1780 werden geregistreerd.

Overijssel

De Staten van Overijssel waren samengesteld uit vertegenwoordigers van de adel en de steden van de drie kwartieren onder voorzitterschap van de drost van Salland. De drie kwartieren (Salland, Twente en Vollenhove) waren zelfstandige bestuurseenheden, elk met een eigen Statenvergadering, hoofdstad (respectievelijk Zwolle, Deventer en Kampen) en belastingheffing. De Gewestelijke Staten vergaderden in het voor- en najaar, tussendoor lag het dagelijkse bestuur bij de Gedeputeerde Staten die bestonden uit zes gedeputeerden, uit elk kwartier een vertegenwoordiger namens de ridderschap en een uit de hoofdstad. In de praktijk waren de Staten oppermachtig op het platteland en de kleine steden maar niet in de drie grote steden die een grote mate van zelfstandigheid hadden.[1]

[1] Fruin, *Geschiedenis*, 251–254; *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden, dl. I Overijssel (1604-1795)*. RGP KS 86 (Den Haag 1996) 17–18.

Brand Hardenberg, 8 mei 1708

Op 8 mei 1708 viel nagenoeg het hele Sallandse stadje Hardenberg ten prooi aan de vlammen. Een olielamp viel om in het huis van weduwe Aaltje Kraak waarop het rieten dak vlamvatte en de sterke wind deed de rest. De pastorie en 105 huizen gingen verloren, slechts de kerk, de toren en drie huizen bleven gespaard.[2] Eind mei besloot het stadsbestuur dat alle nieuwe huizen met dakpannen in plaats van met stro moesten worden gedekt omdat 'die Staten van dese Provincie sulx gecommandeert hebben, waar van onse gesamentlijcke Borgeren en Ingesetenen tot die kosten, seeckerlijck onderstant hebben te verwaghten'. Daaraan werd toegevoegd dat degene die zich er niet aan hield, verstoken zou blijven van een aandeel in de collecte-opbrengst en dat het de andere inwoners dan vrij stond om de nieuwe strodaken eigenhandig te verwijderen.[3] Uit deze resolutie kunnen we afleiden dat er eind mei al contact met de (Gedeputeerde) Staten was geweest en dat het stadsbestuur op basis daarvan veronderstelde of verwachtte dat het gewest de wederopbouw zou subsidiëren.

De dringende nood had de stad 'ten uitersten genootsaekt […] haer toevlugt tot U Edele Mogenden te nemen'. De schade was enorm en men had nauwelijks iets aan huisraad kunnen redden, de meeste inwoners waren 'radeloos' en weten niet 'hoe dat [zij] an brood sullen geraken' en in de naderende winter 'onder dak komen', aldus de stadsbestuurders in hun hulpverzoek en zij verzochten het gewest dan ook 'ordre te beramen' (i.e. maatregelen te treffen) om de noodlijdenden te helpen. Een maatregel stelden ze zelf al voor: een vergunning 'om ten platten lande in dese […] provincie een generale collecte' te houden. Een notitie in de marge van dit rekest, waarschijnlijk van de Gedeputeerde Staten, vermeldt dat het op 8 augustus ter goedkeuring aan de Statenvergadering zou worden of was voorgelegd.[4] Hardenberg vroeg dus alleen om een collecte op het platteland, kennelijk achtten de stadsbestuurders een gewestelijke collecte onhaalbaar, vermoedelijk vanwege de bestuurlijke zelfstandigheid van de steden.

---

[2] Klaas Jongsma, *'De Grote Brand' van Hardenberg (8 mei 1708)* (Bewerkte uitgave, oorsp. 1966; Hardenberg 2008); een aanvulling hierop in Hesselink-Zweers, 'Brand Hardenberg'. Mijn dank aan mw. Hesselink-Zweers voor het delen van broninformatie.

[3] *HA 001 Stadsgericht Hardenberg inv.nr. 6 resolutien, keuren, rechten etc.* 95–98, 27 mei 1708.

[4] *HCOz 0003.1 Staten van Overijssel, inv.nr. 763 Requesten 1702-1712*. In het resolutieboek over 1708, dat veel hiaten vertoond, ontbreekt deze vergadering, *HCOz 0003.1 Staten van Overijssel, inv.nr. 32 Resoluties 1708, mrt 5 - dec 1*.

Voorafgaand aan de indiening van dit rekest hadden de burgemeesters van Hardenberg steun gezocht bij de stad Zwolle, die niet alleen zitting had in de Statenvergadering maar als 'appellantsstad' ook de hogere rechtsmacht over Hardenberg voerde. Het verzoek aan Zwolle benadrukte behalve de hierboven genoemde argumenten nog dat de inwoners niet in staat waren om zelf de schade te repareren en dat een collecteverzoek aan 'den gemene beste' (het gewest) de enige optie was.[5]

Op 11 juni besloot het stadsbestuur ook nog tot een collectecampagne buiten Overijssel, 'daar waar 't profijtelijkst is'. De opbrengst was bestemd voor de wederopbouw van huizen en zou naar rato van de grootte van het verbrande huis en de omvang van de schade verdeeld worden.[6] Tussen medio juni en begin september stelde het stadsbestuur commissiebrieven op voor de civiele autoriteiten in Holland, Zeeland, Drenthe, Groningen en Ommelanden, Friesland en voor twee Duitse buurgebieden, het Graafschap Lingen en Münsterland.[7] Vreemd genoeg ontbreekt het gewest Utrecht, mogelijk werd het niet aangeschreven of ging de brief verloren. De brief voor Gelderland ontbreekt eveneens maar het gewest werd, zoals we zullen zien, wel benaderd. Alle commissiebrieven beargumenteerden de hulpvraag met de omvang van de schade en het onvermogen van de inwoners van 'het stedeken Hardenberg' om hun huizen weer op te bouwen zonder de 'mildadigheid van goede en vrome Christenen'. De lezers werden uitdrukkelijk verzekerd dat het een 'collecte tot opbouw van dese plaetse' betrof en niet om verloren huisraad te compenseren.

De argumenten die de Hardenbergse bestuurders op gewestelijk niveau naar voren brachten, gebruikten ze eveneens om hun collega-stadsbestuurders in de verschillende gewesten tot een collecte of gift te bewegen. Soms, zoals aan de stad Zwolle, werd daaraan nog toegevoegd dat de slachtoffers niets anders over hadden 'als het geen [zij] aan haar lichaam hadden (God beterd)'. De commissiebrieven werden - met zegel – ook opgenomen in het Amsterdamse collecteboekje (afb. 24). Kennelijk achtte de Hardenbergers de daarin vervatte argumenten ook geschikt om gewone gevers te overtuigen. Op alle niveaus (gewest, institutionele en individuele gevers) werden dus dezelfde argumenten ingezet.

---

[5] *HCOz 0700 Stadsbestuur Zwolle, inv.nr. 497 ingekomen stukken Hardenberg* stuk 1, 8 juni 1708.
[6] *HA 001 inv.nr. 6*, 99–100.
[7] Ibid., 101–125.

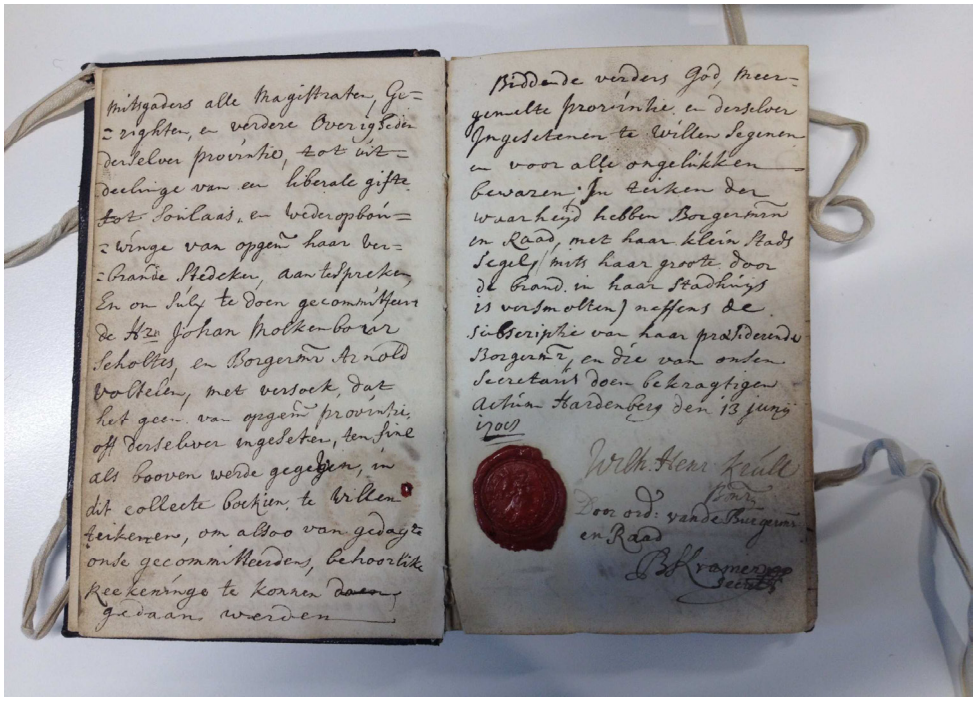

Afb. 24 Commissiebrief van het Hardenbergse stadsbestuur in het collecteboekje van de Hollandse collecte, getekend door burgemeester Wilh. Henr. Krull, met het 'klein stads segel' van Hardenberg, 1708. Hardenbergs Archief, Stadsgericht Hardenberg inv.nr. 76a. Foto auteur.

Het 'memoriaal van het geene er gecollecteert is' geeft niet alleen een overzicht van de donaties maar ook een beeld van de manier waarop de collecte werd georganiseerd.[8] De collecte werd uitgevoerd door belangrijke dorpelingen, doorgaans (oud-)burgemeesters en gemeensmannen, die daarvoor naast hun gemaakte kosten ook vacatiegelden uit de collecte-opbrengst kregen.[9] De collecte bracht 7200 gulden op, waarvan de 'onkosten' nog af moesten.[10] Meer dan de helft daarvan werd ingezameld in het eigen gewest (Tabel 17). De Overijsselse opbrengsten zijn gegroepeerd naar de drie drostambten en daarbinnen naar stad, gericht, dorp of kerspel.[11] Het heeft er dus alle schijn van dat er geen sprake was van

[8] 'Memoriael' van de collecte: Ibid., 129–139.

[9] 'Uytreijkingen aan die borgeren' Ibid., 140–145; 'verteringen en vacatien van de gecommitteerden' Ibid., 146–151. Als voorbeeld: het eerste duo collectanten in Amsterdam kregen samen 70 gulden vacatiegeld voor hun 51 dagen durende verblijf en 161 gulden voor hun verteringen en verdere onkosten.

[10] *HA 001 inv.nr. 6*, 129-139 (mijn optelling).

[11] De drie grootste drostambten (Twente, Salland en Vollenhove) vielen min of meer samen met de kwartieren. Daarnaast waren er nog enkele kleinere, minder belangrijke drostambten.

een gewestelijke collecte. Dit wordt ondersteund door een verzoek aan de stad Zwolle waarin het Hardenbergse stadsbestuur toestemming vroeg voor collectes in de stad en het schoutambt.[12] Er was dus zelfs geen sprake van collectes per kwartier maar van een serie van lokale collectes per rechtsgebied. De 'Raad en Gemeente' van Hardenberg bevestigde dat ze 'op verscheijden plaetsen' om collectes hadden moeten verzoeken, die 'nae veel moeijte sijn geëffectueert'.[13] Waarschijnlijk hadden de Staten het collecteverzoek afgewezen en de besluitvorming overgelaten aan lokale bestuurders. Het is duidelijk dat de collecte daardoor veel inspanning kostte. Zoals in het vorige hoofdstuk al even aan de orde kwam, waren twee collecteurs totaal 73 dagen in Amsterdam.[14] Het lokale (of mogelijk regionale) karakter van de collecte verklaart tevens waarom sommige plaatsen niets doneerden. Helaas is niet genoteerd waarom deze plaatsen niet deelnamen. Het ontbreken van de Twentse hoofdstad Deventer in het memoriaal valt extra op omdat de 'mennonieten van Deventer' als enige Deventenaren met maar liefst 200 gulden wel ruimhartig bijdroegen. Beide andere kwartierhoofdsteden deden wel mee. In Kampen, hoofdstad van Vollenhove, werd 103 gulden opgehaald. De collecte in Zwolle, de hoofdstad van het eigen kwartier, leverde het hoogste bedrag op (1554 gulden). De enige gewestelijke overheid die een donatie, van 160 gulden 'uyt hare reekenkamer', deed, was Gelderland. Daarnaast doneerden de Gelderse stad Zutphen en enkele Gelderse edelen.

Tabel 17. Collectes Hardenberg 1708, in guldens

Amsterdam	1.739
Friesland	321
Groningen (stad)	73
Gelderland	277
Overijssel	3.991
Drenthe	449
Bentheim	355
Totaal:	***7.204***

Bron: HA 001 inv.nr. 6

[12] *HCOz 0700 inv.nr 497*, stuk 2 ongedateerd.
[13] Memoriael *HA 001 inv.nr. 6*, 129–130.
[14] Hesselink-Zweers, 'Brand Hardenberg', 11.

Uit het collectememoriaal kunnen we verder opmaken dat de collectereizen naar Holland en Groningen beperkt bleven tot de steden Amsterdam en Groningen.[15] Kennelijk benaderde het Hardenbergse stadsbestuur alleen die plaatsen waar men een hoge opbrengst verwachtte. Behalve de eigen en de Gelderse overheid lijken ze geen gewestelijke overheden te hebben benaderd. Hoewel de collecteurs volgens hun commissiebrieven ook Zeeland zouden bezoeken, meldt het collectememoriaal geen enkele gift uit Zeeland. Het is dan ook onwaarschijnlijk dat de collecteurs dat gewest hebben bezocht. Ook werden geen opbrengsten genoteerd voor het gewest Utrecht en de Generaliteit.

In december 1708 werden de eerste schadevergoedingen uitgekeerd en was de collecte klaarblijkelijk ten einde.[16] Een lijst van uitkeringen laat zien dat de 118 slachtoffers gemiddeld 56 gulden kregen. Drie inwoners ontvingen een bedrag boven de 130 gulden. De totale uitkering bedroeg 6.471 gulden wat het waarschijnlijk maakt dat het om uitkeringen ging uit de collecte (na aftrek van de kosten).[17] Maar de collecte-opbrengst was kennelijk onvoldoende om het dorp weer op te bouwen want de Staten van Overijssel, die tijdens de collecte niets bijdroegen, kenden twee jaar later alsnog een gift toe van 15 Carolusgulden per verbrand huis (totaal 1575 Carolusgulden). Dit bedrag werd beschikbaar gesteld door de ontvanger van Salland en aan de slachtoffers uitgekeerd via de burgemeesters van Hardenberg, die daartoe een lijst hadden moeten inleveren.[18] Het is dus waarschijnlijk dat deze gift afkomstig was uit het eigen belastingkwartier. Mogelijk betrof het, net als in Holland, een korting op de verponding, maar de bronnen laten ons hierover in het ongewisse. Als het stadje inderdaad binnen een jaar uit de as herrees dan kwam deze gift na afloop van de wederopbouw en was die mogelijk bedoeld voor de aflossing van leningen voor de herbouw, maar de bronnen laten ons ook daarover in het ongewisse.[19] De gemiddelde uitkering aan huiseigenaren uit de collecte en de gift bedroeg dus circa 70 gulden.

---

[15] Geen collecteverzoek van Hardenberg in *Res. SvH*, 1708.
[16] Hesselink-Zweers, 'Brand Hardenberg', 7–8.
[17] 'Uytreijkingen aan die borgeren', *HA 001 inv.nr. 6*, 140–145.
[18] Extract resolutie SvO incl. namenlijst, 4 juni 1710 *HA 001 Stadsgericht Hardenberg inv.nr. 76b, Steunverlening 1708, 1710* [stuk 2]. Schade-opgave ontbreekt.
[19] Jongsma, *Grote Brand*, 14.

Brand Enschede, 20 mei 1750

Op 20 mei 1750 ontstond er brand in de broodbakkerij van Herman ten Tije die door de sterke oostenwind al snel oversloeg en een kwart van alle huizen van het 'stedeken Enschede' in de as legde en 350 personen dakloos maakte. De gereformeerde Grote Kerk, de pastorie en het stadhuis bleven gespaard, maar de katholieke (schuil)kerk ging in vlammen op en ook twee brandspuiten gingen verloren.[20] Drie weken later stond het Enschedese hulpverzoek op de agenda van de Staten van Overijssel. De stadsbestuurders gebruikten dezelfde argumenten (grote schade, armoede en onvermogen van de slachtoffers) als hun Hardenbergse collega's ruim veertig jaar eerder. In het Enschedese rekest werd nog een argument aangevoerd dat we eerder al bij Hollandse stadsrampen zagen, namelijk dat de brand juist 'de meest gegoede kooplieden en andere voorname ingesetenen' had getroffen waardoor die niet in staat waren aan de 'wederbouw en onderstant van [de] vele onvermogene' stadsgenoten bij te dragen. Om de stad weer op te bouwen was volgens de stadsbestuurders een collecte in 'ieder drostampt deser provintie' nodig.[21] Er was echter – in tegenstelling tot de Hollandse verzoeken – geen suggestie dat de brand nadelig zou zijn voor de belastinginkomsten van het gewest of het kwartier.

De Statenvergadering ging akkoord met een gewestelijke collecte, mits die onder toezicht van een Statencommissie plaatsvond. Dit was om te garanderen dat de inzameling zou gebeuren 'op de ordentelijkste en menagieuste wijse' en dat de opbrengst alleen zou gaan naar de wederopbouw [van huizen] van 'onvermogende' slachtoffers en naar 'proportie van het verlies en behoefte [… en] tot voorkominge van alle eensijdigheid en onenigheid die daar uijt andersints soude kunnen resulteren'. Het besluit maakt duidelijk dat alleen slachtoffers die niet in staat waren zichzelf te helpen in aanmerking kwamen en dat de hulp bestemd was voor de wederopbouw van de stad. Kortom, de steun zou alleen naar verarmde huiseigenaren gaan. De instelling van de commissie diende om het verloop van de collecte in goede banen te leiden en sociale onrust door een onrechtvaardige verdeling van de opbrengst te

[20] Is. van Dam, *De brand van Enschede in 1750 en de toenmalige bewoners* (Enschede 1931) 19–20.
[21] *HCOz 0003.1 Staten van Overijssel, inv.nr. 74 Resoluties 1750* 69r-v, 10 juni 1750.

voorkomen. Dankzij instelling van een commissie is de hulpactie bovendien goed gedocumenteerd.[22]

De commissie, die bestond uit een burgemeester van Deventer en een lid van de ridderschap, kwam tweemaal in actie: bij de begeleiding van de collecte in Overijssel (1750-1751) en, zoals we zullen zien, bij de verdeling van de opbrengsten van de Hollandse collecte (1752-1753).[23] Voordat echter sprake kon zijn van een collecte wenste de commissie een gespecificeerde opgave van de schade aan de huizen, de gesteldheid van die huizen, de namen van de eigenaren en of die naar de mening van de burgemeesters hun verbrande huizen uit eigen middelen weer zouden kunnen opbouwen. De schade aan koopmanschappen, meubels en dergelijke moest apart gehouden worden.[24] De eerste schade-opgave van juni bevatte desondanks alle schade, totaal bijna 118.000 gulden.[25] De commissie keurde de opgave af en spoorde de Enschedese magistraten aan op te schieten en het ijzer te smeden nu het heet was aangezien de 'ijver van menschen om ongelukkige[n] te ondersteunen' na verloop van tijd zou afnemen.[26]

De tweede schade-opgave van 21 juli was drastisch teruggebracht tot 21.620 gulden en bevatte alleen nog de schade aan huizen en 'enighe nootwendigh huisraet' van 64 onvermogende huiseigenaren.[27] Schade aan weefgetouwen en andere benodigdheden om de textielproductie weer op te starten waren van de lijst verdwenen. De schade aan de vier armenhuisjes van de gereformeerde diaconie (totaal 1200 gulden) bleef onverkort op de tweede lijst. Dat de schade (à 2000 gulden) aan inboedel en boeken van de pastoor Camp werd geschrapt, ligt voor de hand en overkwam ook predikant Noorbekke (à 4000 gulden). Vreemder is dat het woonhuis van pastoor Camp, een schade van 3000 gulden, ook werd

---

[22] *HCOz 0003.1 Staten van Overijssel, Rapporten [..., inv.nr. 1563 1750 [Rapport Enschede 23 okt 1752]*. Uitgebreid geciteerd en geparafraseerd in Van Dam, *Brand Enschede 1750*.

[23] Het rapport van de Overijsselse collecte werd goedgekeurd in de Statenvergadering van 22 maart 1751, Van Dam, *Brand Enschede 1750*, 34. Dat van de Hollandse collecte op 23 oktober 1752. De commissieleden waren burgemeester Jacob ten Brink en Robert Frederik van Heerdt tot Eversberg. Over deze laatste: 'Repertorium ambtsdragers', http://resources.huygens.knaw.nl/repertoriumambtsdragersambtenaren1428-1861/app/personen/11433.

[24] *HCOz 0003.1 inv.nr. 1563 Rapport Enschede*, bijlage A, 16 juni 1750.

[25] Totale claim 117.839 gulden, 121 claims, gemiddeld 974 gulden per claim (mijn berekeningen), Ibid., Bijlage B, 16 juni 1750.

[26] Ibid., bijlage C, juli 1750.

[27] Zij dienden 73 claims in, gemiddeld 296 gulden per claim en 343 gulden per indiener (mijn berekening), Ibid., bijlage D, tweede schade-opgave 21 juli 1750.

geschrapt. Reden daarvoor was waarschijnlijk dat het ook als schuilkerk functioneerde en men kennelijk ook in Overijssel vond dat gemeenschapsgeld alleen bestemd was voor het herstel van publieke (gereformeerde) kerken. Het is echter ook mogelijk dat het Enschedese stadsbestuur veronderstelde dat de pastoor (of diens parochie) wel in staat zou zijn het huis weer op te bouwen en dat het daarom van de lijst was geschrapt. In elk geval kocht de katholieke gemeente in Enschede enkele jaren later, in 1753, een stuk grond waarop een nieuw en groter huis, inclusief kerk, voor pastoor Camp werd gebouwd. Hoe dit gefinancierd werd, is echter onduidelijk.[28]

De commissie vond de tweede schade-opgave goed genoeg en ging over tot een gewestelijke huis-aan-huis collecte. De collecte moest de zondag tevoren 'met een gepaste anspraak' van alle kansels afgekondigd worden. Verder bepaalde de commissie dat de collecte in de steden door de plaatselijke diakenen uitgevoerd moest worden en op het platteland door Enschedese collecteurs met assistentie van lokale diakenen.[29] Vertegenwoordigers van de getroffen stad moesten dus zelf aanwezig zijn bij een groot deel van de collectes, wat betekent dat de collecte weliswaar gewestelijk was maar niet op een dag zal zijn uitgevoerd. Volgens de instructies moesten de opbrengsten, geteld en voorzien van adequate opgaven, naar de magistraten van Enschede gestuurd worden.[30]

De gewestelijke collecte bracht ruim 7770 gulden op, bijna twee keer zo veel als in 1708 voor de Hardenberg werd opgehaald.[31] De grootste bijdrage kwam uit de hoofdstad Deventer die niet alleen een van de commissieleden had geleverd maar ook de appellantsstad van Enschede was.[32] Omdat de collecte-opbrengst bij lange na niet voldoende was om de schade te dekken, werd het aantal en de hoogte van de claims nogmaals teruggebracht tot de helft.[33] Zelfs dat was nog onvoldoende want op 30 oktober besloot de commissie slechts zestig procent daarvan te vergoeden. Totaal werd 6.463 gulden uitgekeerd, zo'n 30 procent van de

---

[28] Van Dam, *Brand Enschede 1750*, 20 (noot 2).

[29] Memo commissie bij oplevering 1e deel van het rapport aan de Staten *HCOz 0003.1 inv.nr. 1563 Rapport Enschede*, ff. 1–7r.

[30] Ibid., bijlage E, Register van gecollecteerde penningen.

[31] Opbrengst was 7.772:5:8, Ibid., bijlage E. Ter vergelijking: het gewest doneerde 9.579 gulden aan de landelijke collecte voor waldenzen en hugenoten in 1699 (hoofdstuk 3).

[32] Deventer doneerde 1216 gulden, Zwolle 813.

[33] Deze derde schade-lijst bedroeg totaal 10.755 gulden. Het aantal claims was teruggebracht tot 30, de gemiddelde claim bedroeg 395 gulden. *HCOz 0003.1 inv.nr. 1563 Rapport Enschede*, bijlage F [ongedat].

goedgekeurde schade-opgave. De restant werd gebruikt om de armen de winter door te helpen en voor vergoeding van de collecteurs.[34]

De Enschedese stadsbestuurders, die zagen dat slechts zo'n vijf procent van de oorspronkelijke schadeclaim werd vergoed en dat het geld alleen bestemd was voor de wederopbouw van huizen en dus niet voor het herstel van de textielnijverheid, vatten het plan op voor een tweede collecte, en wel in Amsterdam. De Staten van Overijssel stemden daarmee in en stelden zelf een rekest namens de slachtoffers op voor het Amsterdamse stadsbestuur.[35] De gebruikelijke argumenten (grote schade, armoede, onvermogen van de slachtoffers en hun steunwaardigheid) werden daarin natuurlijk naar voren gebracht, maar de collecte in het eigen gewest werd eveneens met veel nadruk vermeld. Het gewest had, verzekerden de Overijsselse bestuurders, niet nagelaten om 'aan die ongelukkige soo veel coulans toetebrengen als ons doenlijk was'. Bovendien, zo vervolgde de brief, had de collecte onder supervisie gestaan van een commissie uit eigen gelederen die erop toezag dat de opbrengst alleen ging naar de 'echte voorwerpen van mededogen en liefdadigheid'. Omdat de Overijsselse collecte onvoldoende was om de stad weer op te bouwen, moest men 'na verdere middelen' omzien, aldus de Staten. De boodschap die de Overijsselse Staten wilden overbrengen was dus dat het verzoek aan Amsterdam niet uit gemakzucht maar uit noodzaak geboren was. Waarom juist Amsterdam werd benaderd werd eveneens onderbouwd. Dat was volgens de Overijsselse Staten niet alleen om Amsterdams 'beroemde liefdadigheid', maar vooral vanwege de commerciële betrekkingen tussen beide steden:

> De fabriqué van linnens en andere stofjes in dat steedje [Enschede] met redelijk succes geexerceert [was] geweest, en waar door deselve commercie vettenden [samen] met verscheide cooplieden van uweledele Groot Achtbare stad, heeft aanleijding gegeven om […] hun toevlucht te nemen tot de beroemde liefdadigheid van Uweledele Groot Achtbaren.[36]

---

[34] Ibid., bijlage G 30 okt 1751.
[35] Brief van voorschrijving 23 april 1751, geciteerd in Van Dam, *Brand Enschede 1750*, 34–35.
[36] Geciteerd in Ibid., 35. 'Vettenden': vetmesten in de zin van uitbouwen van de textielhandel tussen Amsterdam en Enschede.

Met Amsterdamse hulp zou de linnenfabricage in Enschede weer op poten gezet kunnen worden en dat, zo impliceerden de Staten, zou ook goed zijn voor Amsterdam.[37] Tot slot beloofden de Staten dat hun commissie ervoor zou zorgen dat de Amsterdamse collectegelden juist besteed zouden worden. We zien dus dat het gewest, naast de gebruikelijke argumenten, nog een aantal extra redenen aanvoerde: de eigen solidariteit met de slachtoffers, de onmacht van het gewest tot verdere hulp en vooral het economisch belang van de wederopbouw van Enschede voor Amsterdam. Dit laatste was een appèl op het (economisch) eigenbelang van Amsterdam. Dit argument, dat primair bedoeld was om het Amsterdamse stadsbestuur te overtuigen, laat echter ook zien dat het economisch herstel van Enschede, vooral van de textielindustrie, een belangrijke drijfveer was voor de Overijsselse Staten. Met garanties over een juiste en zorgvuldige besteding van de donaties trachtte het verzoek vertrouwen te wekken in de hulpactie, terwijl het beroep op de Amsterdamse reputatie fungeerde als een psychologisch argument dat weigering lastig maakt.

De Amsterdamse bestuurders bleken gevoelig voor deze argumenten en stonden een collecte toe tot een maximum van 2500 gulden. Het besluit van het Amsterdamse stadsbestuur werd opgenomen in het collecteboekje waarin de donateurs hun giften moesten noteren. Daarin konden de gevers lezen over de grote brand in het stadje Enschede in de 'provincie van Overijssel', dat de helft van alle huizen verbrand was en dat 'vele lieden buiten staat van zich te herstellen of geheel arm zijn geworden'. Het veronderstelde economisch voordeel voor Amsterdam werd niet genoemd, ofwel omdat het de Amsterdamse stadsbestuurders niet overtuigd had, ofwel omdat men veronderstelde dat het de gewone gevers niet zou overtuigen.

De collecte werd uitgevoerd door collecteurs uit Enschede en stond onder supervisie van een Amsterdamse gereformeerde predikant die dagelijks het opgehaalde bedrag in ontvangst moest nemen.[38] De collecte bracht bijna 2.700 gulden op waarmee de gestelde limit van de

---

[37] Amsterdam was zowel toeleverancier (van vlas) als afnemer van de Enschede textielnijverheid. J.A. Boot, 'Amsterdamse textielhandel met Twente en de Achterhoek in de 18e eeuw', *Textielhistorische bijdragen* 13 (1971) 76–96.

[38] *HCOz 0003.1 inv.nr. 1563 Rapport Enschede*, Collecteboek Asd.

collecte was bereikt. Na aftrek van kosten bleef 2.584 gulden over.[39] Het collecteboekje laat zien dat de meeste gevers gewone Amsterdammers waren maar ook dat verschillende gereformeerde kerken en diaconieën een steentje bijdroegen, evenals de doopsgezinde gemeente De Zon en de remonstrantse diaconie. Hoewel individuele gevers natuurlijk katholiek geweest kunnen zijn, is er geen vermelding van een gift namens de katholieke kerken in Amsterdam. Uit het verslag van de commissie blijkt dat er ook nog geld kwam uit Gelderland (248 gulden) en Bentheim (88 gulden).[40] Totaal brachten de collectes, zonder aftrek van kosten, circa 10.800 gulden op, iets minder dan tien procent van de oorspronkelijk schaderaming van het Enschedese stadsbestuur en ongeveer de helft van wat nodig was om de huizen te herbouwen.

Gelderland

Het bestuur van het gewest Gelre was wat afwijkend van de overige gewesten. De Landdag (de Staten van Gelderland) was het hoogste bestuursorgaan dat gewoonlijk in het voor- en najaar bijeenkwam. De drie kwartieren (Veluwe, Zutphen, Nijmegen) zaten in aparte ruimtes en benoemden elk zes afgevaardigden die samen de 'Landsschapstafel' vormden en die belangrijke besluiten eerst ter goedkeuring aan de kwartieren moesten voorleggen. Wanneer de Landdag niet bijeen was, lag het dagelijks bestuur bij het Hof. De drie kwartieren waren zelfstandige bestuurseenheden, met elk een eigen Statenvergadering, Gedeputeerde Staten en belastingheffing. Daardoor vormde het gewest minder een eenheid dan de andere gewesten, aldus historicus Robert Fruin.[41] Bovendien was het gewest een lappendeken van steden, schoutambten, heerlijkheden, graafschappen en andere rechtsgebieden. De adel had hier nog wel degelijk wat in de melk te brokkelen. Beide casussen betreffen dorpen in heerlijkheden binnen het Graafschap Zutphen, waarvan de kwartiervergadering bestond uit vertegenwoordigers van de ridderschap en de vijf stemhebbende steden. Het dagelijkse bestuur werd gevormd door zes gedeputeerden, drie uit de ridderschap en drie namens de

---

[39] Voor de verdere afhandeling van de collecte, zie tweede deel van *HCOz 0003.1 inv.nr. 1563 Rapport Enschede*; Van Dam, *Brand Enschede 1750*, 36–40.

[40] Er is geen verzoek namens Enschede in de Gelderse Landdagrecessen, *GldA 1707 Gelderse Landdagrecessen, 1581-1798 [regesten voor 1581-1592, 1609, 1711-1780 op inv.nrs. 124 Hof en 0012 Rekenkamer]*. Waarschijnlijk ging het dus om lokale collectes.

[41] Fruin, *Geschiedenis*, 227–230.

steden.[42] Varsseveld lag in de Hoogheid Wisch dat sinds het einde van de veertiende eeuw tweeherig was. Het dorp werd bestuurd door twee drosten, een namens elke heer.[43] De twee heren waren formeel geen lid van de ridderschap.[44] Het dorp Lichtenvoorde viel onder de Heerlijkheid Lichtenvoorde. Het dagelijks bestuur over het dorp en de heerlijkheid lag bij de 'richter' (een soort schout) die werd bijgestaan door twee keurnoten (schepenrechters). Beide heerlijkheden waren in deze periode Gelderse lenen.[45]

Branden Varsseveld (14 september 1723) en Lichtenvoorde (5 september 1735)

Op 14 september 1723 werd het dorp Varsseveld bijna geheel in de as gelegd. Daarbij viel een dode te betreuren en waren 55 van de zestig woonhuizen, verschillende schuren, de kerk met de kloktoren, de (jenever)branderijen en de gehele graanvoorraad voor de aanstaande winter verloren gegaan.[46] De schade kwam, na taxatie door 'onpardigen [onpartijdige] mannen', op ruim 75.000 gulden op basis van 79 claims. Deze opgave betrof huizen en goederen, inclusief de armenhuizen maar exclusief de schade aan de kerk.[47] Binnen twee weken bezochten twee diakenen uit het dorp de Gelderse Landdag in een poging om toestemming te krijgen voor een generale collecte. Om hun zaak te bepleiten moesten beiden tot driemaal toe naar Zutphen, wat hun 15 dagen kostte.[48] Hun inspanning resulteerde in een gift van 1300 gulden 'uit de domeinen' namens de Landdag en ook twee van de drie kwartieren, Zutphen (3000 gulden) en Veluwe, zegden een gift toe.[49] Het is onwaarschijnlijk dat de Heren of de drosten van Wisch invloed hadden op dit besluit aangezien zij niet op de Landdag aanwezig waren. De

---

[42] Evert de Jonge en Marc V.T. Tenten, 'De drie kwartierlijke ridderschappen als deel van de soevereine Staten van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen, 1621-1795', in: Coen O.A. Schimmelpenninck van der Oije e.a. eds., *Adel en ridderschap in Gelderland. Tien eeuwen geschiedenis* (Zwolle 2013) 135–175, aldaar 148–150.

[43] Inleidingen op *ECAL 0539 Plaatselijk bestuur Wisch, 1419-1817*; *GldA 0443 Heerlijkheid Wisch*.

[44] De heren van Wisch in 1723 waren Albrecht Friedrich, markgraaf Brandenburg en Frans Wilhelm van den Bergh-Hohenzollern-Sigmaringen. Mijn dank voor deze informatie aan medewerkers ECAL (mail 7 feb 2019).

[45] Bennie te Vaarwerk, 'Een beschrijving van stad en heerlijkheid Lichtenvoorde uit 1777', *De Lichte Voorde* 51 (2004) 18–31.

[46] *Eur. Merc.*, 1723 dl. II, 153.

[47] *ECAL 0304 Hervormde Gemeente Varsseveld 1644-1980, inv.nr. 410 Staat inwoners te Varsseveld met brandschade, 1724*. De bron zelf geeft een totaal van 66.364:11:10 gulden, maar het getransporteerde totaal van het eerste blad is onjuist. Mijn optelling komt op 75.364:11:10 gulden.

[48] *ECAL 0539 Wisch, inv.nr. 1412 Stukken collecten Varsseveld, 1723-1724* stuk 6 'Rekeninge van verteringe'. De landdag vond in verschillende sessies plaats van 29 september tot 13 oktober 1723.

[49] Gift Zutphen: *GldA 0005 Staten van het Kwartier van Zutphen en hun Gedeputeerden, inv.nr. 40 Repertorium op Kwartierrecessen Zutphen 1700-1794* f25r, oktober 1723.

Landdag stond echter geen provinciale collecte toe en ook in het besluit van het kwartier Zutphen is geen toestemming voor een algemene kwartiercollecte te vinden.[50] Desondanks blijkt uit het collecteboek dat er in het kwartier ruim 1400 gulden werd ingezameld. Van de vijf stemhebbende steden gaven slechts twee (Lochem en Groenlo) toestemming voor een collecte of een gift; de andere drie steden (Zutphen, Doesburg en Doetinchem) ontbreken in het collecteboek. Daaruit mogen we concluderen dat er sprake was van een serie lokale collectes en niet van een door het kwartier verordonneerde collecte.[51] Het is niet onmogelijk dat ook in de andere kwartieren geld is ingezameld, maar daarover geven de geraadpleegde archieven geen uitsluitsel. Wel werd gecollecteerd in verschillende Hollandse steden en doneerden beide Hollandse synoden een gift (Tabel 18).[52]

Het Varsseveldse rekest aan de Landdag heb ik helaas niet kunnen vinden, zodat we niet weten hoe het stadje zijn zaak bij de Landdag beargumenteerde.[53] Wel hebben we een vijftal 'attestaties' van de kerkenraad van Varsseveld en twee van de drosten van Wisch, opgesteld tussen 1 oktober 1723 en 4 juni 1724, die inzicht geven in de gebruikte argumenten.[54] Drie van de verklaringen van de kerkenraad, waaronder de vroegste twee van oktober 1723 (afb. 25), hebben het karakter van een ooggetuigenverslag en zijn waarschijnlijk van de hand van de bejaarde predikant Hendrik Jan Becking:[55]

> Het bloed word traag in onse aderen, en onse haren rijsen om hooge, als wij ons verbeelden de verwoestingh door desen ruineusen brand. […] Konde men het verwoeste Varsseveld vervoeren van de ene plaets nae de ander, en levendigh, soo als het inderdaad gestelt is, onder de oghen brenghen van andere […] het soude de aanschouwer van onse

---

[50] *GldA 1707*, 8 oktober 1723; *GldA 0005 inv.nr. 40*, 25v, juni 1723.

[51] *ECAL 0304 Hervormde Gemeente Varsseveld 1644-1980, inv.nr. 412 Collecteboek Graafschap Zutphen, 1724 [verder: ECAL Collecteboek Gr. Zutphen]*. Totale opbrengst 1461 gulden [mijn telling].

[52] *ECAL 0304 Hervormde Gemeente Varsseveld 1644-1980, inv.nr. 411 Collecteboek [...] Holland voor [...] Varsseveld, 1724, 1725*.

[53] In genoemde inventarisnummers van het Hardenbergs Archief en in de voor de analyse van de Gelderse hulpverzoeken gebruikte bronnen (zie noot 73).

[54] *ECAL 0539 Wisch, inv.nr 1411 Verklaringen autoriteiten brand Varsseveld 1723* 19 & 20 okt (kerkenraad Varsseveld), 23 okt (drosten Wisch) & 24 okt (kerkenraad); *ECAL 0304 Hervormde Gemeente Varsseveld 1644-1980, inv.nr. 409 Aanbevelingsbrieven en vergunningen voor [...] collecten voor [...] Varsseveld [...], 1724* 6 jan, 27 feb 1724 (kerkenraad), 4 juni (drosten), ongedat (Classis graafschap Zutphen).

[55] Toeschrijving: J.S. van Veen, 'Brand te Varsseveld, 1723', *Bijdragen en mededeelingen Gelre* V (1902) 411–414, aldaar 26–28.

miserie, niet alleen het voorgeseide te vollen doen geloven, maar oock een schrick aanjaghen, en beweghen tot een tedere commiseratie.[56]

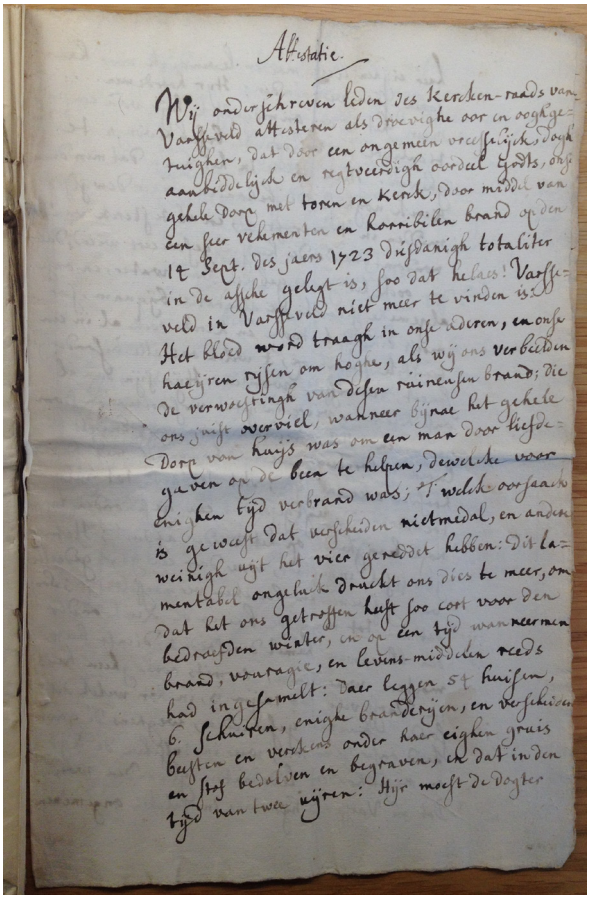

Attestatie.

Wij onderschreven leden des Kerken-raads van Varsseveld attesteren als d'waerighe oor en oogh=tuigen, dat door een ongemeen voorsichtigh doogh aanbiddelijk en regtveerdigh oordeel Godts, onse gehele Dorp met toren en Kerck, door middel van een fier vehementen en horribilen brand op den 1e Sept. des jaers 1723 dijdanigh totaliter in de asche gelegt is, soo dat helaas! Varsse=veld in Varsseveld niet meer te vinden is: Het bloed wordt traagh in onse aderen, en onse haeijren rijsen om hoghe, als wij ons verbeelden de verwoestinghe van desen rainenden brand; die ons jnjst overviel, wanneer bijnae het gehele Dorp van huijs was om een man door liefde=gevoen op de been te helpen, dewelcke voor enighen tijd verbrand was; 't welck oorsaeke is geweest dat verscheiden nietmedal, en anderen weinigh uijt het vier geredd hebben: dit la=mentabel ongeluck druckt ons dies te meer, om dat het ons getroffen heeft soo cort voor den bedreijden winter, en op een tijd wanneer men hadde ingesamelt: daer liggen 5 t huijsen, 6. schuiten, enighe brandspuijen, en verscheiden beesten en verscheis onder haer eigen huis en stoff bedolven en begraven, en dat in den tijd van twee uijren: Hijr moest de dogter

Afb. 25 Attestatie kerkenraad Varsseveld, 19 oktober 1723. Erfgoedcentrum Achterhoek Liemers, Doetinchem. Plaatselijk bestuur Wisch 0539 inv.nr. 1411. Foto auteur.

Bij gebrek aan 'levendighe' beelden beschreef de kerkenraad uitgebreid de omvang van de ramp, de verwoesting van de kerk en de toren plus het feit dat de 900 lidmaten nu 'onder den blaauwen hemel' moesten kerken. Vrijwel niemand had iets van zijn bezittingen weten te redden, zo vervolgt de attestatie, omdat men massaal afwezig was om 'een man die verarmt

[56] Attestatie kerkenraad 6 jan 1724, *ECAL 0304 inv.nr. 412 Collecteboek Gr. Zutphen*.

was door liefde-gaven weder op de been te helpen'. En passant zette de kerkenraad de Varssevelders dus neer als hulpvaardige buren, daarmee implicerend dat de slachtoffers het waard zijn om ook geholpen te worden. Waarschijnlijk hebben beide gedeputeerden, als medeondertekenaars van deze attestaties, in gelijke bewoordingen hun zaak bij de Landdag bepleit. De twee overige attestaties van de kerkenraad zijn commissiebrieven waarin collectanten namens het dorp werden geaccrediteerd.[57] Deze, gericht aan de magistraten van de steden waar men wilde collecteren, zijn zakelijker en iets uitgebreider in argumentatie. Opnieuw bepleitten de slachtoffers hun zaak met de grote schade aan dorp en kerk en de hoge nood van de slachtoffers. Alle commissiebrieven probeerden bovendien vertrouwen in de actie te wekken door de steun van hogerhand (de drosten) te vermelden. De kerkenraad riep - met de verzekering dat hun geld goed besteed zal worden - 'zo[wel] politijque als kerckelijcke Heren' op christelijk mededogen te betonen:

> want indijn er ooijt of ooijt tijd geweest is om verbrande of noodlijdende [mensen], comende uijt andere plaetsen, met volle versekeringh datter gheen bedrogh onder schuijlt, een christelijck en nodigh onderstand te doen, soo is deselve [kans] nu geboren.

Deze commissiebrieven werden ondersteund door attestaties van de beide drosten.[58] Deze certificeerden dat het voorheen 'florisante dorp' door een 'onuitblusselijke brandt' volledig was geruïneerd en dat de inwoners zonder bijstand niet in staat zouden zijn om de kerk en hun huizen weer op te bouwen. De commissiebrieven en verklaringen van de drosten sloten af met de verzekering dat God 'sulke weldadigheden reekenen sal als aen hem selfs geschiet, en dubbelt aen haar wederom vergelden' zal, daarmee inspelend op het eigenbelang van de gevers om te doneren.[59]

De gunstige receptie van deze argumenten kunnen we afleiden uit de reacties van de classis van het kwartier Zutphen en het Amsterdamse stadsbestuur.[60] De classis schreef een aanbevelingsbrief voor de collecte en verzekerde de lezers – waarschijnlijk de kerkenraden in

---

[57] Op 24 okt 1723 en 6 jan 1724.
[58] *SAA 5023 Gr-mem.*, 10, 26r-v, resp. 15 mrt en 14 apr 1724.
[59] *ECAL 0539 inv.nr. 1411*, stuk 1, 23 okt 1723 (attestatie Drosten).
[60] *ECAL 0304 inv.nr. 409*, stuk 4 [z.d., maar na de attestatie van 26 feb]; *SAA 5023 Gr-mem.*, 10, 26r-v, resp. 15 mrt&14 apr 1724.

het kwartier Zutphen – dat ze geheel van de noodzaak van de collecte was overtuigd. Het Amsterdamse stadsbestuur nam in zijn besluit uitgebreid alle argumenten uit de commissiebrieven over en stond de Varsseveldse gecommitteerden toe 'aan de huijsen' te collecteren, tot een maximum van 2000 gulden, dat later werd uitgebreid met nogmaals 2000 gulden. Deze resolutie werd in zijn geheel opgenomen in het collecteboek zodat we er zeker van zijn dat de uiteindelijke gevers, via de Amsterdamse resolutie, de argumenten van de Varsseveldse kerkenraad en de drosten hebben kunnen zien. De Amsterdamse collectes brachten samen 2750 gulden op. Daarnaast ontvingen de collecteurs nog giften buiten de collecte om. Zo doneerde de Amsterdamse kerkenraad op 5 november 1723, ruim voor de collecte, 250 gulden terwijl de diakenen op 16 maart 1724, nog eens 2000 gulden uit de 'boetings bos' doneerden.[61] Amsterdam blijkt overigens niet de enige stad die een maximum verbond aan collectes, ook Haarlem en Schiedam beperkten de opbrengsten (tot 1000 respectievelijk 400 gulden). Het Rotterdamse stadsbestuur doneerde 400 gulden op voorwaarde dat daarmee de collecte van de baan was.[62] Alle inspanningen leverden het dorp minstens 13.500 gulden voor de wederopbouw op (Tabel 18), zo'n 20% van de totale schade aan huizen en inboedel.[63]

Pas twaalf jaar later was er in de regesten weer sprake van een hulpverzoek voor een Gelderse stadsramp en wel van het dorp Lichtenvoorde, waar op 5 september 1735 een brand uitbrak waarbij zeventien huizen, alle meubels en voorraden hooi, stro en graan verloren gingen en 28 gezinnen dakloos werden.[64] De volgende dag was richter F.H. Stumph al ter plaatse om alle ovens en schoorstenen 'in te slaen die niet goet waeren' en de schade in kaart te brengen. Kennelijk was een schoorsteenbrand de oorzaak geweest. Uit het eindverslag van 12 maart 1737 en de gedetailleerde declaraties van de richter, blijkt dat deze persoonlijk leiding gaf aan de hulp, soms in samenwerking met de lokale predikant.[65]

---

[61] *ECAL 0304 inv.nr. 411 Collecteboek Holland*.
[62] Ibid.
[63] De kerk werd pas in 1728 weer in gebruik genomen, vijf jaar na de ramp, D.W. Kobes, *Kleine historie van de Laurentiuskerk en het oude kerspel Varsseveld* (Varsseveld 1973) 35–37. Hoe de wederopbouw van de kerk werd gefinancierd is onduidelijk.
[64] *GldA 1707*, 20 okt 1735; *GldA 0012 Rekenkamer*, 802–805.
[65] *ECAL 0115 Plaatselijk bestuur Heerlijkheid Lichtenvoorde 1622-1811, inv.nr. 31. Inzamelingen nav stadsbrand 5 sept 1735, 6 stukken* (1737). Het eindverslag is getekend door de richter, zijn twee keurnoten, predikant Monhemius (namens de kerkenraad) en ene D. Wentholt (functie mij onbekend).

Tabel 18. Collectes en giften Varsseveld 1723-1724, in guldens

Gift Landdag	1.300
Gift kwartier Zutphen	3.000
Gift kwartier Veluwe	?
Collectes kwartier Zutphen	1.462
1e Collecte Amsterdam	2.214
2e Collecte Amsterdam	548
Diverse donaties Amsterdam	2.370
Collecte Haarlem	986
Collecte Schiedam	422
Gift Rotterdam	400
Gift Synode Zuid-Holland	224
Gift Synode Noord-Holland	591
Totaal:	***13.517***

Bronnen: ECAL 0304 inv.nr. 411 en 412

Als eerste werd een lokale collecte in het dorp en de Heerlijkheid Lichtenvoorde georganiseerd. Hoeveel geld en goederen werd ingezameld is onbekend. In de collectestaat werd alleen genoteerd dat de Vrouwe van Lichtenvoorde 2 pistolen (gouden munten, samen 18:18 gulden) en 64 pond vlas doneerde.[66] De volgende stap in de hulpcampagne was een verzoek aan de Landdag die tussen 12 tot 22 oktober bijeen zou komen. Op 9 oktober 1735 vertrokken de richter en zijn beide 'coornoten' naar de Landdag om 'assistens' voor de slachtoffers te verzoeken, wat 'naer veel moeijte' lukte.[67] Zowel de Landdag als de drie kwartieren zegden een gift toe.[68] Dit bedrag (2750 gulden) werd pas in juli 1736 door de Landdag vrijgegeven waarna het door de richter werd opgehaald en samen met de predikant van Lichtenvoorde uitgedeeld aan de eigenaren van de verbrande huizen. Per verbrand huis werd 159 gulden uitgekeerd, het schoolhuis kreeg 164:16 gulden.[69] Waarschijnlijk was dit bedrag onvoldoende want daarop werd besloten ook 'in de nabuijrige plaatsen' te collecteren.[70] Ook deze werden georganiseerd door het gericht (de richter en de keurnoten), met assistentie van de kerkenraadleden. Begin november 1736 werd besloten 'waer dat sij

[66] Vrouwe van Lichtenvoorde was op dat moment Sophia Charlotta van Heyden, echtgenote van Wolfgang van Dorenberg, Te Vaarwerk, 'Beschrijving Lichtenvoorde'.
[67] *ECAL 0115 Plaatselijk bestuur Heerlijkheid Lichtenvoorde, inv.nr. 31 stuk 6 'Staat [...] gedaene collecten'* (1737).
[68] *GldA 1707*, 20 okt 1735.
[69] *ECAL 0115 inv.nr. 31 stuk 6*; *ECAL 0115 Plaatselijk bestuur Heerlijkheid Lichtenvoorde, inv.nr. 31 stuk 3 [Verantwoording giften Landdag & Kwartieren]* (1737).
[70] *ECAL 0115 inv.nr. 31 stuk 6*. Toestemming van de Landdag.

souen heengaen'.[71] Uit de collectestaat blijkt dat de campagne beperkt bleef tot de directe omgeving.[72] Een gerichtsmedewerker moest elke juridische eenheid apart toestemming vragen voor een collecte, die door de kerkenraadleden van Lichtenvoorde gedaan zou worden. De collecte nam ongeveer vier maanden in beslag, bracht 536 gulden op waarvan na aftrek van kosten 326 gulden overbleef.

Deze twee casussen laten zien dat de rol van de adel bij de hulpcampagne en de hulpverlening gering was. Een reden was wellicht dat de Heren van beide dorpen geen deel uitmaakten van de ridderschap en dus geen zitting hadden in de Landdag. Zij konden de besluiten van de Landdag dus niet direct beïnvloeden. Wellicht speelde ook mee dat beide heerlijkheden Gelderse lenen waren. Wat de reden ook was, de Heren van Varsseveld en Lichtenvoorde hebben de wederopbouw van het getroffen dorpen niet financieel gesteund, afgezien van de donatie van de Vrouwe van Lichtenvoorde aan de lokale collecte. Wel speelden de dagelijkse bestuurders van Wisch en Lichtenvoorde, formeel namens hun adellijke bazen, bij beide rampen een rol in de organisatie van de hulpcampagne. De drosten van Wisch beperkten zich tot het schrijven van aanbevelingen voor de Varsseveldse kerkenraad, terwijl de richter van Lichtenvoorde in eigen persoon leidinggaf aan de hulpcampagne.

Noodhulpbeleid Gelderse Landdag, 1711-1780

Helaas geven de resoluties van de Gelderse Landdag geen inzicht in de bestuurlijke overwegingen om een hulpverzoek al dan niet te honoreren. Op basis van de regesten van de Landdagen is het echter wel mogelijk om vast te stellen dat er, in elk geval in de achttiende eeuw, wel sprake was van een soort noodhulpbeleid.[73]

Van de 39 hulpverzoeken die de Landdag tussen 1711 en 1780 ontving, kwam de meerderheid (21) uit het buitenland. Vijftien verzoeken werden ingediend voor een doel binnen de Republiek en van drie verzoeken is het doel onduidelijk. Dertien van de 39

---

[71] *ECAL 0115 Plaatselijk bestuur Heerlijkheid Lichtenvoorde, inv.nr. 31 stuk 2 [declaraties richter]* (1737) 2, 6, 7 nov 1736.

[72] Er werd gecollecteerd in de Heerlijkheden Bredevoort en Borculo, de Hoogheid Wisch en de steden Groenlo en Lochem.

[73] Bij deze analyse heb ik gebruik gemaakt van: *GldA 1707*, regesten 1711-1780; *GldA 0012 Rekenkamer*; *GldA 0124 Hof van Gelre en Zutphen, 1543-1811*. Deze periode is gekozen omdat de regesten daarover doorzoekbaar zijn op de website van het Gelders Archief.

verzoeken hadden betrekking op een ramp (brand, overstroming, storm, oorlog of gevangenschap).

In totaal werd in deze periode zeventien keer om een collecte gevraagd. De Landdag stemde viermaal in met een collecte en vijftien keer met een gewestelijke donatie, soms in combinatie met giften uit een of meer kwartieren. De overige twintig verzoeken werden door de Landdag niet gehonoreerd (Tabel 19). De vier collectes waarmee het Gewest wel instemde, betroffen allemaal verzoeken van de Staten-Generaal om instemming met een landelijke collecte. Dat wil overigens niet zeggen dat met alle verzoeken uit de Unie klakkeloos werd ingestemd: van de negen verzoeken van de Staten-Generaal werden er vier niet gehonoreerd.[74] Tien van de 39 hulpverzoeken kwamen uit Gelderland, zes daarvan vroegen - vergeefs - om een gewestelijke collecte. De Landdag wees vijf verzoeken geheel af en kende vier, misschien vijf, keer een donatie toe, soms aangevuld met giften van een of meer kwartieren.[75]

In de regesten ontbreekt het verzoek van het Overijsselse Hardenberg (1708) waarbij de Landdag, zoals we hebben gezien, zich ook beperkte tot een gift. Het totale aantal achttiende-eeuwse verzoeken was in werkelijkheid dus groter dan uit de gebruikte stukken blijkt.

---

[74] Besluiten van de Landdag op de negen verzoeken van de Staten-Generaal:

- *Consent met generale collectes voor:* de Franse en Duitse gereformeerde gemeente in Kopenhagen (1729); kinderen overleden militairen in de Barrièresteden (1732); Bergen op Zoom (1749); gereformeerde kerken Groot-Polen (1778). Alleen de collecte voor Bergen op Zoom ging inderdaad door.
- *Geen besluit over generale collectes voor:* waldenzen (1731); Salzburgers (1733); lossing zeelieden (1742).
- *Consent met Gelders aandeel* in een gift van 12.000 gulden aan waldenzen (verzoek Waalse kerk, 1764).
- *Afwijzing* van (niet gespecificeerde) *'steun'* aan de door oorlog verwoestte stad Lyssa (verzoek gereformeerde kerken van Groot-Polen, 1778).

[75] Besluiten Landdag over Gelderse verzoeken:

- *Gift van de Landdag: vluchtelingen uit Rijssel (1716); stadsbranden Varsseveld (1723), Lichtenvoorde (1735) en Steenderen (1762).*
- *Afwijzing: afgewaaid kerkdak Angerlo (1715); herbouw vervallen kerk Leeuwen (1753); herbouw na stadsbrand Apeldoorn (1754); reparatie kerk Angerlo (1758); kerkenraad Herwen (reden onvermeld, 1764).*
- *Onduidelijk: het besluit op een verzoek van de Waalse gemeente om een gift (1735) luidde 'naar voorbeeld van 1687'*. Vermoedelijk was het besluit positief en ging het om steun voor Franse immigranten.

N.B. Het verzoek van Herwen (van 3 november 1764) staat waarschijnlijk in verband met de oprukkende Waal die Herwen bedreigde en uiteindelijk zou verzwelgen. Begin 1764 was de kerk al afgebroken, in november moest ook de pastorie worden afgebroken.

Tabel 19. Hulpverzoeken aan en besluiten van de Gelderse Landdag, 1711-1780

Hulpverzoeken	Alle verzoeken	Gelderse verzoeken
Collecte	15	4
Collecte & gift	1	1
Collecte of gift	1	1
Gift	17	2
Financiële steun (niet gespec.)	5	2
Totaal:	***39***	***10***

Besluiten	Alle verzoeken	Gelderse verzoeken
Collecte	4	0
Alleen gift Landdag	10	1
Gift Landdag & verwijzing naar kwartieren	5	3
Alleen verwijzing naar kwartieren	3	0
Afwijzing	10	5
Onduidelijk	7	1
Totaal:	***39***	***10***

Bronnen: GldA 1707, regesten 1711-1780; GldA 0012 Rekenkamer; GldA 0124 Hof van Gelre en Zutphen, 1543-1811.

Opvallend afwezig zijn hulpverzoeken in verband met overstromingsrampen, zoals uit het kwartier Nijmegen in 1741. Volgens waterstaatshistoricus Van Zellem ondernamen noch de Landdag, noch het kwartier Nijmegen actie om de slachtoffers te helpen.[76] Het verbaast dat de slachtoffers van die overstromingsramp geen hulpverzoek bij de Gelderse Landdag indienden, terwijl dorpsbestuurders uit de, door dezelfde ramp getroffen, Hollandse Alblasserwaard met succes ruim 28.600 gulden subsidie uit het comptoir der kerkelijke goederen van de Hollandse Staten wisten te verkrijgen.[77]

Hoewel het aantal geregistreerde hulpverzoeken in deze periode gering is, iets meer dan een per jaar gemiddeld, en de bronnen omissies bevatten, laat deze analyse zien dat de Landdag er in de achttiende eeuw niet happig op was om gewestelijke collectes toe te staan. De vier collectes waarmee de Landdag wel instemde, betroffen, zoals gezegd, verzoeken van de Staten-Generaal. De achtergrond van dit beleid was zeer waarschijnlijk dat de Landdag de kwartieren, die immers zelfstandige bestuurseenheden waren, en de steden, die verantwoordelijk waren voor de armenzorg, niet voor de voeten wilde lopen. Naast respect voor de bestuurlijke verhoudingen kunnen ook opvattingen over zelfredzaamheid een rol hebben gespeeld: hulp moest zo veel mogelijk uit de buurt of de regio (het kwartier) komen.[78]

[76] Waterstaatshistoricus J. van Zellem schrijft dat toe aan de decentrale (lees: inadequate) bestuursvorm van de Republiek, Van Zellem, 'Nooyt gehoorde hooge waeteren', 15, 20.

[77] De Staten van Holland gaven op verzoek van 25 dorpen uit de Alblasserwaard ruim 28.600 gulden subsidie uit 'de cas van het land'. Dit kwam uit het comptoir van de kerkelijke goederen. *Res. SvH*, 7 jul 1742; Van Beuningen, *Geestelijk Kantoor Delft*, 200.

[78] In Gelderland was de verbondenheid met de regio veel sterker dan met het gewest, Dolly Verhoeven, *Het Gelders gevoel en de betekenis van grenzen in ruimte en tijd* (Nijmegen 2015) passim, vooral 5.

Conclusie

Bij de Overijsselse steden Hardenberg en Enschede namen de stadsbesturen het initiatief tot de hulpactie. De lobby van Hardenberg verliep via de appellantsstad Zwolle, terwijl Enschede economisch belangrijk genoeg was om zijn zaak zelf bij de Overijsselse Staten te bepleitten zonder tussenkomst van appellantsstad Deventer.[79] In de Gelderse dorpen Varsseveld en Lichtenvoorde namen de kerkenraad, respectievelijk de bestuurder van de Heerlijkheid het voortouw. Alle vier hulpverzoeken werden rechtstreeks gericht aan het gewest en niet aan het betrokken kwartier. Net als in Holland verliep de lobby van dorpen en steden in Overijssel en Gelderland dus vaak via naburige steden of hogere lokale bestuurders.

De rol van de adel bij de hulpacties was beperkt. De Heren gaven, net als bij het Hollandse dorp Strijen uit het vorige hoofdstuk, geen financiële steun en speelden geen bemiddelende rol bij de Gewestelijke Staten. De betrokkenheid van hun bestuurders bij de hulpcampagnes verschilde echter sterk. Het beperkte aantal casussen laat echter niet toe om vergaande conclusies te trekken over de rol van de adel of hun bestuurders bij rampen.

Welke hulp wilden de slachtoffers eigenlijk? De vier plaatsen vroegen hun gewestelijk bestuur om financiële bijstand, bij voorkeur via collectes of giften en hetzelfde zien we in de 39 verzoeken in de Gelderse regesten. Dat geen van de getroffen dorpen vroeg om belastingmaatregelen is een opmerkelijk verschil met de Hollandse hulpverzoeken die dat vrijwel altijd deden. Omdat de belastingheffing in Gelderland een zaak van het kwartier was, is het natuurlijk mogelijk dat verzoeken om belastingreducties rechtstreeks werden ingediend bij het eigen kwartier. Dat bleek echter niet uit de gekozen casussen maar verdient verder onderzoek. Ook van leningen met gewestelijke garanties lijkt geen sprake.

Welke geefargumenten werden bij de lobby om hulp ingezet? In alle vier casussen zien we dat namens de slachtoffers, het eerste perspectief, dezelfde argumenten naar voren werden gebracht. Allereerst probeerden (de vertegenwoordigers van) de slachtoffers de autoriteiten te overtuigen van de noodzaak van de hulpactie door te wijzen op de grote omvang van de ramp, de grote schade, de armoede van de slachtoffers en hun onvermogen zichzelf te

---

[79] Er is geen enkele vermelding van de Enschedese brand in de resoluties van 1750-1751 van Deventer, *HCOd 0691 Schepenen en Raad Deventer, 1591-1795* inv.nrs. 6h en 6i.

helpen. Ten tweede probeerden de slachtoffers vertrouwen te wekken in de hulpacties door hun steunwaardigheid te benadrukken en garanties te geven over de juiste besteding van de donaties (alleen voor wederopbouw, alleen voor onvermogende slachtoffers, steun van betrouwbare instanties, controle op de besteding). Deze argumenten werden ondersteund met verhalen over dakloze slachtoffers bivakkerend in de open lucht met niets anders dan de kleren aan hun lijf, die, door het gebrek aan voorraad voor mens en dier, zonder hulp in de naderende winter zeker het lootje zouden leggen. We mogen deze als humanitair bestempelen omdat hulp alleen gevraagd werd vanwege de nood van de slachtoffers en niet om economische, politieke of religieuze redenen. Vanzelfsprekend herinnerden de hulpverzoeken de gevers wel aan de religieuze plicht te geven aan degenen in nood, maar dat gebeurde op een algemeen christelijke, niet-confessionele toon. Zo beriep het Hardenbergse stadsbestuur zich op de 'mildadigheid [sic] van goede en vrome Christenen' en de Varsseveldse kerkenraad op 'christelijk' mededogen. Anders dan in de Hollandse verzoeken werd niet gewezen op een eventueel nadeel voor de belastinginkomsten van het gewest of het kwartier als herbouw van de getroffen plaats uitbleef, wat vooral opvalt in het geval van de economisch belangrijke textielstad Enschede.

Op gewestelijk niveau, het tweede perspectief, zien we dat de Staten van Overijssel en de Gelderse Landdag er vergelijkbare opvattingen over zelfredzaamheid, bestuurlijke verantwoordelijkheid en schadevergoeding op nahielden als hun Hollandse collega's. De Gelderse Landdag stond, afgezien van een viertal landelijke collectes op verzoek van de Unie, geen enkele gewestelijke collecte toe. Waarschijnlijk speelden, net als bij de Staten van Holland, het respect voor de bestuurlijke verhoudingen daarbij een rol. Daarnaast kunnen ook opvattingen over zelfredzaamheid een rol hebben gespeeld. Ook dit zien we in de Hollandse aanpak terug, maar mogelijk was dit sentiment in Gelderland nog sterker vanwege de geringere bestuurlijke samenhang en grotere bestuurlijke onafhankelijkheid.[80] En ook bij de Staten van Overijssel stond zelfredzaamheid hoog in het vaandel gezien hun verzekeringen aan Amsterdam dat het verzoek aan de stad een laatste redmiddel was dat alleen geoorloofd was omdat het gewest zelf al tot het uiterste van zijn vermogen de slachtoffers had bijgestaan

[80] In Gelderland was (en is) de verbondenheid met de regio groter dan die met het gewest, Verhoeven, *Het Gelders gevoel*, passim, vooral 5.

én omdat Amsterdam er zelf voordeel bij zou hebben (eigenbelang van de gevers). De hulpactie voor Enschede was uitzonderlijk, niet alleen omdat de Overijsselse Staten instemden met een gewestelijke collecte, maar ook omdat zij persoonlijk als intermediair optraden bij het hulpverzoek aan Amsterdam. Kennelijk was het gewest er veel aan gelegen om Enschede weer op de been te helpen, waarschijnlijk vanwege het toenemende economische belang van de stad voor het gewest. Juist in deze periode ontwikkelde Enschede zich namelijk tot de belangrijkste textielstad van het gewest, mede dankzij het octrooi op de productie van het steeds populairder wordende bombazijn dat de stad in 1728 had gekregen.[81] Hoewel de Enschedese bestuurders in hun hulpverzoek zelf vreemd genoeg geen economische redenen aanvoerden, gaven economische overwegingen waarschijnlijk wel de doorslag op het niveau van de gewestelijke bestuurders. Vermoedelijk waren gewestelijke collectes ook in Overijssel niet gebruikelijk en was Enschede een bijzonder geval vanwege de economische belangen van het gewest bij de wederopbouw van de stad en de textielindustrie.

Voor het laatste perspectieven kijken we naar de argumenten die gebruikt werden om institutionele en particuliere gevers te overtuigen. In commissiebrieven en rekesten aan stadsbesturen werden veelal vergelijkbare betooglijnen en argumenten ingezet als bij de hogere autoriteiten (eerste perspectief). Economische argumenten werden alleen ingezet op bestuurlijk niveau, tussen het gewest en het Amsterdamse stadsbestuur, en niet om gewone donateurs te overtuigen. Zoals bij alle collectes, ging het overtuigen van institutionele en particuliere gevers ook hier gepaard met verzekeringen dat de donaties goed besteed zouden worden en met argumenten die inhaakten op het eigenbelang van de gevers. Bij de Overijsselse collectes viel op dat de gevers in de appellantsstad, waarmee de getroffen plaats de nauwste banden had, in beide gevallen het grootste bedrag doneerden. Dat duidt erop dat de overtuigingskracht van de argumenten op het niveau van de gevers afnam met de *bestuurlijke* afstand tussen donateurs en slachtoffers.

We kunnen dan ook concluderen dat de argumenten op alle niveaus vergelijkbaar waren (uitgezonderd economische argumenten). Opvallend afwezig op alle niveaus is een beroep op

---

[81] J.C.M. Jansen en C. Trompetter, 'Hoezo achterlijk? Een studie naar de situatie in de vroeg negentiende-eeuwse Twentse textielnijverheid (1800-1835)', *Textielhistorische bijdragen* 35 (1995) 101–119, aldaar 102–103.

gedeelde vaderlandse gevoelens, wat we vooral bij hulpverzoeken over de grenzen van het eigen gewest heen zouden verwachten maar ook tussen de kwartieren. Humanitaire argumenten speelden op alle niveaus een ondersteunende rol.

Dit hoofdstuk heeft laten zien dat beide landgewesten er vergelijkbare opvattingen over schadevergoeding en zelfredzaamheid op nahielden als Holland. Hulp kwam in de vorm van overheidsdonaties en via regionale of lokale collectes. Van belastingmaatregelen of leningen met overheidsgaranties lijkt geen sprake, hoewel het mogelijk is dat deze zich aan de waarneming hebben onttrokken door de gebruikte bronnen en de concentratie op de gewesten. Collectegelden en overheidsdonaties gingen vrijwel alleen naar huizenbezitters. De Gelderse en Overijsselse autoriteiten deelden dus ook de Hollandse opvatting dat noodhulp in eerste instantie bedoeld was voor de wederopbouw van de gemeenschap en het herstel van de sociaal-economische orde.

Conclusie

Noodhulp tijdens de Republiek

Waarom geven aan verre vreemdelingen?

Een publieksactie kon in de bestuurlijke context van de Republiek alleen plaatsvinden nadat een over meer civiele overheden daarover positief hadden geoordeeld. Veel hulpverzoeken sneuvelden in het besluitvormingsproces en schopten het nooit tot een publieksactie. Daarom zijn in deze studie de geefargumenten niet alleen onderzocht op het laatste niveau van individuele donateurs, maar is een procesmatige insteek gekozen en zijn de argumenten op vier verschillende niveaus geanalyseerd. Noodhulp begon doorgaans met een hulpvraag namens de slachtoffers (niveau 1), gevolgd door een besluitvormingsprocedure bij de hogere overheid (niveau 2). Als het tot een publieksactie kwam, dan moesten de gevers overgehaald worden, allereerst de lokale autoriteiten die daarvoor toestemming moesten geven (niveau 3). Tot slot moesten de individuele donateurs overtuigd worden (niveau 4).

Niveau 1. Een pleidooi voor hulp: de slachtoffers

De argumentatie van slachtoffers van geloofsvervolging en rampen kwam in grote lijnen met elkaar overeen. Zo was het beeld dat de slachtoffers van zichzelf moesten scheppen vrij uniform, zij het dat slachtoffers van religievervolging geloofsgenoten moesten zijn en rampenslachtoffers goede burgers. Onschuld en zelfredzaamheid waren daarin kernbegrippen: rebellen en profiteurs kwamen niet in aanmerking. Het mislukken van een nationale hulpactie voor de waldenzen in de jaren 1660 illustreert het belang van een smetteloze reputatie. Een ander voorbeeld zagen we bij de Nederlandse doopsgezinden die hun goede reputatie niet in de waagschaal wilden stellen voor hun Zwitserse geloofsgenoten. Niet alleen in de doelgroep maar ook in de hulporganisatie moest vertrouwen gewekt worden. Hogere overheden, institutionele gevers en individuele donateurs moesten allemaal overtuigd raken dat de donaties goed terecht zouden komen en dat er niets aan de strijkstok zou blijven hangen. Zonder vertrouwen in de hulporganisatie en de steunwaardigheid van de slachtoffers kwam er geen hulp. Het creëren van de juiste beeldvorming over de hulpactie en de doelgroep was cruciaal.

Humanitaire argumenten, zoals het leed van de slachtoffers, beoogden compassie op te wekken en een emotionele gemeenschap tussen gevers en slachtoffers te creëren. Ze kwamen voor in vrijwel alle hulpverzoeken, van zowel vervolgde geloofsgenoten als rampenslachtoffers. Daarbij werden ze, afhankelijk van het niveau, anders gebruikt. In de hulpverzoeken aan civiele autoriteiten (niveaus 2 en 3) vooral ter onderbouwing van de ernst van de situatie en de noodzakelijkheid van de hulp. Het lijden van slachtoffers als een op zichzelf staand humanitair-emotioneel argument kwam alleen voor in op de gewone gevers gerichte publiekscampagnes, vooral in preken en pamfletten (niveau 4).

Naast deze generieke argumenten gebruikten de slachtoffers nog een aantal andere argumenten voor het overtuigen van hogere overheden in de Unie of het gewest. Buitenlandse geloofsgenoten wezen op het belang van de internationale protestantse zaak, de gedeelde confessie en op de confessionele broederplicht. Hoewel buitenlandse slachtoffers het soms verstandiger achtten in de publieke media geen religieuze kaart te trekken, zoals we zagen bij de waldenzen in de jaren 1650-1660, deden ze dat wel richting de Nederlandse overheden. Binnenlandse rampenslachtoffers betoogden het belang van de wederopbouw voor het gewest of de Unie met behulp van economische (veiligstellen toekomstige belastinginkomsten), sociale (voorkomen bedelarij) of defensieve argumenten (veiligheid van het vaderland). Daarnaast wezen zij op de bestuurlijke verantwoordelijkheden van de overheid, zoals het faciliteren van recht, politie, en op de algemene (niet-confessionele) christenplicht tot hulp aan degenen in nood. Gezien vanuit het perspectief van de slachtoffers was er een heel arsenaal aan argumenten waaruit zij konden putten. Deze waren echter niet op elk niveau even effectief.

Niveau 2. Hulpbeleid hogere overheden

Niveau 2A. Het internationaal hulpbeleid: gereformeerde geloofsgenoten

De confessionele identiteit van de slachtoffers bleef de gehele periode een voorwaarde voor hulp, maar de gedeelde confessie alleen was geen garantie. Zelfs als de slachtoffers erkend werden als vervolgde geloofsbroeders dan nog waren de overheden alleen bereid tot diplomatieke of financiële steun als die in lijn lag met de binnen- en buitenlandse belangen van de Republiek of daar tenminste niet tegen indruiste. Welke belangen waren dat? Een constante binnenlandse factor was de bescherming van de publieke armenzorg, wat in de

praktijk neerkwam op het voorkomen van ongewenste immigratie. Militairen en geschoolde vaklieden (hugenoten) waren welkom, arme bergboeren (Salzburgers, waldenzen) en Duitse predikanten die geen kans hadden op werk in de Republiek niet. De Zwitserse doopsgezinden in de achttiende eeuw werd daarentegen geen strobreed in de weg gelegd omdat zij niet ten laste van de publieke armenzorg zouden komen. Alleen hugenoten werden met enthousiasme binnengehaald omdat men van hun komst hoge economische verwachtingen had. De overheid was weer wel bereid gereformeerde geloofsgenoten in hun eigen land te steunen of mee te betalen aan hun vestiging elders zolang dat maar buiten de Republiek was. Dit beleid doet sterk denken aan 'opvang in de regio', het huidige Europese vluchtelingenbeleid.

De binnenlandse lobby ten gunste van vervolgde geloofsgenoten kon de overheid onder behoorlijke druk zetten. Aan die pressie gaf de overheid echter alleen gehoor als daardoor het buitenlandse beleid niet in gevaar kwam, zoals de Ierse casus liet zien. Iets vergelijkbaars zagen we ook in het begin van de jaren 1680 toen de Republiek de diplomatieke relatie met Frankrijk nog in stand probeerde te houden en de vorming van een fonds voor de hugenoten verbood.

Hoewel de buitenlandpolitieke overwegingen van geval tot geval verschilden, is daarin wel een lijn te ontdekken. Voorop stond de verdediging van het vaderland, wat niet los gezien kon worden van de vaderlandse waarden, namelijk religie en vrijheid van vreemde overheersing en van geweten. Daaruit vloeide voort dat confessionele politiek de hele periode actueel bleef. Als politieke en religieuze belangen met elkaar in conflict kwamen, zoals in het begin van de Engelse Burgeroorlog, kwam men voor een dilemma te staan. Door handig gebruik te maken van de gedecentraliseerde bestuursstructuur van de Republiek konden beide belangen alsnog gediend worden. Iets vergelijkbaars zagen we ook bij de steun aan Duitse predikanten waarbij Holland geen gewestelijke collectes of een gewestelijk fonds toestond, maar wel stedelijke collectes die een geringere aantrekkingskracht hadden op potentiële immigranten.

Eind jaren 1680 werden de waldenzen en hugenoten belangrijke pionnen in de buitenlandse (anti-Franse) politiek van de Republiek. Opmerkelijk is dat de reputatie van de waldenzen (slachtoffers of rebellen?) vanaf dat moment niet langer ter discussie stond. Het samenvallen van confessionele hulp en buitenlandse politiek leidde tot een nationalisering van hulpcampagnes voor waldenzen en hugenoten. Daarbij werden de kerken

teruggedrongen in een uitvoerende rol. De kerk en haar functionarissen bleven nog wel van belang bij de uitvoering van de collectes en in het opwekken van solidariteit tijdens speciale collectepreken. Dat betekent echter niet dat de kerken hun interesse in het lot van geloofsbroeders in den vreemde hadden verloren, maar dat de steun aan (sommige) buitenlandse geloofsgenoten, zoals de waldenzen en hugenoten, een politieke zaak was. Steun aan andere buitenlandse geloofsgenoten, zoals in de Palts en Hongarije, bleef op het bord van de gereformeerde kerken en de Waalse kerk bleef verantwoordelijk voor de opvang van armlastige Franstalige immigranten.[1]

Vanaf de jaren 1680 kregen de Staten-Generaal zeggenschap over de collecte-opbrengsten. Zij gebruikten het geld weliswaar voor vervolgde geloofsgenoten, maar altijd zo dat ook de internationale politiek van de Republiek gediend werd. Zo werd de *Glorieuse Rentrée* van de waldenzen in Piëmont gesubsidieerd, evenals de opstand van de camisards in Zuid-Frankrijk. De algemene formulering van de collectedoelen - 'voor het behoud van de ware religie' (confessionele politiek) of 'ter ondersteuning van geloofsgenoten' (confessionele solidariteit) - maakte deze brede interpretatie mogelijk. De nationalisatie van de collectes leidde tot en een confessionele verbreding van de donateursgroep in de Republiek wat een neutralere argumentatie in formele overheidspublicaties, zoals collecte-uitschrijvingen, vereiste. Deze moesten immers alle gevers, ook van katholieke snit, overtuigen om te geven. In 1699 ging de nationalisering nog een stapje verder door uniformering van de gewestelijke collecte-uitschrijvingen en daarmee van de formele legitimering van de collecte. Toen de politieke rol van de waldenzen na 1713 was uitgespeeld, mislukte een nieuwe landelijke samenwerking bij hun verbanning uit Savoye in 1731. Dat men de politieke gelederen ook weer kon sluiten als een nieuw nationaal belang zich voordeed, zagen we bij de collecte voor Bergen op Zoom, die op de leest van 1699 was geschoeid. De vorm van de collecte (centraal of decentraal) zegt dus iets over het politieke belang ervan.

Hoewel we de persoonlijke religieuze motivatie ook van hogere bestuurders niet mogen onderschatten en ook zij oprecht begaan zullen zijn geweest met het lot van buitenlandse

---

[1] Voor steun aan vervolgde protestanten in Hongarije tussen 1671 en 1681: Knuttel, *Acta syn. ZH V*; Réla Bozzay, 'Bijdragen tot de geschiedenis van de Hongaarse galeislaven en de vervolgingen van Hongaarse protestanten op grond van de notulen van de Provinciale Synode van Stad en Lande', *Acta Neerlandica* 8 (2011) 127–134.

geloofsgenoten, moeten we op grond van het gevoerde beleid toch vaststellen dat politieke overwegingen uiteindelijk zwaarder wogen dan confessionele solidariteit.

Niveau 2B. Het binnenlandse noodhulpbeleid: rampenslachtoffers

Noodhulp valt en staat met de financiële mogelijkheden van de overheid. In de Republiek kwamen de meeste overheidsinkomsten uit belastingen. Deze waren bestemd voor specifieke doelen en niet voor noodhulp. Hoewel hogere overheden geen financiële reserves voor rampen hadden, laten de Hollandse casussen zien dat zij toch over een paar mogelijkheden beschikten om noodhulp te financieren. De belangrijkste daarvan was het kwijtschelden van toekomstige of achterstallige belastingen. Ook al ging daarbij geen geld vanuit de overheid naar de slachtoffers, toch is kwijtschelding van belastingen een vooruitgeschoven en dus begrootbare vorm van gewestelijke solidariteit. Het achterliggende bestuurlijke principe was te voorkomen dat rampen onverwacht(s) grote gaten sloegen in de begrotingen. Slachtoffers kregen hiermee echter niet direct geld voor de wederopbouw, zoals de magistraat van Bergen op Zoom opmerkte. Gelukkig beschikten overheden nog over twee andere maatregelen die wel direct de wederopbouw stimuleerden, zoals subsidies uit het comptoir van de kerkelijke goederen en het faciliteren van private financiering. Dat laatste had als bijkomend voordeel dat dit de nationale of gewestelijke overheid zelf geen geld kostte. Via overheidsgaranties kon men de getroffen plaatsen in staat stellen om tegen redelijke rentes leningen af te sluiten, die door de slachtoffers echter wel terugbetaald moesten worden.[2] Een andere, voor de slachtoffers gunstigere optie was het verlenen van toestemming om via gewestelijke of nationale collectes een beroep te doen op de liefdadigheid of via loterijen op de goklust van de Nederlanders.

Ook al hadden vroegmoderne overheden geen formeel rampenbeleid, toch lag er aan de noodhulpplannen wel degelijk een beleid ten grondslag dat was gebaseerd op precedenten en gefundeerd op opvattingen over schade en zelfredzaamheid. Op basis van de casussen kunnen we een viertal uitgangspunten van het noodhulpbeleid vaststellen. Hulp was niet vanzelfsprekend. De 'menschelijkheid' vereiste dat men slachtoffers tegemoetkwam, maar ook dat voorkomen werd dat degenen die niets of bijna niets hadden verloren profiteerden

[2] Vergelijkbaar met onze huidige Nationale Hypotheek Garantie.

van de maatregelen. Daarom werd spaarzaam omgegaan met belastingverlagingen op consumptiemiddelen, werden de schade-opgaven gecontroleerd en de besteding van de noodfondsen veelal onder toezicht gesteld. Alleen als de lokale gemeenschap niet in staat was zichzelf te helpen, kon men op hulp hopen. Die hulp was getrapt: in eerste instantie diende de lokale gemeenschap te helpen via burenhulp en armenzorg, in tweede instantie de naburige gemeenten en pas in laatste instantie wilde de hogere overheid (het gewest of de Unie) noodhulp overwegen. Zelfredzaamheid en lokale solidariteit waren het eerste principe achter het noodhulpbeleid.

Het tweede principe was, net als bij de geloofsgenotencollectes, dat noodhulp de gewestelijke of nationale belangen niet mocht schaden. Elk positief besluit vermeldde dan ook uitdrukkelijk dat het beoogde de slachtoffers en hun dorp of stad 'tot nutte van het land' weer op de been te helpen. Hoe vaak daadwerkelijk over de voordelen van de wederopbouw voor het gewest of het risico op sociale onrust werd gesproken is uit de, vaak beknopte, verslaglegging niet duidelijk. Maar dat dit gebeurde bleek uit de Enschedese casus en in de eerder geciteerde woorden van de Hollandse Staten over Strijen.[3] Het noodhulpbeleid was dus niet louter gebaseerd op christelijke of humanitaire naastenliefde, maar vooral op de bestuurlijke verantwoordelijkheid voor het algemene belang van het gewest of de Unie.

De behandeling van het Hilversumse hulpverzoek gaf een uitzonderlijk inkijkje in vroegmoderne opvattingen over schadevergoedingen bij rampen, het derde principe achter het noodhulpbeleid. De oude 'gronden en maximes' waren dat belastingen niet mochten worden gebruikt voor giften of schadevergoedingen en dat herstel van publieke gebouwen een lokale verantwoordelijk was. Publieke gebouwen dienden door middel van een liefdadige collecte of een lening ten laste van de getroffen gemeenschap gefinancierd te worden. Naar eigen zeggen, gebruikte Holland het comptoir der kerkelijke goederen dan ook slechts bij uitzondering. De rekeningen van het Geestelijk Kantoor in Delft laten echter zien dat dit in de praktijk niet zo ongebruikelijk was als de Staten het in 1766 deden voorkomen.[4] Kennelijk voelde het gewest zich wel degelijk verantwoordelijk voor het herstel van publieke gebouwen indien de lokale gemeenschap er echt niet toe in staat was.

---

[3] Hoofdstuk 7, noot 135.
[4] Van Beuningen, *Geestelijk Kantoor Delft*, 193–208, 220.

Uit de Hilversumse casus blijkt bovendien dat er in het midden van de achttiende eeuw een, op precedenten gebaseerde, gewoonte bestond om geen gewestelijke collectes toe te staan in geval van rampen. Hetzelfde bleek uit de analyse van het Gelderse overheidsbeleid. De landelijke collecte voor Bergen op Zoom en de gewestelijke voor Enschede waren een uitzondering op die regel. Het ligt voor de hand dat dit (vierde) beleidsprincipe te maken had met de frequentie van vroegmoderne rampen en, belangrijker, met het respect voor de lokale autonomie. Hogere overheden wilden de plaatselijke armencollectes, de basis van de lokale solidariteit, niet met een gewestelijke collecte in de wielen rijden. Daarom gingen zij liever niet verder dan hun steun uit te spreken voor lokale collectes. Daarbij kwam het besluit te liggen bij stads- en dorpsbesturen (niveau 4). Voor de slachtoffers betekende dit dat ze elk stadsbestuur apart toestemming moesten vragen en gedwongen waren stad en land af te reizen om te collecteren.

Solidariteit met binnenlandse rampenslachtoffers was minder regionaal dan in de rampenhistoriografie werd verondersteld en er was wel degelijk sprake van bovenregionale solidariteit en van overheidshulp. Ook al hadden vroegmoderne overheden geen formeel noodhulpbeleid of – budget, toch kwam er in de praktijk een rampenbeleid tot stand dat was gebaseerd op opvattingen over schade, overheidsverantwoordelijkheden en lokale soevereiniteit. De beperkte financiële mogelijkheden van vroegmoderne overheden lieten het echter niet toe om alle schadeclaims in te willigen, zeker niet gezien de frequentie van rampen in deze tijd. Overheden zochten steeds naar die vorm van hulp die het minst schadelijk was voor de gewestelijke of nationale financiën. Dat overheden het algemene belang van de Unie of het gewest vooropstelden, is eerder een vorm van goed bestuur te noemen dan een teken van desinteresse in het lot van slachtoffers.

Humanitaire hulpacties?

In hun hulpverzoeken aan de hogere overheden gebruikten slachtoffers van beide soorten rampen humanitaire argumenten, zoals gezegd, voornamelijk om de urgentie van hun zaak onder de aandacht te brengen. Uit onderhandelingen met vervolgende mogendheden bleek dat de Staten-Generaal medemenselijkheid als argument overnamen en gebruikten om hun diplomatieke interventies te legitimeren en geloofsvervolging te veroordelen. We zagen dat in de jaren 1660 bij de diplomatieke bemiddeling bij de hertog van Savoye ten behoeve van de waldenzen en in de achttiende eeuw in de discussies met de Zwitserse protestantse

kantons over de dopervervolging. Humanitaire redenen speelden daarentegen echter geen een rol van belang bij de interne overheidsbesprekingen over de hulp aan slachtoffers. Bij de behandeling van hulpverzoeken, zowel van buitenlandse geloofsgenoten als van binnenlandse rampenslachtoffers, gaven andere argumenten de doorslag. We moeten daarom concluderen dat er nog geen sprake was van zuiver humanitair geïnspireerde hulpacties, noch voor geloofsgenoten, noch voor landgenoten. Slachtoffers werden ten nutte van het land weer op de been geholpen. Bij hulp aan vervolgde buitenlandse geloofsgenoten dacht men aan de belangen van de protestantse internationale en het behoud van de Republiek en haar verworvenheden. Bij die aan binnenlandse rampenslachtoffers draaide het om het voorkomen van armoede, sociale onrust en het economische of defensieve belang van de wederopbouw van de getroffen gemeenschap. Omdat het geld bij rampen vooral ging naar de wederopbouw van particuliere huizen en publieke gebouwen en niet naar de armen(zorg), moeten we concluderen dat bij binnenlandse noodhulp het herstel van de sociale orde voorop stond.

Niveau 3. Overtuigen institutionele gevers: stadsbesturen

Bij gewestelijke en landelijke collectes waren het doorgaans de gewesten die hun stadsbestuurders 'last' gaven om op lokaal niveau de collecte-uitschrijving bekend te maken en de collecte te faciliteren. Slachtoffers hoefden dan niet zelf stadsbesturen te overtuigen. Dat was niet alleen een stuk minder werk, maar had ook het grote voordeel dat daarbij de kans op afwijzing van de collecte door de stadsbestuurders veel kleiner was dan bij (series van) stedelijke collectes. Bij het overtuigen van stadsbestuurders werden de generieke argumenten doorgaans aangevuld met psychologische argumenten. Slachtoffers wezen daarbij op de goede reputatie van de beoogde gevers op het gebied van liefdadigheid of met verzekeringen dat de hulpcampagne de steun van een 'hogere ordre' (de Gewestelijke Staten, het kwartier of het ambacht) en van collega-stadsbestuurders had. Economische en defensieve argumenten of het gewestelijk belang van de wederopbouw kwamen er op dit niveau niet aan te pas, uitgezonderd bij Bergen op Zoom waarvan het landsbelang van de wederopbouw juist wel werd benadrukt. Alleen als de noodhulp voor de donerende stad zelf van economisch belang was, dan werd dat vanzelfsprekend wel als geefargument ingezet, zoals gebeurde bij de hulpverzoeken van Hilversum en Enschede aan Amsterdam.

Ook al waren de argumenten overtuigend, dan nog was het niet vanzelfsprekend dat een collecte werd toegestaan of dat een stedelijke donatie werd gegeven. In hun besluitvorming hielden stadsbesturen op de eerste plaats rekening met de lokale situatie en moesten zij de belangen van de lokale economie en de armenzorg afwegen tegen de nood van de slachtoffers en de christelijke plicht tot barmhartigheid. Bescherming van de liefdadige gift aan de eigen armen kwam op de eerste plaats. Het voorbeeld van andere plaatsen of de steun van een hoger bestuursniveau kon een stadsbestuur zelfs in economisch moeilijke omstandigheden echter toch doen besluiten tot een gift. Kennelijk wilden stadsbesturen de groepssolidariteit (van de banne, een kwartier of een gewest) liever niet doorbreken. Solidariteit met rampenslachtoffers had grenzen, maar stedelijk eigenbelang (particularisme) ook. Bovendien vormde dit 'systeem' van onderlinge stedelijke hulp een soort verzekering voor het geval men zelf ooit in een noodsituatie terecht zou komen.

Niveau 4. Overtuigen donateurs

Alle generieke argumenten werden ook op dit niveau uit de kast gehaald, maar humanitair-emotionele argumenten meer dan op andere niveaus. Kennelijk achtte men die bij uitstek geschikt voor het overtuigen van donateurs. Het beroep op de Nederlandse moeders tijdens de Ierse collecte is daarvan een treffend voorbeeld.

In een samenleving die boven alles door religie bepaald was, speelde religie natuurlijk bij alle collectes een rol, maar wel een verschillende. Vanwege de religieuze pluriformiteit van de Republiek werd bij rampencollectes uitsluitend een beroep gedaan op algemeen christelijke barmhartigheid. Seculiere collectes konden dus ook religieus gemotiveerd worden. Buitenlandse geloofsgenoten gebruikten doorgaans wel confessionele argumenten om hun zaak bij de donateurs te bepleiten. Zij herinnerden de gevers daarbij aan hun broederplicht, de gedeelde ballingschapservaring en trokken parallellen tussen hun eigen lotgevallen en de Nederlandse Opstand.

Overheidspublicaties waren een belangrijk instrument om een collecte onder de aandacht van gevers te brengen, de redenen voor de hulpactie uit te leggen en de collecte te legitimeren. In de jaren 1680 werden deze uitschrijvingen neutraler van toon, niet omdat religie minder belangrijk werd of omdat de liefdadige gift seculariseerde, maar om de religieuze spanningen in de Republiek te verminderen. Die verandering ging echter gepaard met druk op het katholieke volksdeel om naar rato te geven. Vanaf 1699 veranderde de

religieuze argumentatie van confessioneel naar algemeen christelijke liefdadigheid en de verdediging van vaderlandse waarden (vrijheid van geweten en vervolging). De reden daarvoor was dat huis-aan-huis collectes Nederlanders van alle religieuze denominaties moesten aanspreken en geefargumenten vereisten waarin iedereen zich kon vinden.

De gereformeerde boventoon van de Ierse collecte in 1643 en de eerste waldenzen-collecte van 1655 weerhield doopsgezinden er hier en daar niet van aan deze collectes bij te dragen. Enerzijds was dat omdat ook niet-gereformeerde protestantse denominaties zich aangesproken voelden door argumenten die inspeelden op de vrees voor de ondergang van de Reformatie, op gedeelde vijandbeelden en slachtofferschap. Anderzijds beoogden doopsgezinden met ruimhartige bijdragen aan collectes voor gereformeerde doelen ook hun goede burgerschap te tonen en gedoogstatus te verwerven of te behouden. Dat die strategie succesvol was bleek niet alleen uit het feit dat zij in de Republiek in 1672 werden erkend als gedoogde minderheid maar ook bij de discussie tussen Nederlandse en Zwitserse autoriteiten over de betrouwbaarheid van doopsgezinden. De doperse gift aan gereformeerde doelen kwam dus ook voort uit eigenbelang.

Humanitaire en emotionele argumenten kwamen het meest voor in preken en pamfletten. In preken lag de nadruk vanzelfsprekend op religieuze argumenten, ook als het ging om slachtoffers van rampen. Preken en pamfletten kozen vaak providentiële insteek. De ramp of de vervolging werd geïnterpreteerd als een straf van God voor begane zonden. De slachtoffers waren niet schuldiger dan hun geloofs- of landgenoten, maar werden verkozen als voorbeeld voor de hele gemeenschap. Deze teksten onderstreepten daarmee de onschuld van de slachtoffers en smeedden een (inter)nationaal schuld- en slachtofferschap dat slachtoffers en gevers dichter bij elkaar bracht. Geven was dus in het belang van de donateurs zelf, niet alleen omdat zij daarmee verder onheil hoopten af te wenden maar ook omdat iedereen door een ramp afhankelijk van liefdadigheid kon worden.

Noodhulp zonder natiestaat

Er bestonden bij de aanvang van deze studie drie aannames over noodhulp in de Republiek. De eerste was dat buitenlandse noodhulp tot de Vrede van Westfalen confessioneel van aard was, door kerkelijke netwerken werd georganiseerd en na 1648 afnam. De achtergrond van deze aanname was dat vroegmoderne mensen zich via een gedeelde confessionele identiteit verbonden voelden met een internationale gemeenschap van geloofsgenoten en zich daarom

hun lot aantrokken. De tweede aanname was dat bovenregionale binnenlandse noodhulp in de Republiek niet mogelijk was vanwege het ontbreken van een centrale natiestaat met bijbehorende instituties en omdat solidariteitsgevoelens vooral lokaal of hoogstens regionaal van aard waren. Particularisme en institutioneel onvermogen kenmerkten de Republiek. De derde aanname was dat dit veranderde onder invloed van de staatsvorming en modernisering in de achttiende eeuw. Dit leidde tot het ontstaan van de natiestaat die in staat was tot het organiseren van bovenregionale noodhulp. De opkomst van seculier humanitarisme en vaderlandse gevoelens maakte een moderne seculiere noodhulp mogelijk. Wat is er overeind gebleven van deze drie aannames nu in deze studie een groot aantal hulpacties voor buitenlandse en binnenlandse slachtoffers de revue zijn gepasseerd? Welke nieuwe inzichten heeft dit onderzoek opgeleverd over noodhulp in de Republiek?

Ten eerste bleek dat 'religieuze' hulp aan buitenlandse geloofsgenoten ook na 1648 doorging en onder bepaalde omstandigheden ook door overheden werd georganiseerd. De lange termijn van dit onderzoek liet zien dat deze hulp, zeker vanuit de hogere overheden, de hele periode, dus voor en na Westfalen, niet alleen religieus maar ook, of vooral, politiek gedreven was. De Vrede van Westfalen was in dit opzicht geen breuk. 'Confessionele' solidariteit met vervolgde geloofsgenoten bleek op institutioneel niveau minder eendimensionaal religieus gemotiveerd te zijn dan gedacht.

De vergelijking van doopsgezinde en gereformeerde transnationale hulp toont aan dat niet alleen een beroep op gereformeerde solidariteit bij de civiele overheid effectief kon zijn, maar ook een beroep op protestantse solidariteit. De steun aan vervolgde buitenlandse doopsgezinden lijkt een uitzondering op de regel dat steun was voorbehouden aan vervolgde gereformeerden. De overheidssteun aan buitenlandse dopers bleef echter wel beperkt tot diplomatieke acties. Het goede burgerschap van hun Nederlandse geloofsgenoten was daarbij cruciaal, maar ook confessionele politiek speelde een rol, want de verschillende behandeling van dopers in de Republiek en de protestantse Zwitserse kantons had gevolgen voor de reputatie en de eenheid van gereformeerd Europa.

De bestudering van de geloofsgenotencollectes over een lange periode heeft laten zien dat het ontbreken van een centrale staat geen belemmering vormde voor het organiseren van nationale hulpcampagnes voor buitenlandse geloofsgenoten. Een nationale aanpak was een bewuste beleidskeuze en decentralisatie was niet per se een gevolg van particularisme of institutioneel onvermogen. Deze constateringen leidden tot de vraag of bovenregionale

hulp bij binnenlandse rampen ook mogelijk was. Bij stads- en dorpsrampen bleken de hogere overheden zich het lot van rampenslachtoffers wel degelijk aan te trekken. In exceptionele gevallen kwam het zelfs tot nationale of gewestelijke collectes. Een nationale aanpak van noodhulp lag in de Republiek echter niet voor de hand. Dit kwam enerzijds voort uit oude opvattingen en principes over noodhulp, zelfredzaamheid en overheidssteun en anderzijds uit respect voor de bestuurlijke verhoudingen, vooral voor de bestuurlijke verantwoordelijkheden van de gewesten en de steden. De situatie laat zich vergelijken met onze tijd waarin overheden ook niet ongevraagd in actie komen als zich buiten hun gezagsgebied een ramp voltrekt.

Hoe kunnen we het verschil verklaren tussen de hulp aan slachtoffers van stads- en dorpsrampen en watersnoodrampen? Waarom ontbrak het bij watersnoodrampen aan bovenregionale solidariteit? Vanwege het zelfredzaamheidsprincipe kwamen overheden doorgaans niet automatisch in actie bij rampen. Bergen op Zoom was ook daarin een uitzondering. Meestal kwam een gewestelijke overheid pas in actie na een hulpverzoek van of namens de slachtoffers. Bij stads- en dorpsrampen nam de lokale elite, vaak het stadbestuur, het initiatief. Bij watersnoodrampen bleef de lokale elite vaak buiten schot vanwege de ligging van hun huizen.[5] In steden en dorpen woonden rijk en arm door elkaar. Ook al liepen de huizen van de elite, vaak van steen en met dakpannen gedekt, minder risico, onkwetsbaar waren ze niet. Bovendien werd ook de elite geraakt door een economische neergang van de stad na een ramp. Wellicht dat de stedelijke elite sneller in actie kwam en mogelijk beschikten zij over betere sociale en politieke netwerken. Ook bij watersnoodrampen wisten Hollandse dorpsbestuurders de weg naar de gewestelijke overheid goed te vinden, zoals bij de overstroming van de Alblasserwaard in 1741. Wellicht ontbrak het rurale slachtoffers aan de juiste pleitbezorgers en netwerken? Overstromingen kwamen in de zeventiende en achttiende eeuw veel voor. Daarom was watersnoodhulp geïntegreerd in de gewone bestuurlijke gang van zaken. Waterschappen en de hoogheemraden waren als eerste aan zet bij een overstroming. Hun taak was echter het voorkomen van overstromingen en het verlenen van acute noodhulp, maar niet het geven

[5] Tim Soens, 'Resilient societies, vulnerable people. Coping with North Sea Floods before 1800', *Past & Present* 241 (2018) 143–177.

van structurele hulp voor de wederopbouw van lokale gemeenschappen. Verder onderzoek zal moeten uitmaken of deze extra institutionele tussenlaag de communicatie en hulp tussen de gewestelijke bestuurders en watersnoodslachtoffers wellicht bemoeilijkte. Deze studie suggereert dat het principe van zelfredzaamheid, getrapte solidariteit, de rol van de elites en institutionele verschillen mogelijk de verklaring vormen voor de terughoudende houding van de overheden bij watersnoodrampen.

De derde aanname was dat bovenregionale solidariteit in de Republiek niet mogelijk was omdat nationale instituties en vaderlandse gevoelens ontbraken. De Republiek bleek, ondanks de versnipperde politieke structuur en het daarmee gepaard gaande particularisme, echter wel degelijk in staat om op nationale of gewestelijke schaal samen te werken, niet alleen bij vervolging van buitenlandse geloofsgenoten maar ook bij binnenlandse rampen. Nationalisatie of decentralisatie van collectes bleek een politieke keuze en niet een noodzakelijk gevolg van het ontbreken van een natiestaat. Tevens bevestigt deze studie wat de revisionisten uit de inleiding al suggereerden: humanitaire en vaderlandslievende argumenten werden in de hele periode gebruikt om solidariteit op te wekken en noodhulp te verkrijgen. Ook de derde aanname kan dus weerlegd worden.

Dit onderzoek laat zien dat aannames over de organisatie van noodhulp of de werking van de Republiek niet getoetst kunnen worden door òf geloofsgenotencollectes òf rampenhulp te onderzoeken en dat alleen de bestudering van watersnoden ons een onvolledig beeld geeft van de rampenhulpverlening in de Republiek. De geïntegreerde aanpak en de bestudering van stads- en dorpsrampen in plaats van watersnoden hebben dus vruchten afgeworpen en ons beeld van de rampenhulpverlening in de Republiek scherper gemaakt. Door het volgen van het besluitvormingsproces op verschillende niveaus werd duidelijk dat individuele donors, institutionele gevers en hogere overheden ieder hun eigen redenen hadden om hulp te geven, dan wel te weigeren. Eigentijdse slachtoffers wisten dat en speelden hierop in door hun argumenten toe te snijden op de te overtuigen doelgroep. Tot slot toont deze studie dat we veel missen als we ‘confessionele’ hulp aan geloofsgenoten en ‘seculiere’ rampenhulp bestuderen alsof het aparte werelden zijn. Redenen om te helpen zijn daarvoor te complex, te genuanceerd en te divers. Beide vormen maken deel uit van dezelfde geefcultuur. Er is daarnaast verrassend veel continuïteit met de situatie in het heden waarin hulp ondanks de opkomst van humanitaire gevoelens en internationale hulporganisaties nog altijd niet gegarandeerd is. Niet alle slachtoffers krijgen evenveel

(media-)aandacht, kansloze vluchtelingen worden nog steeds gezien als een gevaar voor de sociale voorzieningen, gedoe over bestuurlijke verantwoordelijkheden staat adequate hulpverlening nog altijd in de weg (denk aan de aardbevingsschade Groningen) en internationale hulp raakt vaak sterk gepolitiseerd (zie de Oeigoeren, Belarus, het Europese vluchtelingenbeleid).

Bijlage I

Kwantificering solidariteit

We weten inmiddels dat er veel geld gemoeid was met hulp aan gereformeerde buitenlandse geloofsgenoten: tussen 1620 en 1731 werd circa 1.67 miljoen bijeen gebracht.[1] Wat vergde dit vertoon van solidariteit met verre buitenlanders van de Republiek, de gewesten en vooral van de gewone gevers?

De gewestelijke bijdragen

Als we naar de opbrengsten per gewest kijken, zien we dat Holland gemiddeld meer dan zestig procent bijdroeg aan de landelijke collectes terwijl de Friese bijdrage fluctueerde tussen de vier en zeven procent (Grafiek 1 en Tabel 20). Dat lijkt een groot verschil, maar is dat wel zo gezien de verschillen in bevolkingsomvang?[2] Inwoneraantallen voor de vroegmoderne tijd zijn notoir lastig te bepalen en demografen hanteren verschillende methoden die verschillende cijfers opleveren. Naar schatting maakte de Hollandse bevolking voor 1735 nooit meer dan circa vijfenveertig procent van de totale bevolking van de Republiek uit. Holland droeg dus relatief veel bij aan de collectes voor buitenlandse geloofsgenoten, maar het was in de zeventiende eeuw dan ook het welvarendste gewest. Het Friese bevolkingsaandeel was in deze periode gemiddeld zeven tot acht procent wat, met uitzondering van 1655, redelijk overeenstemt met de bijdragen van dit gewest aan de collectes. Ook de Overijsselse bijdrage van gemiddeld vier procent lijkt niet erg uit de pas te lopen.[3] De bijdrage van de relatief dunbevolkte Generaliteitslanden kwam met gemiddeld zes procent op de derde plaats na Holland en Zeeland en was gelijk aan Friesland en Utrecht (Tabel 20). Gezien het grote aantal katholieken in de Generaliteitslanden kunnen we concluderen dat die fors bijdroegen aan de collectes die toch primair gereformeerde doelen steunden.

---

[1] De som van alle collectes voor waldenzen en hugenoten exclusief de overstromingscollecte van 1728 (1.2 miljoen, Tabel 5) plus de opbrengst van de Ierse collecte (ruim 3 ton, Tabel 3) en Ole Grells schatting van de donaties aan Duitse geloofsgenoten (160.000 gulden, hoofdstuk 1 noot 10).

[2] Bevolkingsaantallen: Tabel 22, Tabel 23 en Tabel 24.

[3] Het Overijsselse aandeel in de bevolking was 4% (peiljaren 1650, 1675), 6% (1620, 1748), bronnen: Tabel 24.

Grafiek 1. Collecte-opbrengsten per bestuurlijke eenheid

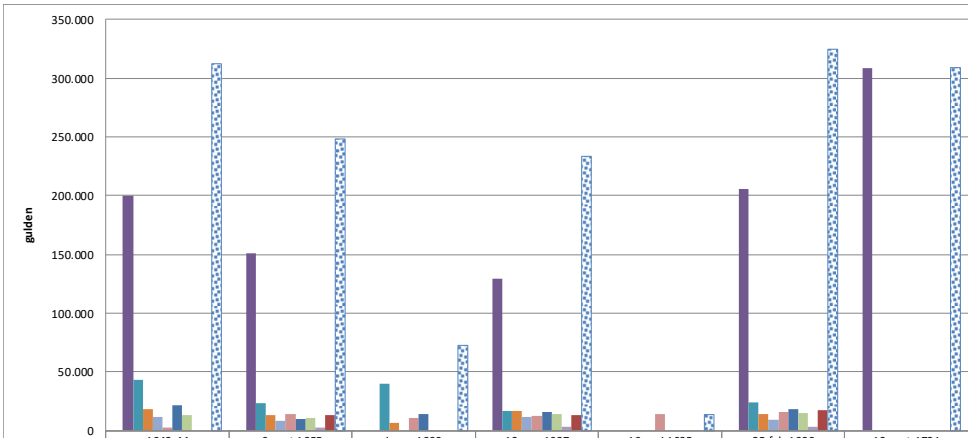

	1643-44 Ieren	6 sept 1655 Waldenzen	jaren 1660 Waldenzen	10 nov 1687 Waldenzen	16 mei 1695 Waldenzen & hugenoten	25 feb 1699 Waldenzen & hugenoten	10 sept 1731 Waldenzen
Holland	199.953	151.263		129.169		206.081	308.504
Zeeland	43.466	23.826	40.000	16.567		24.290	
Utrecht	18.279	13.263	7.190	16.522		14.111	
Overijssel	11.833	8.493		11.964		9.579	
Groningen	3.000	14.150	10.680	12.607	13.959	15.612	
Friesland	21.784	10.062	14.597	15.687		18.627	
Gelderland	13.867	10.670		14.231		15.409	
Drenthe		3.000		3.161		3.743	
Generaliteit		13.654		13.441		17.435	
Totaal:	312.182	248.380	72.467	233.349	13.959	324.887	308.504

Bronnen: Tabel 3 en Tabel 5.

N.B.
- De opbrengsten van 1643 zijn per synode-gebied (Drenthe en de Generaliteitslanden vielen onder de synodes van naburige gewesten); de bijdragen van de Zuid- en Noord-Hollandse synodes zijn gesommeerd. Voor details zie hst 3.
- De opbrengst van 1687 betreft alleen de waldenzencollecte.

Tabel 20. Gewestelijke bijdragen aan geloofsgenotencollectes, in percentages

	1643-1644	1655	1687 wald	1699	Gem.
Holland	64	61	55	63	61
Zeeland	14	10	7	7	10
Utrecht	6	5	7	4	6
Friesland	7	4	7	6	6
Groningen	1	6	5	5	4
Gelderland	4	4	6	5	5
Overijssel	4	3	5	3	4
Drenthe		1	1	1	1
Generaliteit		5	6	5	6

Tabel 21. Amsterdamse bijdragen aan geloofsgenotencollectes, in percentages

T.o.v.	1643-1644	1655	1687 wald	1699	1731	Gem.
Republiek	18	27	16	22	-	21
Holland	28	45	30	35	43	36

N.B. 1687 betreft alleen de bijdrage aan de waldenzencollecte.

De Amsterdamse gift

De grote Hollandse bijdrage aan de collectes werd mede veroorzaakt door Amsterdam. De Amsterdamse bevolking was ongeveer tien procent van de totale bevolking van de Republiek maar doneerde gemiddeld circa twintig procent van de landelijke collecte-opbrengsten en zesendertig procent van de Hollandse bijdrage (Tabel 21).[4] Dat is niet helemaal onverwacht want Amsterdam was verreweg de rijkste stad van de Republiek.

Wat betekenden deze donaties nu voor de portemonnee van de gevers? Daartoe kunnen we de opbrengsten vergelijken met het gemiddelde jaarinkomen van een handwerksman, maar dat is problematisch omdat tijdens de lange onderzoeksperiode de economische omstandigheden fluctueerden en daarmee ook de werkgelegenheid en de hoogte van de inkomens. Een alternatief is om de donaties aan bijzondere collectes te vergelijken met die aan de armenzorg. Amsterdam is daarvoor een goede casus omdat we beschikken over veel gegevens van de collectes, de armenzorg en de bevolkingsomvang.[5] De Amsterdamse armenzorg bestond uit vier instellingen: de gereformeerde diaconie, de lutherse diaconie, het katholieke oude armenkantoor en de (twee) stedelijke huiszittenhuizen. We beschikken over de jaarinkomens van de gereformeerde armenzorg vanaf 1578 en voor de overige drie armeninstellingen vanaf 1687.[6] Voor mijn vergelijking is dat niet hinderlijk omdat in 1644 alleen in de gereformeerde kerken werd gecollecteerd en in 1655 alleen in protestantse kerken. Huis-aan-huis collectes waaraan alle Amsterdammers ongeacht hun religie deelnamen, vonden pas vanaf 1687 plaats.

De drie kerkelijke armenzorginstellingen waren grotendeels afhankelijk van inkomsten uit collectes: de lutherse diaconie naar schatting voor maximaal 75 procent (1687-1799), de gereformeerde voor 43 procent (peiljaar 1770) en de katholieke instelling voor 27 procent (1691-1795). Voor het inkomen van de twee stedelijke huiszittenhuizen waren collectes

---

[4] De Amsterdamse bevolking bedroeg in 1647 resp. 1700 ongeveer 8 resp. 11 procent van de totale bevolking in de Republiek, Israel, *Republiek*, 689.

[5] Amsterdamse opbrengsten voor 1644: 'Humble petition', 137; 1655 en 1731: *Eur. Merc.*, 1731, II, 313, 314, 56; 1687 (waldenzen) en 1699: *Lyst der generaale collecte in Holland [...] ten behoeve van de verdrevene Piemontoisen [10 sept 1731] […] ter gelegentheid der collecte voor [...] Bergen op Zoom en Hulst [...]* (Amsterdam: Gerrit Tielenburg 1749); Franse immigranten 1687: Berg, *Réfugiés*, 323.

[6] Met dank aan Marco van Leeuwen die zo genereus was om de jaarinkomens van deze vier instellingen met mij te delen.

minder belangrijk, maar toch nog altijd goed voor 22 procent (1687-1799).[7] Het inkomen van de doopsgezinde armenzorg is helaas niet voorhanden. Het aandeel van de collectes in de inkomsten verminderde vanaf de laatste kwart van de zeventiende eeuw, maar armenzorginstellingen bleven desondanks toch in grote mate afhankelijk van de vrijgevigheid van gewone Amsterdammers.[8] Deze inkomsten zijn door Marco van Leeuwen gereconstrueerd op basis van jaarrekeningen die niet altijd compleet zijn en ook niet altijd dezelfde gegevens bevatten. De cijferreeksen voor de gereformeerde armenzorg zijn het meest compleet, de overige vertonen gaten.[9] De (gereconstrueerde) inkomens bestonden echter niet alleen uit collectes maar ook uit investeringen, giften, erfenissen en legaten, soms aangevuld met subsidies van het stadsbestuur. We weten dus niet precies hoeveel Amsterdammers jaarlijks in de armenbussen stopten en in de berekening zal de gift aan de bijzondere collectes in percentages lager uitpakken dan bij een vergelijking met de collecte-opbrengsten alleen. Bovendien gaven Amsterdammers naast de genoemde geloofsgenotencollectes ook nog aan bijzondere collectes voor tal van andere doelen. In feite waren de donaties per hoofd van de bevolking dus hoger dan de tabel in Grafiek 2 aangeeft. Wat we ook niet weten is of het percentage bedeelden en niet-bedeelden in de loop van de tijd veranderde en welk percentage van de Amsterdammers in staat was aan collectes te doneren. Desalniettemin zijn de cijfers voldoende om een indruk te krijgen van de Amsterdamse gift.

Grafiek 2 toont de opbrengst van de collectes voor buitenlandse geloofsgenoten afgezet tegen de inkomens van de gereformeerde en de totale armenzorg in Amsterdam. Ter vergelijking is ook de landelijke collecte voor Bergen op Zoom en Sas van Gent van 1749 opgenomen.[10] De collectes van 1687, 1699, 1731 en 1749 waren alle nationale of gewestelijke huis-aan-huis collectes die in Amsterdam op dezelfde wijze gehouden werden. De collectes van 1644 en 1655 vonden plaats in de gereformeerde respectievelijk in alle protestantse kerken plaats.

---

[7] Van Leeuwen, 'Amsterdam en de armenzorg', 139–140; Van Leeuwen, 'Giving in early modern history', 308.
[8] Van Nederveen Meerkerk en Teeuwen, 'The stability of voluntarism', 88, 90.
[9] Zie de bronnenkritiek bij Van Leeuwen, 'Amsterdam en de armenzorg', 138–139.
[10] *Order Omgange 16 juny 1749 (Kn 18239)*; *Texten Asd (Thyspf 14908)*.

De twee dingen die opvallen zijn de almaar stijgende jaarinkomens van de armenzorg en de uitzonderlijk hoge opbrengst van de Hollandse collecte van 1731. Deze laatste brak alle records, zowel absoluut als ten opzichte van de totale armenzorg en ook wat betreft de donatie per hoofd van de bevolking. Vermoedelijk was dat het effect van de hoogconjunctuur voor de Hollandse handel tussen 1720 en 1740 en de relatieve goede economische situatie in de stad.[11] De collecte-opbrengsten liepen vanaf 1644 gestaag op tot 1731. Het percentage ten opzichte van de totale armenzorg bleef tamelijk constant op 14-15 procent, met uitzondering van de uitschieter in 1731. Dat gold eveneens voor de Amsterdamse gift aan de slachtoffers in Bergen op Zoom in 1749, die met 14 procent van de totale armenzorg niet onderdeed voor de donaties aan de geloofsgenotencollectes ondanks de economische problemen, die volgens de beurshandelaar Jan de Boer vooral Amsterdam hard hadden geraakt. Zelfs in 1687 was dat percentage constant, ook al werden in dat jaar twee grote solidariteitsacties gehouden: in april een stedelijke huis-aan-huiscollecte voor de Franse immigranten en in november de landelijke waldenzencollecte. De opbrengst van de waldenzencollecte was dat jaar laag in vergelijking met de andere waldenzencollectes, waarschijnlijk omdat Amsterdammers in november rekening hielden met het bedrag dat zij in april al hadden gedoneerd. De solidariteit met de Franse hugenoten ging dus ten koste van die met de waldenzen. Kennelijk doneerde men niet alleen bij de reguliere armencollectes maar ook bij bijzondere collectes in verhouding met de gift aan de stadsarmen.[12] De Groningse Staten zetten die verwachting zelfs letterlijk in hun collecte-uitschrijvingen. Ook het ongenoegen van overheden en pamflettisten met de in hun ogen te geringe katholieke bijdragen aan de collectes wees daar al op.

Een andere opmerkelijke, en onverwachte, conclusie is dat de veranderde vorm (van kerkelijk naar huis-aan-huis), de veranderde geefargumenten (van confessioneel naar algemeen christelijk, vaderlands en humanitair) weinig effect lijken te hebben gehad op het (relatieve) bedrag dat de Amsterdammers doneerden voor buitenlandse geloofsgenoten, wel natuurlijk op de participatie en de totale opbrengst.

---

[11] J.L. van Zanden, 'De economie van Holland in de periode 1650-1805: groei of achteruitgang? Een overzicht van bronnen, problemen en resultaten', *BMGN* 102 (1987) 562–609, aldaar 584. Ook voor Amsterdam waren de jaren rond 1730 economisch gunstig voor de stad, aldus Clé Lesger, 'Stagnatie en stabiliteit. De economie tussen 1730 en 1795', in: Willem Frijhoff en Maarten Prak eds., *Geschiedenis van Amsterdam. Dl. II-2. Zelfbewuste stadstaat 1650-1813* (Amsterdam 2004) 219–265, aldaar 219.

[12] Voor de armezorg was dit al eerder gesuggereerd door: Spaans, 'De gift', 381–382. Vergelijkbare conclusie bij Teeuwen, 'Collections for the poor', 288.

Wat betekende de bijdrage aan buitenlandse geloofsgenoten nu voor een gewone Amsterdammer? Amsterdammers gaven gemiddeld per persoon tussen de 5 en 11 stuivers aan collectes voor buitenlandse geloofsgenoten, wat neerkomt op gemiddeld 7 stuivers over de hele periode. Dat is ongeveer 23 procent van het zomerdagloon van een Amsterdamse ambachtsmeester.[13] Dat lijkt niet veel, maar als we vergelijken met de bijdrage aan de vier armenzorginstellingen van de stad blijkt dat toch meer dan het op het eerste gezicht lijkt. Daaruit blijkt dat Amsterdammers bovenop hun toch al aanzienlijke donaties aan de armenzorg in de zeventiende eeuw nog ruim 20 procent en in 1731 zelfs meer dan 30 procent van het jaarinkomen van de gereformeerde armenzorg gaven aan buitenlandse geloofsgenoten.[14] Ten opzichte van alle armeninstellingen samen bedroegen de percentages nog altijd tussen de 15 en de 23 procent. Ondanks de onzekerheden in deze cijfers, bijvoorbeeld in het aantal inwoners, mogen we toch concluderen dat er sprake was van een indrukwekkende liefdadige gift aan bijzondere collectes voor buitenlandse geloofsgenoten en slachtoffers van binnenlandse rampen met een nationale impact, zoals Bergen op Zoom.

---

[13] Zomerdagloon (30 stuiver per dag tussen 1633 en 1866), H.P.H. Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam, 1540-1860. Een relaas over demografie, economie en sociale politiek van een wereldstad* (Amsterdam 1985) 258.

[14] De observatie van Daniëlle Teeuwen dat in 1683 in Delft 25 procent van de totale collecte-inkomsten van de gereformeerde kerken werd opgehaald voor protestante vluchtelingen bevestigt mijn waarnemingen, Teeuwen, 'Collections for the poor', 290.

Grafiek 2. Vergelijking bijzondere collectes & inkomen protestantse armenzorg Amsterdam

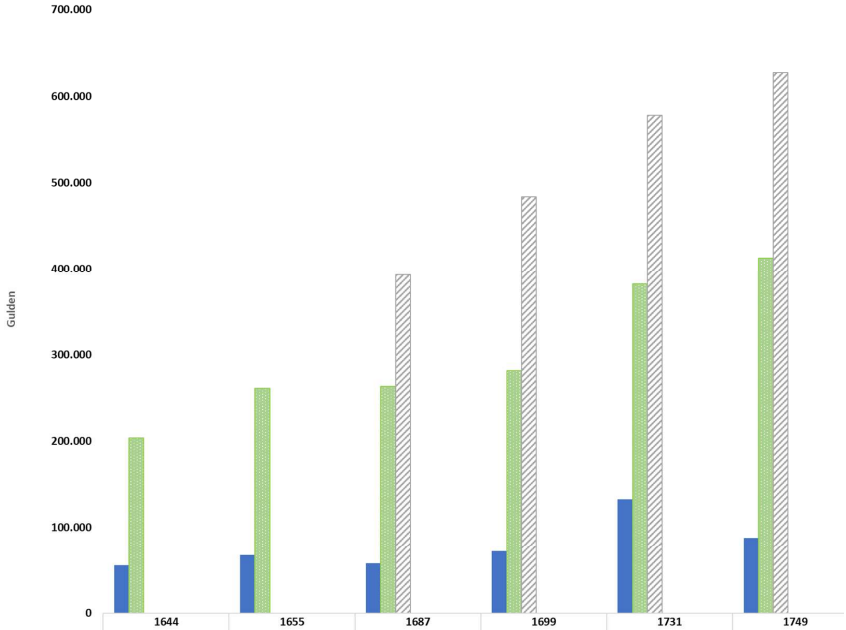

	1644	1655	1687	1699	1731	1749
	Ierse protestanten	Waldenzen	Fr imm. (apr) & wald (nov)	Waldenzen	Waldenszen	BoZ, SasvG
Opbrengst bijz collectes	55.649	67.566	57.689	71.946	132.695	87.602
Jaarink. geref armenzorg	203.521	260.816	263.189	281.721	381.802	412.523
Jaarink totale armenzorg (4 inst)			392.815	483.635	577.802	627.547
Opbrengst bijz coll in % v geref. armenzorg	27%	26%	22%	26%	35%	21%
Bijz coll in % totale armenzorg (4 inst)			15%	15%	23%	14%
Donatie bijz collectes (st p hfd bev)	6	8	5	6	11	9
Bev. Asd	177.000	180.000	219.000	227.000	240.000	191.000

Astitel

Bronnen: Collecte-opbrengsten Amsterdam: noot 5. Voor 1749: noot 10. Voor de totale collecte-opbrengsten: Tabel 3, Tabel 5, Tabel 11. Gegevens armenzorg: Marco van Leeuwen. Bevolkingscijfers: Tabel 22, Tabel 23.
N.B. De collecte-opbrengst van 1687 is het totaal van de waldenzencollecte (38.150 gld) en de Amsterdamse collecte voor Franse immigranten (19.539 gld).

Bevolkingscijfers[15]

Tabel 22. Bevolkingsomvang Republiek

Bron	Gemiddeld aantal inwoners (in miljoen)	
Woude, AGN5 p134	1600	1,500
Extrapolatie	1644	1,830
Woude, AGN5 p134	1650	1,875
Extrapolatie	1655	1,875
Extrapolatie	1687	1,875
Extrapolatie	1699	1,875
Woude, AGN5 p134	1700	1,875
Extrapolatie	1731	1,906
Woude, AGN5 p134	1750	1,925

Tabel 23. Bevolkingsomvang Amsterdam

Bron	Inwoners Amsterdam	
L&L	1632	120.000
Extrapolatie obv L&L	1644	177.000
Extrapolatie obv L&L	1655	180.000
L&L	1670	219.000
L&O	1680	219.000
L&O, L&L	1687	219.000
L&O	1699	227.000
L&O	1731	240.000

Tabel 24. Bevolkingsomvang Holland, Friesland, Overijssel

Bron		***Holland***	***% Rep***
Faber, AAG p60 , Woude AGN p131	1622	0,672	37%
Extrapolatie	1644	0,754	41%
Extrapolatie	1655	0,876	47%
Woude AGN p131	1680	0,887	47%
Extrapolatie	1689	0,874	47%
Extrapolatie	1699	0,859	46%
Faber, AAG p60, Woude AGN p131	1750	0,783	41%
Faber, AAG p60, Woude AGN p131	1795	0,783	37%
Gemiddeld 1622-1750:			*44%*
Bron		***Friesland***	***% Rep***
Faber, AAG p60; Woude AGN p131	1650	0,1475	8%
Israel, Rep p689	1660	0,147	8%
Faber, AAG p60	1689	0,129	7%
Faber, Drie eeuwen p413	1700	0,132	8%
Woude, AGN5 p131; Israel Rep p689	1714	0,129	7%
Woude, AGN5 p131	1744	0,135	7%
Woude, AGN5 p131	1796	0,157	8%
Gemiddeld 1650-1744:			*7%*
Bron		***Overijssel***	***% Rep***
Israel, Rep p690	1620	0,107	6%
Israel, Rep p690	1650	0,07	4%
Faber, AAG p74; Woude, AGN5 p131	1675	0,071	4%
Faber, AAG p74	1723	0,097	5%
Faber, AAG p74; Woude, AGN5 p131	1748	0,122	6%
Woude, AGN5 p131	1795	0,134	6%
Gemiddeld 1650-1748:			*5%*

[15] Bronnen (waar nodig geëxtrapoleerd): J.A. Faber e.a., 'Population Changes and Economic Developments in the Netherlands: A Historical Survey'', *AAG Bijdragen* 12 (1965) 47–114; A.M. van der Woude, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800', in: D.P. Blok ed., *NAGN 5* (Haarlem 1980) 102–195; Van der Woude, *Het Noorderkwartier*; Israel, *Republiek*, o.a. 689, 690; J.A. Faber,

Bijlage II

Liquidatie van het Fonds voor Buitenlandsche Nooden

De liquidatie van het Fonds voor Buitenlandsche Nooden begon met een vraag van predikant Willem de Vos toen hij op 29 juli 1801 voor het eerst op een commissievergadering aanwezig was.[16] De Vos wilde weten wat 'de eigen aard deezer commissie, dezelver herkomst, bedoeling, verantwoordelijkheid &c' waren. Bovendien wilde hij als Amsterdams kerkenraadslid weten wat de reden en het nut waren 'des zonderlingen gebruiks' dat de voormalige kerken van het Lam & de Toren en de Zon, inmiddels verenigd in de Verenigde Doopsgezinde Gemeente van Amsterdam, rente op rente aan de commissie betaalden voor geïnvesteerd geld. Omdat de commissieleden, die naar eigen zeggen de laatste jaren zelden meer dan anderhalf uur aan het commissiewerk hadden besteed, niet in staat waren 'eenige explicatie te geeven', kreeg De Vos de opdracht het antwoord uit de retroacta 'op te delven'.[17]

Toen De Vos zijn vraag stelde, woedde er een de Republiek een verhit politiek debat over de opheffing en naasting van de armenzorginstellingen, die voortkwam uit de discussie over de eenheidsstaat na de omwenteling van 1795. Onder invloed van ideeën uit de Franse Revolutie over de scheiding van kerk en staat en een nationale armenzorg, meende de Nationale Vergadering van 1796 dat een gecentraliseerde armenzorg met een uniforme bedeling van alle armen door de staat wenselijk was. Een centrale armenzorg kon echter alleen gefinancierd worden door nationalisering of opheffing van de bestaande armenzorginstellingen en samenvoeging van alle bestaande kerkelijke, particuliere en publieke armenfondsen tot een nationale armenkas.[18] De kerken vonden de armenzorg

---

Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800, 2 dln. (Leeuwarden 1973); Marco H.D. van Leeuwen en James E. Oeppen, 'Reconstructing the demographic regime of Amsterdam 1681-1920', *Economic and Social History in the Netherlands* 51 (1993) 61–102; Piet Lourens en Jan Lucassen, *Inwonertallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997).

[16] Tenzij anders vermeld is dit gebaseerd op *CieBuNo Res*, dl 6, 172-190.

[17] De Vos deed dit aan de hand van de resolutieboeken en de financiële administratieboeken die vanaf 1714 respectievelijk 1727 waren bijgehouden, i.e. Ibid., 1–6; *CieBuNO*, inv.nr. 1192.1-4.

[18] P.B.A. Melief, *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854* (Groningen 1955) 10–27.

daarentegen een kerkelijke taak en een manier om de armen tot God te brengen.[19] In september 1798 vroeg de Eerste Kamer de armenbesturen opgave te doen van hun kapitaal. Kerkelijke en particuliere armenvoogdijen beschouwden de armenfondsen en –goederen echter als particulier eigendom en verzetten zich.[20] De Vos was zelf actief bij deze discussie betrokken als auteur van een brochure waarin een alternatief voorstel gedaan werd om de bestaande armenzorg te verbeteren zonder een 'algemeene ineensmelting' van de armenkassen en waarover in de Eerste Kamer werd gedebatteerd.[21] In 1800 werd de eerste wet op de armenzorg uitgevaardigd waarin de armenzorg een publieke dienst werd. In feite was deze wet een soort hybride-oplossing gebaseerd op vrijwillige overdracht van de fondsen van díe instellingen die daarmee instemden.[22] Deze wet werd het jaar daarop alweer buiten werking gesteld vanwege het aanhoudende verzet uit kerkelijke kringen.[23] Dat de vraag van De Vos in zijn eerste commissievergadering ingegeven was door dit debat ligt voor de hand.

Uit het onderzoek van De Vos bleek dat de Amsterdamse schuld van 38.500 gulden was ontstaan doordat de Commissie van Buitenlandsche Nooden collectegeld via het Lam & de Toren en de Zon had laten beleggen tegen twee procent rente. De eerste vermelding hiervan was op de algemene sociëteitsvergadering van 24 april 1736, bij welke gelegenheid deze werkwijze formeel werd goedgekeurd.[24] In feite was dit dus de start van een gecentraliseerd fonds. Omdat de op deze gelden ontvangen rente na verloop van tijd ook weer aan de beide Amsterdamse gemeenten werd uitgeleend, betaalden deze dus niet alleen rente op de hoofdsom maar ook over de eerder betaalde rente. Vooral het laatste vond de Amsterdamse kerkenraad verwerpelijk, want de gemeente had zelf nooit meer dan een half procent 'profijt'

---

[19] Marco H.D. van Leeuwen, 'Armenzorg en charitas, ca 1800-2000. Een historische erfenis', in: Ronald van der Bie en Pit Dehning eds., *Nationaal Goed. Feiten en cijfers over onze samenleving ca. 1800-1999* (Voorburg 1999) 159–178, aldaar 161–162.

[20] Melief, *De strijd om de armenzorg*, 35–36.

[21] Willem de Vos en e.a., *De constitutie nopens het armen-bestuur, overwoogen in eene voordracht aan de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lighaam des Bataafschen volks [7 November 1798]* (Amsterdam: Gerrit Warnars 1798). Over dit debat: Melief, *De strijd om de armenzorg*, 36–41. Het voorstel werd in nog in dezelfde maand besproken in de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam, *Bladwyzer op de decreeten van de Algemeene Vergadering, en op de besluiten der Eerste Kamer van het vertegenwoordigend lighaam des Bataafschen volks* (1799) 12.

[22] Melief, *De strijd om de armenzorg*, 28–30; Marco H.D. van Leeuwen, 'Armenzorg 1800-1912: erfenis van de Republiek', in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen eds., *Studies over zekerheidsarrangementen: risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Den Haag en Amsterdam 1998) 276–316, aldaar 278–279.

[23] Van Leeuwen, 'Armenzorg en charitas', 162; Spaans, 'Kerkelijke en publieke armenzorg', 128–129.

[24] *CieBuNo Res*, dl 4, 390. Het ging toen om een bedrag van 30.000 gulden aan beide gemeenten.

ontvangen en bovendien het leeuwendeel van de hoofdsom opgeleverd, een derde deel zelfs dacht men. Het risico van een oplopende schuld was voor de Amsterdamse gemeente te groot. Deze vrees is in het licht van de hiervoor geschetste discussie over de naasting van de fondsen begrijpelijk. De Vos stelde dan ook voor de lening op te zeggen.

De hamvraag was of de commissie, en zo ja op wiens gezag, het geld kon terugvragen en hoeveel dan wel: alleen met de rente op de hoofdsom of ook met de rente op rente? Vooral dat laatste lag problematisch omdat de Commissie de uit Amsterdam ontvangen rente op eigen gezag, dus zonder een akkoord van de Algemene Sociëteitsvergadering, opnieuw door Amsterdam had laten beleggen. Volgens De Vos hoefde de commissie alleen het hoofdbedrag met de rente daarop terug te vorderen en niet de rente op rente, maar zelfs over de hoofdsom was discussie.[25] Wat de commissie met het terugbetaalde geld moest doen, leverde eveneens de nodige discussies op. Immers, buitenlandse noden waren altijd het doel geweest en die hadden zich in de laatste veertig jaar niet meer voorgedaan. Volgens De Vos was de besteding aan buitenlandse noden, anders dan bij een aan wetgeving gebonden erfenis of legaat, geen juridische verplichting. Het terugbetaalde bedrag kon dus, met toestemming van de 'principalen', anders besteed worden.

Ondanks een verzoek van de Friezen op de laatst gehouden algemene vergadering (1758) was nooit bepaald hoe er gestemd diende te worden en dus was het onduidelijk wie die 'principalen' eigenlijk waren die opdracht tot terugvordering van de Amsterdamse schuld konden geven.[26] Deze onduidelijkheid was het gevolg van de wisselende samenstelling van de sociëteitsvergadering na het loslaten in 1727 van de klassenindeling waarbij de zeven klassen als 'principalen' hadden gefungeerd. Een extra complicatie was dat het aantal doopsgezinden in de achttiende eeuw sterk was gedaald waardoor veel gemeenten waren samengegaan of opgeheven. De Vos schatte in dat de 'ontwarring' van het fonds uitermate lastig zou zijn en

---

[25] *CieBuNO*, inv.nr. 2293. Volgens de inventaris is De Vos de auteur van dit stuk maar dit kan niet kloppen, want daarin wordt de berekening van een onbekende 'ik' tegenover die van De Vos gesteld. Volgens de berekening van De Vos was in de jaren 1635 en 1636 30.000 gulden ontvangen van de Commissie, waarvan in 1740 18.000 gulden was afgelost en was de restschuld 12.000 gulden. In 1742 was nogmaals een bedrag van 2000 gulden belegd wat de totale schuld op 14.000 gulden bracht. De onbekende opsteller meende dat in 1744 en 1745 nogmaals 4000 gulden was ontvangen en dat de schuld 18.000 gulden bedroeg. Als alleen rente op deze hoofdsom zou worden terugbetaald kwam dat op 35.800 gulden in plaats van de 38.500 gulden als ook de rente op rente (à 2700 gulden) meegerekend zou worden. Uitgaand van het lagere bedrag van De Vos was de schuld 30.240 gulden.

[26] *CieBuNo Res*, dl 6, 116-117.

een proportionele verdeling naar rato van de inleg leek hem dan ook onmogelijk. Het liefst schoof men de zaak op de lange baan maar, helaas voor Amsterdam, verzocht de gemeente West-Zaandam, die lucht gekregen had van de resterende gelden, om een algemene vergadering. Volgens Amsterdam was het al een probleem om te bepalen wie er dan voor zo'n vergadering moest worden uitgenodigd: alle gemeenten of, zoals Zaandam voorstelde, alleen die aan de laatste collecte hadden meegedaan? Het resolutieboek bevat verslagen van een aantal besprekingen met West-Zaandam waaruit blijkt dat deze de gehele som, inclusief alle rentes, opeiste voor noodlijdende binnenlandse gemeenten. De Amsterdamse gemeente stelde echter dat de lening voor het 'gemak' van de commissie was gedaan en dreigde dat uitbetaling van het gehele bedrag ten koste zou gaan van de Amsterdamse vrijgevigheid aan andere gemeenten. Uiteindelijk besliste de Amsterdamse kerkenraad dat dan maar een advocaat geraadpleegd moest worden. Deze oordeelde dat het volledige bedrag naar evenredigheid en contant uitgekeerd diende te worden aan de vroegere contribuanten. Daarop vorderde de Commissie per 31 maart 1802 het geleende geld met alle rente formeel van de Amsterdamse gemeente terug. Volgens het journaal was de Amsterdamse schuld aan de commissie inmiddels opgelopen tot 39.013:7 gulden.[27]

Op 5 mei 1802 stuurde de commissie een gedrukte circulaire rond om te bepalen wie die contribuanten waren en hoeveel zij bijgedragen hadden. Daarin werd de gemeenten gevraagd binnen vier maanden op te geven hoeveel zij in de eerste helft van de vorige eeuw hadden bijgedragen aan de collectes.[28] Zoals verwacht, waren de meeste gemeenten niet in staat hun aandeel te bepalen. Uit de inventarisatie bleek bovendien dat sommige gemeenten nooit en andere pas laat betrokken waren geweest bij de collectes.[29] Een van de gemeenten die wel een opgave kon doen, was de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam zelf, die claimde dat haar voorgangers (de Toren & het Lam, de Zon, de Arke Noach en de Kruikjes) vanaf 1690 gezamenlijk ruim 84.000 gulden hadden bijgedragen.[30] Het merendeel van de

---

[27] *CieBuNO*, inv.nr. 1192.3, 204.
[28] Ibid., inv.nr. 2296, 5 mei 1801.
[29] Schrift en losse bladen met aantekeningen uit de kasboeken en de gemeentelijke opgaven: Ibid., 2292 (29 folio's). Hieruit blijkt dat de gemeente Maastricht nooit iets met het fonds te maken heeft gehad. Utrecht, dat in 1726 bij de commissie betrokken raakte, deed pas vanaf de collecte van 1733 mee aan het fonds, Ibid., inv.nrs. 1071, 1086, 1092 resp. 2 aug 1726, 3 juli 1732, 4 mrt 1733.
[30] Totaal: f84.169:15:8 gulden, *CieBuNO*, inv.nr. 2297. De Toren & het Lam leverden daarvan het leeuwendeel met f62.209:15, gevolgd door de Zon met f16.451:10:8.

opgaven bleef echter uit of was zo problematisch dat de commissie 'niets anders dan duisterheid' overbleef.[31] Alle gemeenten hadden, volgens de aantekeningen over de ontvangen reacties, echter het volste vertrouwen in de administratie van de commissie.[32] Daardoor lag de bal dus weer bij de commissie.

Hoewel de meerderheid van de gemeenten achter de opheffing van het fonds stond, verschilden de meningen over een nieuwe bestemming.[33] Bovendien maakten enkele gemeenten bezwaar tegen de frase in de circulaire 'dat de meerdere tolerantie in het stuk van den godsdienst niet doet verwachten, dat dit Fonds eene, aan deszelfs oorsprong eigenaartige bestemming zal kunnen vinden'. Twee daarvan (Haarlem en Hamburg) wezen op de nieuwe gevaren in Pruisen terwijl de gemeente Zwartsluis wees op een binnenlands gevaar. Deze betwijfelde of er 'thans wel eene meerdere verdraagzaamheid in het stuk van den godsdienst plaats heeft dan voorheen'. De taak van de commissie was volgens Zwartsluis niet alleen 'tot den godsdienst bepaalt' maar voor 'menschelijke ellenden' in het algemeen en 'op de ellenden in 't byzonder, waar in zommigen gebragt zijn ter oorzaake van de jongste onlusten in ons vaderland':

> Wij zullen niet onderzoeken, of de meerdere verdraagzaamheid geene vervolging doet verwachten, doch [wijzen erop] dat bijgeloof, ongeloof en valsche staatkunde de menschen ligtelijk beweegen en aanzetten kunnen, om hunne natuurgenooten [i.e. medemensen] grootelijks te mishandelen, te verdrukken en te vervolgen.[34]

Kennelijk was de gemeente Zwartsluis er nog niet zo zeker van dat de nieuwe grondwet, de Staatsregeling van 1796 waarin alle religies waren gelijkgesteld, voldoende bescherming tegen (religie)vervolging bood in deze woelige tijden.

Uiteindelijk besloot de commissie vanwege de 'ongewisheid en strydigheid [en het] uitblyven' van de antwoorden toch maar de eigen boeken als grondslag voor de verdeling te

---

[31] Ibid., inv.nr. 2292, 15.
[32] Ibid., inv.nr. 2292, 6.
[33] Enkele suggesties: teruggeven aan oorspronkelijke gevers (Amsterdam), bestemmen voor noodlijdende gemeenten in eigen land (West-Zaandam), storten in het predikantsweduwenfonds (Texel).
[34] *CieBuNO*, inv.nr. 2292, 4-6.

nemen, aldus de circulaire van januari 1803[35]. De bijdragen aan de collectes van 1726, 1733 en 1735 werden als maatstaf voor de verdeling genomen. Elke gemeente kreeg 27,5 procent van hun aandeel uitgekeerd.[36] Zo kreeg de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam volgens die berekening ruim 14.000 gulden en Aalsmeer 101:5.[37] Op 6 december 1804 kon de commissie melden dat alle gemeenten hun geld hadden ontvangen, op enkele posten na (totaal 408:5:8 gulden) waarvoor 'niemand ter ontvangst […] was opgekomen' wegens 'gebrek van aanwijzing [bewijs] om zich als successor te kwalificeren'. Dit bedrag werd in 1825 gedoneerd aan de inzameling die door de Waalse kerk werd georganiseerd voor de bouw van een hospitaal voor de waldenzen in Piëmont.[38] Daarmee kwam na ruim honderd jaar definitief een einde aan de Commissie voor Buitenlandsche Nooden.

---

[35] Ibid., inv.nr. 2298.

[36] Het te verdelen bedrag was inmiddels f39.080:7:9, oftewel 27,5% van de, in deze drie collectes, opgebrachte som van f142.110:9:8, aldus 'Concept verdeling [...] gerepartieerd over de collecten van A^{O} 1727, 1733, 1735 a 27 1/2 p[ro]C[ent]', Ibid., inv.nr. 2292, [23-25].

[37] Ibid.; kwitanties voor de ontvangst van saldo uit het fonds in Ibid., inv.nrs. 2301 [1804] en 2298, jan 1803.

[38] *CieBuNO*, inv.nr. 2306, 5 mei 1825.

Bijlage III

Distributie noodhulp Strijen

De laatste stap in een hulpproces is de uitkering van de bijeengebrachte gelden aan de slachtoffers. Hoe ging dat er in de praktijk aan toe? Het is, door de onvolledigheid van bronnen, vaak lastig om daarvan een goed beeld te krijgen. Hoewel de aanpak van geval tot geval zal verschillen, is de distributie van noodhulp in Strijen een goed voorbeeld.

Het initiële distributieplan

Driekwart van alle huizen in het dorp was op 22 mei 1759 in vlammen opgegaan, nog afgezien van schuren, stallen en voorraden. Volgens het dorpsbestuur bedroeg de schade 330.342 gulden.[1] De Staten van Holland bepaalden op 21 juli 1759 dat voor de slachtoffers een fonds zou worden opgezet van 50.000 gulden uit een, door het dorp zelf af te sluiten, lening plus de opbrengst van stedelijke collectes (Tabel 15). De lening werd per 1 september tot stand was gebracht.[2] Het collectegeld liet langer op zich wachten: eind november was de collecte in het Zuiderkwartier gereed, die in het Noorderkwartier werd in maart 1760 afgerond. Toen was dus pas bekend wat de collecte had opgebracht en wat er dus te verdelen viel. Daar hadden Gecommitteerde Raden echter niet op gewacht. Samen met regerend burgemeester Cornelis de Wit[t] en pensionaris Bosschaart van Dordrecht hadden ze alvast een plan opgesteld voor de verdeling van het fonds onder de slachtoffers. Dat plan werd op 25 augustus 1759 goedgekeurd door de Staten van Holland, dus net voordat de lening rond was.[3] In feite had de distributie uit de lening toen dus kunnen beginnen, ware het niet dat er nog geen goedgekeurde schadelijst was.

Het eerste artikel van het plan bepaalde dat onder de persoonlijke leiding van twee Dordtse burgemeesters een definitieve schadelijst moest worden opgesteld. Eerst werd bepaald wie in aanmerking wilde komen voor een uitkering en wie niet. Wie een uitkering

---

[1] Rekest Strijen *NA RvS Strijen*, 103. Zie hoofdstuk 7.
[2] *RAD 615, inv.nr. 159*, D.
[3] *NA Staten van Holland/ Gecommitteerde Raden, 3.01.05 Resoluties, inv.nr. 3131, mei-aug 1759* 25 aug 1759.

wilde, moest ten overstaan van de Dordtse burgemeesters onder ede verklaren dat de schade 'naar hun beste kennis', dus naar eer en geweten, was opgegeven. Vervolgens moest worden vastgesteld wie 'ten minsten genoegsaem zijn geruineert', alle anderen werden uitgesloten. Verder moest geïnventariseerd worden of hypotheken op afgebrande huizen van een ander waren meegenomen in de schade-opgaven en wie nog openstaande verpondingsschulden had op de afgebrande huizen.

Drie artikelen (3-5) legden vast hoe het fonds verdeeld moest worden onder de slachtoffers. De gedupeerden werden in drie categorieën verdeeld: 1) degenen die geen eigen huis hadden en alleen goederen hadden verloren (dus huurders); 2) die zowel goederen als huizen hadden verloren en 3) die alleen hun verhuurde huizen hadden verloren (verhuurders). Om aan de bedoeling van de Staten te voldoen zou de tweede categorie als eerste in aanmerking komen voor een vergoeding, daarna de verhuurders (categorie 3) en als laatste de huurders (categorie 1). Het beschikbare geld zou eerst naar rato van de schade verdeeld worden over de drie categorieën. Een derde deel van de berekende portie voor categorie 1 werd, opnieuw naar rato, bestemd voor het herstel van huizen in categorieën 2 en 3.

Verder werd bepaald dat huiseigenaren hun geld in drie stappen zouden ontvangen, het eerste deel 'terstond', het tweede bij oplevering van de eerste verdieping en het laatste bij voltooiing van de herbouw. De kerkenraad kreeg ten behoeve van de diaconie-armen 600 gulden uit de collecte ter compensatie van het bedrag dat tijdens de brand 'verloren' was geraakt, maar kreeg geen extra geld om verarmde slachtoffers op te vangen. De rest van het fonds zou verdeeld worden volgens de voorgenoemde verdeelsleutel. Als de schout en de twee schepenen zelf moesten collecteren, zouden zij uit de collecte een vergoeding krijgen voor hun reiskosten plus twee gulden per dag voor 'hunne verteeringen', maar alleen na indiening van een 'specfique declaratie, gecertificeert op den eed bij het aanvaarden van hunne bedieninge gedaan'. Schout en schepenen zouden in 1761 alsnog afzien van hun vacatiegeld maar niet van vergoeding van de gemaakte kosten.[4]

Het geld zou worden bewaard in een kist op de thesaurie van Dordrecht en kwam dus niet in handen van het Srijense dorpsbestuur of van de schout, waarschijnlijk om fraude te

---

[4] *RAD 3 Stadsarchieven, inv.nr. 854 Resoluties Burgemeesters Dordrecht 1761-1763* 5r–5v, 15 juni 1761.

voorkomen. De Dordtse burgemeesters beheerden het fonds en zouden het geld uitkeren via het dorpsbestuur van Strijen. De herstelwerkzaamheden moesten echter rechtstreeks uitbetaald worden aan de 'werkbaazen' en dus niet aan de slachtoffers zelf, en alleen tegen gedetailleerde specificaties en kwitanties. De Dordtse burgemeesters zouden 'aanteekening' houden om verantwoording te kunnen afleggen over alle inkomsten en uitgaven (artikelen 2, 7 en 8).

Er was dus een ingewikkeld verdelingsprincipe bedacht waarbij huizenbezitters werden bevoordeeld ten opzichte van huurders.[5] Het plan hield niet in dat de schades volledig werden uitgekeerd. De uitkeringen waren naar rato van de schade maar *niet gelijk* aan de geleden schade. Immers, de omvang van de toegekende porties was afhankelijk het totaal beschikbare bedrag (de collecte plus de lening). Bovendien zouden huurders slechts twee derde van hun portie krijgen. Het plan laat duidelijk zien wat de uitgangspunten bij de uitkering waren: degenen die zichzelf konden helpen werden uitgesloten (zelfredzaamheid), herstel van huizen en daarmee voorrang voor huiseigenaren en maatregelen om misbruik en fraude te voorkomen. Het plan was dus conform het door de Staten van Holland gevoerde beleid dat in hoofdstuk 7 uitvoerig aan de orde kwam.

Definitieve schade-opgave

De onder ede afgelegde definitieve schade-opgave bedroeg ruim 160.000 gulden, dicht bij de raming van de Gecommitteerde Raden en ongeveer de helft van de oorspronkelijk door het Strijense dorpsbestuur geraamde schade. De Dordtse burgemeesters legden in een brief aan de Gecommitteerde Raden van 4 juni 1760 uit hoe dat kwam. Ten eerste was de schade een stuk lager omdat de 'gegoedste' inwoners van hun claim hadden afgezien en ten tweede vanwege de verplichte eed.[6] De vaststelling van de schade was een moeizaam proces geweest, aldus de burgemeesters, omdat de meeste inwoners 'seer veel scrupule maakten'

---

[5] Dat zou dus betekenen dat klasse 2 wèl een volledige schadevergoeding zou krijgen voor hun goederen. Nb. Er is nog een andere bron 'de consideratie van de adv[ocaat] fiscaal', waarin voorgesteld werd de helft van klasse 1 over te hevelen naar de andere klassen waarna een nieuwe verdeling naar rato moet worden gemaakt. Vervolgens moest klasse 2 dan een derde afstaan aan klasse 3. Het was dus daadwerkelijk de intentie om de huiseigenaren te bevoordelen. "Consideratie van de adv[ocaat] fiscaal", RAD 615, 159, C (ongedateerd, niet ondertekend). Waarschijnlijk tweede helft 1759 gezien de input die hiervoor werd geleverd op 28 juni, Ibid., C.

[6] Zie hoofdstuk 7, citaat bij noot 69.

en aangaven de schade 'soo precise met geen mogelijkheid te konnen bepalen en onder eede opgeven'. Volgens de nieuwe opgave bedroeg de schade aan huizen ruim 74.000 gulden, maar de burgemeesters vermoedden dat de kosten voor herbouw in dezelfde staat mogelijk het dubbele zouden vergen.[7]

Grafiek 3. Definitieve schade-opgave Strijen

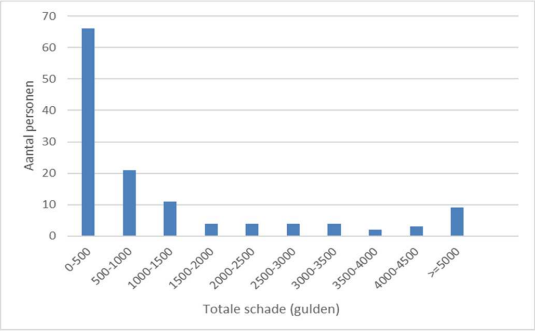

Schade (in gulden)	
Huizen	72.574
Goederen	88.440
Totaal:	161.014

Bron: *RAD 150 inv.nr. 202*

In het archief van Strijen is een boek met de definitieve schadeclaims bewaard gebleven.[8] De bedragen wijken iets af van de opgave van de Dordtse burgemeesters, mogelijk zijn sommige claims later nog bijgesteld. Dit boek geeft een aardig inkijkje in de Strijense samenleving. We zien daarin per persoon de schade aan huis en/of goederen. In totaal dienden 128 personen een schadeclaim in; 52 daarvan hadden alleen schade aan goederen (huurders), 67 hadden schade aan hun huis en goederen en negen verhuurders alleen aan hun huis. Er waren dus 76 huizenbezitters in het dorp. Iets meer de helft van de claims (66 opgaven) bedroeg minder dan 500 gulden.[9] Negen personen, waaronder minstens drie (oud)schepenen, dienden een claim in van 5000 gulden of hoger (Grafiek 3).[10] Maar veruit de hoogste claim van totaal 19.200 werd ingediend door schout Dirk de Quartel.[11] We zien dat

[7] Totale schade 160.964 gulden, waarvan aan huizen 74.624 gulden en goederen 86.340 gulden (waarvan 7.504 gulden bij huurders), *RAD 3 inv.nr. 853*, 80v–87v. Deze bedragen wijken iets af van de berekening op basis van de schadeclaims in figuur
II.1.

[8] De lijst geeft ook aan op welke vergoeding men recht had. *RAD 150 Collectie van handschriften 16e -20e eeuw, inv.nr. 202 Register uitkeringen aan gedeputeerden van de brand te Strijen op 22 mei 1759 (1759-1760)*.

[9] De mediaan lag op 450 gulden, i.e. 50% van de schade-opgaven was hoger, 50% was lager dan 450 gulden.

[10] Voor informatie over Strijense bestuurders: Zoeteman, *Bestuur*.

[11] 11.200 gulden aan het huis en 8.000 aan goederen, *RAD 150, inv.nr. 202*.

sommige gegoede inwoners in de praktijk dus niet afzagen van een (hoge) schadeclaim (Grafiek 4). Daaronder waren ook de vader en de echtgenoot van de brandstichtster.

Grafiek 4. Strijen: schade aan goederen en huis per claim, in guldens

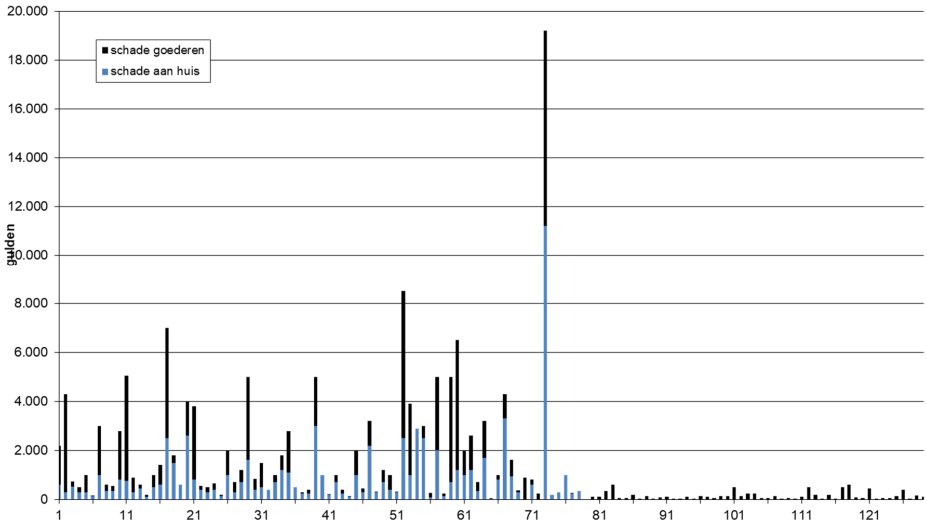

Hoogste claims			
11	Pieter Lomme	57	Arij van der Staal (echtgenoot brandstichtster)
17	Adriaan de Regt	59	Hendrik Gijrod (schepen 1760-61)
29	Wed. Smaar	60	Aart van der Griend
30	Pieter Blom (schepen 1757-58, vader brandstichtster)	73	Dirk de Quartel (schout)
52	Willem Rotting (schepen 1759)		

Bron*: RAD 150 inv.nr. 202*

Bijgesteld distributieplan

Begin 1760 was de collecte gereed en kon een berekening gemaakt worden op basis van het in 1759 opgestelde distributieplan. De collecte-opbrengst bedroeg 45.956:10:10 gulden wat met de lening het totaal beschikbare bedrag bracht op 95.956:10:10 gulden.[12] Daarvan ging 600 gulden naar de diaconie en voor de kosten van de collecte werd een bedrag van 5.356:10:10 gulden gereserveerd zodat een mooi rond bedrag van 90.000 gulden beschikbaar

[12] Deze paragraaf is gebaseerd op de brief burgemeesters Dordrecht aan Gecom. Raden van 4 juni 1760, *RAD 3 inv.nr. 853*, 80r–87v.

was voor de wederopbouw. Dit zou neerkomen op een vergoeding van 11:2 stuivers per gulden schade, zo'n 55 procent. Huurders zou op grond van het verdelingsplan van augustus 1759 dus 7:7 stuivers krijgen, huizenbezitters 11:5 stuivers per gulden schade. De extra drie penning per gulden schade die volgens het plan van de huurders naar de huizenbezitters werd overgeheveld, was veel te weinig om de wederopbouw te stimuleren meenden de burgemeesters. Bovendien verwachtten zij dat de herbouw waarschijnlijk duurder zou uitpakken omdat de schade-opgaven te laag waren. Er moest dus nieuwe verdeling worden opgesteld. Omdat het herstel van de huizen het 'grootste en voornaemste oogmerk' was en het verlies van meubelen 'met meer gemak en menage' te herstellen was, stelden ze voor meer geld te bestemmen voor de herbouw van huizen.

De burgemeesters stelden vier wijzigingen voor op het oorspronkelijke plan. De belangrijkste was de herverdeling van het geld. Het nieuwe voorstel was om de helft van de vergoeding voor alle goederen (dus in categorie 1 én 2) te gebruiken voor de wederopbouw. In feite werd daarmee dus de verdeling in categorieën verlaten en alleen nog onderscheid gemaakt in uitkeringen voor goederen en huizen. De tweede wijziging betrof de inperking van het aantal huiseigenaren dat in aanmerking kwam voor een uitkering: alleen eigenaren die daadwerkelijk in het dorp woonden (of weer gingen wonen) en alleen indien de herbouw voor een nader te bepalen datum was begonnen. Een probleem 'dat ons seer embarasseert' was de aanleiding voor het derde wijzigingsvoorstel. De dorpelingen liepen achter met de betaling van leveranciers, metselaars, timmerlui en anderen, die 'uit mededogen' alvast met het werk waren begonnen, waardoor die 'considerable schade sullen lijden'. Daarom moest de uitbetaling van schade-vergoedingen veranderd worden. Slachtoffers zouden niet langer bedragen ineens krijgen, maar alleen per overlegde rekening. Daarmee kon gewaarborgd worden dat de uitkeringen gebruikt werden voor de wederopbouw en niet voor andere doeleinden. Schout en gerecht werd opgedragen toe te zien dat daarbij alleen de strikt noodzakelijke kosten werden gemaakt. Ten vierde suggereerden de burgemeesters dat Strijen een extra lening (conform de voorwaarden in Tabel 15, b1) zou afsluiten om de resterende schulden te voldoen, hoewel de burgemeesters betwijfelden of de dorpelingen die zouden kunnen terugbetalen en of het niet tot een nieuw hulpverzoek aan de Staten van Holland zou leiden. Het is onduidelijk of de Gecommitteerde Raden op het voorstel voor een tweede lening zijn ingegaan.

Uitkeringen

Medio juli 1760 was het dan zover. In Strijen zelf en in verschillende kranten werd aangekondigd dat de uitbetaling op 22 augustus om 10 uur op de thesaurie van het stadhuis in Dordrecht plaats zou vinden. 'Werkbazen' en leveranciers waren begin juni al gewaarschuwd hun declaraties voor 13 juni in te dienen om in aanmerking te komen voor de aanstaande 'finale' uitbetaling. Uit de aankondigingen blijkt dat de voorstellen van de burgemeesters grotendeels waren overgenomen. Voor goederen zou 7:8 stuivers per gulden schade uitgekeerd worden (37,5%) en voor huizen 15:8 stuivers (77,5%). De vergoedingen voor goederen zou 'terstond' gedaan worden; voor de huizen gold dat herbouw voor 1 september 1760 gestart moest zijn en dat de uitkeringen zouden plaatsvinden in drie termijnen afhankelijk van de staat van herbouw en alleen als de leveranciers waren betaald.[13]

De uitdeling verliep echter niet vlekkeloos. Op 29 augustus, een week na de uitdeling, schreven de Dordtse burgemeesters een niet mis te verstane brief aan schout en gerecht van Strijen om dezen 'te gelasten […] zonder vorder versuijm uw devoiren' te doen. De reden was dat op de uitdeling niemand van de 'onvermogendste en geruineerdste' ingezetenen van Strijen met adequate 'bewijzen of bescheiden' was komen opdagen en dat niemand van hen dus een uitkering had ontvangen. Het bestuur van Strijen werd daarom *gesommeerd* binnen veertien dagen de herstelwerkzaamheden te inspecteren, de rekeningen en de betalingen daarvan te controleren en zodanig te documenteren en te certificeren dat uitbetaling zou kunnen plaatsvinden.[14] Klaarblijkelijk hebben schout en schepenen van Strijen dat niet handig aangepakt. Het archief bevat een stapel briefjes met steeds nagenoeg dezelfde tekst en dezelfde ontvangstdatum (8 september), maar van verschillende afzenders en geschreven in andere handschriften.[15] Daaruit blijkt dat de afzender was gedagvaard om te verklaren dat de rekening van de bouw van 'mijn klijn huijsie' juist is. Alle afzenders verklaarden dat zij de herbouwwerkzaamheden niet konden beoordelen en verzochten daarom inspectie door een expert. Gezien de uniformiteit van alle bezwaarschriften lijkt er sprake van een gecoördineerde collectieve actie, mogelijk zelfs met juridisch advies. De actie had resultaat

---

[13] Ibid., 93r–95v, 14 juli 1760; *RAD 615, inv.nr. 159*, A; *OHC*, 16, 19 en 22 aug 1760.
[14] *RAD 3 inv.nr. 853*, 29 augustus 1760.
[15] *RAD 615, inv.nr. 158*, A.

en inspecties door onafhankelijke experts hebben inderdaad plaatsgevonden.[16] Kennelijk wisten ook de 'onvermogendste' dorpelingen voor zichzelf op te komen.

Meer dan een half jaar later, op 1 juni 1761, besloten de burgemeesters van Dordrecht uiteindelijk hoe de 'finale afkomst der distributien van de genegocieerde en gecollecteerde penn[ingen]' moest plaatsvinden.[17] Er werden definitieve lijsten opgesteld van alle vergoedingen en de definitieve kosten van de collecte en de lening werden bepaald. De uitdeling zou op 13 juli plaatsvinden waarbij de allerarmsten nog een 'tantième' zouden krijgen. Uit de notulen blijkt dat ook nu, ondanks eerdere deadlines, nog altijd niet iedereen met de herbouw was begonnen.[18] Het blijft dus onduidelijk wanneer de wederopbouw van Strijen gereed was.

Afbetaling van de lening

De lening van 50.000 gulden die door schout en schepenen van Strijen was afgesloten ten behoeve van het fonds moest in tien jaar afgelost worden met de subsidie uit de verponding (Tabel 15, punt 1b). De eerste betaling moest plaats dus vinden op 1 september 1760. De burgemeesters van Dordrecht hadden in overleg met de Staten van Holland de eerste termijn voorgeschoten in de verwachting dit van de 'gaardermeester der verpondingen te Strijen' terug te krijgen. De Staten hadden hem daartoe niet geautoriseerd en hij weigerde Dordrecht terug te betalen. Vlak voordat de tweede termijn betaald moest worden, escaleerden de Dordtse bestuurders de zaak bij de Staten van Holland die hem doorverwezen naar de Gecommitteerde Raden.[19] Dezen constateerden dat bij het besluit van de Staten op 21 juli 1759 verzuimd was een ingangsdatum voor de remissie van de verponding vast te leggen en stelden vast dat deze alsnog per 1759 zou ingaan. Omdat de gaarder de verponding over 1759 en 1760 al had afgedragen zouden de Staten de eerste twee termijnen overmaken naar Strijen dat gesommeerd werd de som van 12.850 gulden zo snel mogelijk over te dragen aan de thesaurie van Dordrecht. Voor 1761 tot en met 1768 zou de belastinggaarder het termijnbedrag uit de gegaarde verponding direct beschikbaar stellen aan de Dordtse

---

[16] Op 19 september 1760 in opdracht van het dorpsbestuur van Strijen Ibid., D; goedkeuring burgemeesters Dordrecht *RAD 3 inv.nr. 853*, 7 okt 1760.
[17] *RAD 3 inv.nr. 854*, 1r–3r.
[18] De uitkeringen voor deze mensen werd vastgehouden tot zij een verklaring aflegden.
[19] Deze paragraaf is gebaseerd op: *RAD 3 inv.nr. 854*, 31 juli 1761.

thesaurie. Daarvoor zou hij een kwitantie ontvangen ten behoeve van het comptoir generaal van Holland waarna het in mindering gebracht zou worden op het door hem af te dragen bedrag. En om de cirkel rond te maken, zouden de burgemeesters van Dordrecht aan het comptoir generaal een betalingsbewijs van de afgeloste termijnen overleggen.

Het herstel van Strijen werd voor iets meer dan de helft gefinancierd uit de toekomstige inkomsten van de Staten van Holland. De lening inclusief de rente, die Strijen had afgesloten, werd betaald uit de verpondingvrijstelling van het dorp. Ondanks de vroegmoderne opvatting dat schade voor rekening van eigenaren kwam, bleek men toch bereid om getroffen landgenoten tegemoet te komen met publiek geld. In 1766, bij de brand van Hilversum, zou de Gecommitteerde Raad stellen dat de afbetaling van de lening door het gewest een uitzondering was en moest blijven.[20]

Sociale gevolgen

In zijn preek in Strijen enkele dagen na de brand hield Van Reverhorst zijn publiek voor dat de brand een straf van God was voor zonden als hoogmoed, hoererij, 'Sabbath-schendingen', verkwisting en eigenbelang. Zelfs tijdens de brand waren er nog 'dieverijen' gepleegd! [21] Nederlandse Jaerboeken sprak zelfs van 'vuile roofzugt'.[22] De straf was volgens Van Reverhorst niet de schuld van de timmermansvrouw, maar van de hele gemeenschap (en alle Nederlanders).[23] Zijn vermaning niet de eerste steen te werpen, heeft echter niet erg geholpen. Tussen de timmermansvrouw Geertruij Pieters Blom, dochter van oud-schepen Pieter Blom en in 1760 inmiddels weduwe van Arij van der Staal, en de rest van het dorp onderstonden wel degelijk problemen. Op 29 januari 1760 vroeg zij schout en gerecht toestemming voor de aankoop van een 'erff' buiten het dorp om daarop een huis te bouwen en zich permanent te vestigen.[24] Haar dorpsgenoten weten de brand aan haar 'agteloosheydth en pligtsverzuijm' en wilden niet dat zij in het dorp een nieuw huis zou

---

[20] Zie hoofdstuk 7.
[21] Van Reverhorst, *Stryen door het vyer verteert*, 29, 31–40.
[22] Op 30 mei verordonneerde het gerecht van Strijen dat eenieder die goederen moest terugbrengen. Als dat binnen acht dagen gebeurde zouden er geen vragen gesteld worden over de herkomst van de goederen en de manier waarop ze waren 'geborgen', aldus het *Jaerboek* dat sprak van 'vuile roofzugt', *NJ*, 1759 dl. 13–1, 687–682.
[23] Zie het citaat in hoofdstuk 7 bij noot 118.
[24] Pieter Blom, Schepen in 1757-1758.

bouwen. Volgens Geertrui werd haar belet 'gebruijk te maken van het regt en, zelfs volgens de wet der natuur, [die] een igelijk [der] ingesetenen van dit ongelukkige dorp indisputabel competeerende'.[25] Desondanks ging ze liever 'alle verweijderinge, oneenigheeden en vijandschappe[n]' uit de weg dan van haar rechten gebruik te maken. Daaruit mocht echter niet afgeleid worden dat er sprake was geweest van 'eenige kwalijke geintentioneerden', dus van enige kwade opzet. Zij had zelf immers ook veel schade geleden.

Niet zo zeer het beroep van Geertrui op het geschreven 'regt', waarmee ze mogelijk de rechten voortvloeiend uit haar poorterschap bedoelde, als wel het beroep op het natuurrecht is opvallend. Waarschijnlijk was dat om haar verzoek kracht bij te zetten: natuurrecht stijgt immers uit boven lokale wetten.[26] Niettemin blijft het opmerkelijk dat een gewone dorpeling als Geertrui Blom zich op het natuurrecht beriep, tenzij ze professionele hulp heeft ingeschakeld voor het opstellen van het rekest. Het gebruik van termen als 'zij suppliante' geeft aanleiding dit te denken. Geertrui vroeg in haar rekest minder dan waar ze recht op had en het verzoek werd dan ook toegestaan, waarschijnlijk vooral vanwege de lieve vrede in het dorp.

Ook andere aanstichters van branden ondervonden problemen, zoals de joodse slager Hartog Michielsz Levie uit Hilversum die na de brand in 1766 eveneens het dorp wilde verlaten, maar noodgedwongen bleef toen hij geen toestemming kreeg zich in Naarden te vestigen.[27] De bakker door wiens nalatigheid de brand in Lutjebroek in 1763 werd veroorzaakt, kreeg wel toestemming zijn huis te herbouwen maar mocht geen nieuwe bakkerij beginnen waarna hij (noodgedwongen) kramer in zout en zeep werd.[28] Ondanks de pogingen van predikanten om rampen voor te stellen als een straf voor de hele samenleving, ondervonden de aanstichters dus wel degelijk sociale problemen, maar de aanstichters in Hilversum, Strijen en Lutjebroek werden niet strafrechtelijk vervolgd.

---

[25] Kopie rekest Geertrui Blom van 29 jan 1760: *RAD 602 Oud-rechterlijk archieven Strijen, inv.nr. 30 registers verzoekschriften (1727-1782)* 91v-r.

[26] De brief is als kopie overgenomen in het register van rekesten, het origineel is niet aanwezig in *RAD 602 Oud-rechterlijk archieven Strijen, inv.nr. 33 bijlagen bij registers van verzoekschriften 1727-1811*. Weduwen waren in Holland handelingsbekwaamheid, Ariadne Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001) 61.

[27] Harry van der Voort en Coen van der Voort, 'Bij hem begon de dorpsbrand in 1766', *Hilversums Historisch Tijdschrift 'Eigen Perk'* 1 (1993) 175–184, aldaar 180.

[28] Ruitenberg, *Grote brand*, 49–65.

Bibliografie

Archieven, handschriften

AD: Archief Delft, Delft

- *Oud-archief stadsbestuur Delft, 1*
  - *Inv.nr. 15.1 Resolutieboeken Veertigraad 1566- 4 jan 1650*

BL: The British Library

- *Additional Manuscripts 6394. Sir William Boswell Papers vol I*

ECAL: Erfgoedcentrum Achterhoek Liemers, Doetinchem

- *Hervormde Gemeente Varsseveld 1644-1980, 0304*
  - *Inv.nr. 409 Aanbevelingsbrieven en vergunningen voor het houden van collecten voor het dorp en de kerk te Varsseveld die door brand zijn verwoest 1724*
  - *Inv.nr. 410 Staat inwoners te Varsseveld met brandschade 1724*
  - *Inv.nr. 411 Collecteboek van gehouden collecten in Holland voor de herbouw van de verbrande kerk te Varsseveld 1724, 1725*
  - *Inv.nr. 412 Collecteboek Graafschap Zutphen 1724*
- *Plaatselijk bestuur Heerlijkheid Lichtenvoorde 1622-1811, 0115*
  - *Inv.nr. 31 Stukken betreffende inzamelingen, gedaan naar aanleiding van de stadsbrand van 5 september 1735 (1737)*
- *Plaatselijk bestuur Wisch, 1419-1817, 0539*
  - *Inleiding*
  - *Inv.nr 1411 Verklaringen van verschillende autoriteiten betreffend een brand te Varsseveld 1723*
  - *Inv.nr. 1412 Stukken betreffende op verschillende plaatsen gehouden collecten ten behoeve van de door brand getroffenen te Varsseveld 1723-1724*

ELO: Erfgoed Leiden en Omstreken, Leiden

- *Schepenbank (Oud-rechterlijk archief) Leiden, 0508*
  - *Inv.nr. 3 Criminele vonnisboeken dl. 15 dec 1647-1664*
- *Stadsarchief van Leiden (Stadsbestuur (SA II)), 501A*
  - *Aflezingsboeken: Inv.nrs. 22 (1649-1656), 26 (1685-1695), 27 (1696-1706)*
  - *Inv.nr. 152, Burgemeesterdagboek 1653-1657*
  - *Notulboeken burgemeesterskamer: Inv.nrs. 192 (1682-1698), 212 (1765-1766)*
  - *Inv.nr. 322 Missivenboek 1758-1762*
  - *Inv.nr. 6393 Financiële steun aan Franse geloofsvluchtelingen 1685-1687*
- *Waalse gemeente Leiden 0503*
  - *Inv.nr. 162, Kasboek inkomsten en uitgaven voor de Piemontezen 1733-1748*

GAH: Gemeentearchief Hulst

- *GAH 003* Parochie van de H. Willibrordus te Hulst
  - *Inv.nr. 6.1 Kort historische overzicht van de armenzorg*

GldA: Gelders Archief, Arnhem

- *Staten van het Kwartier van Zutphen en hun Gedeputeerden, 0005*
  - *Inv.nr. 40 Repertorium op Kwartierrecessen Zutphen 1700-1794*
- *Gelders Rekenkamer 0012*
  - *0S22 Supplement Landdagsrecessen 1724-1731*
- *Hof van Gelre en Zutphen 1543-1811, 0124*

- *Heerlijkheid Wisch, 0443, Inleiding*
- *Gelderse Landdagrecessen Regesten [op Inv.nrs. 124 Hof en 0012 Rekenkamer], 1707*
  - *Inv.nrs. 1711-1780* [*Regesten over 1711-1780]*

GrA: Groninger Archieven, Groningen

- *Staten van Stad en Lande, 1594-1798, 1*
  - *Inv.nr. 102 Alfabetische inhoudsopgave Staatsresolutiën 1595-1700*
  - *Inv.nr. 461 Placcaatboek 1635-1663*
  - *Gedrukte plakkaten: Inv.nrs. 475 (1605-1669), 476 (1670-1693)*
- *Waalse gemeente Groningen (1563-1926) 1364*
  - *Inleiding*

HA: Hardenbergs Archief, Hardenberg

- *Stadsgericht Hardenberg, 001*
  - *Inv.nr. 6 Register van resolutiën, keuren, rechten (1362, 1544-1780)*
  - *Inv.nr. 76a Collecteboek en[…] steunverlening voor slachtoffers van de brand 1708*
  - *Inv.nr. 76b Steunverlening voor slachtoffers van de brand, 1708 en 1710*

HCL: Historisch Centrum Leeuwarden

- *Waalse Gemeente te Leeuwarden 1643-1889, 1711*

HCOd: Historisch Centrum Overijssel, Deventer

- *Schepenen en Raad Deventer 1591-1795, 0691*
  - *Resolutiën Schepenen en Raad en Gezworen Gemeente: Inv.nr 6h* (*1737-1751), Inv.nr. 6i (1751-1769)*

HCOz: Historisch Centrum Overijssel, Zwolle

- *Staten van Overijssel, 0003.1*
  - *Resoluties: Inv.nrs. 32 (1708 5 mrt-1 dec), 74 (1750 16 mrt-28 nov)*
  - *Inv.nr. 763 Requesten 1702-1712*
  - *Inv.nr. 1563 Rapport Commissie brand Enschede 1750 [23 okt 1752] & Bijlage Collecteboek Asd (1750)*
- *Stadsbestuur Zwolle, 0700*
  - *Inv.nr. 497 Ingekomen stukken Hardenberg*

HUA: Het Utrechts Archief, Utrecht

- *Domkapittel te Utrecht, 216*
  - *Inv.nr. 3677 Lijst Oostveen [...] 1687 met gedrukte aanschrijving van de Staten van Utrecht*
- *Familie Huydecoper, 67*
  - *Inv.nr. 95 Memories betreffende de opvang van hugenoten 1687*
- *Nederlands hervormde classis Utrecht, 24.1*
  - *Inv.nr. 2 Acta prov synode Utrecht 1640-1663*
- *Stadsarchief II (1577-1795) 702*
  - *Inv.nr. 121 dl. 26 Resoluties Vroedschap 1655-1660*
- *Stadsbestuur Utrecht Supplement, 703-a*
  - *Inv.nr. 540 Stukken betreffende eene collecte, gehouden door schout en gerecht van Pijlsweerd ten behoeve van de 'Piemontesche daalieden', 1687*

KB: Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

- *Jan de Boer, Chronologische historie van alle hetgeene is voorgevallen by de komste van Willem Karel Hendrik Friso [...] Alles door oor- en ooggetuijgenisse naauwkeurig waargenomen door den schrijver dezes, Jan de Boer in Amsterdam. Journaelscherwijze geschreven door den autheur in ao. 1747 en 1758, Hss. 71 A 8-12*

NA: Nationaal Archief, Den Haag

- *Collectie Aitzema 1584-1669, 1.10.02*
  - *Inv.nr. 5 Dagboek 1655-1656*
- *Collectie De Jonge van Ellemeet, 1.10.50*
  - *Inv.nrs. 78-82 Resolutien raekende de collectes 1675-1707*
- *Familiearchief Surendonck, 3.20.57*
  - *Inv.nr. 221 Missiven van Jacob Surendonck aan het stadsbestuur en aan Johannes Hudde, burgemeester van Amsterdam, betreffende een collecte voor de Camisards in de Chevennes 5 mei 1703*
  - *Inv.nr. 223 Resolutie van de Staten-Generaal inzake een omslag over de provincies tot het bijeenbrengen van f. 100.000,- ten behoeve van de Camisards 26 februari 1705*
- *Hervormde Classis te 's-Gravenhage, 3.18.62.02*
  - *Inv.nr. 3 Notulen 1636-1676*
- *Raad van State 1.01.19*
  - *Inv.nr. 1816 Verbalen speciale commissies 1748-1749*
- *Raad van State 1.01.19.02*
  - *Inv.nr. 36 m 'Strijen' Verzoekschrift van Schout en Gerecht van Strijen aan de Staten van Holland om hulp na de brand van 22 mei 1759, 1759*
- *Staten van Holland/ Gecommitteerde Raden, 3.01.05*
  - *Resoluties: Inv.nrs. 3099 (1749), 3131 (mei-aug 1759)*
- *Staten-Generaal 1.01.02*
  - *Resoluties: Inv.nrs. 133 (jul-aug1655), 3201 (1642), 3202 (1643)*
  - *Inv.nr. 5896 Liassen Engelandt 1643-1644*
  - *Ingekomen requesten: Inv.nr. 7813 (1749 jan-feb), 7853 (1759 juni-juli)*
  - *Inv.nr. 11888 Brievenboeken, ingekomen Engeland 1644-1646*
  - *Loketkas en Secrete kas*
    - *Inv.nr. 12578.43 Bemoeiingen waldenzen die in de valleien van Piemont om hun godsdienst vervolgd worden, 1662-1663*
    - *Inv.nr. 12569.140 Brief van Genève en stukken betreffende [...] de distributie van de in de Republiek ingezamelde gelden onder de Waldenzen 1665-1660*

NHA: Noord-Hollands Archief, Haarlem

- *Ambachts- en gemeentebestuur Heemskerk, 1032*
  - *Inv.nr. 224 Stukken betreffende de in alle provincies van de Verenigde Nederlanden gehouden collecte voor de arme Piemontezen 1687-1688*
- *Ambachtsbesturen van Haarlemmerliede en Spaarnwoude, 1576*
  - *Inv.nr. 268 Stukken betreffende een - in opdracht van de Staten gehouden - inzameling in Spaarnwoude voor de Pimonteese Dalluiden, die hun land wegens geloofsredenen hebben moeten verlaten, 1731*
- *Bibliotheek 3000*
  - *Inv.nr. 453 Lyste van een schip gelaaden met liefde-gaaven. Den 13de September 1747 van Haarlem na Bergen-op-den-Zoom, afgevaaren met schipper Jan Gerritse. (*(Haarlem: Erfgen. Iz. van Hulkenroy 1747)
- *Ambachtsbestuur Velsen 1415-1813, 3701*
  - *Inv.nr. 556 Stukken betreffende het houden van een collecte in opdracht van de Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier voor de wederopbouw van de kerken in Bergen op Zoom en Sas van Gent en voor geruïneerde ingezetenen, 1749*
- *Stadsbestuur Haarlem, 3993*
  - *Inv.nr. 65 Ingekomen stukken 1731*
  - *Inv.nr. 334 Resoluties Vroedschap 1655-1657*
  - *Resoluties Burgemeesters: Inv.nrs. 501 (1652-1655), 511 (1687-1690)*

- *Inv.nr. 6897 Specificatie van de te Haarlem gecollecteerde gelden voor de Waldenzen 1655*

RAA: Regionaal Archief Alkmaar, Alkmaar

- *Gemeente Alkmaar 1254-1815, 0001*
  - *Inv.nr. 172 Missive-boek 16 nov 1752 - 24 apr 1777*
- *Gemeente De Rijp 1607-1816, 0416*
  - *Inv.nr 188 Requesten aan de Staten van Holland om financiële bijstand, alsmede om collecten te mogen houden, wegens de grote brand*
  - *Inv.nr. 253 Octrooi van de Staten van Holland voor schepenen en vroedschappen van De Rijp tot het houden van een loterij, groot f.500.000,-, ten behoeve van de gereformeerde en doopsgezinde armen*
- *Banne Graft en gemeente Graft 1607-1970, 0418*
  - *Inv.nr. 630 Eindrekening van de ontvangsten en uitgaven ter zake van de brand van 1705, met stukken betreffende de collecten en de loterij, alsmede de aanbesteding van nieuwe huizen*
- *Collectie Aanwinsten, 0850*
  - *Inv.nr. 41 Bontius de Waal, Joachim, Oorspronck en opkomst der stede Alckmaar, beginnende anno DL uyt seer oud manuscript berustende ter liberije deser stadt gecopieert ende vervolgt tot MDCCLX*

RAD: Regionaal Archief Dordrecht, Dordrecht

- *Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen, 955*
  - *Inv.nr. 2974 Octrooi Staten van Holland tot vermindering van lasten en het aangaan van een lening door het dorp Strijen [...] 1759*
- *Collectie van handschriften, 150*
  - *Inv.nr. 202 Register uitkeringen aan gedeputeerden van de brand te Strijen op 22 mei 1759, 1759-1760*
- *Gemeente Strijen 1581-1813, 615*
  - *Stukken betreffende de brand van 22 mei 1759 die grote delen van Strijen in de as heeft gelegd, alsmede van de wederopbouw van het dorp: Inv.nrs. 158 (1759-1760) en 159 (1759-1762)*

Oud-rechterlijk archieven Strijen, 602

- *Inv.nr. 30 Verzoekschriften 1727-1782*
- *Inv.nr. 33 Bijlagen bij verzoekschriften 1727-1811*
- *Inv.nr. 54* Resoluties en notulen schout en schepenen *1752-1794*

- *Stadsarchieven Dordrecht, 3*
  - *Resoluties Burgemeesters: Inv.nrs. 853 (1759-1761), 854 (176-1763)*

SAA: Stadsarchief Amsterdam, Amsterdam

- *Archief burgemeesters. 5024*
  - *Inv.nr. 45 secrete notulen 17 jul 1669-30 jan 1745*
- *Archief van de Thesaurieren Ordinaris, 5039*
- *VDGA: Archief Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam, 565*
  - *A. Commissie voor Buitenlandsche Nooden [verder CieBuNo], invnrs. 1005-2306*

    Waarvan de belangrijkste zijn:
    - *Inv.nr. 1005 Resolutieboeken, 6 dln., 1714-1804*
    - *Inv.nr. 1009: Aantekeningen over de vervolgingen in Zwitserland en in de Palts door Hendrik Toren, 2 dln. [1710-1731, 1735; verder: AHT], 1-218, daarna z.p.*
    - *Inv.nr. 1392, Jacob Vorsterman, Relaas wegens het afvoeren der doopsgezinden uit Zwitserland en tot overbrengen van velen hunner in Nederland (1710-1713) [verder: RJV]*
  - *C. Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam*
    - *Inv.nr. 488 Memoriael wegen den ontfang en uytgave vande collecten voor de doopsgesinden op der Schelling gedaen, 1667*
- *Archief Burgemeesters Groot Memoriaal 1474-1895, 5023*
  - *Inv.nrs. 10 (5 sept 1721-3 juni 1745), 12 (31 jan 1758-23 nov 1775)*
- *Hervormde kerkenraad Amsterdam, 376*

- *'Protocol' [acta]: Inv.nrs. 5 (1621-1627), 7 (1633-1644), 9 (1653-1658), 20 (1729-1735)*

- *Vroedschap Amsterdam, 5025*
  - *Vroedschapsresoluties: Inv.nrs. 21 (30 jul 1655-28 jan 1658), 24 (2 mei 1663-13 jul 1665)*

SAGV: Streekarchief Gooi en Vechtstreek:

- *Archief [...] hervormde gemeente Hilversum, 0039.1*
  - *Inv.nr. 72 A Octrooi van de Staten van Holland en Westvriesland d.d. 7 november 1766*
- *Particulier archief Albert Perk, 004*
  - *Inv.nr. 99 Stukken betreffende de brand van 1766 en de daaropvolgende collecte*

SAVPR: Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg, Brielle:

- *Collectie Kluit, 501*
  - *Kluit, Jan, 'Historische jaerboeken der stad Briel', 1747-1795: Inv.nrs. 1-11*

UBL: Universiteitsbibliotheek Universiteit Leiden

- *Collectie Bibliothèque Wallonne (1536-2004)*
  - *AW1, Actes des Synodes: Inv.nrs. 21 (1727-1729), 22 (1730-1732)*
  - *AW2, Comité Vaudois*
    - *Inv.nr. 853 Stukken over de Waldenzen,1655-1816*
    - *Inv.nr. 987 Louis Bresson, Notice sur le Comité Wallon pour les affaires vaudoises, z.j.*
  - *AW2 Hulp aan buitenlandse protestanten, […] collectes […] Groningen voor de Waldenzen, de kerken en de scholen in de Palts en de vervolgde protestanten in Frankrijk en elders*
    - *Inv.nr. 1437 Piemonte (1687)*
    - *Inv.nr. 1438 Palts (1695)*
    - *Inv.nr. 1439 Frankrijk, de Valleien en elders (1699)*

UB VU: Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit, Amsterdam

- *UB VU Verzameling van diverse stukken uit eigen bezit*
  - *Inv.nr. XV.05031 Udemans, Godefridus Cornelisz, [verzameling aantekeningen 1600-1650]*

WA: Waterlands Archief, Purmerend

- *Dorpsbestuur Broek in Waterland, 0680*
  - *Inv.nr. 49 Resoluties [...] verzoeken van plaatselijke notarissen [Akte ivm overdracht collectegeld tbv Strijen]*

WFA: Westfries Archief, Hoorn

- *Collectie gedrukte stukken, 0391*
  - *Inv.nr. 8L Het verbrande Lutjebroek (Enkhuizen, Willem Palenstein Semeins 1763)*

ZA: Zeeuws Archief, Middelburg

- *Acta Classis Walcheren 1602-1816, 28.1*
  - *Inv.nr. 3 (1 dec 1639-13 feb 1653)*
- *Gedrukte notulen Staten van Zeeland 1574-1807, 2.2*
  - *Inv.nr. 3359 (1643)*
- *Hervormde Gemeente te Middelburg, 1700*
- *Rekenkamer van Zeeland, 'Rekenkamer B', 505 8. Rentmeester der domeinen en geestelijke goederen over het Committimus, 1585-1794, Inleiding*
- *Verzameling aanwinsten [...] 1955-1999, 16e-20e eeuw, 33.3*
  - *Inv.nr. 1961.26 Aantekeningen uit actaboek van de kerkenraad der Nederduits Gereformeerde Gemeente van Middelburg 1579-1761*

Online-bronnen en -literatuur

‘Bibliografia Valdese’ <http://www.bibliografia-valdese.com/jspwald/index.jsp>

‘British Civil Wars, Commonwealth and Protectorate, 1638-60’ <http://bcw-project.org/>

‘Center for Philanthropic Studies’ <http://www.giving.nl/>

Consortium of European Research Libraries (CERL) Thesaurus <http://thesaurus.cerl.org/record/cnp01406037

‘Delpher - Boeken Kranten Tijdschriften’ <http://www.delpher.nl/>

‘Dutch Pamphlets Online (DPO)’ <https://brill.com/view/db/dupo>

'Early English Books Online (EEBO') http://eebo.chadwyck.com/home

Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online (GAMEO) <http://gameo.org/index.php?title=Waterlanders>.

‘Repertorium van ambtsdragers en ambtenaren 1428-1861’ <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Repertorium>

Schutte, O., ‘Repertoria der Nederlandse vertegenwoordigers residerende in Nederland en het buitenland 1584-1810’ (1976) http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/schutte

‘Statenvertaling online’ <http://www.statenvertaling.net/>

Trinity College Dublin, ‘1641 Depositions Website’ <http://1641.tcd.ie/about.php>

Gedrukte primaire bronnen en bronpublicaties

A declaration and ordinance of the Lords and Commons assembled in Parliament for new loans and contributions as well from the united provinces of Holland as from England and Wales for the speedy relief of the miserable and distressed estate of the protestants in the kingdom of Ireland ; Whose lives are dayly sacrificed not only to the malice of their and our bloudy enemies, the popish rebels, but likewise to starving, cold, and hunger (EEBO Wing/E1297) (Londen: Edw. Husbands 1643).

Aitzema, Lieuwe van, *Herstelde leeuw, of Discours, over 't gepasseerde inde Vereenichde Nederlanden, in't jaer 1650 ende 1651* (Jan Veely 1652).

---, *Saken van staet en oorlogh, 1621 - 1668, 6 dln.* (Folioversie; Den Haag 1669).

Amsterdamsche courant (1670-1903): 17 sept 1731; 22 dec 1731; 20 mei 1749, 17 juni 1749, 2 sept 1766.

Antwoort-brief van de hoogh-mogende heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden, int Frans ende Nederduyts. Op den brief vanden hertogh van Savoyen, van den 19. augusti 1663, ter sake vande arme verdruckte inde valleyen van Piedmont (Knuttel 8713) (z.p.: z.n. 1663).

Apollonius, Willem, Johannes Rogiers en Philipus Lansbergius, *A remonstrance presented to the high and mighty lords the States of Zealand by the deputies of the foure classes of Zealand conrcerning the welfare of the Church of England […] (EEBO Wing/ R1026)* (Londen: R. Oulton 1643).

---, --- en ---, '[Remonstrantie aan de Staten van Zeeland]', in: *Udemans, Godefridus Cornelisz, [verzameling aantekeningen 1600-1650]. Hss. UB VU Verzameling van diverse stukken uit eigen bezit XV.05031* ([Zeeland (m.n. Zierikzee)] 1643) 521–531.

Arnaud, Henri, *Histoire de la glorieuse rentrée des Vaudois* (1710).

Bangs, Jeremy Dupertuis, *Letters on toleration. Dutch aid to persecuted Swiss and Palatine Mennonites, 1615-1699. The transcriptions [verder: Transcr.]* (CD; Rockport, ME 2004).

---, *Letters on toleration. Dutch aid to persecuted Swiss and Palatine Mennonites, 1615-1699. [verder: Letters]* (Rockport, ME 2004).

Beuckelaer, Corneli(u)s, *Spiegel voor de ieucht. Daer in oude en ionghe konnen sien de wreede tirannijen, en moordadigheden ghepleeght in meest alle de deelen vande wereldt […] (Knuttel 8991)* (Middelburg: Iacobus de Later 1664).

Beweegreden en propositie tot soulaas der arme Franse vluchtelingen van de gereformeerde religie (Thyspf 11685) (Amsterdam 1688).

Bladwyzer op de decreeten van de Algemeene Vergadering, en op de besluiten der Eerste Kamer van het vertegenwoordigend lighaam des Bataafschen volks (1799).

Braght, Tieleman Jansz. van, *Het bloedig tooneel, of Martelaersspiegel der doops-gesinde of weereloose christenen, die, om 't getuygenis van Jesus haren Salighmaker, geleden hebben, ende gedood zijn, van Christi tijd af, tot desen tijd toe* (2e druk; Amsterdam 1685).

'Brand Hilversum. Ingezonden brief van 1 juli', in: Cornelis van Engelen ed., *De Philosooph (1766-1769)* (Amsterdam 1766) 208–216.

Bremer, Johannes, *Het verloste Nederland opgewekt tot een' betaemelyke lof- en dank-betuiging aen den allerhoogsten God, voor den geschonken vrede. In eene predikaetsie over Psalm CXLVII, vs. 12,13,14 ter gelegenheid van den algemeenen dank- en bededag over den vrede, op den 18 october des jaers 1748, tusschen Vrankryk en d'andere in oorlog zynde mogendheden gesloten. Uitgesproken den 11 van juny 1749* (Amsterdam: Jacob ter Beek 1749).

Brief uyt Delft verhalende de gruwelijke en verschrikkelijke ruine van een groot gedeelte der zelver stad, door het op-springen van het kruyd-huys aldaar. Geschreven den 13. October 1654 (Thyspf 6417) (Rotterdam: Johannes Naeranus 1654).

Brief van de kercken in Yerlandt, aen de kercken in Zeelandt, inhoudende een danckseggingе over den leeftocht hun toe-ghesonden (dd 12 aug 1644 (os); Knuttel 5154) (Amsterdam: A. Jacobsz 1645).

Brieven van de evangelische cantons van Switserlant aen de H. Staeten Generael, van de H. Staten Generael aen de evangelische cantons in Switserlant, ende van de protector van Engelant aen de H. Staten Generael (Knuttel 7617) (z.p.: z.n. 1655).

Broense, Jan, *De beschouwer der verwoesting, wegens de verschrikkelyke en felle brand te Lutjebroek, gelegen tusschen Hoorn en Enkhuyzen, op vrydag den 11 maart 1763* (Amsterdam: Barent Koene 1763).

Bruin, Claas, *Ter gedachtenisse en roem van Hollands liefdadige mededeelzaamheyd, aan de verdrevene geloofsgenoten. Collecte gedaan in Holland en West-Vriesland voor de verdrevene Piemontoisen op den 10de september en volgende dagen des jaars 1731 (Knuttel 16814) [verder: Collecteprent 1731]* (Amsterdam: Gerrit Bos 1731).

Burger van Schoorel, Dirk, *Chronyk van de stad Medemblik* (Hoorn: Jan Duyn 1767).

Calaminus, Christianus, 'Den jegenwoordigen stant vande saecke, van het over-blyfsel vande martelaeren inde valleyen van Luserne ende Angrogne', in: *Articulen tusschen den grave van Wittenbergh [...] ende de palatins van Posnanien (Knuttel 7601)* (Den Haag: Hendricus Hondius 1655) 89–92.

Casas, Bartolomé de las, *Den Spiegel der Spaensche tyrannye gheschiet in West-Indien* (Amsterdam: Jan Evertss. Cloppenburg 1620).

Cau, Cornelis, e.a., *Groot placaet-boeck, vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de[...] Staten Generael der Vereenighde Nederlanden, ende van de [...] Staten van Hollandt en West-Vrieslandt, mitsgaders vande [...] Staten van Zeelandt [...] 1658-1797, 10 dln.* (Den Haag 1658).

Cranford, James, *The teares of Ireland [...] (EEBO Wing / C6824)* (Londen: Iohn Rothwell 1642).

---, *Yrelandtsche traenen: waer in levendich is affgebeelt ende als in een schilderie verthoont, een lijste, vande noyt gehoorde wreedtheden ende barbarische verraderijen der bloedt-dorstighe jesuwijten, met de papistische factie aldaer. Tot waerschouwinge van andere volckeren, haer mede-susters […] (Knuttel 4804)* (Amsterdam: Broer Jansz. en Jan van Hilten 1642).

Cromwell, Oliver, *Een declaratie van syn Hoogheyt, met advyse van sijn Raedt: noodende het volck van Engeland ende Wales tot een solemnele vasten-dach ende humilatie (Knuttel 7618)* (S.l. 1655).

Den Brittannischen donderslach, ofte naerder ghespreck, over het teghenwoordighe Engelsche wesen, ende de droevige verwerringen, beroerten, ende oorloghen, daer ontrent ontstaen. Daer in het ghene dien

aengaende tot waerschouwinghe vande Geunieerde Provintien in den Britannischen blixem onlancks seer duydelick is verthoont, ende aengewesen [...] (Knuttel 4971A) (z.p. 1643).

Dialogue sur les imposts de Hollande (Knuttel 13040) (Amsterdam 1688).

D.V.B., *Nederlantschen droom, ofte vvonderlick visioen, ten toone ghestelt tot opvveckinghe van alle trouhertighe liefhebbers des vaderlandts (Knuttel 5029; pseud. Dirck van Baardt)* (z.p.: z.n. 1643).

Een brief van de synode van Zeelant aen de gecommitteerde van de generale vergaderinge der kercke in Schotlandt. Eerst by hun den 18 July 1643 in 't Latijn beschreven [...] (Knuttel 4991) (z.p. 1643).

Een declaratie van de beyde Huysen des Parlements, aen sijn majest. den 9 Martij ouden stijl ghepresenteert (Knuttel 4820) (Amsterdam: Jan van Hilten, 1642).

Een Klachte aen 't Huys der gemeente, ende resolutie vande vrye protestantsche onderdanen der steden London ende West-munster, alsmede van d'omliggende graeffschappen, genomen. Dienende tot antwoorde op den Britannischen blixem (Knuttel 4968) (Amsterdam: J. Broersz 1643).

Eenen sent-brief van de Nationale Synode van Schotlant, aen de Nederlantsche kercken, inhoudende een hertige danckseggingh, van de liberale collecte aen die van Yerlant, met noch andere considerable materien (Knuttel 5062) (Middelburg: Z. Roman 1644).

Elvervelt, Henrik van, *Ter gedagtenisse van den liefdadige onderstand der Vereenigde Nederlandse Provincien, bestaande in een collecte voor de Land en geloofsgenooten van Bergen op Zoom, Sas van Gent, enz. tot herstelling van hunne schade in den oorlog geleeden, en herbouwing hunner kerken; gedaan op den 16 juny des jaars 1749 [verder: collecteprent BoZ]* (Gerrit Bos en Cornelis Wilt 1749).

Engelandts Klachte ende Geschrey over Nederlandts gheveynsde, ondanckbare ende onbarmhertighe procedueren teghen haer (Knuttel 4973) (z.p. 1643).

Engelants Clachte, Geschrey ende Wee over Nederlands, gheveynsde, ondanckbare ende onbarmhertighe proceduren tegen haer [...] (Knuttel 4974) (Vryburgh 1643).

Engels in-ge-vvant. Wt-ghestort in den schoot van de Ed: Ho: Mo: Staten Generael, en aen zijn Hoogheydt den Prince van Orangien. Mitsgaders: Aen alle trouhertighe Nederlanders, ende lief-hebbers van de ware gereformeerde christelijcke religie en vryheyt, teghens alle gheweldt en slavernie (Knuttel 4983) (z.p.: z.n. 1643).

Faure, Jean, *Beknopte historie van de stad Bergen op Zoom: een geschiedenisboek uit 1761*. W.A. van Ham ed. (Tilburg 2010).

Firth, C., en R.S. Rait, *Acts and ordinances of the interregnum, 1642-1660* (Londen 1911) <http://www.british-history.ac.uk/source.aspx?pubid=606>.

Folkers, Jacobus Adrianus, *Dagverhaal van het beleg van Bergen-op-Zoom in 1747* (oorspr. 1747; Den Bosch 1895).

Foxe, John, *Acts and monuments (Wing, F2035)* (Londen: The Company of Stationers 1641).

Gauge, Willam, *Copie van eenen brief [...]. Ontdeckende den jammerlijckenende ellendige stant, van vele duysenden arme Protestanten in Yerlant om daer door de kercke van Nederlant te bewegen tot Christelijcke compassie ende mede-doogentheyt (Knuttel 4992)* (Middelburg: Zacharias Roman 1643).

G.L.V., *Brittish lightning [...] translated for the benefit of Brittaine (EEBO Thomason / E.96[21], pseud. Gisbertus Voetius)* (z.p.: z.n. 1643).

---, *Den Britannischen blixem, of subijte verwerringhe, in Enghelandt, Schotlandt, ende Yerlandt, tot waerschouwinghe van de Geunieerde Provincien [...] op dat wy haer plaghen niet deelachtich en werden (Knuttel 4869, pseud. Gisbertus Voetius)* (z.p. 1642).

Haemstede, Adriaan van, *Historie der martelaren* (Dordrecht: Jacob Braat 1657).

Heimenberg, Casparus Henricus van, *Vreede en boetbazuin, geblaazen op den dank en biddag, over den vreede te Aken, geslooten op den XVIII van wynmaand des jaars 1748 en gevierd op den XI van zomermaand des jaars 1749. In twee kerkredenen voorgedraagen [...]* (Haarlem: Jan Bosch 1749).

Henrietta Maria, *The protestation of her Royall Maiestie given at Her departure from Scheveling, Febr. 25 1643 old style against [...] the States Generall [...] (Knuttel 4985a)* (Londen: Hancocke 1643).

Het inghewant der bedruckte, lijdende, recht religieuse Engelsche. Wt-ghestort inden schoot van hare broeders ende bontghenooten, de trouw-hertige Nederlanders (Knuttel 4980) (z.p. 1643).

Historisch dag-verhaal (Knuttel 17843) (Haarlem: Izaak en Johannes Enschede 1748).

Hollandsche historische courant (Delft, 1736-1787): 20 mei 1749.

Hollandtsche Mercurius, behelsende het ghedenckweerdigste in Christenrijck, voor-ghevallen binnen 't gantsche jaer (1651-1691) [verder: Holl. Mercurius] (Haarlem).

Hondius, Jodocus, *Grouwelijke wreede moord en vervolging aan de Vaudoisen in Piemont (BWB 755)* (Amsterdam 1655).

Index [...] resolutien van de Heeren Staten van Hollandt ende Westvrieslandt (1574-1798) (Den Haag 1574).

Janssen, Johannes, *De kerk van Bergen op den Zoom herstelt, en ingewyd [...] (Knuttel 18409)* (2e druk; Bergen op den Zoom, Rotterdam: Jakob vander Linden, Hendrik Maronier 1753).

Jordan, Thomas, *The Christian souldier [...] containing true rules for a souldier (EEBO Wing / J1022)* (Londen: Edward Christopher 1642).

Journal of the House of Commons [verder: JHoC] (Londen 1547) <https://www.british-history.ac.uk/search/series/commons-jrnl>.

Journal of the House of Lords [verder: JHoL] (Londen 1509) <https://www.british-history.ac.uk/search/series/lords-jrnl>.

Kerkelyk plakaat-boek 5 dln. [verder: KPB] (Den Haag 1722).

Kessel, Gosuinus van, *Neerlandts Gedenk-Dag ofte historische predicatie betreffende de honderdt-jaarige gedachtenisse van den Munsterschen Vreeden op den jaarlykschen dank- vast- en Beeden-dag, den 13 Maart 1748* (Den Haag: Fredrik Boucquet 1748).

Knuttel, W.P.C., *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621-1700, 6 dln.* RPG KS (Den Haag 1908-1700).

Laetst oft nieuwst authentyk en seer waerachtigh verhael aengaende de vervolgingen ende moorderijen der gereformeerde kercken in Piedmont wedervaren […] (Knuttel 7634) (z.p.: z.n. 1655).

Léger, Jean, *Histoire generale des eglises evangeliques des Vallees de Piemont ou Vaudoises, 2 dln.* (Leiden 1669).

Legerus, Iohannes, e.a., *Translaet uyt den Françoysche, vande missive, geschreven aen de Hooge en Mogende Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden. By de predikanten, ouderlingen, ende andere getrouwe ledematen der verwoeste kercken in Piemont. Ende gedateert Pianache, in 't dal van Perouse den 27 iulij 1655 (Knuttel 7626)* (Den Haag 1655).

Léry, Jean de, 'Histoire mémorable du siège de Sancerre (1573)', in: Géralde Nakam ed., *Au lendemain de la Saint-Barthélemy. Histoire mémorable du siège de Sancerre (1573) de Jean de Léry* (Parijs 1975) 171–361.

Leydse Courant (1686-1902) (Leiden): 2 juli 1759, 29 okt 1759, 3 sept 1766.

Lodensteyn, J. van, *Ontfang-schrift van de leeraren [...] nopende de penningen henl. uyt de Provincie van Utregt gedurende hunne laatste vervolginge in de jaren 1663 en 1664 tot nodig onderhoud toe-gesonden (Knuttel 9236)* (Utrecht: H. Versteegh 1666).

---, *Uyt-spanningen, behelsende eenige stigtelyke liederen en andere gedigten*. L. Strengholt en A. Ros eds. (Naar ed. 1676; Utrecht 2005).

Loosjes, Adriaan Pietersz, *Amelia Fabricius, of Delft door buskruid [sic] verwoest. Treurspel* (Haarlem 1807).

Lowry, James W., *Documents of brotherly love. Dutch Mennonite aid to Swiss Anabaptists, dl. I, 1635-1709* (Millersburg, OH 2007).

---, *Documents of brotherly love. Dutch Mennonite aid to Swiss Anabaptists, dl. II, 1710-1711* (Millersburg, OH 2015).

Lyst der generaale collecte in Holland [...] ten behoeve van de verdrevene Piemontoisen [10 sept 1731] […] ter gelegentheid der collecte voor [...] Bergen op Zoom en Hulst [...] (Amsterdam: Gerrit Tielenburg 1749).

Maandelijkse Nederlandsche Mercurius (1756-1807): 1766.

Maurik, Willem van, e.a., *Zedige verantwoording der mennoniten, op zeker placcaat. Door de Ed: Gr: Agtbare Regeerders der stadt Bern, tegen de zo genaamde Wederdoopers uitgegeven* (z.p. [1710]).

Middelburgsche courant (1758-1929): 26 sept 1766.

Morland, Samuel, *The history of the Evangelical churches of the valleys of Piemont [...] (EEBO Wing / M2779)* (Londen: Henry Hills 1658).

Nederlands gedenkboek of Europische Mercurius (Amsterdam 1690-1756) [verder Eu. Merc.]: 1699, 1723, 1731, 1749, 1750.

Nederlands wonder-toneel, geopend in de jaren 1747 en 1748 (Leiden: H van der Deyster en Philippus Bonk 1749).

Nederlandsche Jaerboeken (1747-1764) [verder: NJ] (Amsterdam: F. Houttuyn 1747).

N.J., *Twee bedenckelijcke reden uyt oorsaecke van de afgrijslijcke moordt der onnosele Waldensen (Knuttel 7636)* (z.p.: z.n. 1655).

Ootmoedighe reqveste van alle de teghenwoordighe inwoonders der cheur-vorstelijcke Pfaltz (Knuttel 4474) (z.p.: z.n. 1637).

Oprechte Haerlemsche Courant (1664-1942) [verder: OHC] (Haarlem): 4 nov 1687, 19 feb 1699, 20 mei 1749, 27 dec 1759, 16, 19 en 22 aug 1760, 28 juni en 20 sept 1766.

Opregte Groninger Courant (1748-1773): 9 mei 1749, 13 mei 1749

Order in welke de Omgange geschiet zyn op den 16 Juny, 1749 aan alle de Huyzen binnen Amsterdam, benevens de somme die in elk Wyk zyn gecollecteert (Kn 18239) (Amsterdam: J. Stanhoffius 1749).

Philaletius, Irenius, *De Na-wêen vande Vrede, ofte Ontdeckinghe van de kommerlijcke ghelegentheydt onses lieven Vaderlandts [...] [Knuttel 6757]* (z.p.: z.n. 1650).

Philopatris, Theophilis, *Echo ofte weer-clanck op de Engelsche clachten, tot ontschuldinghe vande rechtsinnige Nederlanders [...] (Knuttel 4979)* (z.p. 1643).

Posthumus Meyjes, Guillaume, Hans Bots en Johanna Roelevink, *Livre des actes des églises Wallonnes aux Pays-Bas, 1601-1697*. RGP KS 101 (Den Haag 2005).

Privilegien voor de Franse en andere gereformeerde vluchtelingen. Extract uyt het resolutie-boeck der Ed. Mog. Heeren Staten van stadt Groningen ende Ommelanden. Veneris den 5/15 february 1686 [Knuttel 12449] (Groningen 1686).

Reglement ende ordre, volgens de welcke de Ed: Mog: Heeren Gedeputeerde Staten van Frieslandt goedtgevonden hebben, dat een generael collecte over de geheele Provintie sal worden gedaen, ten behoeve van de arme Franse gevluchte gereformeerden aen welcke de gecollecteerde penningen sullen werden gedistribueert (Leeuwarden: Rinnert Sydtses Arumsma 1686).

Remonstrantien ende broederlijck versoeck vande kercken ende kerckendienaren der Vorstendommen van Svveybrugge ende Anhalt, ende Graefschappen van Nassauw ende Hanauw aen de kercken van Zuydt-Hollandt [...] Augusto 1636 (Knuttel 4438) (Den Haag: A. Meuris 1636).

Requeste van de gecommitteerde des Parlements in Engelant, aengaende den bedroefden toestant van vele duysenden arme protestanten in het Koninckrijcke van Yerlan. (Knuttel 4996) (z.p.: z.n. 1643).

Resolutiën [...] Staten Generael der Vereenighde Nederlandtsche Provinciën, 1685-1796 [verder: Res. SG] (Den Haag).

Resolutien [...] Staten van Hollandt ende Westvrieslandt, 1574-1798 [verder: Res. SvH] (Den Haag).

Reverhorst, Hermanus van, *Stryen door het vyer verteert, voorgestelt in eene kerkelyke reden-voeringe […]* (Dordrecht: Johan Georg Wittich 1759).

Schabaelje, Jan Philipsz., 'Beschrijving van den grooten brand, voorgevallen in de Ryp, op den zesten january des jaars 1654', in: Jan Adriaensz Leeghwater ed., *Een kleyne chronycke* (Amsterdam: Abraham Cornelisz 1736) 14–24.

---, *Historisch verhael, van het wonderlick en schrickelick opspringen van 't Magasyn-huys, voorgevallen op den 12. October, 1654 binnen Delft. Met een beschrijvingh van des selven stadts beginsel, opkomen en wedervaringh, tot op desen tijdt* (Tymon Houthaeck 1654).

Scheltus, Isaac, *Groot Placaet-boeck [...] Staaten Generaal [...] Staaten van Holland [...] Staaten van Zeeland, dl. 7 (t/m 1750)* (Den Haag 1770).

Schrijvens uyt Londen, tot naerder verklaringhe van het ingevvant der bedruckte, lijdende, recht-religieuse Engelsche (Knuttel 4984) (z.p. 1643).

Schwartzenberg en Hohenlansberg, G.F. thoe ed., *Groot placaat en charter-boek van Vriesland, dl. V [t/m 1686]* (Leeuwarden 1768).

Secrete resolutien [...] Staaten van Hollandt en West-Vrieslandt, dl. 5 1679-1696.

Simonides, Simon, *Vrienden-raedt, gegeven aen de besochte gemeynte van de Rijp, by een merckelick oordeel Godts over haer gegaen, door middel van een verschrickelicke brandt [...]* (Dordrecht: Andries van Hoogen-huyse 1655).

Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden. Tweede deel vervattende eene beschrijving der Generalititeits Landen [...] (Isaak Tirion 1740).

Ter gedagtenisse der liefdadige inwoonderen van de Vereenigde Nederlandse Provincien, bestaande in een collecte [...] voor Hilversum [verder: Collecteprent Hilversum] (Amsterdam: Pieter Jan Entrop 1766).

Ter gedagtenisse voor de burgeren en inwoonderen der stad Amsterdam en derzelver jurisdictie (Dirk Schuuring 1766).

Texten, te Amsterdam gepredikt [...] op den 15. Juny, 1749 & Collecte, in de 30 wyken der stad Amsterdam [...] 16. Juny 1749 (Thyspf 14908) (Amsterdam: Joris vander Woude 1749).

'The humble petition of of Adam Lawrence, Dierick Hoste, Maurice Thomson [...] treasurers for receiving contributions in Holland for the distressed protestants in Ireland […]', in: *Journals of the House of Lords. Deel 10* (H.M. Stationery Office 1648) 135–154.

Troost voor de vlugtende Waldensen, gevonden in Neerlands christelyke mildadigheid (Amsterdam: Gysbert Rykman 1731).

[Uitschrijving van een dank- en biddag op 25-02-1699 en een collecte voor refugiés uit Frankrijk, Piemont en de Pfalz (Thyspf 12675) ([Den Haag] 1699).

Van de outheyt der evangelische kercken in de valleyen van Piedmont (Thyspf 7306) (Utrecht 1662).

Verdeelinge der wyken van de stadt Amsterdam, zo als dezelve op den 10de september 1731 zyn gecollecteert [...] voor verdreevene Piemontoise dal-lieden (Thyspf 13902) (1731).

'Verslag Lord Inchiquin (SP 63/261 f.61, dd 27 jan 1646 [6 feb 1647 ns])', in: Robert Pentland Mahaffy ed., *Calendar of the State Papers relating to Ireland, of the reign of Charles I, Vol. 2: 1633-1647* (Londen 1901).

Vincent, Philip, *The lamentations of Germany (EEBO STC (2nd ed.) / 24760.5)* (Londen: John Rothwell 1638).

Vondel, Joost van den, *Hierusalem verwoest: treurspel [oorspr 1620]* (Amsterdam: Matthijsz, Paulus 1642).

Vos, Willem de, en e.a., *De constitutie nopens het armen-bestuur, overwoogen in eene voordracht aan de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lighaam des Bataafschen volks [7 November 1798]* (Amsterdam: Gerrit Warnars 1798).

Witte, Petrus de, *Delfschen donder-slagh ofte korte aenspraecke aen de bedroefde gemeynte van Delf* (Delft: Ian Pietersz Waalpot 1654).

Wreede vervolginge, en schrickelijcke moordt aende Vaudoisen, in Piedmont geschiet in't jaer 1655 (Knuttel 7622) (z.p.: z.n. 1655).

Yrlands bloedende request […] (Knuttel 4993) (Dordrecht: Isaac Reyers 1643).

Yrlands bloedende request [...] (Knuttel 5044) (Franeker: Ulderick Balck 1644).

Zee-Brant ontstaen uyt den Brittannischen Blixem (Knuttel 4970) (z.p. 1643).

Secondaire literatuur

Aa, A. J. van der, *Biographisch woordenboek der Nederlanden, 20 dln.* (Haarlem 1852).

Aalbers, Johan, *De Republiek en de vrede van Europa* (Groningen 1980).

Adams, W.C., 'Whose lives count? TV coverage of natural disasters', *Journal of communication* 36 (1990) 113–122.

Allemeyer, Marie Luisa, 'Profane hazard or divine judgement? Coping with urban fire in the 17th century', *Historical Social Research* 32 (2007) 145–168.

Anderson, Benedict, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Herziene druk, oorspr 1983; Londen 2006).

Andrew, Donna T., 'On reading charity sermons: eighteenth-century Anglican solicitation and exhortation', *Journal of Ecclesiastical History* 4 (1992) 581–591.

Audisio, Gabriel, Claire Davison (vertaler), *The Waldensian dissent. Persecution and survival, c.1170-c.1570* (Cambridge (UK) 1999).

Bakker, M., e.a., *Hugenoten in Groningen. Franse vluchtelingen tussen 1680 en 1720* (Groningen 1985).

Balmas, Enea Henri, en Grazia Zardini Lana, *La vera relazione di quanto è accaduto nelle persecuzioni e i massacri dell'anno 1655. Le 'Pasque Piemontesi' del 1655 nelle testimonianze dei protagonisti* (Turijn 1987).

Baraz, Daniel, *Medieval cruelty. Changing perceptions, late antiquity to the early modern period* (Ithaca NY en Londen 2003).

Barnard, Toby, '1641: A bibliographical essay', in: Brian Mac Cuarta ed., *Ulster 1641. Aspects of the rising* (Belfast 1993) 173–186.

Barnett, Michael N., *Empire of humanity. A history of humanitarianism* (Ithaca NY 2011).

Beekhuis-Snieders, J.W.Th.M., en H. Perton, *Nadere toegang op de protocollen van de Provinciale Synode van Drenthe 1622-1809* (Assen 1990).

Bekkers, René, en Pamala Wiepking, 'Waarom geven mensen aan goede doelen?', *NEMOKennislink* (2006) <https://www.nemokennislink.nl/publicaties/waarom-geven-mensen-aan-goede-doelen/> [geraadpleegd 2 oktober 2018].

Bekkers, R.H.F.P, Th.N.M. Schuyt en B.M. Gouwenberg eds., *Giving in the Netherlands 2015. Donations, bequests, sponsoring and volunteering. Summary of principle findings* (Amsterdam 2015) <https://renebekkers.wordpress.com/2015/04/24/giving-in-the-netherlands-2015-summary-of-principle-findings/> [geraadpleegd 22 februari 2017].

Bender, Harold Stauffer, Cornelius J. Dyck en Dennis D. Martin eds., *The Mennonite encyclopedia: a comprehensive reference work on the Anabaptist-Mennonite movement, 5 dln.* (Hillsboro etc. 1955).

Benedict, Philip, *Christ's churches purely reformed. A social history of Calvinism* (New Haven 2002).

---, 'Religion and politics in Europe, 1500-1700', in: Kaspar von Greyerz en Kim Siebenhüner eds., *Religion und Gewalt. Konflikte, Rituale, Deutungen (1500-1800)* (Göttingen 2006) 155–173.

Bennett, Martyn, *The civil wars in Britain and Ireland, 1637-1653* (Oxford 1997).

Berg, W.E.J., *De réfugiés in de Nederlanden, na de herroeping van het Edict van Nantes* (Amsterdam 1845).

Bergin, Emma, 'Defending the true faith: religious themes in Dutch pamphlets on England, 1688-1689', in: David Onnekink ed., *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 217–250.

Berkovitz, Jay, 'Jewish philanthropy in early modern and modern Europe. theory and practice in historical perspective', in: Yossi Prager ed., *Toward a renewed ethic of Jewish philanthropy* (New York 2010) 99–122.

Bethencourt, Francisco, 'Humankind. From division to recomposition', in: Fabian Klose en Mirjam Thulin eds., *Humanity. A history of European concepts in practice from the sixteenth century to the present* (Göttingen 2016) 29–50.

Beuningen, W. van, *Het Geestelijk Kantoor van Delft. Eene bijdrage tot de geschiedenis der geestelijke goederen en van den vroegeren kerkelijken toestand van onderscheidene gemeenten in een gedeelte van Holland* (Arnhem 1870).

Biller, Peter, 'Goodbye to Waldensianism?', *Past & Present* 192 (2006) 3–33.

Blaupot ten Cate, Steven, *Geschiedenis der doopsgezinden in Friesland* (Leeuwarden 1839).

---, *Geschiedenis der doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland, 2 dln.* (Leeuwaren en Groningen 1842).

---, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland: van derzelver ontstaan tot op dezen tijd, uit oorspronkelijke stukken en echte berigten, 2 dln.* (Amsterdam 1847).

Bodel Bienfait, P.E.H., 'L'Église wallonne d'Utrecht, II 1671-1757', *Bulletin de la Commission de l'histoire des églises Wallonnes, 1e serie* 4 (1888) 241–292.

Boele, Anita, *Leden van één lichaam. Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650* (Hilversum 2013).

Boer, David de, *Religious persecution and transnational compassion in the Dutch vernacular press, 1655-1745* (Diss. Universiteit Leiden en Universität Konstanz 2019).

Boersma, Erica, 'Noodhulpbeleid bij stads- en dorpsrampen in de Republiek. Bovenregionale solidariteit in de achttiende eeuw', in: Lotte Jensen ed., *Crisis en catastrofe. De Nederlandse omgang met rampen in de lange negentiende eeuw.* Themanummer *De Moderne Tijd 4.3-4* (2020) 187–206.

---, ''Yrelandtsche traenen gedroogd.' Transnationale solidariteit en lokale politiek in Zeeland, 1641-1644', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 128 (2015) 201–222.

Boisson, Didier, 'The Revocation of the Edict of Nantes and the Désert', in: Raymond A. Mentzer en Bertrand van Ruymbeke eds., *A companion to the Huguenots* (Leiden 2016) 221–245.

Bokhorst, M., *Nederlands-Zwitserse betrekkingen voor en na 1700. Eerste deel 1685-1697* (Amsterdam 1930).

Boomsma, Gerrit R., en Petra van Dam, '"Voor de ongelukkigen van de watersnood." Historisch onderzoek naar de geefcultuur bij watersnoden in de negentiende eeuw', *TvW* 24 (2015) 24–37.

Boot, J.A., 'Amsterdamse textielhandel met Twente en de Achterhoek in de 18e eeuw', *Textielhistorische bijdragen* 13 (1971) 76–96.

Bos, Rolf, en Stieven Ramdharie, 'Het beeld dat alles verandert', *de Volkskrant* (3 september 2015) <https://www.volkskrant.nl/gs-b17600d9> [geraadpleegd 5 augustus 2019].

Bosch, Toon, 'Natuur en cultuur. Modernisering van hulpverlening na catastrofale overstromingen in de Nederlandse Delta, 1740-1861', *TvW* 21 (2012) 39–47.

Bosma, Jelle, *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800* (Nieuwkoop 1997).

---, en Piet Visser, 'Inleiding. Over ketters en kerkvolk, notabelen en nieuwe rijken, socialisten en liberalen, vrijzinnigen en orthodoxen, heterodoxen en homoseksuelen, lesbo's en ander ongeregeld', *DGBn* 35/36 (2010) 9–22.

Bosman, Machiel, *De polsslag van de stad. De Amsterdamse stadskroniek van Jacob Bicker Raije (1732-1772)* (Amsterdam 2009).

Bots, Hans, 'Echos de la Glorieuse Rentree des Vaudois dan les Provinces-Unies á travers la presse périodique et les pamphlets', in: Albert de Lange ed., *Dall'Europa alle Valli valdesi. Atti del XXIX Convegno storico internazionale: 'Il Glorioso Rimpatrio (1689-1989), contesto, significato, immagine.'* 11 (Turijn 1990) 379–390.

---, 'L'écho de la Révocation dans les Provinces-Unies à travers les gazettes et les pamphlets', in: Roger Zuber en Laurent Theis eds., *La Révocation de l'Edit de Nantes et le protestantisme francais en 1685* (Parijs 1986) 281–298.

---, en René Bastiaanse, 'Die Hugenotten und die niederländischen Generalstaaten', in: Rudolf von Thadden en Michelle Magdelaine eds., *Die Hugenotten 1685-1985* (München 1986) 55–72.

---, G.H.M. Posthumus Meyjes en Frouke Wieringa, *Vlucht naar de vrijheid. De hugenoten en de Nederlanden* (Amsterdam 1985).

Bourlier, Émile, *Livre Synodal contenant les articles résolus dans les Synodes des Églises wallonnes des Pays-Bas 1563-1688, 2 dln.* (Den Haag 1896).

Bouwman, M., 'Engelsche gereformeerden en independenten in Nederland voor drie eeuwen, 9 dln.', *De Heraut voor de gereformeerde kerken in Nederland* 3189–3197 (1939) n.p.

Bozzay, Réla, 'Bijdragen tot de geschiedenis van de Hongaarse galeislaven en de vervolgingen van Hongaarse protestanten op grond van de notulen van de Provinciale Synode van Stad en Lande', *Acta Neerlandica* 8 (2011) 127–134.

Breen, J. C., 'Collecten te Amsterdam in de achttiende eeuw', *Jaarboek Amstelodamum* 5 (1907) 131–152.

Bruin, Guido de, 'Het begrip 'vaderland' in de pamfletliteratuur ten tijde van de Republiek, 1600-1750', in: N.C.F. van Sas ed., *Vaderland: een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 143–161.

---, 'Political pamphleteering and public opinion in the age of De Witt (1653-1672)', in: Femke Deen, David Onnekink en Michel Reinders eds., *Pamphlets and politics in the Dutch Republic* (Leiden en Boston 2011) 63–95.

Brüsewitz, J., 'Een opmerkelijke ontmoeting', *DGBn* 8 (1982) 100–106.

---, *Van deportatie naar emigratie. Een archiefonderzoek naar de overkomst van Zwitserse broeders naar de Republiek der Verenigde Nederlanden in de 18e eeuw* (Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1981).

Buddingh, D., ‘Aanteekeningen betreffende de Waldenzen, voorkomende in de klassikale acten van Zeeland gedurende de jaren 1655-1662’, in: N.C. Kist en Willem Moll eds., *Kerkhistorisch archief I* (Amsterdam 1857) 389–401.

Buisman, J.W., ‘Kerk en samenleving’, in: R.C.J. van Maanen en S. Groenveld eds., *Leiden, de geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 2, 1574 - 1795* (Leiden 2003) 126–147.

Burnham, John C., ‘A neglected field: the history of natural disasters’, *Newsletter of the American Historical Association* 26 (1988) 22–24.

Buursma, A., *‘Dese bekommerlijke tijden’ armenzorg, armen en armoede in de stad Groningen 1594-1795* (Assen 2009).

Calisch, I.M., en N.S. Calisch, *Nieuw woordenboek der Nederlandsche taal, dl. 10* (Tiel 1864).

Carter, Michael J., ‘The hermeneutics of frames and framing: an examination of the media’s construction of reality’, *SAGE Open* 3 (2013) 1–12 <doi:10.1177/2158244013487915>.

Cilleßen, Wolfgang, ‘Massaker in der niederländischen Erinnerungskultur. Die Bildwerdung der Schwarzen Legende’, in: Christine Vogel ed., *Bilder des Schreckens. Die mediale Inszenierung von Massakern seit dem 16. Jahrhundert* (Frankfurt en New York 2006) 93–135.

Clark, J.C.D., ‘Secularization and modernization: the failure of a “grand narrative”’, *The Historical Journal* 55 (2012) 161–194.

Clarke, Aidan, ‘The “1641 massacres”, in: Micheál Ó Siochrú en Jane H. Ohlmeyer eds., *Ireland, 1641. Contexts and reactions* (Manchester 2013) 37–51.

Clercq, Daan C. de, ‘Verkennende beschouwingen over de doopsgezinde elite in Amsterdam’, *DGBn* 24 (1998) 249–262.

Coffey, John, en Paul Chang-Ha Lim, ‘Introduction’, in: Idem ed., *The Cambridge companion to Puritanism* (Cambridge UK 2008) 1–15.

Cogswell, Thomas, ‘England and the Spanish Match’, in: Richard P. Cust en Ann Hughes eds., *Conflict in Stuart England. Studies in religion and politics, 1603-1642* (Londen en New York 1989) 107–133.

Cust, Richard, en Ann Hughes eds., *Conflict in early Stuart England. Studies in religion and politics, 1603-1642* (Londen en New York 1989).

Dam, Is. van, *De brand van Enschede in 1750 en de toenmalige bewoners* (Enschede 1931).

Dam, Petra J.E.M. van, *De amfibische cultuur. Een visie op watersnoodrampen* (Amsterdam 2010).

Darcy, Eamon, *The Irish rebellion of 1641 and the wars of the three kingdoms* (Woodbridge UK 2013).

Davis, Natalie Zemon, ‘The rites of violence: religious riot in sixteenth-century France’, *Past and Present* 59 (1973) 51–91.

Deater, Ben, ‘De evacuatie van de Bergse wezen in 1747’, *De Waterschans* 27 (1997) 139–142.

Dekker, R. M., *Oproeren in Holland gezien door tijdgenoten: ooggetuigeverslagen van oproeren in de provincie Holland ten tijde van de Republiek (1690-1750)* (Assen 1979).

Delgado, Mariano, ‘”All people have reason and free will”. The controversy over the nature of the Indians in the sixteenth century’, in: Fabian Klose en Mirjam Thulin eds., *Humanity. A history of European concepts in practice from the sixteenth century to the present* (Göttingen 2016) 91–105.

Deursen, A.Th. van, *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1994).

Díaz Ceballos, Jorge, 'Calvinist discours on cannibalism in the context of the French Religious Wars: Jean de Léry and the cultural exile of the Tupí', in: Jesse A. Spohnholz en Gary K. Waite eds., *Exile and religious identity, 1500-1800* (Londen 2014) 185–196.

Dijkman, Jessica, 'Bread for the poor. Poor relief and the mitigation of the food crises of the 1590s and the 1690s in Berkel, Holland', in: Dominik Collet en Maximilian Schuh eds., *Famines during the 'Little Ice Age' (1300-1800). Socialnatural entanglements in premodern societies* (Cham CH 2017) 171–193.

Doedens, Anne, en Jan Houter, '1666: De brand van Terschelling en Vlieland. Bijlagen 4-43' <https://www.annedoedens.com/teksten/> [geraadpleegd 30 juli 2018].

Donagan, Barbara, 'Codes and conduct in the English Cicvil War', *Past & Present* 118 (1988) 65–95.

Doornik, Jade van, 'Watersnoodrampen: waarom krijgt Houston meer aandacht dan Bangladesh?', *NOS* (2017) <https://nos.nl/l/2190575> [geraadpleegd 30 januari 2019].

Dormans, E.H.M., 'De economie en de openbare financiën van de Republiek', in: J.Th. de Schmidt e.a. eds., *Van tresorier tot thesaurier-generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager* (Hilversum 1996) 89–110.

---, *Het tekort. Staatsschuld in de tijd der Republiek* (Amsterdam 1991).

Dorren, Gabrielle, *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001).

Driedger, Michael, 'Anabaptists and the early modern state: a long-term view', in: John D. Roth en James M. Stayer eds., *A companion to anabaptism and spiritualism, 1521-1700* (Leiden 2006) 507–544.

Driessen, A.M.A.J., 'De hulpverlening door de Oeconomische Tak na de watersnood van 1784', *TvW* 11 (1995) 67–82.

---, *Watersnood tussen Maas en Waal. Overstromingsrampen in het rivierengebied tussen 1780 en 1810* (Zutphen 1994).

Duiveman, Adriaan, 'Praying for (the) community: disasters, ritual and solidarity in the eighteenth-century Dutch Republic', *Cultural and Social History* 16 (2019) 1–18.

Duke, Alastair, 'Perspectives on European Calvinism', in: Andrew Pettegree, Alastair Duke en Gillian Lewis eds., *Calvinism in Europe, 1540-1620* (Paperback; Cambridge U.K. 1996) 1–20.

---, 'The elusive Netherlands. The question of national identity in the early modern Low Countries on the eve of the Revolt', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 119 (2004) 10–37.

Duker, Adam Asher, 'The Protestant Israelites of Sancerre: Jean de Léry and the confessional demarcation of cannibalism', *Journal of Early Modern History* 18 (2014) 255–286.

Dutch Ministry of Foreign Affairs, *People first. The Netherlands' course towards humanitarian aid and diplomacy* (29 maart 2019) 15 <https://www.government.nl/documents/parliamentary-documents/2019/03/29/letter-on-the-netherlands-course-towards-humanitarian-aid-and-diplomacy>.

Dutch Ministry of Justice and Security, *Comprehensive agenda on migration. Letter to the Parliament* (28 maart 2018) 13 <https://www.government.nl/ministries/ministry-of-justice-and-security/documents/parliamentary-documents/2018/07/10/comprehensive-agenda-on-migration>.

Eekhout, Marianne, *Memorabilia van de Tachtigjarige Oorlog. De rol van voorwerpen in de oorlogsherinnering, 1566-1750* (Hilversum 2020).

Eijnatten, J. van, *Liberty and concord in the United Provinces. Religious toleration and the public in the eighteenth-century Netherlands* (Leiden en Boston MA 2003).

Eikelenboom, N.A., 'De afgevaardigden', in: W. van 't Spijker ed., *De Synode van Westminster 1643-1649* (Houten 2002) 83–86.

Elias, J.E., *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795, 2 dln.* (Haarlem 1903).

---, *Geschiedenis van het Amsterdamsche Regentenpatriciaat* (2e druk; Den Haag 1923).

Elsevier, Jhr. W.J.C. Rammelman, 'Collecte voor de arme en onderdrukte protestanten in Ierland, te Leiden gehouden, a. 1644', *De Navorscher* 14 (1864) 299–300.

Esser, Raingard, en Marijke Meijer Drees, 'Coping with crisis: an introduction', *Dutch Crossing* 40 (2016) 93–96.

Evenhuis, Rudolf, *Ook dat was Amsterdam, 5 dln.* (Baarn 1965).

Faber, J.A., *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800, 2 dln.* (Leeuwarden 1973).

---, e.a., 'Population Changes and Economic Developments in the Netherlands: A Historical Survey', *AAG Bijdragen* 12 (1965) 47–114.

Forclaz, Bertrand, '"Rather French than subject to the Prince of Orange". The conflicting loyalties of the Utrecht Catholics during the French occupation (1672-73)', *Church History and Religious Culture* 87 (2007) 509–533.

Frijhoff, Willem, 'De paniek van juni 1734', *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 19 (1977) 170–233.

---, 'Dimensions de la coexistence confessionelle', in: Christiane Berkvens-Stevelinck, Jonathan I. Israel en G.H.M. Posthumus Meyjes eds., *The emergence of tolerance in the Dutch Republic* (Leiden 1997) 614–634.

---, 'Katholieke toekomstverwachting ten tijde van de Republiek. Structuur en grondlijnen tot een interpretatie', *BMGN* 98 (1983) 430–459.

---, 'Religious toleration in the United Provinces: from "case" to "model"', in: R. Po-Chia Hsia en H. F. K. van Nierop eds., *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) 27–53.

---, 'Uncertain brotherhood. The Huguenots in the Dutch Republic', in: Bertrand van Ruymbeke en Randy J. Sparks eds., *Memory and identity. The Huguenots in France and the Atlantic diaspora* (Columbia SC 2003) 128–171.

---, en Marijke Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Den Haag 1999).

Fritschy, Wantje, *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden, dl. I Overijssel (1604-1795)*. RGP KS 86 (Den Haag 1996).

Fruin, Robert, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* (2e druk; Den Haag 1980).

---, *Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574* (Den Haag 1874).

Fuks, Lajb, 'De Jiddische kroniek van Abraham Chaim Braatbard (1740-1752)', *Jaarboek Amstelodamum* 48 (1956) 113–171.

Gaunt, Peter, *The English Civil War. The essential readings* (Oxford 2000).

Geertruy, Anieta van, 'De Baronie in beroering; oorlogswoelingen in stad en land van Breda tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog II (vanaf mei 1747)', *Jaarboek de Oranjeboom* 39 (1986) 136–187.

Gellner, Ernest, *Nations and nationalism. New Perspectives on the past* (Oxford 1983).

Ginzberg, Carlo, 'Killing a Chinese Mandarin. The moral implications of distance', in: Olwen H. Hufton ed., *Historical change and human rights* (New York 1995).

Glozier, M.R., 'Schomberg, Miremont and Huguenot invasions of France', in: David Onnekink ed., *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 121–154.

Grell, Ole Peter, *Brethren in Christ. A Calvinist network in Reformation Europe* (Cambridge 2011).

---, 'Godly charity or political aid? Irish protestants and international Calvinism, 1641–1645', *The Historical Journal* 39 (1996) 743–753.

---, 'Merchants and ministers. The foundations of international Calvinism', in: Andrew Pettegree, Alastair Duke en Gillian Lewis eds., *Calvinism in Europe, 1540-1620* (Paperback; Cambridge 1996) 254–273.

---, 'The creation of a transnational, Calvinist network and its significance for Calvinist identity and interaction in early modern Europe', *European Review of History* 16 (2009) 619–636.

---, 'The protestant imperative of Christian care and neighbourly love', in: Ole Peter Grell en Andrew Cunningham eds., *Health care and poor relief in Protestant Europe, 1500-1700* (Londen 1997) 42–63.

Grigore, Mihai-D., 'Humanism and its humanitas. The transition from the *humanitas christiana* to *humanitas politica* in the polical writings of Erasmus', in: Fabian Klose en Mirjam Thulin eds., *Humanity. A history of European concepts in practice from the sixteenth century to the present* (Göttingen 2016) 73–90.

Groenhuis, G., *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700* (Groningen 1977).

Groenveld, S., '"Het Mekka der schrijvers?" Statencolleges en censuur in de zeventiende-eeuwse Republiek', in: H. Duits, A.J. Gelderblom en M.B. Smits-Veldt eds., *Eer is het lof des deuchts. Opstellen over renaissance en classicisme aangeboden aan Fokke Veenstra* (Amsterdam 1986) 225–245.

---, 'Natie en nationaal gevoel in de zestiende-eeuwse Nederlanden', *Scrinium et scriptura* 20 (1980) 372–387.

---, '"Natie" en "patria" bij zestiende-eeuwse Nederlanders', in: N.C.F. van Sas ed., *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 55–81.

---, 'The House of Orange and the House of Stuart, 1639-1650: a revision', *The Historical Journal* 34 (1991) 955–972.

---, '*Unie, religie en militie.* Binnenlandse verhoudingen in de Nederlandse Republiek voor en na de Munsterse Vrede', *De Zeventiende Eeuw* 13 (1997) 67–87.

---, *Verlopend getij. De Nederlandse Republiek en de Engelse Burgeroorlog 1640-1646* (Dieren 1984).

---, *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen 1981).

---, F.P. Wagenaar en Frits van der Meer, 'Pre-Napoleonic centralization in a decentralized polity: the case of the Dutch Republic', *International Review of the Administrative Sciences* 76 (2010) 47–64.

Gulik, A. van, *De mislukte kolonisatie van Lithause doopsgezinden te Wageningen in de 18e eeuw* (Gebundelde en aangevulde heruitgave DGBo 1905, 1906; Wageningen 1989).

---, 'Uit de geschiedenis van de overkomst der vervolgde Zwitsers in 1710 en 171, dl. I', *DGBo* 48 (1908) 85–105.

---, 'Uit de geschiedenis van de overkomst der vervolgde Zwitsers in 1710 en 1711, dln. II-IV', *DGBo* 49 (1908) 127–155.

Haan, Robert Lloyd, *The treatment of England and English affairs in the Dutch pamphlet literature, 1640-1660.* (Diss. Michigan State University 1960).

Hajenius, A.M.L., *Dopers in de Domstad. Geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente Utrecht, 1639-1939* (Hilversum 2003).

Haks, Donald, *Journalistiek in crisistijd. De (Nieuwe) Nederlandsche Jaarboeken 1747-1822* (Hilversum 2017).

---, 'The States General on religion and war: manifestos, policy documents and prayer days in the Dutch Republic, 1672-1713', in: David Onnekink ed., *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 155–175.

---, *Vaderland en vrede, 1672-1713. Publiciteit over de Nederlandse Republiek in oorlog* (Hilversum 2013).

Harrison, Dick, Ger Meesters (vertaler), *De Dertigjarige Oorlog. De allereerste wereldoorlog 1618-1648* (Utrecht 2018).

Haven, Kornee van der, 'Claas Bruin. Toneelschrijver en succesauteur uit de vroege 18de eeuw', *Schrijverskabinet* <http://www.schrijverskabinet.nl/artikel/claas-bruin/> [geraadpleegd 24 maart 2020].

Hazewinkel, H.C., 'Hendrik Toren, een ooggetuige van het "Costerman-oproer"', *Rotterdams Jaarboekje* (1949) 222–247.

Heeringa, K., 'Het aandeel van Zeeland in het bestuur van Staats-Vlaanderen', *Nederlands Archievenblad* 23 (1914) 45–60.

Heerma van Voss, Lex, en Marco van Leeuwen, 'Charity in the Dutch Republic: an introduction', *Continuity and Change* 27 (2012) 175–197.

Heinsen-Roach, Erica, *Consuls, corsairs and captives. The creation of Dutch diplomacy in the early modern Mediterranean, 1596–1699* (Diss. University of Miami 2012).

---, 'The Reluctant State. The Dutch Republic and the ransoming of captives, 1600–1727', *Dutch Crossing* 40 (2016) 168–186.

Helmers, Helmer J., 'Popular participation and public debate', in: *Cambridge Companions to Culture* (Cambridge 2018) 124–146.

---, *The Royalist Republic. Literature, politics and religion in the Anglo-Dutch public sphere, 1639-1660* (Paperback; Cambridge 2016).

‘Henrik van Elvervelt (17..-1781), Bibliothèque nationale de France’, *data.bnf.fr* <http://data.bnf.fr/en/12004103/henrik_van_elvervelt/> [geraadpleegd 7 november 2018].

Henry, Gráinne, ‘Ulster exiles in Europa, 1605-1641’, in: Brian Mac Cuarta ed., *Ulster 1641: aspects of the rising* (Belfast 1993) 37–60.

Hesselink-Zweers, D., ‘Brand in de Stad Hardenberg’, *Rondom den Herdenbergh. Tijdschift Historische Vereniging Hardenberg en Omgeving* 25 (2008) 2–16.

Hobsbawm, Eric, en Terence Ranger eds., *The invention of tradition* (oorspr. 1983; Cambridge 2013).

Hof, W.J. op ’t, ‘Piety in the wake of trade’, in: Juliette Roding en Lex Heerma van Voss eds., *The North Sea and culture (1550-1800)* (Hilversum 1996) 248–265.

Hofman, T.M., ‘Waarom de synode werd gehouden’, in: W. van ’t Spijker ed., *De Synode van Westminster 1643-1649* (Houten 2002) 53–62.

Hoop Scheffer, J.G. de, *Inventaris der archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam, dl. I* (Amsterdam 1883).

Horst, I.B., ‘De hulp van Nederlandse doopsgezinden aan de Hutterse broeders in Slowakije in de 17e en 18e eeuw’, *DGBn* 8 (1982) 33–47.

---, *The records at Amsterdam. Dutch aid to Swiss Brethren* (Amsterdam 1984).

‘Hotton, Godefroid’, in: *Consortium of European Research Libraries (CERL) Thesaurus* <http://thesaurus.cerl.org/record/cnp01406037> [geraadpleegd 29 september 2009].

Hsia, R. Po-Chia, ‘Introduction’, in: Idem en H.F.K. van Nierop eds., *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) 1–7.

Huizinga, Johan, *Stamboek of geslachtregister der nakomelingen van Samuel Peter (Meihuizen) en Barbara Fry van Gontenschwyl (Aargau-Zwitserland) omvattende de jaren (1671) 1714 tot en met 1889* (Groningen 1890).

Hunt, Lynn, *Inventing human rights. A history* (New York 2007).

---, ‘The long and the short of the history of human rights’, *Past & Present* 233 (2016) 323–331.

Ihalainen, Pasi, *Protestant nations redefined: changing perceptions of national identity in the rhetoric of the English, Dutch, and Swedish public churches, 1685-1772* (Leiden en Boston 2005).

Israel, Jonathan I., *Diasporas within a diaspora. Jews, crypto-Jews and the world maritime empires (1540-1740)* (Leiden 2002).

---, ‘General introduction’, in: Idem ed., *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 1991) 1–43.---, ‘William III and toleration’, in: Ole Peter Grell, Jonathan I. Israel en Nicholas Tyacke eds., *From persecution to toleration. The Glorious Revolution and religion in England* (Oxford 1991) 129–170.

---, en Geoffrey Parker, ‘Of providence and protestant winds: the Spanish Armada of 1588 and the Dutch armada of 1688’, in: Jonathan I. Israel ed., *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 1991) 335–363.

---, Bert Smilde (vertaler), *De Republiek, 1477-1806* (Franeker 1996).

Jansen, J.C.M., en C. Trompetter, 'Hoezo achterlijk? Een studie naar de situatie in de vroeg negentiende-eeuwse Twentse textielnijverheid (1800-1835)', *Textielhistorische bijdragen* 35 (1995) 101–119.

Janssen, Geert H., *Dutch Revolt and Catholic exile in Reformation Europe* (Cambridge 2014).

Jensen, Lotte, '"Disaster upon disaster Inflicted on the Dutch". Singing about disasters in the Netherlands, 1600-1900', *BMGN* 134 (2019) 45–70.

---, *Vieren van vrede. Het ontstaan van de Nederlandse identiteit, 1648-1815* (Nijmegen 2016).

---, *Wij tegen het water. Een eeuwenoude strijd* (Nijmegen 2018).

Jong, O.J. de, 'Unie en religie', in: S. Groenveld en H. L. P Leeuwenberg eds., *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* (Den Haag 1979).

Jonge, Evert de, en Marc V.T. Tenten, 'De drie kwartierlijke ridderschappen als deel van de soevereine Staten van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen, 1621-1795', in: Coen O.A. Schimmelpenninck van der Oije e.a. eds., *Adel en ridderschap in Gelderland. Tien eeuwen geschiedenis* (Zwolle 2013) 135–175.

Jongsma, Klaas, *"De Grote Brand" van Hardenberg (8 mei 1708)* (Bewerkte uitgave, oorsp. 1966; Hardenberg 2008).

Joutard, Philippe, 'The Revocation of the Edict of Nantes. End or renewal of French protestantism?', in: Menna Prestwich ed., *International Calvinism 1541-1715* (New York 1986) 339–368.

Juneja, Monica, en Franz Mauelshagen, 'Disasters and pre-industrial societies: historiographic trends and comparative perspectives', *The Medieval History Journal* 10 (2007) 1–31.

---, en Gerrit Jasper Schenk, 'Viewing disasters. Myth, history, iconography and media across Europe and Asia', in: Idem ed., *Disaster as image. Iconographies and media strategies across Europe and Asia* (Regensburg 2014) 7–40.

Kaplan, Benjamin J., *Divided by faith. Religious conflict and the practice of toleration in early modern Europe* (Cambridge MA 2007).

---, '"Dutch" religious tolerance: celebration and revision', in: R. Po-Chia Hsia en H.F.K. van Nierop eds., *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) 8–26.

Automatic citation updates are disabled. To see the bibliography, click Refresh in the Zotero tab.Kleijwegt, Ariane, 'Pakistan niet "mediageniek" genoeg voor massale hulp', *Trouw* (2005) <https://www.trouw.nl/gs-b67a2468> [geraadpleegd 10 oktober 2020].

Kloek, Joost, en Wijnand Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).

Knetsch, F.R.J., 'Les églises réformées des Pays-Bas et la révocation', in: M. Peronnet ed., *Tricentenaire de la Revocation de l'Edit de Nantes. La Revocation et l'exterieur du Royaume. Actes du IVème Colloque Jean Boisset* (Montpellier 1985) 173–192.

Knuttel, W.P.C., *De toestand der Nederlandsche katholieken ten tijde der Republiek. 2 dln.* (Den Haag 1892).

---, 'Uit het verleden der Amsterdamse katholieken', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* 26 (1901) 258–304.

---, *Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden* (Den Haag 1914).

Kobes, D.W., *Kleine historie van de Laurentiuskerk en het oude kerspel Varsseveld* (Varsseveld 1973).

Kogut, Tehila, e.a., 'How far is the suffering? The role of psychological distance and victims' identifiability in donation decisions', *Judgment and Decision Making* 13 (2018) 458–466.

Kok, J.A. de, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880* (Assen 1964).

Kooi, Christine, *Calvinists and Catholics during Holland's Golden Age. Heretics and idolaters* (Cambridge UK en New York 2012).

Koopmans, Joop W., 'The early 1730s shipworm disaster in Dutch news media', *Dutch Crossing* 40 (2016) 139–150.

Kossmann, E.H., 'The Dutch case: a national or a regional culture?', *Transactions of the Royal Historical Society* 29 (1979) 155–168.

Kruijter, C., *Salzburgse vluchtelingen in Zeeland. Immigratie en integratie in de achttiende eeuw* (Goes 2006).

Kühler, W.J., 'Dutch Mennonite relief work in the seventeenth and eighteenth centuries', *Mennonite Quarterly Review* 17 (1943) 87–94.

Kuijpers, Erika, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005).

---, 'The creation and development of social memories of traumatic events. The Oudewater Massacre of 1575', in: M. Linden en K. Rutkowski eds., *Hurting memories and beneficial forgetting* (London 2013) 191–201.

Laborie, L., 'Who were the camisards?', *French Studies Bulletin* 32 (2011) 54–57.

Lake, Peter, 'Anti-popery: the structure of a prejudice', in: Richard P. Cust en Ann Hughes eds., *Conflict in Stuart England. Studies in religion and politics, 1603-1642* (1989) 72–106.

Landheer, Hugo, 'Nederlands eerste nationale collecte. De financiële hulpverlening aan de slachtoffers van de buskruitramp', in: Arti Ponsen en Ed van der Vlist eds., *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden* (Leiden 2007) 239–265.

Lataver, Hans Rudolf, 'Die vereitelte Deportation emmentalischer Täufer nach Amerika 1710. Nach dem Augenzeugenbericht der 'Rothenbacher Chronik', *Mennonitica Helvetica* 14 (1991) 51–124.

Leeuwen, Marco H.D. van, 'Amsterdam en de armenzorg tijdens de Republiek', *NEHA-jaarboek* 95 (1996) 132–161.

---, 'Armenzorg 1800-1912: erfenis van de Republiek', in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen eds., *Studies over zekerheidsarrangementen: risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Den Haag en Amsterdam 1998) 276–316.

---, 'Armenzorg en charitas, ca 1800-2000. Een historische erfenis', in: Ronald van der Bie en Pit Dehning eds., *Nationaal Goed. Feiten en cijfers over onze samenleving ca. 1800-1999* (Voorburg 1999) 159–178.

---, 'Giving in early modern history: philanthropy in Amsterdam in the Golden Age', *Continuity and Change* 27 (2012) 301–343.

---, 'Liefdadige giften in Amsterdam tijdens de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 417–442.

---, ‘Overrun by hungry hordes? Migrants’ entitlements to poor relief in the Netherlands, 16th-20th centuries’, in: S. Hindle en A. Winter eds., *Migration, settlement and belonging in Europe, 1500-2000: Comparative Perspective* (Oxford 2013) 173–203.

---, en James E. Oeppen, ‘Reconstructing the demographic regime of Amsterdam 1681-1920’, *Economic and Social History in the Netherlands* 51 (1993) 61–102.

---, en Anthon Schuurman, ‘Groepsdwang of liefdegift. Armenzorg en liefdadigheid in de vroegmoderne tijd’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 369–374.

---, en Pamela Wiepking, ‘National campaigns for charitable causes: A literature review’, *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 42 (2013) 219–240.

Lem, Anton van der, ‘Twee doperse verzoekschriften uit de tijd van stadhouder Willem III’, *DGBn* 23 (1997) 150–154.

Lenarduzzi, Carolina, *Katholiek in de Republiek. De belevingswereld van een religieuze minderheid 1570-1750* (Nijmegen 2019).

Lesger, Clé, ‘Stagnatie en stabiliteit. De economie tussen 1730 en 1795’, in: Willem Frijhoff en Maarten Prak eds., *Geschiedenis van Amsterdam. Dl. II-2. Zelfbewuste stadstaat 1650-1813* (Amsterdam 2004) 219–265.

Lestringant, Frank, Rosemary Morris (vertaler), *Cannibals. The discovery and representation of the cannibal from Columbus to Jules Verne* (Cambridge 1997).

Liesker, R., en Wantje Fritschy, *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden, dl. IV: Holland (1572-1795)*. RGP KS 100 (Den Haag 2004).

Linden, David van der, *Experiencing exile. Huguenot refugees in the Dutch Republic, 1680-1700* (Farnham 2015).

Lindley, K. J., ‘The Impact of the 1641 rebellion upon England and Wales, 1641-1645’, *Irish Historical Studies* 18 (1972) 143–176.

Lossky, Andrew, ‘Political ideas of William III’, in: Herbert H. Rowen en Andrew Lossky eds., *Political ideas and institutions in the Dutch Republic* (Los Angeles 1985) 35–59.

Lourens, Piet, en Jan Lucassen, *Inwonertallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997).

Luiten, Loek, ‘The Dutch Republic and the English Civil War: consensus or conflict?’, *Dutch Crossing* 42 (2018) 101–117.

Maarseveen, J.G.S.J. van, ‘De Republiek en Frankrijk in het begin van de 17de eeuw. Een ambassade naar Frankrijk in 1624’, *Spiegel der Historie* 12 (1969) 413–468.

Macinnes, Allan I., *The British revolution, 1629-1660* (Paperback; Houndmills 2005).

Marion, Olga van, ‘Verboden in de gouden eeuw. Schrijvers, drukkers en hun strategieën’, in: Marita Mathijsen ed., *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011) 31–44.

Martinet, J.F., en H. Rietveld, *Kerkelijke geschiedenis der Waldensen, in de valleijen van Piemont, tot op het jaar 1775* (Derde druk; Amsterdam 1826).

Massard-Guilbaud, Geneviève, 'Introduction: the urban catastrophe - challenge to the social, economic and cultural order of the city', in: Idem, Harold L. Platt en Dieter Schott eds., *Cities and catastrophes. Coping with emergency in European history* (Frankfurt/M 2002) 9–42.

''Medeleven voor Parijs, stilte over Beiroet'', *Nos* (2015) <https://nos.nl/l/2069570> [geraadpleegd 30 januari 2019].

Meijer Drees, Marijke, '"Providential discourse" reconsidered. The case of the Delft Thunderclap (1654)', *Dutch Crossing* 40 (2016) 108–121.

Meijer, Puck, 'Duizend(en) bommen en granaten ...', *De Waterschans* 27 (1997) 106–121.

Melief, P.B.A., *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854* (Groningen 1955).

Milton, Anthony, 'Puritanism and the continental Reformed churches', in: John Coffey en Paul C.H. Lim eds., *The Cambridge companion to Puritanism* (Cambridge UK 2008) 109–126.

Minutoli, Vincent, *Storia del ritorno dei Valdesi nella loro patria dopo un esilio di tre anni e mezzo (1698). Con le relazioni dei partecipanti al Rimpatrio*. Enea Balmas en Albert de Lange eds. (Turijn 1998).

Molhuysen, P.C., en P. J. Blok eds., *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek, 10 dln. [verder: NNBW]* (Leiden 1911) <https://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=molh003nieu00>.

Monahan, W. Gregory, *Let God arise: the war and rebellion of the Camisards* (Oxford 2014).

Monde, N. van der, 'Onderstand aan de Waldensen door Nederland verleend', *Utrecht voorheen en thans* 2 (1845) 221–238.

Mooij, Charles C.M. de, *Geloof kan bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom, 1577-1795* (Hilversum 1998).

Morgan, Hiram, 'News from Ireland: Catalan, Portuguese and Castilian pamphlets on the Confederate War in Ireland', in: Micheál Ó Siochrú en Jane H. Ohlmeyer eds., *Ireland, 1641. Contexts and reactions* (Manchester 2013) 115–133.

Morgan, John E., 'The representation and experience of English urban fire disasters, c.1580–1640', *Historical Research* 89 (2016) 268–293.

Mortimer, Geoff, *Eyewitness accounts of the Thirty Years War, 1618-1648* (Paperback; Basingstoke 2004).

Müller, Ernst, *Geschichte der bernischen Täufer. Nach den Urkunden dargestellt* (Frauenfeld 1895).

Müller, Johannes, *Exile memories and the Dutch Revolt. The narrated diaspora, 1550-1750* (Leiden 2016).

Murdock, Graeme, *Beyond Calvin. The intellectual, political and cultural world of Europe's Reformed churches, c. 1540-1620* (Paperback; Basingstoke 2004).

Muston, Alexis, en Ferdinand Mailhet, *Les Pâques piémontaises, ou le Massacre des Vaudois du Piémont en 1655* (Parijs 1850).

Nagtglas, Frederick, *De algemeene kerkeraad der Nederduitsch-Hervormde Gemeente te Middelburg van 1574-1860* (Middelburg 1860).

Nakam, Géralde, 'Au lendemain de la Saint-Barthélemy', in: Idem ed., *Au lendemain de la Saint-Barthélemy. Histoire mémorable du siège de Sancerre (1573) de Jean de Léry* (Parijs 1975) 1–170, 363–398.

Nauta, D., *De Nederlandsche gereformeerden en het independentisme in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1936).

Nauta, Hans, 'Geven is goed, maar met filantropie loop je niet te koop', *Trouw* (25 januari 2019) <https://www.trouw.nl/gs-b573300a> [geraadpleegd 5 februari 2020].

Nederveen Meerkerk, Elise van, en Daniëlle Teeuwen, 'The stability of voluntarism: financing social care in early modern Dutch towns compared with the English Poor Law, c. 1600-1800', *European Review of Economic History* 18 (2014) 82–105.

---, en Griet Vermeesch, 'Reforming outdoor relief. Changes in urban provisions or the poor in the Northern and Southern Low Countries (c. 1500-1800)', in: Manon van der Heijden e.a. eds., *Serving the urban community. The rise of public facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 135–154.

Neveu, Bruno, 'Les protestants français réfugiés aux Pays-Bas vus par un évêque catholique: lettres de Jean de Neercassel à Louis-Paul Du Vaucel (1685-1686)', *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français* 113 (1967) 49–60.

Niepoth, Wilhelm, 'Rheydt', *GAMEO* <https://gameo.org/index.php?title=Rheydt_(Nordrhein-Westfalen,_Germany)> [geraadpleegd 23 februari 2020].

Nierop, Henk van, 'Private interests, public policies: petitions in the Dutch Republic', in: Arthur K. Wheelock en Adele Seeff eds., *The public and private in Dutch culture of the Golden Age* (Newark DE 2000) 33–39.

Nijenhuis, Willem, 'De publieke kerk veelkleurig en verdeeld, bevoorrecht en onvrij', in: D.P. Blok ed., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, dl. 6* (Bussum 1979) 325–343.

Nimwegen, Olaf van, *De Republiek der Verenigde Nederlanden als grote mogendheid. Buitenlandse politiek en oorlogvoering in de eerste helft van de achttiende eeuw en in het bijzonder tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748)* (Amsterdam 2002).

Nobel, Arjan, *Besturen op het Hollandse platteland. Cromstrijen 1550-1780* (Zutphen 2012).

---, 'Eenheid versus gescheidenheid: bestuurlijke samenwerking in de vroegmoderne Zaanstreek', in: Eelco Beukers, C. van Sijl en Piet de Rooy eds., *Geschiedenis van de Zaanstreek 1* (Zwolle 2012) 321–343.

---, '"Elc liep met de zijnen inden hagh". Hollandse dorpsbestuurders en hun belangenbehartiging bij de gewestelijke Staten, 1568-1700', in: Liesabeth Geevers en Griet Vermeesch eds., *Politieke belangenbehartiging in de vroegmoderne Nederlanden. De rol van lobby, petities, en officiële delegaties in de politieke besluitvorming* (2014) 31–46.

Noordegraaf, Leo, 'Of bidden helpt? Bededagen als reactie op rampen in de Republiek', in: Marijke Gijswijt-Hofstra en Florike Egmond eds., *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in West-Europa, circa 1500-2000* (Amsterdam 1997) 29–42.

Nusteling, H.P.H., 'Dopen en trouwen en de bevolkingsomvang van Friesland in de periode 1650-1794', *It Beaken* 46 (1984) 105–138.

---, 'The Netherlands and the Huguenot émigrés', in: J.A.H. Bots en G.H.M. Posthumus Meyjes eds., *La Révocation de l'Édit de Nantes et les Provinces-Unies 1685* (Amsterdam 1986) 17–34.

---, *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam, 1540-1860. Een relaas over demografie, economie en sociale politiek van een wereldstad* (Amsterdam 1985).

Ó Siochrú, Micheál, en Jane H. Ohlmeyer eds., *Ireland, 1641. Contexts and reactions* (Manchester 2013).

Oddens, Joris, '"Rooms rot" of goed patriot. Het antikatholieke geweld van september 1747', *Skript Historisch Tijdschrift* 29 (2007) 4–19.

Onnekink, David, 'Introduction. The "dark alliance" between religion and war', in: Idem ed., *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 1–15.

---, 'Models of an imagined community. Huguenot discourse on identity and foreign policy', in: David Trim ed., *The Huguenots. History and memory in transnational context* (Leiden en Boston MA 2011) 193–215.

---, *Reinterpreting the Dutch Forty Years War, 1672-1713* (London 2016).

---, 'The body politic', in: Helmer J. Helmers en Geert H. Janssen eds., *The Cambridge companion to the Dutch Golden Age* (Cambridge 2018) 107–123.

---, 'The last war of religion? The Dutch and the Nine Years War', in: Idem ed., *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 69–88.

---, en Renger de Bruin, *De Vrede van Utrecht (1713)* (Hilversum 2013).

Oosterbaan, J.A., 'Vlekken en rimpels. Over verdeeldheid en hereniging', in: S. Groenveld, J.P. Jacobszoon en S.L. Verheus eds., *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen 1981) 62–83.

Oresko, Robert, 'The Glorious Revolution of 1688-9 and the House of Savoy', in: Jonathan I. Israel ed., *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge UK 1991) 365–388.

Osborne, Troy, 'The development of a transnational "Mennonite" identity among Swiss Brethren and Dutch Doopsgezinden in the sixteenth and seventeenth centuries', *Mennonite Quarterly Review* 2 (2014) 195–218.

---, 'Worthy of the tolerance they'd been given: Dutch Mennonites, reputation, and political persuasion in the seventeenth and eighteenth centuries', *Archiv für Reformationsgeschichte* 99 (2008) 256–279.

Panhuysen, Luc, *Oranje tegen de Zonnekoning: de strijd tussen Willem III en Lodewijk XIV om Europa* (Amsterdam en Antwerpen 2016).

Parker, Geoffrey, *The Thirty Years' War* (2e druk, paperback; Londen 1987).

Perceval-Maxwell, M., 'Ireland and the monarchy in the early Stuart multiple kingdom', *The Historical Journal* 34 (1991) 279–295.

---, *The outbreak of the Irish Rebellion of 1641* (Montreal 1994).

Perk, M.A., *Der Waldenzen glorierijke terugkeer in hunne valleien, (16/27 Augustus 1689). Na twee eeuwen herdacht* (Arnhem 1889).

---, en L. Bresson, *Comité Wallon pour les affaires des Églises Évangéliques Vaudoises du Piémont (UB BIBWAL M302)* (Den Haag 1910).

Perry, Ronald W., 'Defining diasaster: an evolving concept', in: Havidán Rodríguez, William Donner en Joseph E. Trainor eds., *Handbook of disaster research* (2e herziene druk; Cham, CH 2018) 3–22.

Pielage, J., 'De Rijp na de ramp', *Een nieuwe chronyke* 12 (1995) 99–107.

Pieters, Harm, 'Herinneringscultuur van overstromingsrampen. Gedenkboeken van overstromingen van 1775, 1776 en 1825 in het Zuiderzeegebied', *TvW* 21 (2012) 48–57.

Poelhekke, Jan Joseph, *Frederik Hendrik, Prins van Oranje. Een biografisch drieluik* (Zutphen 1978).

Pollmann, Judith, *Memory in Early Modern Europe, 1500-1800* (Oxford 2017).

---, 'Public enemies, private friends: Arnoldus Buchelius's experience of religious diversity in the Early Dutch Republic', in: Arthur K. Wheelock en Adele Seeff eds., *The public and private in Dutch culture of the Golden Age* (Newark, Londen 2000) 181–190.

---, *Religious choice in the Dutch Republic. The reformation of Arnoldus Buchelius, 1565-1641* (Manchester 1999).

---, en Andrew Spicer, 'Introduction', in: Judith Pollmann en Andrew Spicer eds., *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands. Essays in honour of Alastair Duke* (Leiden 2007) 1–9.

Poole, L.G. le, *Bijdragen tot de kennis van het kerkelijk leven onder de doopsgezinden ontleend aan het archief der Doopsgezinde Gemeente te Leiden* (Leiden 1905).

Posthumus Meyjes, G.H.M., 'Les relations entre l'église réformée des Pays-Bas et les églises Vaudoises au XVIIe siècle', in: Albert de Lange ed., *Dall'Europa alle Valli valdesi. Atti del XXIX Convegno storico internazionale: 'Il Glorioso Rimpatrio (1689-1989), contesto, significato, immagine'* (Turijn 1990) 83–93.

Pot, M. van der, 'Verhandeling over de belasting in Holland, bekend onder den naam de Ordinaire Verponding', in: *Staatkundige Academie, verhandelingen over [...] vaderlandse historie en rechten. Eerste deel* (Leiden 1792) 261–390.

Prak, Maarten, 'Goede buren en verre vrienden. De ontwikkeling van onderstand bij armoede in Den Bosch sedert de Middeleeuwen', in: Henk Flap en Marco H. D. van Leeuwen eds., *Op lange termijn. Verklaringen van trends in de geschiedenis van samenlevingen* (Hilversum 1994) 147–169.

---, *Nederlands Gouden Eeuw. Vrijheid en geldingsdrang* (Amsterdam 2020).

Prestwich, Menna, 'Introduction. The changing face of calvinism', in: Idem ed., *International Calvinism 1541-1715* (Paperback; New York 1986) 1–14.

Price, J.L., *Holland and the Dutch Republic in the seventeenth century. The politics of particularism* (Oxford 1994).

Price, Merrall Llewelyn, *Consuming Passions. The uses of cannibalism in Late Medieval and Early Modern Europe* (New York 2003).

Prins, Izak, *Eene Hollandsche interventie ten behoeve van buitenlandsche joden (1745-'46)* (Overdr. uit 'De Vrijdagavond' 1, nrs. 19–22; Amsterdam 1924).

Ridder, C.J. den, 'Gedenk de gevangenen alsof gij medegevangenen waart. De loskoop van Hollandse zeelieden uit Barbarijse gevangenschap, 1600-1746', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 5 (1986) 3–22.

Rieu, W.N. du, *Essai bibliographique concernant tout ce qui a paru dans les Pays-Bas au sujet et en faveur des Vaudois* (Den Haag 1889).

Rogge, H.C., 'De vervolging der Waldensen in 1655 en 1656', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 2 (1903) 134–189.

---, 'De Waldenzen-moord van 1655 en de zending van Rudolf van Ommeren naar Zwitserland en Savoye', *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde* 5 (1903) 293–357.

Rogier, L.J., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw, 3 dln.* (2e druk; Amsterdam 1947).

Ronde, Ineke de, 'De dorpsbranden van 1725 en 1766', *Hilversums Historisch Tijdschrift 'Eigen Perk'* 35 (2015) 162–177.

Rooden, Peter van, 'Dissenters en bededagen. Civil religion ten tijde van de Republiek', *BMGN* 107 (1992) 703–712.

---, 'Godsdienst en nationalisme in de achttiende eeuw: het voorbeeld van de Republiek', in: N.C.F. van Sas ed., *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 201–236.

---, 'Jews and religious toleration in the Dutch Republic', in: R. Po-Chia Hsia en H.F.K. van Nierop eds., *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) 132–147.

---, 'Public orders into moral communities. Eighteen-century fast and thanksgiving day sermons in the Dutch Republic and New England', in: Kate Cooper en Jeremy Gregory eds., *Retribution, repentence, and reconciliation* (Woodbridge 2004) 218–239.

---, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam 1996).

Roodenburg, Herman, 'Tranen op het preekgestoelte. De achttiende-eeuwse kanselwelsprekendheid tussen toneel en authenticiteit', *De Achttiende Eeuw* 41 (2009) 16–30.

Royaards, H.J., 'Nederland in betrekking tot de Waldensen, gedurende hunne ballingschap na de herroeping van het Edict van Nantes (1686-1690)', *Nieuw archief voor kerkelijke geschiedenis* 1 (1852) 177–310.

Ruitenberg, Peter, *Grote brand Lutjebroek 1763* (Lutjebroek 2014).

Safley, Thomas Max, 'Conclusion', in: Idem ed., *The reformation of charity. The secular and the religious in early modern poor relief* (Boston 2003) 193–199.

---, 'Introduction', in: Idem ed., *The reformation of charity. The secular and the religious in early modern poor relief* (Boston 2003) 1–14.

Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).

--- ed., *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999).

Sauer, Elizabeth, *Milton, toleration and nationhood* (Cambridge 2013).

Schenk, Gerrit Jasper, 'Historical disaster research. State of research, concepts, methods and case studies', *Historical Social Research* 32 (2007) 9–31.

Schilling, H., 'Confessional Europe', in: Thomas Brady, Heiko A. Oberman en James Tracy D. eds., *Handbook of European history, 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance, and Reformation. Vol II: Visions, programs and outcomes* (Leiden 1995) 641–681.

Schlachta, Astrid von, *Gefahr oder Segen? Die Täufer in der politischen Kommunikation* (Göttingen 2009).

Schmidt, Ariadne, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001).

Schmitz du Moulin, H., 'La Revocation et le vicariat apostolique des Pays-Bas', in: M. Peronnet ed., *Tricentenaire de la Revocation de l'Edit de Nantes. La Revocation et l'exterieur du Royaume* (Montpellier 1985) 157–172.

Schuffel, P.J., 'From minister to sacred orator: homiletics and rhetoric in the seventeenth and early eighteenth century Dutch Republic', in: Arie-Jan Gelderblom, Jan L. de Jong en M. van Vaeck eds., *The Low Countries as a crossroads of religious beliefs* (Leiden 2004) 221–245.

Schultz Jacobi, J.C., *Nederland en de evangelische Saltzburgers* (heruitgave van 1864; [Deventer] 1981).

Scott, Jonathan, *England's Troubles: seventeenth-century English political instability in European context* (Cambridge 2000).

Scribner, Robert, 'Oral culture and the diffusion of Reformation ideas', *History of European Ideas* 5 (1984) 237–256.

Serrure, C.P., *Vaderlandsch museum voor Nederduitsche letterkunde, oudheid en geschiedenis, dl. 5* (Gent 1863).

Shagan, Ethan Howard, 'Constructing discord: Ideology, propaganda, and English responses to the Irish Rebellion of 1641', *Journal of British Studies* 36 (1997) 4–34.

Simms, B., en D.J.B. Trim eds., *Humanitarian Intervention. A history* (Cambridge 2011).

Soens, Tim, 'Resilient societies, vulnerable people. Coping with North Sea Floods before 1800', *Past & Present* 241 (2018) 143–177.

Spaans, Joke, Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen (Hilversum 1997).

---, 'De gift aan de armen in Friese steden in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. Toegelicht aan het voorbeeld van Sneek', Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis 22 (1996) 375–393.

---, 'Katholieken onder curatele. Katholieke armenzorg als ingang voor overheidsbemoeienis in Haarlem in de achttiende eeuw', Trajecta 3 (1994) 110–130.

---, 'Kerkelijke en publieke armenzorg voor en na de scheiding tussen kerk en staat', in: J. de Bruijn e.a. eds., Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerken en staat 1796 - 1996 (Zoetermeer 1998) 127–144.

---, 'Religious policies in the seventeenth-century Dutch Republic', in: R. Po-Chia Hsia en H.F.K. van Nierop eds., Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age (Cambridge 2002) 72–86.

Spek, Joost van der, 'Réfugiés pour la religion. De hugenoten in Utrecht', *Jaarboek Oud-Utecht* (1999) 35–74.

Sprunger, Keith L., *Dutch Puritanism. A history of English and Scottish churches of the Netherlands in the sixteenth and seventeenth centuries* (Leiden 1982).

Sprunger, Mary S., 'Iemand burgemeester maken. Doopsgezinden en regentengeslachten in de Gouden Eeuw te Amsterdam', *DGBn* 32 (2006) 75–121.

---, 'Mennonites and sectarian poor relief in Golden-Age Amsterdam', in: Thomas Max Safley ed., *The reformation of charity. The secular and the religious in early modern poor relief* (Boston 2003) 137–153.

---, 'Why the rich got Mennonite: Church membership, status and wealth in Golden Age Amsterdam', *Journal of Mennonite Studies* 27 (2009) 41–59.

Storrs, Christopher, 'Der politische Kontext der Vertreibung der französischen Protestanten aus dem Piemont (1698)', in: Albert de Lange en Gerhard Schwinge eds., *Pieter Valkenier und das Schicksal der Waldenser um 1700* (Heidelberg 2004) 13–36.

---, 'Machiavelli dethroned: Victor Amadeus II and the making of the Anglo-Savoyard Alliance of 1690', *European History Quarterly* 22 (1992) 347–381.

---, 'Thomas Coxe and the Lindau Project', in: Albert de Lange ed., *Dall'Europa alle Valli valdesi. Atti del XXIX Convegno storico internazionale: 'Il Glorioso Rimpatrio (1689-1989), contesto, significato, immagine'* (Turijn 1990) 199–214.

Sundberg, Adam, 'An Uncommon Threat: Shipworms as a Novel Disaster', *Dutch Crossing* 40 (2016) 122–138.

---, 'Claiming the past: history, memory, and innovation following the Christmas Flood of 1717', *Environmental History* 20 (2015) 238–261.

---, *Floods, worms, and cattle plague: nature-induced disaster at the closing of the Dutch Golden Age, 1672-1764* (Diss. University of Kansas 2015).

Symcox, Geoffrey, 'The Waldensians in the absolutist state of Victor Amadeus II', in: Albert de Lange ed., *Dall'Europa alle Valli valdesi. Atti del XXIX Convegno storico internazionale: 'Il Glorioso Rimpatrio (1689-1989), contesto, significato, immagine.'* (Turijn 1990) 237–250.

---, 'Toleration and *ragion di stato*. Jews and Protestants in the Savoyard State, ca. 1650–1750', in: Hans Erich Bödeker, Clorinda Donato en Peter Hanns Reill eds., *Discourses of tolerance and intolerance in the European Enlightenment* (Toronto 2009) 27–52.

Teeuwen, Daniëlle, 'Collections for the poor. Monetary charitable donations in Dutch towns, c. 1600–1800', *Continuity and Change* 27 (2012) 271–299.

---, *Financing poor relief through charitable collections in Dutch towns, c. 1600-1800* (Amsterdam 2015).

Terpstra, Nicholas, *Religious refugees in the early modern world. An alternative history of the Reformation* (New York 2015).

Tourn, Giorgio, Richard Bundschuh (vertaler), *Geschichte der Waldenser-Kirche. Die einzigartige Geschichte einer Volkskirche von 1170 bis zur Gegenwart (oorspr. 1977)* (Turijn 1980).

Trim, D.J.B., 'Conclusion. Humanitarian intervention in historical perspective', in: B. Simms en D.J.B. Trim eds., *Humanitarian Intervention* (Cambridge 2011) 381–401.

---, '"If a prince use tyrannie towards his people". Interventions on behalf of foreign populations in early modern Europe', in: B. Simms en D.J.B. Trim eds., *Humanitarian Intervention* (Cambridge 2011) 29–66.

---, 'Intervention in European history c. 1520-1850', in: Stefano Recchia en Jennifer M. Welsh eds., *Just and unjust military intervention. European thinkers from Vitoria to Mill* (Cambridge 2013) 21–47.

Trimp, J.C., *Jodocus van Lodensteyn: predikant en dichter* (Kampen 1987).

Trompetter, Cor, *Doopsgezinden in Friesland 1530-1850* (Gorredijk 2016).

---, *Eén grote familie. Doopsgezinde elites in de Friese Zuidwesthoek, 1600-1850* (Hilversum 2007).

Troost, Wout, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie* (Hilversum 2001).

Trope, Yaacov, en Nira Liberman, 'Construal-level theory of psychological distance', *Psychological Review* 117 (2010) 440–463.

Urry, James, 'Wealth and poverty in the Mennonite experience: dilemmas and challenges', *Journal of Mennonite Studies* 27 (2009) 11–40.

Vaarwerk, Bennie te, 'Een beschrijving van stad en heerlijkheid Lichtenvoorde uit 1777', *De Lichte Voorde* 51 (2004) 18–31.

Veen, J.S. van, 'Brand te Varsseveld, 1723', *Bijdragen en mededeelingen Gelre* V (1902) 411–414.

Velde, Wietse van der, '(Oud-)Katholieken in Leeuwarden', in: Tjebbe T. de Jong e.a. eds., *Van Vitus tot Titus: 500 jaar katholiek leven in Leeuwarden* (Leeuwarden 2009) 49–85.

Venning, Timothy, *Cromwellian foreign policy* (Basingstoke 1995).

Verhoeven, Dolly, *Het Gelders gevoel en de betekenis van grenzen in ruimte en tijd* (Nijmegen 2015).

Vermeulen, P.J., 'Ondersteuning door de provincie Utrecht aan de waldenzen der valeijen van Piemont verleend [in 1655]', *Utrechtsch Volks-almanak* 18 (1854) 82–96.

Vernon, E., 'Cranford, James (1602/3–1657), Church of England clergyman', *Oxford Dictionary of National Biography* (2008) <doi:10.1093/ref:odnb/6610>.

Visser, Piet, 'Amischen in Nederland. Enkele haken en ogen van Zwitserse bergbewoners op sompige veengrond', *DGBn* 19 (1993) 107–129.

---, *Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw, 2 dln.* (Deventer 1988).

---, 'De Zon boven Waterland', *DGBn* 32 (2006) 255–291.

---, 'Verlichte doopsgezinden: Cornelis van Engelen (1726-1783) en zijn tijdschrift de Philosooph', *DGBn* 33 (2007) 121–157.

Vliet, Pieter van der, *Onno Zwier van Haren (1713-1779). Staatsman en dichter* (Hilversum 1996).

Voort, Harry van der, en Coen van der Voort, 'Bij hem begon de dorpsbrand in 1766', *Hilversums Historisch Tijdschrift 'Eigen Perk'* 1 (1993) 175–184.

Vos, Karel, en Nanne van der Zijpp, 'Fonds voor Buitenlandsche Nooden (Dutch Relief Fund for Foreign Needs)', in: *GAMEO* (1958) <http://gameo.org/index.php?title=Fonds_voor_Buitenlandsche_Nooden_(Dutch_Relief_Fund_for_Foreign_Needs)>.

Vroomen, Ingmar Henrik, *Taal van de Republiek. Het gebruik van vaderlandretoriek in Nederlandse pamfletten, 1618-1672* (Diss. Erasmus Universiteit Rotterdam 2012).

Wagenaar, J., *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, schoolen, schutterye, gilden en regeeringe, beschreeven, 3 vols (7 dln.)* (Amsterdam 1760).

Wagenaar, Pieter, 'Achttiende-eeuwse overheidsfinanciën. Kleine veranderingen met grote gevolgen', in: H. Boels ed., *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850* (Hilversum 2012) 119–135.

Walsham, Alexandra, *Providence in early modern England* (Oxford etc. 1999).

Waterlanders - GAMEO <http://gameo.org/index.php?title=Waterlanders> [geraadpleegd 24 juni 2017].

Weekhout, Ingrid, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw* (Den Haag 1998).

Weller, Thomas, 'Humanitarianism before humanitarinism? Spanish discourses on slavery from the sixteenth to the nineteenth century', in: Fabian Klose en Mirjam Thulin eds., *Humanity. A history of European concepts in practice from the sixteenth century to the present* (Göttingen 2016) 151–168.

Weperen, J.E. van, en S.G. Hovenkamp, 'De Drentse collectes. Over de waldenzen, dalluiden uit Piëmont, worpen gereduceerde schellingen en nog wat', *Drents Genealogisch Jaarboek* (2005) 32–41.

Werkgroep Schermerhorn, *De grote brand van Schermerhorn 300 jaar geleden. Loterijen, collectes en brandbestrijding op het Schermereiland* (Schermerhorn 1999).

Whatley, Janet, 'Food and the limits of civility: the testimony of Jean de Léry', *The Sixteenth Century Journal* 15 (1984) 387–400.

Wiepking, Pamala, en Marco H.D. van Leeuwen, 'Picturing generosity: explaining the success of national campaigns in the Netherlands', *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 42 (2013) 262–284.

Wigchers, Lisanne, 'De strijd om het sterkste frame. Of: hoe komen mediaframes tot stand? (22 februari 2019)', *De Nieuwe Reporter* (2019) <https://www.denieuwereporter.nl/2019/02/de-strijd-om-het-sterkste-frame-of-hoe-komen-mediaframes-tot-stand/> [geraadpleegd 23 augustus 2019].

Wijngaards, N.C.H., *Bloemlezing uit het werk van Cornelius van Engelen (1726-1793)* (Zutphen 1972).

Wilson, Peter H., 'Atrocities in the Thirty Years War', in: Micheál Ó Siochrú en Jane H. Ohlmeyer eds., *Ireland, 1641. Contexts and reactions* (Manchester 2013) 153–175.

---, 'Dynasty, constitution, and confession. The role of religion in the Thirty Years War', *The International History Review* 30 (2008) 473–514.

---, *The Thirty Years War. Europe's Tragedy* (Cambridge MA 2009).

Woolrych, Austin, *Britain in revolution, 1625-1660* (Oxford 2002).

Woude, A.M. van der, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800', in: D.P. Blok ed., *Algemene geschiedenis der Nederlanden 5* (Haarlem 1980) 102–195.

---, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* (Wageningen 1972).

Yasuhira, Genji, *Civic agency in the public sphere. Catholics' survival tactics in Utrecht, 1620s-1670s* (Diss. Universiteit Tilburg 2019).

Yssum, J.W. van, *Beschryving van Hilversum* (Facsimilé 1966; Hilversum 1770).

Zanden, J.L. van, 'De economie van Holland in de periode 1650-1805: groei of achteruitgang? Een overzicht van bronnen, problemen en resultaten', *BMGN* 102 (1987) 562–609.

Zellem, J. van, '"Nooyt gehoorde hooge waeteren". Bestuurlijke, technische en sociale aspecten, in het bijzonder de hulpverlening, van de overstromingsramp in de Over-Betuwe in 1740-1741', *TvW* 12 (2003) 11–20.

Zeller, Rosmarie, 'Reading images of natural disasters in printed media of early modern Europe', in: Monica Juneja en Gerrit Jasper Schenk eds., *Disaster as image. Iconographies and media strategies across Europe and Asia* (Regensburg 2014) 55–70.

Zijlstra, S., *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum 2000).

Zijpp, Nanne van der, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (Arnhem 1952).

---, 'The Dutch aid: the Swiss Mennonites', in: Cornelius J. Dyck ed., *A legacy of faith. The heritage of Menno Simons* (Newton KA 1962) 136–158.

---, 'Waterlanders', *GAMEO* (1959) <https://gameo.org/index.php?title=Waterlanders>.

Zoeteman, Martine, *Het bestuur van het oostelijk deel van de Hoeksche Waard tussen 1700-1780. Schouten en schepenen van 's-Gravendeel, Maasdam, Puttershoek en Strijen nader bekeken* (Doctoraalscriptie Universiteit Leiden 1994).

Summary

Historiography has so far seen early modern solidarity with foreign co-religionists and that with compatriots as two different worlds, each with its own conclusions and assumptions. Historians have argued that the Westphalian Peace signified the end of large-scale religious persecution and forced emigration. In this narrative, it is assumed that 1648 also signified the end of transnational confessional solidarity. For the United Provinces, disaster historiography assumes that long-distance domestic aid was impossible because there were no strong central institutions and because feelings of solidarity were only weakly developed as Dutch people identified mainly with their own city or region. In short, institutional incapacity and particularism turned Dutch disaster relief into a local affair. Third, it was thought that early modern solidarity was confined to one's own social or religious group. This changed in the eighteenth century with the rise of a nation state that was capable of organising supra-regional relief through central institutions and newly emerging national feelings, while simultaneously, the Enlightenment spawned ideas that all people share the same human nature thus enabling empathy with people very different from oneself. These changes subsequently led to the emergence of modern secular humanitarian aid. Although historians have since contended that patriotic feelings and a humanitarian sensibility already existed in the early modern era, we don't know if these were used to promote emergency aid campaigns.

Solidarity with foreign co-religionists, on the one hand, and with victims of domestic disasters, on the other, have so far been studied as separate research areas. As a result, no in-depth research has been done into the apparent contradiction that the Dutch Republic was known for its large-scale assistance to foreign fellow believers while failing to support domestic disaster victims. Working from the hypothesis that these forms of aid were not so different since they were part of the same giving culture, this study integrates these two strands of emergency aid. Reasons for charitable giving have primarily been studied at the level of donors, especially with regard to the local poor. In the Republic every collection required permission from the civil authorities. By concentrating on donors, we not only miss all aid requests that were rejected by the authorities but also the arguments underlying these decisions. Therefore, this study uses a process-based approach in which aid requests are

followed from the victims (level 1) to the higher authorities (level 2, national/provincial) and via the city magistrates that granted local permission (level 3) to the individual donors (level 4). For the first level, it analyses the arguments used by or on behalf of the victims. At the level of the authorities (2 and 3), the emphasis is on the internal justification of the decision to grant or refuse aid rather than on the external legitimation of that decision. Finally, the motivation of the donors (level 4) is studied, using sources such as formal collection notices (in which the authorities authorise and legitimise the relief campaign), collection booklets (in which the victims argue their case), sermons and pamphlets. After all, we may assume that these used those arguments that were known or assumed to appeal to potential donors.

Part I studies solidarity with foreign fellow believers. The first two chapters deal with international Calvinist solidarity during the Thirty Years' War. Chapter 1 shows that the States of Holland consistently rejected provincial collections and the formation of a permanent relief fund for the Palatinate. Hence, relief remained limited to local church collections. This seems to confirm local particularism, but the opposite is true: it was in the joint interest of all cities to curtail the immigration of needy refugees in order to spare the local poor-relief systems. For the States of Holland, domestic interests clearly outweighed Calvinist solidarity. The use of humanitarian arguments in pamphlets aiming to convince donors, such as showing the effects of the terrible famine, indicates that ordinary people were thought to be receptive to a humanitarian discourse as early as the 1630s.

In the public discourse on the 1641 Irish Rebellion and the ensuing ‘massacre’ of Protestants, these were cast as innocent victims of barbarian Catholic persecution, and pamphleteers predicted the imminent demise of the Reformation (chapter 2). Immediately after the Republic declared its neutrality at the onset of the English Civil War in 1642, this policy became the subject of a heated debate in the Dutch press. In most pamphlets the case of the English Parliament was inextricably linked to the defence of the true Reformed religion and by extension, the Dutch Republic. When in 1643 Parliament requested financial support, formally for humanitarian aid to distressed Irish Protestants but actually for the parliamentarian army, the Dutch authorities rejected national and provincial collections and referred the request to the city councils (level 3). The decentralised state structure made this administrative flexibility possible and enabled the higher authorities to avoid the uncomfortable choice between national interests (foreign policy and trade), the stadtholder’s

dynastic concerns and transnational Calvinist solidarity. Again, decentralisation of the collection was not due to particularism, but driven by the desire to stick to the existing foreign policy while at the same time pacifying domestic tensions.

The following two chapters study aid to persecuted Waldensians and Huguenots between 1655 and 1731, when no fewer than seven large-scale collections were organised. Chapter 3 highlights the role of the higher authorities (level 2), the organisation of the collections and the proceeds (tables 5 and 6). Chapter 4 is devoted to the way donors were persuaded to give. Unlike what we saw in the previous chapters, the civil authorities took the lead in all relief efforts from 1655 onwards, with the exception of the 1728 flood disaster. The churches were increasingly relegated from a leading into a supporting role. Three campaigns (1655, 1687, 1699) were organised nationally on the same day. In 1655 Oliver Cromwell had called on all Protestant powers to join forces after the massacre of the Waldensians in Piedmont. Although the decision regarding collection type (door-to-door or in the churches) was left to the provinces, the States General proclaimed the first nationwide collection. In spite of the importance of Protestant unity, this study suggests that upholding the status of the Dutch Republic as one of the great Protestant powers, especially after the recent defeat in the Anglo-Dutch War (1652-1654), was the main reason for the national approach.

Centralisation went even further with the nationalisation of the collection proceeds (from 1687) and the use of uniform argumentation in collection notices (1699). Although confessional solidarity as a motive did not disappear, the main reason for supporting Waldensians and Huguenots during the Forty Years' War against France (1672-1713), was the defence of the Republic, both of its territory and its freedom of conscience. This required the preservation of the religious status quo in Europe and justified the use of the collection proceeds for war purposes, such as the support of Huguenot armies, the *Glorieuse Rentree* of the Waldensians (1689) and the eighteenth-century Camisard uprising. From the 1680s, the civil authorities increasingly regarded contributing to these collections as a civic duty and therefore proclaimed door-to-door collections. When national safety was not at risk (in the 1660s, 1695 and 1731) only provincial or local collections were organised. In the absence of political interests, as in 1728, relief was again left to the churches. Clearly, decentralisation of relief campaigns was not a consequence of particularism or an inadequate state structure but the outcome of a deliberate political choice.

The introduction of door-to-door collections for foreign Reformed did not pass uncontested. Some scholars suggest that the generous Catholic contribution to collections for Huguenot immigrants and Waldensians in Savoy in the 1680s shows Catholic loyalty to the Dutch State. However, chapter 4 shows that this loyalty was enforced by coercive measures, since the authorities feared anti-Catholic rioting if the Catholic contribution lagged. This is not to say that Catholics were disloyal, but that their generous contribution is no proof of loyalty. If anything, these measures show that, under increasing fears of a new religious conflict in Europe, confessional relationships in the Republic hardened.

Chapter 5 studies how the Dutch Mennonites, a tolerated religious minority, succeeded in organising financial and diplomatic aid for their foreign brethren. From 1672 onwards the Dutch Mennonites were seen as loyal citizens because of their obedience and financial support to the Dutch State. Assuming that foreign Mennonites held similar positions, the Dutch authorities were willing to intervene diplomatically on their behalf. While good citizenship remained important in foreign diplomacy between the States General and the Protestant Swiss Cantons, it lost its argumentative value in the domestic discourse in the last quarter of the seventeenth century. At that stage Mennonites began referring to freedom of conscience and humanitarian arguments as reasons for Dutch diplomatic intersessions. However, the preservation of this reputation remained of paramount importance, even more so than transnational Mennonite solidarity. Although the civil authorities limited themselves to diplomatic support, a striking conclusion is that Mennonites had more leeway in organising transnational financial aid than their Reformed compatriots. They could organise themselves into a central Committee for Foreign Needs and an assembly of ‘classes’, which could call for collections or obligatory contributions amongst the participating congregations and even form a central relief fund. Moreover, the authorities never blocked immigration of foreign Mennonites since these didn’t burden the public poor-relief systems. Even though collections were limited to Mennonite circles and in spite of the internal differences, the Committee succeeded in organising substantial aid for their persecuted foreign brethren (table 10).

While Part I shows that the United Provinces were capable of organising provincial and national solidarity, Part II challenges the notion that the lack of a central nation state could then become an obstacle in supra-regional domestic solidarity. Since this observation is mainly based on flood disasters, this study takes city and village disasters as its subject.

When the French army left the occupied Generality Lands in 1748, the States General immediately raised extra funds for the restoration of the fortifications (chapter 6). Although the States rejected responsibility for the cities in or near which these fortifications were situated, it was evident that these were crucial for the functioning of the fortresses and the national defence. The States therefore devised a relief plan based on the reduction of future taxes. After the magistrates of Bergen op Zoom argued that this aid was too little and didn't provide home owners or the city with cash for rebuilding, the plan was expanded with a national collection that was modelled on the 1699 Waldensian collection, and a government-guaranteed (low-interest) loan to be taken out by the city. Obviously, victims were not without influence. Also, this case shows an active and responsive national government that initiated an emergency plan and kept tight control of the funds and the rebuilding process. Moreover, it proves that national disaster aid was possible in Dutch Republic. To investigate whether this was the exception or the rule, the next two chapters explore provincial disaster policies.

Holland developed a relief policy based on four principles (chapter 7). The first was self-reliance and incremental solidarity. This meant that aid was restricted to victims who were unable to help themselves, and that relief should be provided in the first instance by the local community, then by the region and finally by the provincial authorities. Secondly, every relief plan was based on the premise that it should serve 'the benefit of the country' and not harm provincial or national interests, including state finances. The third policy principle was based on ideas of ownership and government responsibilities that dated at least to the sixteenth century. It meant that taxes were raised for specific common goals and shouldn't be used for gifts or to compensate property damage. This principle extended to public buildings as these were city properties. But in practice, the States of Holland sponsored the restoration of private houses and public buildings through remission of *future* taxes and through facilitating private funding (loans, collections and lotteries). Furthermore, Holland regularly subsidised restoration of public churches from the 'ecclesiastical funds'. Fourth, in the middle of the eighteenth century a precedent-based practice had evolved not to allow provincial disaster collections. The States were careful not to thwart giving to the local poor as this might cause destabilisation and social unrest. They therefore preferred not to go beyond expressing support for local collections. Obviously, this policy principle was prompted by the frequency of early modern disasters, but more importantly, it was based on respect for local autonomy.

As chapter 8 shows, these basic principles were also followed by the Provincial States of Overijssel and Gelderland, with the exception of tax remissions, which probably were a responsibility of the provincial authorities. Although national and provincial disaster collections remained an exception, the provincial disaster-relief plans testify to the willingness of higher authorities to aid disaster victims and show supra-regional solidarity.

This study set out to analyse giving arguments at four different levels and compare them in two different strands of emergency aid. It shows that all victims (level 1) created quite uniform images of themselves in which their innocence and self-reliance as well as their dire need were crucial elements. All victims had to convince donors and authorities alike that their gift would be put to good use. Since religion was one of the most important features of life in early modern Europe, religious arguments naturally played a role in all appeals. Foreign fellow believers referred to the international Protestant cause and confessional solidarity, and appealed to a shared experience of persecution and exile. As the Republic was religiously diverse, domestic disaster victims referred only to a general (non-confessional) Christian duty to help those in need. Almost all aid requests included humanitarian arguments. However, these were tailored to the audience that needed to be convinced. Suffering as an independent (true) humanitarian argument was only used to convince donors, while in requests to civil authorities (levels 2 and 3) human suffering mainly served to substantiate the urgency of their need for relief.

At the level of the States General and the Provincial States (level 2) we must distinguish between the international and the domestic emergency policies. For these authorities, international aid was first and foremost a political matter in which confessional solidarity was important, but in itself insufficient. A constant domestic concern was the protection of the public poor-relief system, which in practice meant preventing unwanted immigration. However, the Republic was willing to pay for the resettlement of unwanted refugees elsewhere, a practice that bears resemblance to the current European refugee policy. The main foreign policy concern was the defence of the 'Fatherland' and its freedom of conscience. As a consequence, the protection of Protestant Europe remained topical. When political and religious interests clashed, as in the beginning of the English Civil War, the authorities were faced with a dilemma. By making clever use of the decentralised state structure, both interests could still be served and domestic conflict avoided. Something

similar happened in the 1630s, when Holland allowed only local church collections that held less appeal to aspiring immigrants. While the States General used humanitarian arguments to legitimise their diplomatic interventions and to persuade domestic donors, these were supportive but not decisive in dealing with aid requests. We must therefore conclude there was no purely humanitarian-inspired relief at the level of the higher authorities.

Even though the United Provinces did not have a formal domestic disaster policy, the emergency plans were based on a policy formed by precedents, ideas about self-reliance, incremental solidarity, ownership, government responsibilities and respect for local autonomy. Although the provincial authorities had no disaster funds, they had several options to finance emergency aid. Chief among these were remissions of *future* taxes. The underlying administrative principle was to prevent disasters from unexpectedly creating large holes in government budgets. Although future reductions did not immediately provide victims with money for the reconstruction of their city, they still are a form of provincial solidarity as they affect future provincial incomes. Fortunately, the Provincial States had alternative instruments that directly stimulated reconstruction, such as subsidies from the ecclesiastical funds and providing guarantees for private loans. The civil authorities did not limit themselves to providing financial means. On the contrary, they often installed special committees that rigorously checked damage claims, set requirements for rebuilding and controlled the use of the emergency funds. As funds were limited, priority was given to rebuilding houses and public buildings. While no religious distinction between victims was made, relief plans favoured home owners and rarely provided for tenants or the poor. Apparently, restoring pre-disaster social structures was the main goal.

When national or provincial collections were called, there was no need for the victims to convince the local magistrates (level 3) as, in the political culture of the Dutch Republic, these were usually consulted during the decision-making process. However, when they were restricted to local collections, victims had to convince every city council and carry out the collections themselves. Domestic victims supplemented the above-mentioned generic arguments in their pleas at this level with psychological arguments, such as the charitable reputation of both the donating city and their own community, thereby alluding to reciprocity. Even when the arguments were convincing, there was no guarantee that a collection or a donation would be granted, as city councils had to balance the interests of the local economy and the public poor-relief system against their Christian duty of mercy and the

victims' need. However, the example of other cities or the support of a 'higher administrative order' could tip the balance in favour of the victims, even in economically difficult circumstances. Apparently, city councils did not want to weaken group solidarity. Solidarity with strangers had limits, but so did local self-interest. Moreover, this 'system' of mutual aid served as a collective insurance policy and as a restraint on particularism.

The success of every charitable campaign ultimately rests on mobilising individual donors into giving (level 4). First of all, potential donors need to be made aware of the plight of the victims. Secondly, donors need to be convinced that the cause is worth their money and that the charitable organisation is reliable. Religion remained an important giving argument throughout the period, but its use varied with the type of disaster and over time. In domestic campaigns general Christian values were stressed. In foreign aid campaigns, donor solidarity was evoked with confessional arguments, especially during the Thirty Years' War and the religiously tense 1680s. This changed to general Christian and patriotic arguments when national door-to-door collections had to appeal to a religiously diverse public. Finally, donor self-interest could be aroused by stressing the reciprocity of aid and through providential interpretations. In such interpretations, disasters and persecutions were viewed as divine punishment for sins, not so much of the victims but of the entire community. The Dutch had to mend their ways, and charitable giving was one way in which donors could hope to avert further divine wrath.

The integrated approach of this study has provided us with a fuller picture of long-distance solidarity and emergency relief and more insight into the functioning of the Dutch Republic. What new insights have thus emerged? First, this study shows that aid to foreign co-religionists did not diminish after 1648; the Westphalian Peace was no rupture in this regard. It also shows the lasting importance of religious arguments at all levels, and confirms the use of humanitarian and patriotic arguments throughout the seventeenth and eighteenth centuries. Apparently, even before the Enlightenment, empathy and humanity were already used to arouse solidarity with distant strangers. Yet, for the higher authorities aid to fellow believers was first of all politically driven, not only after, but also before 1648. By following the decision-making processes, we discovered that individual donors, institutional givers and higher authorities each had their own reasons for giving or refusing aid. Contemporary victims knew this and tailored their arguments to the audience to be persuaded.

The lack of a central nation state was clearly no obstacle for organising national or provincial aid for foreign Protestants and domestic disaster victims. Why then was there no supra-regional solidarity in flood disasters? The difference between floods and other disasters was twofold. Floods are mainly a rural phenomenon and affect mostly the poor as the elites usually don't live in risk areas. Moreover, the frequency of flooding in the Dutch Republic had ensured that flood relief was integrated into the regular water-management procedures in which the water boards were the first to act in the event of a disaster. These, however, were responsible for rescue operations during a disaster and for restoring waterworks, but not for rebuilding communities. They may even have hampered the latter as they formed an additional institutional layer between the victims and the higher authorities. This study suggests that the principle of self-reliance, the role of the elites and the institutional differences may explain the reticence of the higher authorities during flood disasters.

Finally, this study reveals surprising similarities with the present. Even now victims can't count on aid despite the emergence of humanitarianism, human rights and international aid organisations. Some victims are considered less media-genic, get less (media) attention and, as a consequence, less help. Refugees continue to be seen as a threat to the social-welfare system, disputes about administrative responsibilities still hamper adequate victim support and international aid remains strongly politicised.

Curriculum Vitae

Erica Boersma voltooide in 1981 haar doctoraalopleiding Plantenziektenkunde aan de Landbouw Hogeschool in Wageningen (nu: Universiteit Wageningen). Daarna werkte zij als onderzoeker in de entomologie en parasitologie en na een opleiding in de Informatica in verschillende ICT-functies. Gedurende haar researchmaster volgde ze een zomercursus aan het Institut d'Histoire de la Réformation van de Universiteit van Genève. In 2013 behaalde zij (cum laude) het RMA-diploma History: Societies and Institutions aan de Universiteit Leiden.